A REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS

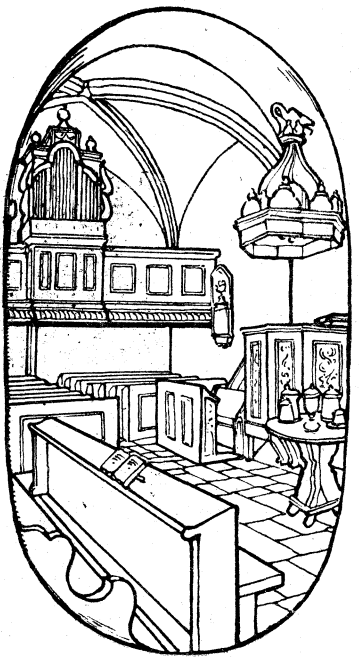

I R T A

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN

REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT

A .....REFORMÁTUS EGYHÁZ
PAROCHIÁLIS KÖNYVTÁRA

REFORMÁTUS
EGYHÁZI KÖNYVTÁR

XXV. KÖTET

REFORMÁTUS EGYHÁZI KÖNYVTÁR
SZERKESZTI:
DR. BUDAI GERGELY
XXV.

A REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS

ÚTMUTATÓ ÉS ADATTÁR A PRÓBAÉNEKESKÖNYVHÖZ

IRTA
CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN

ÁTNÉZTÉK
DR. CZEGLÉDY SÁNDOR
DR. MAKKAI SÁNDOR
DR. PÁKOZDY LÁSZLÓ
DR. RÉVÉSZ IMRE
DR. SZABOLCSI BENCE

E KÖTET AZ ELŐFIZETŐK 1949—50. ÉVI ILLETMÉNYE

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ KIADÁSA
1950.

A REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS

IRTA

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN

BUDAPEST
1950

Felelős kiadó: Dr. Budai Gergely.
76 — Zuglói nyomda, Budapest, Hermina-út 51.
Fe . vezető: Kádár Sándor.

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS. Oldal

1. A könyv célja — — — — — — — — — — — — — 1.
2. Az anyag elrendezése — — — — — — — — — — — 2.
3. A könyv használatának módja — — — — — — — — 3.

ELSŐ RÉSZ: AZ ÉNEK AZ EGYHÁZ SZOLGÁLATÁBAN.

I. Az egyházi éneklésről.

1. Az egyházi éneklés — — — — — — — — — — — — 9
2. Az egyházi énekléssel foglalkozó tudomány — — — — — — 11
3. Az egyházi éneklés legfőbb mértéke — — — — — — 13
4. Az Ószövetség tanítása az éneklésről — — — — — — 14
5. A Zsoltárok Könyve — — — — — — — — — — — 20
6. Az Újszövetség tanítása az éneklésről — — — — — — 25
7. A reformátorok tanítása az egyházi énekről — — — — — 31
8. Az egyházi ének lényege — — — — — — — — — 35
9. Az egyházi ének tárgya — — — — — — — — — 38
10. Az egyházi ének ismertető jegyei — — — — — — — 39
11. Az egyházi ének az istentiszteletben — — — — — — 44
12. Az egyházi ének fajai — — — — — — — — — 46
13. Az egyházi ének az istentiszteleten kívül — — — — — 50
14. Az egyházi énekeskönyv — — — — — — — — — 58
15. A próbaénekeskönyv hymnologiai alapvetése — — — — 63

II. A gyülekezeti ének az egyház történetében.

1. Az éneklés az apostoli és ősegyházi korban — — — — — 68
2. Az egyházi ének Ambrosius előtt — — — — — — — 71
3. A psalmodia — — — — — — — — — — — — 72
4. Az ének szerepe az ariánizmussal folytatott harcban — — 73
5. Ambrosiustól Nagy Gergely pápáig — — — — — — — 74
6. Nagy Gergely pápa reformja — — — — — — — — 76
7. Az egyházi éneklés a középkorban — — — — — — — 78
8. A gyülekezeti ének a lutheri reformációban — — — — 82
9. Luther énekszerzői munkássága — — — — — — — — 84
10. A német gyülekezeti éneklés Luther után — — — — — 92
11. A svájci németnyelvű egyházi éneklés — — — — — — 95
12. A genfi zsoltároskönyv — — — — — — — — — 97

Oldal

13. A francia református gyülekezeti éneklés — — — — — 103
14. Az angolnyelvű protestánsok gyülekezeti éneklése — — — 105
15. Amerikai magyar református énekeskönyvek — — — — 110
16. A holland református egyházi éneklés — — — — — — 111
17. A gyülekezeti ének a külmisszióban — — — — — — — 121
18. Más népek protestáns egyházi éneklése — — — — — — 122

III. A magyar református gyülekezeti éneklés vázlatos története.

1. Református éneklésünk forrásai — — — — — — — — 127
2. A reformáció korának istentisztelete — — — — — — 130
3. Zsinatok, hitvallások állásfoglalásai — — — — — — — 134
4. A graduál-énekeskönyvek — — — — — — — — — 137
5. Gyülekezeti énekeskönyveink a XVII. század végéig — — 143
6. Mit énekeltek a gályarabok? — — — — — — — — — 154
7. Énekeskönyvünk sorsa a XVIII. században — — — — — 158
8. Az 1806—13. évi énekeskönyv — — — — — — — — — 168
9. Az 1806. évi revizió elvei és eredményei — — — — — — 174
10. Az 1837. évi kolozsvári énekeskönyv — — — — — — 178
11. Az 1877. évi debreceni revizió — — — — — — — — 183
12. Az 1921. évi énekeskönyv előkészítése — — — — — — 185
13. Az 1921. évi énekeskönyv — — — — — — — — — — 193
14. A két világháború közötti idő énekeskönyvei — — — — 196

IV. A genfi zsoltárok és a magyar református gyülekezeti éneklés.

1. A zsoltár különös helye az éneklésben — — — — — — 204
2. A genfi zsoltárversek formai változatossága — — — — — 208
3. A genfi zsoltárdallamok zenei forrásai — — — — — — 211
4. A genfi zsoltárdallamok keletkezése és szerzőik — — — — 215
5. Szenczi Molnár Albert fordítói munkája — — — — — 217
6. A genfi zsoltárdallamok zenei sajátosságai — — — — — 222
7. A szöveg és dallam eltérései a zsoltárokban — — — — 239
8. A zsoltárok alakja a próbaénekeskönyvben — — — — — 250
9. A zsoltárok éneklésének módja — — — — — — — — 258

V. A gyülekezeti éneklés zenei sajátságai.

1. Általános alapfogalmak — — — — — — — — — — — 262
2. A dallam — — — — — — — — — — — — — — — 264
3. Az egyházi hangsorok — — — — — — — — — — — 265
4. Hangjegyírás és hangjegyolvasás — — — — — — — — 277
5. A hangjegyekről való éneklés — — — — — — — — — 287
6. Világi eredetű dallamok a gyülekezeti éneklésben — — — 290

VI. A gyülekezeti éneklés irodalmi formái.

1. Énekfajták a reformáció előtti egyházban — — — — — 298
2. A humanizmus metrikus énekformái — — — — — — — 300
3. A Balassa-vers és rokonsága — — — — — — — — — 301
4. Német és szláv versalakok — — — — — — — — — — 303
5. Magyar versalakok a reformáció énekeiben — — — — — 305

Oldal

VII. Az énekeskönyv és a megújuló éneklés.

1. Az énekeskönyv feladata — — — — — — — — — — — 317
2. Az énekeskönyv és az éneklés módja — — — — — — 323
3. Az ébredés és a gyülekezeti énekeskönyv — — — — — 328
4. Hymnologiai feladataink az éneklés szolgálatában — — — 331

MÁSODIK RÉSZ: ÚTMUTATÓ ÉS ADATTÁR A PRÓBAÉNEKESKÖNYVHÖZ.

I. A zsoltárversek és dallamaik szerzői és megjelenésük — — — 339
II. A zsoltárversek és dallamok származási táblázata — — — — 342
III. A dícséretek származási adatai — — — — — — — — — — 346
IV. Szövegírók és források betűsoros jegyzéke — — — — — — 394
V. Dallamszerzők és források betűsoros jegyzéke — — — — — 411
VI. Idegen eredetű énekek eredeti kezdősorai — — — — — — 421
VII. A dallamversek metrikus táblázata — — — — — — — — 426

Irodalom — — — — — — — — — — — — — — — — — 439

Név- és tárgymutató — — — — — — — — — — — — — 441

Errata — — — — — — — — — — — — — — — — — 448

BEVEZETÉS.

1. A könyv célja.

Minden zsoltár és dícséret versei és dallama mögött ott van az illető ének keletkezésének és használatának, a küzdő egyház életének történelmi és személyes háttere, amiről a mai átlagos hívőnek, sőt a legtöbb egyházi munkásnak és lelkipásztornak is csak igen hézagos ismeretei vannak. A magyar református gyülekezeti éneklés újabbkori megdöbbentő elszikkadásának okai és tünetei között nem utolsó sorban épen az énekléssel és az énekeinkkel való nemtörődömségre és tájékozatlanságra mutathatunk rá. Az Isten nyilvánvaló, de fölöttébb irgalmas ítélete alatt újraébredő egyháznak elsőrendű feladatai közé tartozik az, hogy lelki életét az egyéni és gyülekezeti éneklés teljesebb és tudatosabb művelése által is gazdagítsa. A történelem kegyelmi folytonosságában élő egyház élete kert, amelynek talaját avarrá hullott nemzedékek, történelmi szántások nyomán humusszá váló hit-, áldozat- és imádságbeli örökség termékenyíti meg, hogy belőle az éneklés virágai nyílhassanak és a keresztyén háládatosság és engedelmesség gyümölcsei érlelődjenek. Kert pedig csak ott van, ahol a tenyészetet gondozzák és művelik.

A most megjelent próbaénekeskönyv tartalmát gondozott, élő kertté tenni és Istennek tetszően művelni: ez a célkitűzés vezetett bennünket a jelen könyv összeállítására. Könyvünk tehát nem kifejezetten szaktudományi igénnyel és módszerrel készült, bár nem egy megállapítása és főként sok adata egészen új és elsőízben kerül a nyilvánosság elé. De, mivel nyomtatásban megjelent önálló magyar mű formájában magyar református hymnologiai (egyházi énektudo-

mányi) irodalomról nem beszélhetünk, a toronyépítést pedig okos építő aligha kezdené el a csillag gombjával, az látszott a leghelyesebbnek, hogy olyan, gyakorlati és jól áttekinthető, közlésmódjában pedig lehetőleg egyszerűsített könyvvel szolgáljunk, amely a lelkipásztorok, vallástanítók, énekvezérek és az érdeklődő hívek részére a szükséges alapvető ismereteket magában foglalja, és a hymnologiával tovább foglalkozni kívánóknak kiindulási pontot nyujtson, esetleg a theologiai főiskolákon, kántorképző intézetekben és tanfolyamokon, valamint a vallásoktatásban is kézikönyvül, illetve vezérkönyvül szolgáljon.

2. Az anyag elrendezése.

Hogy könyvünk a címében is kifejezett céljának megfelelhessen és valóban útmutató legyen, anyagunkat két főrészre osztottuk. Az elsőben foglalkozunk a gyülekezeti éneklés elvi, történeti, zenei, irodalmi és gyakorlati kérdéseivel, a másodikban pedig többféle szempontból összeállított adattárat nyujtunk a próbaénekeskönyvhöz.

Már itt előre kell bocsátanunk, hogy, bár mindkét rész anyagát igyekeztünk a legjobb rendelkezésre álló szakirodalmi adatok felhasználásával és a legáttekinthetőbb formában nyujtani, a közbejött háborús viszonyok következtében nem állott módunkban minden forrást kimeríteni. Így pl. egyes régi magyar énekeskönyvek egyetlen — jórészt külföldi könyvtárakban lévő — példányait nem vehettük kézbe, és nem juthattunk hozzá a külföldi szakirodalomból több olyan könyvhöz, amelyeknek áttanulmányozása nagy nyereség lett volna. Ennek következtében különösen a hymnologiai adatok kivált a magyar anyagot tekintve, mind a szövegekre, mind a dallamokra nézve nem tekinthetők véglegesnek és az egyházi énektudománnyal foglalkozni kívánóknak sok kutatási lehetőséget ígérnek. Különösen ki kell emelnünk ebben a vonatkozásban a szomszédos népek, főleg a lengyelek, csehek és a szlovákok XVI. századi reformátori énekirodalmának jelentőségét az egykorú magyar énekirodalommal való kapcsolatok és kölcsönhatások szempontjából.

Ennek az „Útmutató"-nak a szükségessége és összeállításának módja tehát egyenesen következik azokból az alapelvekből, amelyek a próbaénekeskönyv előszavában hat pontba foglaltan olvashatók. Az egyházi éneklés különböző kérdései iránt érdeklődők számára igyekeztünk tájékoztatást adni a vonatkozó hazai és külföldi irodalomról. Ezzel nem kívántuk sem a tudóskodó nagyképűség látszatát kelteni, sem a kisebb igényű olvasót elriasztani, azonban, mivel, mint mondottuk, könyvünk kettős cél szolgál, a behatóbb tanulmányozásra kész olvasó igényeit és a szintén célul kitűzött tanítási szempontokat sem hagyhattuk figyelmen kívül. Ilymódon anyagunkban nincs benne minden, amit a kérdésről tudunk, vagy olvashatunk, de igyekeztünk beléfoglalni mindazt, ami a református keresztyén gyülekezeti éneklés sokféle kérdését a próbaénekeskönyv anyagának megismerése kapcsán szerves egységbe foglalja, a híveket okos és termékeny érdeklődésre ösztönzi és mindezekkel éneklésünk Istennek tetsző és emberileg is kívánatos megújulását elősegítheti.

3. A könyv használatának módja.

Egyre általánosabb az az óhajtás, hogy azokat a lelki szolgálati alkalmakat, amelyekkel templomban, vagy templomon kívül élünk, Lélekkel és élettel teljesebbé tegyük, és az eddiginél több lehetőséget nyujtsunk arra, hogy a gyülekezet, mint közösség, tevékeny részt vehessen bennük. Erre az áhitatos és szép éneklésnél alkalmasabb eszközt nem találhatunk. Az apostoli kortól a reformáción át az újabb és legújabbkori ébredésekig minden azt mutatja, hogy az egyház életének hőfokát és termékenységét legbiztosabban az énekléssel mérhetjük meg minden helyen és időben. Az új énekeskönyv bevezetése, a hívő közösségi alkalmaknak a lelki ébredéssel párhuzamosan jelentkező szaporodása, istentiszteleti rendtartásunk régóta esedékes reformátori szellemű átdolgozása: mind fölöttébb szükségessé teszik, hogy igényeljük és megtanuljuk a „Lélekkel és értelemmel" való éneklést (I. Kor. 14: 15).

Ehhez képest, a könyv felhasználásának módjait ilyenformán gondoljuk el:

1. személyes tanulmányozás minden hívő és érdeklődő részéről;

2. útmutatás az igehirdetők, evangélizátorok és énekvezérek számára, az esetenként használatba veendő énekek megismertetése és kiválogatása céljából;

3. vezérkönyv — az énekeskönyv mellett — az új, vagy ritmikus alakjukban, esetleg dallamukban is megváltozott énekeknek a gyülekezettel való megismertetéséhez, és a dallam- vagy szövegváltoztatások okainak megmagyarázásához;

4. segédkönyv egyes tárgykörök szerint tartandó énekes áhítatok, vagy hasonló összejövetelek énekanyagának kiválasztásához;

5. adattár ifjúság, felnőttek, vagy vezetőik részére rendezett konferenciák, főként énektanfolyamok anyagának kiválasztásához;

6. forrás a gyülekezeti éneklésről tartandó előadás, vagy előadássorozat készítéséhez;

7. a lelkészképzésbe az eddigi énektanításon felül beiktatandó hymnologiai tanítás, valamint a kántorképzés kézi-, esetleg segédkönyve, valamint az általános és középfokú iskolai vallástanítással kapcsolatos egyházi énektanítás vezérkönyve.

A 7. pontban említett iskolai énektanítás alapját természetesen csak az illető fokú oktatásba felvett tantervi énekanyag képezi, ami az énekeskönyv teljes dallamanyagának a legjobb esetben is csak mintegy kétharmadrészét foglalhatja magában. Azonkívül: könyvünk az egyes dallamok éneklésének megtanítására vezérkönyvül nem használható. Egy ilyen, dallamtanítási vezérkönyv semmiképen nem fért volna bele ennek a könyvnek a keretébe.

Illesse hála a magyarországi református egyház egyetemes konventjének elnökségét azért, hogy ennek, a próbaénekeskönyv kiadásával különösen időszerűvé vált kiadványnak a megjelenését nemcsak lehetővé tette, hanem mindenben elő is segítette.

Különös hálával tartozik e könyv szerzője *Révész* Imre nyug. egyetemi tanár úrnak, aki általános történettudományi és theologiai oldalról kezdettől fogva ösztönzője volt az

énekeskönyv reformjának és e könyv kéziratát átnézte, valamint a könyv theológiai bírálóinak, *Czeglédy* Sándor, *Makkai* Sándor és *Pákozdy* László Márton egyetemi tanár uraknak és, mint zenei bírálónak, *Szabolcsi* Bence zeneművészeti főiskolai tanár úrnak, valamint mindazoknak, akik tanácsaikkal, vagy források és adatok közlésével munkájában segítségére voltak. Különösen kiemeli *Czegle* Imre lelkipásztort, a sárospataki kollégium könyvtárosát, aki „Az egyházi ének theológiai kérdései" című kéziratban levő tanulmányát készséggel rendelkezésre bocsátotta, úgyhogy annak anyagát a szerző a theológiai alapvetésben, közelebbről az első rész I. fejezetének 2., 6—11. és 13. szakaszaiban messzemenően felhasználhatta.

Végül a kegyelmes Isten iránti hálaadással hadd emlékezzék meg a szerző boldogult Szüleiről, az Úr dícséretére szóló éneklés örömének Tőlük is vett örökségéről és hadd adja azt tovább Feleségének és gyermekeinek, valamint tágabb értelemben vett családjának, a csurgói gyülekezetnek szóló ajánlással a még nagyobb lelki család: az ébredő magyar református egyház kezébe, a mindenek felett áldandó Szentháromság Egy Isten dicsőségére és szolgálatára.

Csurgó, 1949. október havában.

Csomasz Tóth Kálmán.

ELSŐ RÉSZ:

AZ ÉNEK AZ EGYHÁZ SZOLGÁLATÁBAN

I. AZ EGYHÁZI ÉNEKLÉSRŐL.

1. Az egyházi éneklés.

A zene legősibb, és mindenesetre a leglelkibb művészi élménye és kifejezésmódja az embernek. Gyökereit, fajtánk történelmére visszavetítve, ott találhatjuk az újszülött gyermek első sírásában, a bimbódzó emberpalánta első ritmikus mozdulataiban és gügyögésében, vagy a siratók gyászos üvöltésében, a testi és lelki fájdalom hangbeli megnyilvánulásaiban.

Szabolcsi Bence „A zene története“ [1] című könyvét ezekkel a sorokkal vezeti be: „*Musica humana* — mondotta a középkor az emberi test és lélek belső harmóniájára és úgy érezte, hogy ezzel az elnevezéssel a világtörvénynek egy titkos részét fedi fel. *Musica humana* — a zene valóban az emberi világ része s minden alkotóelemével az emberi életbe kapcsolódik. Mégis van benne valami, ami kiemeli ebből az összefüggésből és szinte az embertől függetlenné, a természeti világ, a vegetáció tárgyává avatja. Így lesz belőle *musica mundana:* a mindenség hangja“. Ha ezt a gondolatot továbbvisszük a kijelentés és a kegyelem világa felé, az Istenbe kapcsolódott emberi lélek kihallja a teremtettség örök zürzavarából azt a másik, legbensőbb harmóniát, amit *musica divina*-nak: isteni — vagy *musica coelestis*-nek: azaz mennyei zenének nevez a hívő. Ebben az értelemben a zene, különösen az ének, már több, mint az emberi kultúra szublimált terméke: Isten ajándéka az, amivel csak akkor élünk helyesen, ha vele elsősorban Őt szolgáljuk. Nem véletlen, hogy minden emberi művelődési forma a legkezdetlegesebb-

től a legújabbakig, addig eleven és hódító, amíg a maga módján vallásos, sőt kultuszi természetű. A lényeges különbség az evangéliumi keresztyénség és egyéb vallások, valamint vallásos igényű művelődési formák között abban van, hogy ezek alulról próbálnak létrát állítani a maguk „mennyországa" felé, a keresztyén hit pedig mindent Istenből származtat, Tőle fogad el és Néki kíván visszaadni. A keresztyénség csak annyiban lehet „vallásos", amennyi „visszaadás" van benne, és ilyen értelemben Istentől nyert, elfogadott és Néki visszaadott ajándék a magános hívő, de még inkább az egyházi közösség éneklése.

Az egyházi ének tehát ebben az értelemben a keresztyén vallás és istentisztelet egyik emberi megnyilvánulása; szolgálata és értékelése azonban minden tekintetben hitünk egyetlen mértékéhez: a Krisztusban tökéletesen kijelentett Igéhez van kötve. Luther Márton szerint az egyházi ének: „gesungenes Gotteswort" — Isten énekben megszólaló Igéje — kell, hogy legyen.

A keresztyénség történeti élete az Úrtól rendelt és a Szentlélek Isten által létrehozott közösségben, vagyis az egyházban folyik le. Az egyház életének, minden tevékenységének alapegysége a gyülekezet; az egyházi ének tehát nem más, mint gyülekezeti ének.

A gyülekezet életében az éneklés nincs alkalomhoz, helyhez, vagy személyhez kötve. A keresztyén közösségi, családi és egyéni élet minden megnyilvánulásában helye van: elsősorban a gyülekezeti istentiszteletben, de ugyanilyen mértékben az evangélizációban, bibliaórákon, áhítatokon, ünnepi és alkalmi összejöveteleken, házi és családi istentiszteleteken, imaközösségben, a keresztyén nevelésben és az egyéni lelki élet csendességében is. Legfőbb alkalma mégis a gyülekezeti istentisztelet, mégpedig annak minden fajtája, tehát a homiliás, sákramentomos és szimbolikus istentisztelet egyaránt. Tulajdonképen semmiféle gyülekezeti istentiszteletnek nem volna szabad közös ének nélkül végbemenni, így pl. a házasságkötésnek sem, amelynél, kivált városon, manapság alig találkozunk gyülekezeti énekléssel.

De a gyülekezeti istentisztelet az éneklésnek nemcsak fő alkalma, hanem mértéke is, mert a hívek közös énekléssé-

nek tárgya csak olyan ének lehet, amelyik minden tekintetben megüti az egyháznak az istentisztelet egyéb alkotórészeivel szemben érvényes, Isten igéjében adott és a hitvallásokban is kifejezett tartalmi és formai mértéket. Ugyanis a gyülekezeti éneklés az istentiszteletnek az igehirdetés, az imádság és az adakozás mellett egyenlőjogú, szerves alkotórésze, nemcsak azért, mert bizonyos — meglehetős szűkösen — kijelölt helye van az istentiszteleti rendtartásban, hanem főleg azért, mert a biblikus tartalom, dogmatikai határozottság, mély hittapasztalat és kellő formai érték következtében az istentisztelet rendjében jól elhelyezkedő, valamint a gyülekezetnek a szent cselekményben való tevőleges részvételét is kifejező éneket részint az igehirdetés, részint az imádság sajátos közösségi formájának kell tekintenünk. Az éneklés minden másfajta felhasználását is a gyülekezeti istentiszteletre vezethetjük vissza. Az ének a gyülekezeti tagságra való nevelés egyik legáldottabb eszköze, a lelkek közösséggé épülésének Istentől megáldott, drága kötőanyaga.

2. Az egyházi énekléssel foglalkozó tudomány.

Az egyházi énekléssel foglalkozó tudományt görög szóval *hymnologiának* nevezzük. Helyét a keresztyén egyházi tudományok között az egyház életműködéseivel foglalkozó *gyakorlati theologiai szakcsoportban,* az istentisztelet rendjével és formáival foglalkozó tudományág, vagyis a *liturgika* keretében jelölhetjük meg.

Maga a „hymnologia" szó két görög szónak, úgymint a *ὑμνός*-nak és a *λόγος*-nak az összetételéből állott elő. A „hümnosz" szó jelentése: dícsérőének, magasztaló, ünnepi dal, himnusz (Ef. 5: 19, Kol. 3: 16). A belőle képzett ige: *ὑμνέω* jelentése: énekelni, énekben dicsőíteni (Mát. 26: 30, Mk. 14: 26, Csel. 16: 25, Zsid. 2: 12). A „logosz" értelme: beszéd, ige, tudomány.

Mikor hymnologiáról beszélünk, nem csupán a „hümnosz"-ra, mint görög irodalmi műfajra, mégcsak nem is annak szűkebb újtestamentomi értelmére, sem a mi szóhasználatunknak megfelelő „dícséretekre" gondolunk, mert a hymnologia körébe a keresztyén egyházi ének minden faj-

tája beletartozik. De nem tartozik bele a hangszeres egyházi zenélés, kivéve a gyülekezeti ének hangszeres (orgona)-kíséretét, valamint bizonyos mértékig a korálelőjátékokat és művészi korálfeldolgozásokat, amennyiben ezek anyaga valóságos gyülekezeti ének és felhasználásuk gyülekezeti istentisztelet, vagy más egyházi alkalom keretében történik. Nem tartoznak bele az úgynevezett egyházi zenének a református istentisztelet keretébe el nem helyezhető kisebb és nagyobb műfajai és formái (ária, kantáta, motetta, oratórium stb.), annak ellenére sem, hogy a némelyikükben több-kevesebb szabadsággal feldolgozott népénekdallamok odatartoznak.

Nem tartozik bele a világi dal és zene; legfeljebb annyiban, amennyiben bizonyos időben bizonyos dallamai a keresztyén gyülekezeti éneklésbe közvetlenül, vagy átalakulva felszívódtak. Nem tartozik bele a nem-keresztyén, tehát az ószövetségen kívüli zsidó, egyiptomi, babiloni, perzsa, indus és egyéb vallásos himnuszköltészet sem, csak annyiban, amennyiben a keresztyén éneklésmód és a korai dallamanyag formai kialakulására esetleg hatással volt.

Mindezek azért nem tartoznak ide, mert *a hymnologia* szervesen vett egyházi, *tehát keresztyén tudomány, amely az egyházi éneklés és az egyes énekek lényegét, tárgyát, ismertető jegyeit, az istentiszteletben elfoglalt helyét, fajait, formáit, istentiszteleten kívüli használatuk határait, zenei sajátságait, történetét és nyilvántartását theologiai szempontból vizsgálja.* Ebben az értelemben a hymnologia feladata az egyházi éneklés rendjének ellenőrzése és az egyházban kifejezett kollektív hittudatnak, hagyománynak és célkitűzésnek megfelelő irányítása és fejlesztése a gyülekezeti igehirdetéssel és imádsággal összhangban. Ezt a feladatát öt, egymással szoros kapcsolatban álló munkaág művelésével munkálhatja. Ezek:

1. a *theologiai* munkaág, amely a gyülekezeti éneklésnek a Szentírásban megadott és az eddigi keresztyén theologiában különféleképen értelmezett elvi kérdéseit vizsgálja és alkalmazza;

2. a *történeti* munkaág, amely az egyházi éneklés irányainak, gyakorlatának és az azt leginkább tükröző énekes-

könyveknek a történetét kutatja és azok tanulságait a theologia számára összegezi;

3. az *irodalmi* munkaág, amely az énekszövegek tartalmi és formai kérdéseit vizsgálja, főleg irodalomtörténeti és esztétikai szempontból;

4. a *zenei* munkaág, amely a dallamokat vizsgálja zene- és művelődéstörténeti, formai és esztétikai szempontból; végül

5. a *rendszerező* munkaág, amely a szövegeket és dallamokat külön összegyüjti, lexikális rendszerbe foglalja és nyilvántartja, kapcsolataikat megállapítja és mindezekkel nemcsak a többi munkaágakat támogatja, hanem az énekeskönyvek anyagának időnkénti revízióját is megkönnyíti, sőt megalapozza.

Amint látjuk, ezek a munkaágak több ponton érintkezhetnek egymással, sőt az egyházi tudományosság más ágaival is. Bár teljes értékű hymnologiai tudományosság az összes ágak egyidejű, és megfelelő munkások együttműködésével egyformán beható művelése nélkül nem lehetséges, egészen természetes, hogy a theologiai munkaágnak az összes többi munkaágak alá vannak rendelve, mint tagok a főnek.

3. Az egyházi éneklés legfőbb mértéke.

Az egyház létezésének alapja, szerzője és fenntartója Istennek az Úr Jézus Krisztusban közölt teljes és tökéletes kijelentése, amely a Szentlélek Isten által az egyházban és annak élő tagjaiban szüntelenül munkálkodik az Ő dicsőségének szolgálatára. A kijelentés forrása az ó- és újszövetségi Szentírásban, az írott Igében van. Ebből következőleg az újjászülető magyar református gyülekezeti éneklést is elsősorban a Szentírás mértéke alá kell állítanunk, mégpedig nemcsak eszmei célkitűzésében, hanem minden tartalmi és formai vonatkozásában is.

Mi reformátusok szeretjük hangoztatni, hogy a reformáció, kiváltképen pedig annak kálvini iránya a bibliai alapokon nyugvó apostoli keresztyénség örököse és továbbfolytatása, hiszen kezdettől fogva célul tűzte ki maga elé azt, hogy mind elvben, mind gyakorlatban a Szentírás alapjára térjen

vissza. A célkitűzés elvben mindmáig megvan, a gyakorlat azonban, amint az őskeresztyén korban is történt, hamarosan eltért a bibliai alaptól, sőt az elvi állásfoglalások is a történelem folyamán egymást váltogató theologiai irányok (orthodoxia, pietizmus, theologiai racionálizmus, ideálizmus, liberálizmus stb.) jegyében újrafogalmazódtak. A különböző theologiai irányok mindegyike a Szentírásra hivatkozik és Isten igéjével próbálja magyarázni a maga rendszerét, de épen a különböző theologiai irányok közötti eltérések szorítanak rá arra, hogy mindenekelőtt és mindenekfölött magából a Biblia tanításából próbáljuk kifejteni azt, hogy mit kíván Isten az Ő népétől abban az éneklésben, amit csakis Őmaga adhat az egyház és a benne élő hívek szívébe és ajakára.

4. Az Ószövetség tanítása az éneklésről.

A vallással egyidős ének egyike embervoltunk legősibb megnyilatkozásainak. Már az Ószövetség őstörténeti része hírt ad Káin nemzetségének felsorolásában Jubálról, azzal, hogy ő volt „az atyja minden lantosnak és síposnak" (I. Móz. 4: 21). Sőt alig néhány verssel odább már az első énektöredékkel, Lámek énekével (I. Móz. 4: 23—24) találkozunk, bár ennek kultuszi vonatkozását nem lehet megállapítani. A pátriárkák korából nem találunk a Bibliában az énekre, vagy zenére vonatkozó adatot.

Mózes kora már kultuszteremtő idő volt. A verestengeri énekben (II. Móz. 15. rész) már Mózessel együtt énekeltek az Izráel fiai, sőt csatlakozott hozzájuk Mirjám prófétaasszony az asszonyok egész seregével és dalolva-táncolva ismételték Mózes és a férfiak énekét. Ez már félreismerhetetlenül kultikus (istentiszteleti) és gyülekezeti éneklés volt, amit bizonyára nem ekkor gyakoroltak első ízben, csupán ez az első feljegyzés ilyen éneklésről.

A verestengeri énekből megállapíthatjuk, hogy az nem rendszeres kultuszhoz tartozó, hanem alkalmi hálaének volt, hogy abban az egész nép között a nők is részt vettek, és hogy hangszeres zenével, sőt ritmikus testmozgással, azaz tánccal is kísérték.

A szövetségkötés utáni kultuszrendezés nem szól a gyülekezeti éneklésről, de hírt ad arról, hogy Mózes két ezüstkürtöt készíttetett avégből, hogy az istentiszteleti alkalmak, ünnepi és más összegyülekezések idejét ezekkel jelezzék (IV. Móz. 10. rész). Ebből a korból való még két töredék: a harci ének, amelyet a szent láda elindítása és megállítása idején mondottak (IV. Móz. 10: 35, 36), és az úgynevezett „kút-ének" (IV. Móz. 21: 17).

Az *áron*i *áldás* (IV. Móz. 6: 24—26) formája is arra mutat, hogy azt a papok éneklő hangon mondották, ahogy több külföldi protestáns, leginkább lutheránus egyházban máig is énekelt formában használatos vagy úgy, hogy a lelkész mondja el énekbeszédben, vagy úgy, hogy az áldás elmondása után a gyülekezet együtt elénekli. — A Mózes halála előtti éneke (V. Móz. 32. r.) egyéni ének; később átalakított változatokban a Zsoltárok könyvében is helyet talált.

A mózesi korral megindult kultuszformálás fejlődési folyamattá válik és csúcspontját Dávid istentiszteleti reformjával (I. Krón. 16. rész) éri el. Itt már az éneklés egyre növekvő mértékben hatja át a választott nép vallásos és kultuszi életét. Egyre világosabban kirajzolódik az Ószövetségnek és vele az egész Szentírásnak az a tanítása, hogy *az éneket maga Isten adja az Övéinek szájába* (V. Móz. 31: 19—22, 30., Zsolt. 40: 4, stb.) *mint az ő ajándékát abból a célból, hogy vele Őt szolgálják.*

Debora és Bárák éneke (Bírák 5. rész) sem csak politikai-nemzeti vonatkozású a szó későbbi, világi értelmében, mert az ószövetségi nép mint Isten népe, sorsát Istenhez való viszonyával a legszorosabban egybeforrottnak érezte. Ez az ének, valamint *Anna hálaéneke* (I. Sám. 2. rész) is bizonyára kultikus okokból maradt fenn; előbbi mint a népi közösség, utóbbi mint a hálaáldozatot bemutató hívő kötött formájú és — mint nevük is mutatja — énekelve, tehát liturgikus módon előadott imádsága.

A különféle profán énekekről (amilyenek a munka-, arató-, lakodalmi és gúnydalok, valamint a harci- és világi eredetű király-dalok voltak), a kultusziakra való átmenetet azok a *király-énekek* mutatják, amelyekben jórészt még profán-politikai tartalom van, de már kultuszi megvilágítás-

ban. Ezek azért maradtak meg, mert bennük nem az ember, hanem *Isten áll* a középpontban. Nem csak egy bizonyos királyról szólhatnak, hanem a *tipikus Királyról;* ez magyarázza, hogy át tudták vinni őket az Istennek tetsző, eljövendő Királyra: *a Messiásra.* Ahogy a keletkezésükkör élt földi király életének konkrét helyzeteivel való kapcsolatukat elmosta az idő, kizárólag a Messiásra vonatkoztatták, elszellemiesítették őket és a fogság után több ilyen ének (2, 18, 20, 21, 72, 101, 110, 132, – 144: 1—11) került be a Zsoltárok könyvébe. A fogság után kialakult zsinagógai istentisztelet a templomi kultusz más cselekményeit (áldozat, tánc) is képletesen fogta fel. Más zsoltárok sohasem voltak kultuszi énekek, inkább a közös épülés számára való „lelki" énekek, ámbár a régi kultuszi énekekkel ezek is mutatnak némi formai és tartalmi hasonlóságot.

Arra nézve, hogy miképen vált az ének az ószövetségi istentisztelet szerves alkotórészévé, adatainkat az ószövetségi szentiratok kultuszi rendszabályaiból, ilyen vonatkozású történeteiből és a Zsoltárok könyvéből meríthetjük. Dávid nagyjelentőségű kultuszreformja (I. Krón. 15, 23—25. részek) áll ezeknek az intézkedéseknek a középpontjában.

Az istentisztelet gazdagítására már régtől fogva felhasználták a tánccal (ritmikus testmozgással) egybekötött énekbeszédet és zenét. Mikor Dávid hazaszállíttatta a szövetség ládáját, maga is énekelt és táncolt az örvendező nép előtt (II. Sám. 6: 5—14). Majd, amikor elkészült a jeruzsálemi templom, abban állandóan folytak énekes-zenés istentiszteletek, nemcsak szombatnapon, újholdkor, vagy más ünnepeken, hanem a naponkénti áldozatok alkalmával is. A papok fúvózenekaráról II. Krón. 5: 12 tudósít; az ünnep kezdetét a templom tetejéről tudtul adó két ezüst trombita készítése még *Mózes* nevéhez (IV. Móz. 10: 2 sk., 31: 6 sk.) fűződik; az ökörszarvból készült nagy kürttel, a „sófár"-ral az újévet (III. Móz. 23: 24) jelentették be.

Az alsópapság énekes- és zenészrendje három nemzetségre oszlott (Aszáf, Hémán és Éthán-Jeduthun-fiai) és 24 szolgálati osztályba volt sorolva. Megvolt a külön helyük a szenthelyen az égőáldozati oltártól keletre. Pompás volt, amikor az együttes megszólalt (Neh. 12: 27). Az előénekes

kezdte (Neh. 11: 17), a kar átvette a szót, sőt néha két kar énekelt váltogatva, amint azt Nehémiás templomépítéséből (Neh. 12: 27 sk.) is tudjuk. A karok mindig egyszólamúan énekeltek.

A hangszeres zenének kísérő szerepe volt, bár vannak jelek arra is, hogy olykor-olykor énekkari részek között közzenét játszottak. A kezdő jelt a *cimbalom* adta meg. Ez nem húros-ütőhangszer volt, mint ma, hanem a mai cintányérhoz hasonló két homorú tányérszerű érclap, amelyeket összevertek. Az éneket húros hangszerek kísérték; ilyenek voltak a *hárfák,* amelyekből 2—6 darab szólt a zenekarban, a *citerák, lantok* (a mai bibliai szövegünkben szereplő „hegedű" elnevezés ezek valamelyikére, de semmiesetre sem a mai vonóshangszerre utal); ezeket támogatták a fémből, csontból vagy fából készült *fúvósok,* amelyek közül a már említett kürtökön kívül a régi pásztorsípból fejlődött *fuvolát* említjük meg (ez magában használva főleg a gyász hangszere volt); végül a különböző nagyságú *dobok,* az üstdobtól a nők kézidobjáig, a *csörgők* (sistrum, héber: menaaneim) és más ütő-hangszerszámok.

A templomi énekeseknek voltak állandó és külön alkalmakra meghatározott liturgikus énekeik, de azt nem tudjuk megállapítani, hogy melyik áldozatnál melyik zsoltárt mondták, inkább csak arra nézve vannak többé-kevésbbé hézagos ismereteink, hogy egyes ünnepköröknek, vagy napoknak melyek voltak az énekei. Így például a sátoros ünnepen a kar a „grádicsok énekeit" (zarándok-zsoltárokat) énekelte (120-134), az ünnep utolsó napján pedig a Hallél-zsoltárokra (113-118) került a sor. Az utóbbiakat páska, pünkösd, templomavatás és újhold ünnepén is énekelték. A 100. zsoltár a tódaáldozat, a 134-ik pedig a templomi éjjeli őrszolgálat idején került sorra. A naponkénti folytonos, ú. n. tamid-áldozat alkalmával mondott énekek a hét egyes napjainak sorrendjében a 24, 48, 82, 94, 81, 93. és 92. zsoltárok voltak. A templom és a „sioni énekek" (137: 3) egybeforrtak nemcsak a liturgiában, hanem a nép lelkében is, mert Isten ott lakik (26: 8), Őt ott lehet az utána vágyakozónak megtalálni (42: 3), ott lehet az ember az Ő vendége, (15:1), ott hallgatja meg

a hívőt (3: 5, 20: 3), oda menni a legnagyobb öröme a hívőnek (84. zsoltár).

Az ének dallama nem volt melódia a mai értelemben, inkább énekbeszédnek nevezhetjük, olyanformán, ahogy ma is hallhatjuk keleti zsinagógákban. Pár hangközben mozgott fel- és lefelé, közben egy hangmagasságon tartott recitálással. Kedvelték a félhangokat és — a kíséretben — a disszonanciákat. A melódiánál fontosabb ebben a zenélésben a ritmus; az is főként azért, mert az éneket ritmikus testmozdulatokkal kísérték.

Hogy mégis kidolgozott rendszere volt ennek a kultuszi zenének, azt abból láthatjuk, hogy a zenészeket gondosan iskolázták és a templomi zene és ének kivitelét szigorú szabályokhoz kötötték. Erre utalnak egyes zsoltárok feliratainak azok a ma már pontosan meg nem fejthető szavai (nehilót, neginót, gittit, seminit, alamót, stb.), amelyek csakis valamely dallamvázra, vagy az előadás módjára vonatkozhatnak. A szövegközti „szela" szókat, ha pontos értelem szerint nem fejthetjük is meg, talán úgy foghatjuk fel, mint egy-egy szakaszt lezáró és a közzene belépését mutató jeleket.

A laikus éneklésnek (tehát a gyülekezetnek és az egyéni hívőnek) is lehetett valamilyen helye a kultuszban. Zs. 26: 6 és 27: 6 csak áldozat közben éneklő hívekre vonatkozhatik, de ugyanezt mondhatjuk el a fogadalmi énekekre, különösen a Zs. 116-ra is. Később — mint a középkori egyházban is történt — a népet elzárták az oltár közvetlen közeléből; a gyülekezeti éneklés háttérbe szorult és a nagyobb ünnepeken „Ámen"-re és „Hallélujah"-ra [2] szorítkozott. A templomi liturgián kívül azonban teljes jogaiban maradt a laikus éneklés is. A zarándokok zsoltárokkal rövidítették meg útjukat, és ünnepek idején a templom tornácában sokat zsoltároztak. Itt tettek egymás előtt is bizonyságot Isten megtapasztalt jótéteményeiről és valószínűleg itt keletkezett több olyan zsoltár is, ami később belekerült a nagy gyüjteménybe.

A fogság előtti kultuszi életnek az elhatalmasodása egyrészt ellenhatást ébresztett a prófétizmusban, másrészt a

[2] Jelentése: „énekkel dícsérjétek az Urat!"

nemzeti, vagy *kultuszi prófétaság* elkorcsosodására vezetett. Ezeknek már csak a nevük volt próféta, alapjában papi irányítás alatt működő liturgusok voltak (I. Krón. 25: 1—3), akik alkalmasint az eksztátikus révület hűséges utánzásával, magánosan, vagy karban mondták el Isten közvetlen kijelentése gyanánt, amit a papok parancsoltak nekik. Ha a próféta mást mondott, az veszedelmessé válhatott számára (Jer. 20: 2, 26: 8, 29: 26, stb.), ezért a kultuszi prófétaság hamis prófétasággá, hivatalos állami-vallási intézménnyé süllyedt. Ezt panaszolja el a 74. zsoltár 9. verse, és ezt ostorozza Isten beszédének jogán és annak erejével Ámós (5: 23—24), az igazi próféta. A Zsoltárok könyvében található egyesszám első személyben mondott kötött szövegű isteni üzenetek (Zs. 2: 6—12, stb.), bár ennek a kultuszi prófétaságnak a legtisztább megnyilatkozásai, de mégis csak liturgikus formákká váltak, amelyeken ritkán tudott áttörni Isten Lelke (II. Krón. 20: 3—17).

Időnként, de kivált szombatnapon, a gyülekezet erre a célra rendelt helyeken egybegyült a törvény magyarázásának meghallgatására. Ennek a szokásnak a kezdeti időpontját nem tudjuk meghatározni. Az első nyomot Zsolt. 74: 8-ban találjuk, ahol Isten országszerte feldúlt hajlékai bizonyára a makkabeusi kor (Kr. e. 175—135) vallásüldözéseiben elpusztított „gyülekezeti házakra" vonatkoznak, de maga a szokás minden bizonnyal jóval régebbi eredetű. Ezek a helyek voltak a *zsinagógák* (gyülekezeti házak), amelyeket nemcsak az ország kisebb helyein (Jézus korában Názáretben, Kapernaumban, stb), hanem a diasporában is meg lehetett találni. Maga Jézus, és térítő útjai során Pál is gyakran tanított a zsinagógákban. A zsinagógák kisebb helyeken egyszerűek, nagy városokban (pl. Alexandriában) fényes épületek voltak; berendezésük némileg a templomra emlékeztetett. Minden zsinagógának volt egy állandó előljárója (Jairus, Márk 5: 22), és több más szolgálattevője. Szombatról-szombatra (Csel. 15: 21) és minden ünnepnapon tartottak itt rendes istentiszteleteket; később hétköznapokon is. A zsinagógai istentisztelet rendje ilyenformán alakult: a jelenlévők nemzetség és kor szerinti rendben — a vezetők, farizeusok és írástudók a főhelyen (Mát. 23: 6) — helyezkedtek

el. A zsinagógai istentiszteletből senki sem volt kizárva, tehát azok sem, akik „tisztátalanság" címén a templomot nem látogathatták. A szent szolgálat hitvallással és imádsággal kezdődött, ezt követte az igeolvasás, amelynek alapja a perikopaszerűen, azaz időközönként ismétlődően beosztott törvény egy-egy része volt. A későbbi időkben minden verset egyenként arám nyelven tolmácsoltak. A tóra-lekciókat, vagyis a törvényolvasást alkalmazott prófétai perikopák követték. Ezt követte az igemagyarázat, vagyis a prédikáció, a nép nyelvén. Ez a szolgálat nem volt személyhez kötve; bárki szólhatott, ha jelentkezett és az előljáró az engedélyt megadta (Luk. 4: 16, Csel. 13: 15—16). Az istentiszteletet áldás zárta be; ezt, ha pap nem volt, kérés formájában akármelyik gyülekezeti tag mondhatta. Az áldásra a gyülekezet ámennel felelt.[3]

Hogy ebben a zsinagógai istentiszteletben az éneklésnek helye volt, az kétségtelen, de hogy az miképen történt, azt ma már alig lehet megállapítani. Egyes zsoltárok tartalma azonban elárulja, hogy ennek az éneklésnek voltak olyan szabadabb megnyilvánulásai is, amikor a hívő Isten iránti személyes hálaérzését, fogadalmának teljesítését a gyülekezet előtt énekbe öntve mondhatta el.

Ilyen zsinagógai összejöveteleket a jeruzsálemi templom tornácában, a kőfalon belül lévő oszlopcsarnokban is szoktak tartani; itt szokott Jézus is beszélni és itt tartották a jeruzsálemi keresztyének is első összejöveteleiket. A zsinagóga énekét hangszerek nem kísérték.

5. A Zsoltárok Könyve.

Az ószövetségi énekek nagy, középponti gyüjteménye, a Zsoltárok könyve (Széfer t^ehillîm) hosszú fejlődés eredményeként nyerte el mai alakját. Anyagának legősibb rétegét a már említett kultuszi király-énekek — a Messiás-király zsoltárai — teszik. Szintén elterjedt és ősi forma a *him-*

[3] A zsinagógai istentiszteletnek ez a leírása újtestámentomi és talmudi adatokra támaszkodik. V. ö. *Volz*, P. „Die biblischen Altertümer" Stuttgart, 1925. 236 skk. — *Talmud:* tanulmány. Így nevezik a zsidóság társadalmi és vallásos irodalmát az Ószöv. befejezésétől a Kr. u. VI. századig.

nusz, vagy dícsérőének (t°hillah), amely Jahvénak a természetben és Izráel történelmében megmutatkozó dicsőségét zengi. Az egész gyüjtemény összefoglaló neve is a héber elnevezésből ered.[4]

Ezek kultuszi, liturgikus énekként voltak használatosak a fogság előtti templomi istentiszteletben (Zs. 98, 100, 150. és mások). Éneklésük karban, zenekísérettel történt. Ezt a himnuszi stílusformát a második Ézsaiás (Ézs. 42: 10—12, 44: 24—28, 52: 6—10) is felhasználja.

Mivel a templomi énekesek tevékenységét ugyanazzal a szóval (nábá': prófétál, lelkesen énekel) jelölték (I. Krón. 25: 1—3), mint a prófétai jövendölést, valószínű, hogy a fogság utáni énekesek elődjei a kultuszi próféták voltak, akiket a templomi liturgiában a léviták énekesrendjével lehet behelyettesíteni. A templomi liturgiában pedig elsősorban himnuszokat énekeltek a karok.

Más kultuszi énekfajok a fejlődés sorrendjében: a) a trónralépési énekek (47, 93, 96, 97, 98, 99), amelyeket Jahvéra vonatkoztatva újévkor énekeltek a templomban. Ezeknek a tartalmában eschatologikus vonatkozásokat is találunk. b) A kollektív és egyéni *panasz-, kérő-, fogadalmi-, bizodalmas-* és *hálaénekek,* amelyek többnyire a kegyes hívő érzéseit fejezik ki, de sokszor a közösség (Sion) szájába adott formában.

Mindezekben az énekformákban megfigyelhető a felépítés: bevezető rész, utána az ének tulajdonképeni tartalmát előadó főrész, végül vagy Isten (pl. 81: 17), vagy az ember hangjaként megszólaló zárórész, ami a legtöbb esetben Jahve kegyelméről szóló bizonyságtételt (34: 23) tartalmaz, vagy az Ő további segedelmét (40: 18, 138: 8) kéri.

Amint látjuk, a zsoltárok egyrészét már a fogság előtt is használták a liturgiában, de a gyüjtemény mai alakjában csak a fogság után jött létre, mint a fogság-utáni gyülekezet (zsinagóga) imádságos és énekes könyve. Ámbár a zsoltárokban az ember felel Isten megtapasztalt szentségére és kegyelmére, ezeket az énekeket mégis Isten igéjének tekintjük.

[4] E fejezethez lásd *Eissfeldt,* O.: Einleitung in das Alte Testament, Tübingen, 1934, 115—136. lap és *Weber,* O.: Bibelkunde des Alten Testaments, Berlin, 1936, II. köt. 215—248. lap.

A könyvben nincs tartalmi, vagy liturgiai sorrend, mert a gyüjtemény öt — tehát a törvény öt könyvével egyező számú — eredetileg önálló kisebb gyüjteményből nőtt össze. Az öt „könyv" százötven zsoltárának az összefoglaló „t^{e}hillah"-n kívül a héber nyelvben és magában a zsoltárok könyvében is, többféle elnevezését találjuk: tódah, miktám, mizmór, maskil, sir, siggajón; ezek műfajokat jelentenek, de egészen pontos jelentésüket nem tudjuk meghatározni.

Amennyire az egyes zsoltárok szerzőit a feliratok segítségével meg tudjuk állapítani, azok könyvenként így oszlanak meg:

I. könyv, 1—41. zsoltár: 1, 2 és 33 kivételével (a 9 és 10 eredetileg egybetartozik) mind Dávidé.

II. könyv, 42—72. zsoltár: Dávidé 51—70, a 66 és 67 kivételével; 42—49 Koráh-é (42—43 eredetileg egy); 50 Aszáfé, 72 Salamoné, 66, 67 és 71 ismeretlen eredetű. Ennek a könyvnek énekeiben Isten neve mindig „Elohim" szóval fordul elő.

III. könyv, 73—89 zsoltár: Aszáfé 73—83, Korah fiaié 84, 85, 87 és 88 (érdekes 88-ban a felirat kettős utalása, ami arra is mutathat, hogy Korah fiai — egyik meghatározott templomi énekkar — adták elő az éneket, amely az ezrahita Hémán tanítása), Etháné 89, közben Dávidé 86.

IV. könyv, 90—106. zsoltár: főleg jelzés nélküli énekeket tartalmaz, de 90 Mózesé, 101 és 103 Dévidé.

V. könyv, 107—150. zsoltár: változatos tartalom, ismét több Dávid-ének (a zarándok-énekek között is), mint 108—110, 122, 124, 133, 138—145; Salamoné a 127. A többi ének szerzőjét nem ismerjük, de ebben a csoportban találjuk a Hallél-zsoltárokat (113—118), a törvény dícséretét, vagy arany ábécét (119), a „grádicsok énekei"-t, vagy zarándok-énekeket (120—134), és a könyvet lezáró halleluja-zsoltárokat (146—150).

Tartalmuk szerint a zsoltárokat így csoportosíthatjuk:

1. Jahve törvénye: 1, 19, 50, 119, 139.
2. Jahve teremtése: 8, 19, 29, 104, 136: 1—9, 148.
3. Jahve népének vezérlésében: 77, 78, 105, 106, 114.
4. Jahve az egyén életében: 1, 15, 24, 34, 37, 43, 73, 107.

5. Bűnbánat: *6*, 22, 25, *32*, *38*, 39, *51*, 86, 102, *130*, *143*.
6. Kívánkozás Isten és a szenthely után: 26, 42, 43, 61, 63, 84, 122, 130, 133, 138.
7. Öröm és vigasztalódás Istenben: 3, 4, 16, 18, 23, 27, 31, 34, 37, 46, 56, 62, 63, 77, 90, 91, 103, 119, 121, 126, 138, 146.
8. A nép örömhimnuszai: 9, 24, 33, 68, 93, 96, 98, 100, 113, 114, 118, 124, 126, 135, 136.
9. Betegségben: 6, 22, 38, 69, 88, 102.
10. Ártatlanság: 5, 11, 17, 26, 55, 94.
11. Templom, istentisztelet: 15, 24, 26, 27, 40, 42—43, 50, 51, 63, 84, 87, 99, 100, 133, 134, 135, 138, 149, 150.
12. Királyság (politikai és lelki): 18, 20, 21, 24, 45, 47, 72, 89, 93, 96, 97, 99, 101, 144.
13. Az eljövendő király: 2, 47, 50, 96, *110*.
14. Kegyesség és istentelenség: 10, 11, 12, 13, 14 (53), 37, 49, 52, 55, 56, 59, 64, 73, 82, 91, 119, 123, 129, 140, 141.
15. Átok: 58, 59, 69, 79, 109, 137: 7—9, és más zsoltárok egyes szakaszai.
16. Családi élet: 127, 128.
17. Eschatologikus tartalmúak: 2, (45), 47, 50, 93, 96, 97, 98, 99.

Kettősek: 14 = 53; 40: 14 sk. = 70; — 115 (részint) = 135; ezenkívül több zsoltár kisebb-nagyobb része más könyvekben is feltalálható, így pl. 18 = II. Sám. 22. részben.

Megemlítjük, hogy Salamon nevét, aki háromezer példabeszédet és ezeröt éneket szerzett (I. Kir. 4: 32), csak két zsoltár (72, 127) címfeliratában találjuk. A százötven zsoltárból a címfeliratok szerint Dávid hetvenhármat szerzett, ami az énekeknek felét sem teszi ki, de a hagyomány az egész gyüjteményt ma is Dávid zsoltárainak nevezi. Így emlékezik meg róluk Kálvin is, amidőn a genfi ágendáskönyvhöz írt előszavában azt mondja, hogy „Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket (sehol) nem találhatunk, mint a *Dávid* zsoltárait, amelyekre maga a Szentlélek tanította meg őt". Ezokból a zsoltárokat semmiképen sem a zsidó vallási- és

kegyességtörténet irodalmi forrásainak, hanem Isten Igéjének tekintjük.

A fogság után kialakult teljes gyüjtemény a maga öt könyvével a törvényre épült fel. Az első zsoltár nem gyülekezeti ének, hanem világos tanítás arról, hogy miként építse fel az ember egész életét az Isten beszédére. Minden könyv utolsó zsoltára doxologiával végződik, amelyben köszönetet mond az ember a törvényben magát kijelentett Istennek az Ő áldásaiért és magasztalja Őt. Még az ősi alakjukat tekintve korábbi réteghez tartozó énekek is — sőt mint láttuk a király-énekeknél — sokszor különösképen azok — az Atyának a Fiúban beteljesedett ígéreteire mutatnak.

Ha mármost azt nézzük, hogy miben lehet összefoglalni egyrészt az éneklésre vonatkozó adatokból, másrészt az énekek tartalmából az ószövetségnek az éneklésről szóló tanítását, azt látjuk, hogy *ennek az éneklésnek a középpontjában nem az ember áll, hanem Isten és az Ő tettei.* Az ember csak visszafelel az Úr hatalmas, csodálatos és kegyelmes tetteire, vagy megemlékezik róluk. Nem a maga gyönyörködtetésére, hanem az Úr magasztalására énekel. Éneke örömből, hálából és bizodalomból fakad, vagy vigasztalást ad, mert *igazán énekelni* — és igazán örvendezni — *csak az tud, akinek van Istene.* Éneke egészen személyes és *szubjektív,* hiszen benne van az ember minden nyomorúságának, bűntudatának, vágyódásainak és félelmeinek, reménységeinek és örömeinek életes, közvetlen forrósága, de *az ember szubjektumon Isten objektiv valóságainak és tetteinek a megvallása ömlik át.* Az ember énekel, de éneke az Úrról tesz bizonyságot. Már a verestengeri éneket így kezdi Mózes: „Énekem az Úr!" (II. Móz. 15: 2), ami azt jelenti, hogy *az Istenhez szóló ének tartalmát* nem az ember, sem nem a világ, hanem *egyedül a megtapasztalt és megvallott Isten határozza meg.*

A zsoltárok ma is és minden időben Arról tesznek bizonyságot, Aki a világ bűnének közepette kezdettől fogva az Ő elesett gyermekének megváltásán munkálkodik (Ján. 5: 17), és Aki a Krisztusban Szentlelke által az Övéiből gyülekezetet formál magának, hogy az az Övé legyen és egyedül

Reá hallgasson. Nem véletlen tehát, hogy Jézus után az apostoli keresztyénség, majd a középkor liturgizmusával szemben főleg a kálvini reformáció, éneklésében közvetlenül és teljesen a zsinagógai (gyülekezeti) zsoltárénekhez kapcsolódott.

6. Az Újszövetség tanítása az éneklésről.

Az Újszövetség középpontjában teljesen és világosan Jézus Krisztus személyisége áll. Jézus ismerte és énekelte a zsoltárokat. Mikor 12 éves korában szülei Jeruzsálembe vitték, már hallhatta és bizonyára a felnőttekkel együtt énekelte a „grádicsok énekeit", a zarándok-zsoltárokat (120—134). Jól tudjuk az evangéliumokból, hogy igen gyakran résztvett a zsinagógai istentiszteleteken, amelyeknek az éneklés szerves része volt. A templomban is többször megjelent, de arról nem tudunk, hogy áldozatot mutatott volna be. Valószínű, hogy inkább a templom tornácában tartani szokott zsinagógai alkalmakon vett tevékeny részt. Ilyenkor több ízben olvasta és magyarázta az Írásokat. Az utolsó vacsorán, amely páska-vacsora volt, az úgynevezett Hallél-zsoltárokat (113—118) énekelhették, mert Jézus a törvény ilyen természetű előírásaihoz mindig híven tartotta magát. Az utolsó vacsora után a tanítványokkal „dícséretet énekelve" (Mát. 26: 30) ment az Olajfák hegyére. A kereszt kínjai között a 22. zsoltárt kezdte el énekelni, mégpedig nem az eredeti nyelven, hanem anyanyelvén, tehát arám dialektusban.

Isten tiszteletére vonatkozóan egyetlen alapelvet nyilatkoztat ki: annak *lélekben és igazságban* kell történni (Ján. 4: 23).

Az éneklést az Újszövetség nyelve a már ismert „hümneo" szón kívül néha az „aineo" (= dícséret) igével fejezi ki. Szó van az éneklésről a következő helyeken: Mát. 26: 30, Márk 14: 26, Csel. 2: 47, 3: 8—9, 16: 25 (Pál és Silás a börtönben), Róm. 15: 9—11, I. Kor. 14: 15, Ef. 5: 19, Kol. 3: 16, Zsid. 2: 12, Jak. 5: 13, Jel. 5: 9, 14: 3, 19: 5. Ezenkívül három eredeti ének van az Újszövetségben: *Mária éneke* (Luk. 1: 46—55), *Zakariás éneke* (Luk. 1: 67—79), és

Simeon éneke (Luk. 2: 29—32). Ezeket a római egyházban használatos latin szövegük kezdőszavairól „Magnificat", „Benedictus" és „Nunc dimittis" néven ismeri az egyházi énektudomány. Itt említjük még meg az angyalok karácsonyi énekét („Gloria in excelsis", Luk. 2: 14), amely az angyali üdvözettel (Luk. 1: 28—33) együtt már igen korán egyházi énekké vált, valamint a Jelenések könyve Krisztus-énekeit (Jel. 5: 9, 12, 13; 12: 10—12; 19: 1—2, 6—7).

Mindezeket összegezve, először is azt látjuk, hogy az Ószövetséggel szemben, amelynek jóformán minden könyvében van több-kevesebb utalás az énekre, itt kevesebb az énekről mondott szó. Azt is látjuk, hogy a Zsoltárok könyve gyakran szerepel Jézus ajkán és másutt, idézetek formájában. Ez természetes is, mert az Ószövetség több mint egy évezred történetét foglalja egybe, az Újszövetség pedig alig néhány évtizedét. Az Ószövetségben nyomon követhetjük egy sajátos istentiszteleti rend fejlődését, kettéválását és egyik fajtájának (a zsinagógai kultusznak) a prófétai-igehirdetési, tehát a mai értelemben: evangéliumi-protestáns istentiszteleti mód iránya felé történő kezdeti fejlődését; az Újszövetség azonban ennek a folytatására és fejlesztésére nem ad semmiféle formai utasítást. Röviden: az Újszövetségben nem találunk „istentiszteleti rendtartást", mert Isten az Ő új szövetségében nem törvénnyel és betűvel, hanem Lelkével akarja az Övéit megeleveníteni és vezetni (II. Kor. 3: 6). A formák és keretek, bármennyire elkerülhetetlenek is minden szervezett földi életformában, előbb-utóbb óvhatatlanul üres vázzá, vagy bálvánnyá lesznek. Az Újszövetség idevonatkozó tanításai inkább arra utalnak, hogy belső tartalom szerint miképen várja népétől az Úr az Ő nevének énekben való emlegetését és tiszteletét.

1. *„Lélekkel és értelemmel"* (I. Kor. 14: 15) — ez az ige a nyelveken szólás (görögül: *glossolalia*) egyik formájára, az úgynevezett „nyelvénekre" vonatkozik. Ennek értelme az, hogy a Szentlélek gáttalan kiáradása az első keresztyénekben ekstatikus hála- és örömérzést ébresztett. Ilyenkor szóval és énekkel próbálták kifejezni azt, ami valójában elmondhatatlan. A Szentlélekkel megtelt lélek úgy

érezte, hogy közvetlen közelségbe került Istennel, benne és körülötte feloldódott a világ, a jelenségek, sőt a gondolatok logikai összefüggése is, és parttalanul ömlött ki belőle az uralkodó elragadtatott érzés. Ez az állapot minden formai hasonlósága ellenére sem azonosítható lényeg és tartalom tekintetében a keleti természet- és misztériumvallások mesterségesen előidézett ekstázisával, sem a beteges idegállapotból fakadó, egyes modern szektáknál is előforduló dadogással, vagy sóhajtozással. Maga Pál apostol ezt a jelenséget kegyelmi ajándéknak tartja, de óvatosan és kritikával szemlélte és főleg formai megnyilvánulása miatt ideiglenes ajándéknak fogta fel az egyház életében.[5]

A gyülekezetben tehát mindennek, vagyis az éneklésnek is a Lélek kiáradásából kell származni, de értelmesen, egészségesen és minden formai elfajulástól mentesen. Inkább hangozzék el öt szó értelemmel, mint tízezer értelem nélkül (19. vers), mert az Isten népének gyülekezetében mindennek „ékesen és jó renddel" (40. vers), nem pedig éktelenül és rendetlenül kell végbemenni.

2. A testi mámorral szemben a *Lélekkel való építő megteljesedést* ajánlja Pál apostol (Ef. 5: 18—19). *Kálvin*nak e versekhez fűzött magyarázata ezt így foglalja össze: mivel e század fiai, hogy magukat megvidámítsák, bőségesen szoktak inni, a testi vidámsággal azt a szent vidámságot állítjuk szembe, amit Isten Szentlelke ad. A részegség kicsapongást szül, a lelki vidámság a Szentlélekben való örömöt. Az egymás között való beszélgetés himnuszokban és lelki énekekben közösségre juttat Istennel és Benne egymással; a szívből való éneklés kizárja a képmutatást.

3. A keresztyén éneklés legfontosabb alapigéje Kol. 3: 16-ban található. Ennek értelme szerint az éneklés

a) *Krisztusnak beszéde* (nem emberé, ha ember mondja is);

b) *annak bennünk kell lakoznia* (nem csak „vendégszerepelni"),

[5] Lásd: *Cullmann* O. „Urchristentum und Gottesdienst". Basel, 1944. 19. l.

c) *gazdagon* (nem szegényesen, árválkodva);

d) *minden bölcseségben* (nem csak rész szerint való mértékben);

e) *tanítván és intvén* (nem gyönyörködtetésért, hanem „mintha Isten kérne általunk" — II. Kor. 5: 20);

f) *egymást* (egyetemes papság: mindenki tanító és tanítvány);

g) *zsoltárokkal, dícséretekkel, lelki énekekkel* (minden, Isten Lelkétől ihletett és az Ő dícséretére méltó énekkel);

h) *hálával zengedezvén* (Vele szemben egyetlen lehetséges magatartás);

i) *szívetekben* (mély és személyes megtelítődéssel);

j) *az Úrnak,* akié a dícséret, dicsőség, tisztesség és hálaadás.

Ebben az igében, amelynek értelmezése körül kezdettől fogva sok vita folyt, első pillantásra úgy látszik, mintha az újszövetségi ének három különböző típusáról volna szó. Ilyen felosztás azonban betűszerinti és erőltetett biblicizmus lenne. Amennyiben az ének háromfajta *megnevezésének* az értelmét meg lehet állapítani, arra nézve csak annyit mondhatunk, hogy

1. a *zsoltárokat* az újszövetségi időkben — akár görög fordításban is — az ószövetségi Szentírás szerves részeiként énekelték. Az eredeti bibliai zsoltárokkal szemben sem a gnosztikus eretnekség zsoltárformában készült énekei, sem a reformációs és újabb verses zsoltárfordítások nem tekinthetők közvetlen értelemben vett igének. A Zsoltárok Könyve végleg lezárt része a Szentírásnak; új tárgyú és tartalmú „zsoltárok" ember által nem írhatók. Újszövetségi használatuk a Biblia két részének egy-voltát bizonyítja és arra emlékeztet, hogy Isten, aki tegnap, ma és örökké ugyanaz, mit tett a multban és mit tesz mindenkor népével. Az úgynevezett messiási zsoltárok pedig még erősebben aláhúzzák azt, hogy az Ószövetség részeiben és egészében egyenesen Krisztusra mutat.

2. A *dícséret* (himnusz) annyiban új énekforma, hogy az Újszövetségben teljesen Krisztusnak, mint Messiásnak a személyéhez kapcsolódik, amint azt Luk. 1—2. részeiben is látjuk. De himnuszoknak tekinthetjük az Isten csudadolgait

magasztaló, valamint a messiási zsoltárokat is, mert az Atya legfelségesebb tette és csudája Krisztusban öltött testet.

3. A *„lelki ének"* elnevezést összefoglaló névnek tekintjük minden olyan énekre, amelyet a Szentlélek kiáradása hozott és hoz létre mindenütt és minden időben az Isten csodálatos kegyelmének és áldásainak hálás és örvendező visszhangjaként.

A három elnevezés különbségét pontosan felderíteni nem lehet. Valószínűleg ugyanazt jelentették más-más szempontból. A „zsoltár" lehetett a zsidó-keresztyének számára használatos elnevezés, a „himnusz" (dícséret) a görögöké, a „lelki ének" szó pedig sajátos keresztyén és egyházi rendeltetésükre utal.[6] Ha mégis egyenként nevezzük meg őket, ezt *csupán gyakorlati okból* tesszük,[7] nem pedig azért, hogy az adott textusba valami olyant magyarázzunk bele, ami abból közvetlenül és kétség nélkül ki nem fejthető.

Elvi-theologiai szempontból csak aszerint tehetünk különbséget az egyház énekei között, hogy melyiknek és milyen mértékben szolgál alapjául szentírási szöveg (zsoltárok, vagy más, akár ó-, akár újtestámentomi ige), vagy melyek és milyen mértékben a szabad emberi alkotások. Itt azután egyformán érvényes az a végső mérték, hogy *mennyire és hogyan juttatják szóhoz* a keresztyén *kijelentés* középponti mondnaivalóját, *isteni üzenetét.*

Az Újszövetség népe istentiszteletének elemeit először szabad, majd fokozatosan kötötté váló formákban az ótes-

[6] Nyssai *Gergely* megkülönböztetéséhez, amely szerint a zsoltárokat hangszerrel kísérték, a himnuszokat pedig hangszer nélkül énekelték, míg a lelki ének elnevezés mindegyikre vonatkozott, J. *Millar* hozzáfűzi, hogy e megkülönböztetés szerint a zsoltár a nyilvános istentisztelet tartozéka lehetett, a dícséret pedig az egyes hívő többé-kevésbbé önkéntes kifejezési formája; ennek azonban ellene mond I. Kor. 14: 26, és ezért valószínű, hogy legalább is az apostoli korban e kifejezéseket azonos értelemben használták. — *Clericus* (le Clerc) János († 1736) szerint is Pál a három szóval ugyanazt a fogalmat jelölte meg.

[7] Az énekek — akár bibliaiak, akár nem — tárgyuk és alkalomszerűségük szerint maguk oszlanak csoportokra; a zsoltárok és dícséretek megkülönböztetésének csak történeti, vagy szóhasználati alapjai vannak, mert mint láttuk, a zsoltárok egyrésze is dícséret, és mindegyik lelki ének. A zsoltárokat ugyan jobb külön csoportban elhelyezni, de rajtuk kívül más bibliai énekek is vannak, mint azt épen e fejezet bevezető részében is láttuk.

támentomi istentiszteletből, főleg annak zsinagógai alakjából vette át és alakította tovább. Így átvette éneklésben elsősorban a zsoltárokat, de azokhoz hamarosan hozzákapcsolta azokat az új himnuszokat, Krisztusra mutató hitvallási- és a szentek közösségét Őbenne egybeépítő áldásformákat,[8] amelyek a későbbi egyházi liturgia magvát alkották. Pál apostol leveleiből kitűnik, hogy az istentiszteleti összejövetelek célja a gyülekezet Krisztus testévé építése, középpontban a *megfeszített, feltámadott és eljövendő* Krisztus ünnepével: az úrvacsorával. Az istentisztelet minden alkotórésze Őreá mutat és Őreá nézve megy végbe.

Ebben a középponti jelentőségét és tartalmát tekintve világosan meghatározott, de egyéb formai megnyilvánulásait tekintve eleinte meglehetősen szabad újszövetségi istentiszteletben az éneklésnek megvolt a maga szerepe, de helye, módja és formája nem az volt, ami a később túlburjánzó egyházi liturgiában jutott neki. Hangsúlya semmiesetre sem a dallamon, mint mai értelemben vett zenei jelenségen, hanem elsősorban a szövegbeli tartalmon, mégpedig annak a Krisztushoz, mint testetöltött Igéhez való viszonyulásán és az erről a Lélek által bizonyságot tevő hiten nyugodott. A korai istentisztelet erejét az adta meg, hogy a Lélek szabad kiáradása és a szükséges, de rugalmas formai keretek együtt szolgálták a célt: a Krisztus testének a gyülekezetben való megépítését és kiábrázolását. Pál a rend és mérték egészséges ösztönével irányította a szétszórt gyülekezeteket, hogy mind az anarchiát, mind a formák megmerevedését elkerülje. A szabadság és kötöttség e harmonikus egységében rejlik az őskeresztyén istentisztelet nagysága és egyedülálló hatása is. Ha *ezt az egyensúlyt* ma Isten megadná helyreállítani, ez — és egyedül *csak ez* — hozná meg az egyház számára egy-

[8] A Pál leveleiben található ilyen formák már csak azért is részeivé váltak az istentiszteletnek, mert a leveleket a gyülekezetekben (agapé előtt) fel szokták olvasni (I. Tim. 4: 13). — Ezek közül megemlítjük az úrvacsorakor mondott *„Maran athá"*-t (I. Kor. 16: 22), *az apostoli köszöntést* (Róm. 1: 7, I. Kor. 1: 3, II. Kor. 1: 2, Ef. 1: 2—3), a *záróáldásformákat* (I. Kor. 16: 23, II. Kor. 13: 13, Gal. 6: 18, Fil. 4: 23, Jel. 22: 21), az ószöv. eredetű *doxologiákat* (Róm. 1: 25, 9: 5, 11: 36, II. Kor. 11: 31, Gal. 1: 5, Ef. 1; 3, Fil. 4: 20), az *„ámen"*-t, amelyet (I. Kor. 14: 16) a gyülekezet mondott. Az ilyen, közösen mondott szövegek is alátámasztják a közös, mégpedig valószínűen antifonikus énekbeszéd, vagy ének használatát is.

felől a hitelétvesztett formálizmus kiküszöbölését, másfelől a szervezeti, valamint látás- és lélekszerinti oldódásra vezető közösség- és szektaprobléma megoldását is.[9]

Az akár egyéni, akár közös imádkozás és éneklés között fennálló viszonyról szólván, megemlékezünk arról, hogy a Jak. 5: 13-ban mutatkozó ellentét csak látszólagos. Ez az ige csak azt jelentheti, hogy végletes emberi életérzéseinket nem lehet mindig egyforma eszközökkel kifejeznünk, és hogy az imádság és az éneklés, bármennyire rokonok egymással, mégsem azonosak és mindegyiknek külön helye és szükségessége van a hívő és a gyülekezet életében.

Az Újszövetség nem eltörlője az Ó-nak, hanem ebben az értelemben is betölti azt azzal, hogy új, szabad utat tör. Az éneklést nem köti személyhez, helyhez, vagy alkalomhoz; az egyetemes papság világában (Róm. 12: 1) mindenkinek van zsoltára, tanítása (I. Kor.14: 26), mindenek épülésére, de hangsúlyozza az ékesség, tehát szent komolyság szükséges voltát (u. o., 40. vers) és a szép rendet. Börtönben, szabad mezőn, magánházban: mindenütt lehet énekelni, ahol közösség van egyrészt Isten és az Ő gyermekei, másrészt a hitben testvérré lett hívek köre között. Az ének az imádsággal egy rangsorban és egymás mellett áll; nem azonos jelentésű; de párhuzamos fogalmak. Az imádság nem ének, de az éneknek mindig imádságnak kell lenni. Értelmes, és az éneklő által ismert nyelvű szövegű éneket ismer csak el, amelyben a Szentlélek munkája életet és szabadságot jelent, de ezt a szabadságot az építő és fegyelmező értelem ellenőrzi, védi és juttatja érvényre. Ebben a vonatkozásban az értelem nem a véges emberi intellektust, hanem Istennek az Ő igéjében kijelentett világosságát: tiszta bölcseségét jelenti.

7. A reformátorok tanítása az egyházi énekről.

Az egyházi éneklés történetéről később lesz szó, ezért az újszövetség kora és a reformáció közötti időket egyelőre figyelmen kívül hagyva, onnét kell kiindulnunk, hogy a reformáció a megelőző korszaknak nem folytatása, hanem el-

[9] Lásd: *Cullmann*, i. m. 29—30. ll.

lentéte volt. A reformátorok nem a középkor, vagy a renaissance vonalán akartak továbbhaladni, hanem felismerték az Evangélium tiszta tanítását és azt kívánták újra érvényre juttatni Isten iránt való engedelmességben. A közvetlen megelőző formákból csak annyit tartottak meg, amennyit az időben lejátszódó élet megkövetelt.

Természetes, hogy az evangéliumi forrásokhoz visszatérő keresztyén élet és kegyesség az éneklés terén is nagy megújulást hozott. A mise-áldozat helyett az Igét, a papi szempont helyett a prófétait, a passziv liturgiai statiszta-szerep helyett az aktív gyülekezeti részvételt segíti diadalra az istentiszteletben, így az éneklésben is. Első termékei között ott találjuk a teljes jogába visszaállított nemzeti nyelvű gyülekezeti népénekeket, amelyeknek szerzésében *Luther* Márton maga járt elől. Írásai telve vannak az éneklésre vonatkozó megállapításokkal, amelyekből a reformátor elveit így foglalhatjuk röviden össze:

A művészeteknek egyik fajtáját sem szabad elnémítanunk. Szívesen látjuk mindegyiket, de csakis Annak szolgálatában, aki teremtette őket.

A zene Istennek egyik legkedvesebb és legdicsőségesebb ajándéka; a Sátán a zenének elkeseredett ellensége. (Persze, itt nem arra a „zené"-nek nevezett silányságra gondol, amelyik a Sátánnak egyik legkedvesebb kerítő eszköze). A zene megvigasztal és megtöri a bűnös gondolatok hatalmát; a fegyelem egyik kedves és gyengéd eszköze: megnemesíti szenvedéseinket és megtisztítja értelmünket.

A zene a theologia után következik Isten ajándékai között. A próféták egy művészetet sem gyakoroltak annyira, mint a zenét; az igazságot elsősorban zsoltárokban és énekekben hirdették.

Az Evangélium és a muzsika között nincs ellentét, mert Isten a zenét nem a Tőle való elszakadásra, hanem a Vele való összeköttetésre adta.

Az ifjúság általános, egyházi- és jellemnevelésével kapcsolatban jól látta Luther is, hogy az ének erős kötelék, amely az ifjakat az egyház közösségéhez fűzi.

A próféták és az egyházi atyák példája nyomán a nép nyelvén való zsoltárokat kell adnunk népünk számára,

vagyis lelki énekeket, hogy Isten igéje az éneklés által is a nép között lakozzék. Az iskolamesternek és a lelkészi hivatásra felavatandóknak jól kell tudni énekelni. Lelkészt nem szabad addig felavatni, amíg az éneklésből vizsgát nem tesz.

Luther maga is sok éneket írt, azonkívül munkatársait is ösztönözte az énekszerzésre. Költői körének ismertebb tagjai *Agricola* János (1494—1566), *Speratus* Pál (1484—1551), *Poliander* (Gramann) János (1487—1541), *Jonas* Justus (1493—1555) és *Eber* Pál (1511—1569) voltak. Énekeskönyveinek kiadásában legfontosabb munkatársa *Walter* János (1496—1570) torgaui kántor és Bölcs Frigyes udvari karmestere volt.

Énekeit mind gyülekezeti istentiszteleti használatra írta; minden énekét áthatja reformátori theologiájának az a középponti gondolata, hogy a bűnös ember egyedül Isten kegyelméből, a Jézus Krisztusba vetett hit által igazul meg.

Zwingli Ulrik, bár fennmaradt és Svájcban máig használatos egy kis háromversszakos ének, amelynek szövegét ő írta és dallamát is tőle származónak tartják, Zürichben teljesen megszüntette a gyülekezeti éneklést, Ámós 5: 23-ra hivatkozva. Később, főleg *Zwick* János (1496—1542) hatására fokozatosan engedett merev álláspontjából, amelynek lényege az volt, hogy az istentiszteletből száműzött éneket a lelkész és a gyülekezet (később a diakónusok) között váltakozó (antifonikus) ige-részek, vagy más szövegek mondásával helyettesítette. Úrvacsorai liturgiájában már lehetségesnek mondja a gyülekezeti ének használatát, de az éneklést hivatalosan és egyházi felsőbbségi határozattal csak mintegy hetven évvel később vezették be a zürichi egyházban. Időközben, kevéssel halála előtt megjelent egyik iratában („Fidei Christianae expositio") a váltakozó beszédet megszüntetve, az énekek mondásáról tesz említést.

Kálvin János a gyülekezeti éneklésről szóló tanítását egyes bibliai igék magyarázatán (33. zsoltár 2. verse, Ef. 5: 19, Kol. 3: 16, stb.) kívül a genfi ágendáskönyvhöz írt, 1543. június 10-én kelt előszavában foglalta össze. Ezek szerint:

1. a zene Isten ajándéka, ha pedig az, akkor egyedül az Ő dicsőségére kell vele élnünk. Az önmagáért való zenélés ártalmas és bűnös foglalkozás, mert minden olyan örvendezés, amely elszakítja magát Isten dícséretétől, hiábavalóság és visszaélés Isten ajándékával.

2. Ezért az istentiszteletbe semmiféle hangszeres zenét nem szabad bevezetni, mert az igehirdetés mindennél előbbrevaló, már pedig az emberi romlott természet minden másra inkább hajlik, mint az Isten igéjére. Istentiszteletünket ugyanis a zene lényegében nem nemesítené meg, sőt elvonná a figyelmet az Igéről. Bevezetése indítást adhatna arra, hogy az ó törvény egyéb rendelkezéseit is felujítsuk. Egyébként is: erre nézve nincs parancsunk az Úrtól. A törvény alatt élő nép kultuszában ott van a zene, sőt a hivatásos zenészrend is; elméletileg nem is lehet kárhoztatni sem az egyházi zenét, sem a hangszerek kultuszi (templomi) használatát, ha az valóban és kizárólag Isten dicsőségét és a gyülekezet épülését szolgálja. Ezt azonban a gyakorlatban nem lehet megtartani.

3. Az éneklés azonban, mint az imádság egyik formája, igen ajánlatos. Az énekelt imádság az istentiszteletben az igehirdetéssel és a sákramentomokkal együtt a Szentírás határozott parancsára támaszkodik. Az ének bizonyságtétel, amelyet maga Isten ad az ember szájába, buzdítás az Ő dícséretére, intő jel a bűnnel szemben, gyógyító a kísértésben és bajokban, megelőző orvosság a bűn és a hitetlenség ellen, a megszentelődés segítőeszköze.

4. Az ének a gyülekezeti istentisztelet szárazságát és kedélytelenségét megszünteti és olyan melegséget áraszt, amely nélkül keresztyén közösséget és légkört el sem képzelhetünk. A gyülekezet közös énekében Krisztus teste ábrázolódik ki. Nemcsak érzelmi életünkre hat az ének, hanem értelmünket is befolyásolja és fegyelmezi az ige-szerinti tartalommal és a közösséggel. Az istentisztelet többi alkotórészével együtt a gyülekezet építésére szolgál. Cselekvő, mégpedig közös és egybehangzóan cselekvő állásfoglalásra indít. Isten felé: felelet — mert imádság — az emberek felé: intés és tanítás.

5. Az ének mindig két alkotóelem: szöveg és dallam

egyesüléséből jön létre. Ezek különböző természetűek és igényűek, de az éneklésben eggyé válnak. A szöveget csak Isten igéjéből meríthetjük. Legalkalmasabbak erre a zsoltárok, mert bennük nemcsak Isten szólal meg, hanem az ember is önmagára ismerhet. A három újszövetségi énekfaj közötti különbségeket nem tartja döntő jelentőségűnek. A dallamtól azt követeli, hogy az — zsoltároskönyvének dallamaihoz hasonlóan — fegyelmezett formájú legyen, mert ezek a formák a legalkalmasabbak arra, hogy a szent tárgyat megfelelő súllyal és méltósággal zengjék és a gyülekezetben is énekelhetők legyenek.

6. Az éneklés módjáról azt mondja, hogy az szívvel és szájjal, vagy még inkább szívvel és értelemmel szóljon. A nyelvet előzze meg a szív, mert ha csak szavakat mondunk, az merő képmutatás.

7. Az egész gyülekezet által énekelt éneknek a nép nyelvén kell megszólalnia. Nemcsak a felnőtteknek, hanem a kicsinyeknek is meg kell az énekeket tanítani, sőt — és ez Kálvin egyik legfontosabb meglátása — a gyermekek és iskolások feladata, hogy a nagyokat az énekre megtanítsák.

Hogy Kálvin Genfben csak a zsoltárokat vezette be, azt azzal magyarázta, hogy a megújult egyháznak még nincs alkalmas (az Igéből merített szövegű) dícsérete és lelki éneke, mert az első renden szükséges zsoltárok népszerű, jól énekelhető és anyanyelvi formában való elkészítése és a dallamok kiválogatása is hosszú időbe került. Az első, 19 zsoltárt tartalmazó kísérleti énekeskönyv (Strasbourg 1539) és a genfi teljes kiadás (1562) között 23 év telt el. Egyébként már a strasbourgi énekeskönyvben is volt három más ének (Simeon éneke, Tízparancsolat, Hiszekegy); tehát nyilvánvaló, hogy Kálvin nem kívánta a gyülekezeti éneklést kizárólag *egy* szentírási könyv: a zsoltárok használatára korlátozni.

8. Az egyházi ének lényege.

Az ember szellemi életének három fő kifejezési formája van: az érzelem, az értelem és az akarat. Úgy is mondhatjuk, hogy az ember érző, gondolkodó és akaró lény. Lelki életének ezek a háromféle megnyilatkozásai egymás-

sal állandóan kölcsönhatásban állanak. Kifejezési eszközeik közül egyik sem kizárólagos, mégis a művészetek és köztük a zene is, mint a művészi kifejezésmódok egyike, főképen érzelmi természetűek.

Az ének lényegét minden más emberi megnyilatkozáson túl és azokon felül az a tulajdonsága határozza meg, hogy az ének két különböző lényegű alkotóelemnek: a szövegben kifejezett gondolatnak és a dallamban kifejezett érzelmi tartalomnak az egybeolvadása. Ez az egybeolvadás akkor szerencsés, ha a benne eggyé lett két fél egyforma természetű és értékű. A szöveg hordozhat nemcsak értelmi, hanem akarati elemeket is, de azok is gazdagabb kifejezésre jutnak a dallam segítségével. Valóságos „misztikus egysége" ez a társuló elemeknek, hogy benne és általa az emberi lélek kifejezési kereteit Isten a kibeszélhetetlen felé tágíthassa ki. Azért mondjuk el énekelve azt, amit énekelnünk kell, vagy lehet, hogy túljuthassunk a puszta kimondott szó: a beszéd kifejezési lehetőségein.

A *világi dal és ének* általában az egyes ember, vagy valamilyen emberekből álló csoport lelki kifejezése zenei formában, szórakoztató, vagy meggyőző céllal. Forrása az ember és a földi élet jelenségei, tartalmát meghatározhatja a világ bármiféle jelensége. A *népi ének,* kivált a primitív kultúrában, de egészen a még életes paraszti közösségekig sokszor bizonyos értelemben kultikus jelenségnek is tekinthető; az egyéni *szórakoztató dal* többnyire művészet-alatti és erkölcsiekben is kétes színvonalú és hatású mind szövegét, mind dallamát tekintve; a *művészi ének* és zene pedig rendszerint csak egy vékony réteg: a zeneileg műveltek érdeklődésére számíthat.

Isten az emberrel szemben abszolut igényt támaszt: Neki belőlünk nem morzsák, mégcsak nem is parádés ünnepi ajándékok kellenek, hanem az egész embert az Ő tiszteletére és szolgálatára hívja, értelmével érzésével, akaratvilágával. Az első nagy parancsolatból világosan kitűnik, (V. Móz. 6: 5, Márk 12: 29—39), hogy Istennek ez az igénye az egész emberre, annak minden képességére szól. Ha pedig ez így van az egyes emberre vonatkoztatva, akkor az egy-

házban és így az istentiszteletben is ennek a parancsnak a megvalósítására kell törekednünk.

Az egyház (ekklésia) újszövetségi jelentése szerint, minőségi értelemben mindig ugyanaz. Akár a nagy közösséget, akár a gyülekezetet, vagy a tapasztalati gyülekezeten belül — esetleg attól függetlenül — a valóságos hívők-alkotta „szent mag"-ot tekintjük: egyik a tenger, a másik palacknyi, vagy egy cseppnyi tengervíz. A gyülekezet nem csupán emberi testület vagy társulás, hanem Isten lelki temploma, amelynek szegeletköve Krisztus. Benne épül meg az egész megszentelt lelki test (I. Kor. 12. r.), amelynek tagjai, és az épület, amelynek élő kövei a hívek (Ef. 4: 13—16). Istennek ez a küzdő és mozgékony serege, az újtestámentomi gyülekezet: királyi papság (I. Pét. 2: 9), amelynek szolgálati rendje imádságban és feltétlen életátadásban, áldozatban és engedelmességben, egymás iránt pedig önkéntes és önzetlen szeretetszolgálatban bontakozik ki. *Az egyház tehát azoknak a bűnösöknek Istentől szerzett közössége, akiket az Atya Krisztusért és Krisztusban megigazított, összegyüjtött, megtart és Szentlelkével a maga élő testévé épit* (Ef. 1: 22—23, 4: 15—16, I. Kor. 12: 27).

Ennek következtében *az egyházi ének olyan, testben élő bűnösök éneke, akiket Isten az Ő örök tanácsában kiválasztott, elhívott, Magával és egymással a Krisztus erdeme által közösségre juttatott.* Tehát még akkor is gyülekezeti (közösségi) ének, ha otthonunkban, vagy szórványban egyedül énekeljük, mert belekapcsolja a magános éneklőt is az ugyanazt ugyanolyan módon éneklők láthatatlan, térfeletti közösségébe, amely a mennyei gyülekezetnek halvány, de hűségre törekvő képmása. Legteljesebb jelentkezése mégis az érzékileg is megtapasztalható közösségben: az istentiszteletben, ott is az úrvacsorában található meg.

Mi mutatja meg azt, hogy a látható, érzékelhető közösség, amelyben az egyházi ének megzendül, valóban egyház? Az egyház határait a rajta kívül állók: a nem-egyház jelenségei mutatják meg negatív értelemben; pozitív értelemben pedig a Szentírás tanítása, tehát Isten beszéde, amely szerint egyház a Krisztus mennybemenetele és visszajövetele közötti időben ott van, ahol Krisztus Isten kegyelméből a Szent-

lélek és az Ige hirdetése által a választottak hitében és hite nyomán megjelenik.[10] Krisztusnak ez a jelenléte két tényezőtől függ: tartalmát tekintve az elegyítetlen Ige hirdetésétől és a sákramentomok helyes kiszolgáltatásától, formai keretét tekintve pedig a *hívő* gyülekezettől. Ebből az is következik, hogy az Igétől és a sákramentomoktól elválasztott, vagy a hit akár látható, akár láthatatlan közösségéből kiszakadt éneknek nincs köze az egyházhoz. Az ilyen éneknek nem lehet igazi belső ereje, mert a Szentlélek énekét csak a Szentlélek hangszere, vagy kórusa: a hívő, közösségben örvendező és háládatos ember és gyülekezet zengedezheti úgy, hogy az ének hitelessége veszendőbe ne menjen.

9. Az egyházi ének tárgya.

Mivel az egyházi ének forrása maga Isten igéje, tárgya csakis az — és egyben mindaz — lehet, ami ebből a forrásból fakadhat. Igaz ugyan, hogy emberi visszhang és felelet Isten megtapasztalt és megvallott kegyelmére, de épen ezért nem csak annyi van benne, amit a földi, emberi közösség önmagából termelt, hanem „élő víznek folyama" (Ján. 7: 38), a forrás teljes zamatával és gyógyító erejével. Célja nem művészi hatás (gyönyörködtetés), mégcsak nem is pusztán emberi meggyőzés (propaganda), vagy tanítás, hiszen nem csupán a hívő és a gyülekezet saját hangja és hittapasztalata: nem csak az egyház szólal meg, hanem mindezekben és mindezek felett maga az Isten kell hogy beszéljen Szentlelkének titokzatos, mégis világos jelenlétével. Nem csak kevesek dolgát fejezi ki és közvetíti, mert egyformán szól az egyénhez és a közösséghez, hívőkhöz és hitetlenekhez (misszió), művelthez és műveletlenhez, zsidóhoz és göröghöz (Róm. 1: 14, 2: 9—11). Nem szórakozni és szórakoztatni akar, hanem elfogadni és visszazengeni Isten hangját; az Örömüzenetet. Nem azt mondja, hogy „énekem a világ", vagy hogy énekem a magam élete, hanem a Szentírás legősibb himnuszával, Mózes verestengeri énekével, csak ezt mondhatja: *„Énekem az Úr!"* (II. Móz. 15: 2).

[10] V ö. László Dezső: Az anyaszentegyház élete és szolgálata. Kolozsvár. 1938. 38. l.

Emberi, tehát gondolati tartalom, történeti és formai szempontok szerint *az egyházi éneknek tárgya az, amit Isten az Ő kegyelmi eszközei által az emberi lélekben dicsőségének, valamint kegyelmének tényeiből felismertet és visszazengeni* (rezonálni) *enged.* Ilyenek az egyéni hívőre és a közösségre egyformán érvényes mértékben az Ige alapján a hitvallásokban és az egyház élő gyakorlatában, az üdvtörténeti tényekben és a hozzájuk kapcsolódó ünnepekben részletezett tárgyak és alkalmak kivétel nélkül, úgy amint azok legszemléletesebben a Heidelbergi Káté második kérdésére adott feleletben összegeződnek. Formai-műfaji szempontból ezt a tárgyat mindenféle részletekben a zsoltárok, dícséretek és lelki énekek tudják magukbafoglalni és kifejteni. Történeti szempontból közömbös, hogy az ének mely korban és hol keletkezett; Ambrosius himnusza, vagy egy ismeretlen eredetű középkori latin antifona nemzeti nyelvű változata épúgy helyet foglalhat a református egyházi éneklésben, ha egyébként az alapvető, Isten-szabta mértéken megáll, mint ahogy helyet nyertek benne Szenczi Molnár Albert zsoltárai.

10. Az egyházi ének ismertető jegyei.

„Mihelyt a Lélek elszakíttatik Krisztus beszédétől, mindenféle eszelősségnek és hamisításnak megnyílik az ajtó" — írta Kálvin János.[11] Az egyházi éneklés kutatói közül mások is megállapították, hogy a XVIII. század óta a keresztyén énekeskönyvek, főként új anyagukat tekintve, veszedelmes, titkos tévtanítás („verborgene Häresie") melegágyaivá kezdtek válni. Mi ennek az oka?

A reformáció tiszta bibliai alapvetése után következő korok és theologiai irányok mindegyike eltolódást eredményezett a keresztyén gondolkodás hangsúlya tekintetében. A lutheránus és puritán orthodoxia, a pietizmus, majd a racionálizmus: mind létrehozták a maguk sajátos kegyességi, vagy theologiai irodalma mellett a szájuk íze szerint való énekek légióit. Különösen bő énektermés kísérte mindenütt

[11] János 16: 14-hez írt kommentárjából. „Simulac spiritus a Christi sermone divellitur, quibuslibet deliriis et imposturis aperta est ianua."

a theologiai kérdésekkel keveset bajlódó, de áldott és evangéliumi indítású újabbkori ébredéseket is.

Mindezeknek a különböző stílusú énekeknek a vizsgálata és a gyülekezeti éneklés alapvető kérdéseiben mutatkozó véleménykülönbségek egyeztetésének szükségessége azt parancsolják, hogy próbáljunk pontos határt vonni az egyházi énekek és az olyan, vallásos tárgyú énekek között, amelyeket mégsem számíthatunk az egyházi énekek közé. A nagyrészt már tisztázott alapelvekhez igazodva pontosan megállapíthatjuk, hogy milyenek legyenek azok az énekek, amelyeket egyházi éneknek tekinthetünk és ilyenként használhatunk. Ez nem a Lélek megoltására vezető mechanikus-intellektuális játszadozás, hanem épen ellenkezően: az Ige és a Lélek megóvása és védelme. A formai, irodalmi és zenei szempontokat másodlagos jelentőségűnek ismerve el, az egyházi ének ismertető, lényeges jegyeit (kritériumát) ezekben foglalhatjuk össze:

1. Az egyházi ének *igehirdetés,* vagyis benne elsőrenden Isten szólal meg, még az éneklő ember és az emberre vonatkoztatott tartalom bizonyságtételében is. Világos ebből, hogy tételünk nem homilétikai értelmű, hanem arra utal, hogy az igazi egyházi ének forrása minden esetben Isten igéje, tartalma az Igének valamely, textusszerűen is kifejezhető tanítása, tehát az ilyen ének alkalmazott igehirdetés. Ilyen értelemben is mintaszerű egyházi ének, hogy csak egy példát említsünk, próbaénekeskönyvünk 380. számú éneke. („Semmit ne bánkódjál", Luk. 12: 32). — Persze, az ének ne legyen pusztán dallammal ellátott, versbeszedett ige, legalább is nem kell, hogy minden ének ilyen legyen (amint hogy a Bibliának sem minden verse alkalmas arra, hogy éneket gyártsunk belőle), mert a prédikáció sem idézetgyüjtemény csupán, hanem az alapigének más igékkel és személyes bizonyságtétellel való hirdetése és alkalmazása. Az Ige védelmet ad a titkos tévtanítással szemben, megóv a szubjektivitás nyálkás túltengéseitől.. *A reformátori theologia és a XVI. századi református énekköltés* legnagyobb áldása, hogy *mindenek fölé állítja az Ige abszolut tekintélyét.* Innét van a reformátori kor énekeinek nagy, tiszta és teljes feloldott-

ságú biblicitása és bennük az objektív-isteni és szubjektív-emberi elem zavartalan egyensúlya és összhangja, amely a XVI. század formáiban is időtálló énekeit mind a mai napig minden lehetséges és létező énekgyüjtemény legjava darabjai közé sorozza. Ezzel magyarázható az is, hogy a XIX. század elején keletkezett „katekhizmusi" énekek, bár az Ige tekintélyéhez igazodnak, de mert olyan korban jöttek létre, amelyből már jóformán kihalt a reformáció századának „első szeretete" (Jel. 2: 4), nagyobbrészt élettelenek, vagy legalább is hiányzik belőlük az életnek az az elsődleges forrósága, amely a XVI. századi énekeket annyira áthatja. *Az egyházi énekkel a gyülekezet önmagának prédikál: az Igét visszhangozza és róla tesz személyes, közös bizonyságot.*

2. Az egyházi ének *imádság is.* Nem csupán az, de jelentős mértékben annak is kell lennie. Ebben az értelemben felelet Isten hívására (I. Sám. 3: 10). A gyülekezet részéről több aktivitást tesz lehetővé, mint a lelkész után mondott imádság, és személyesebb hangú, nagyobb érzelmi mélységű, mint ha csak szóval mondanánk. Az Igével való fegyelmezettség ebben a vonatkozásban is szükséges, hogy a szubjektivitás túlzott, esetleg beteges méreteket ne öltsön. Elmélkedés az énekben legfeljebb az elmélkedő zsoltárok mértékéig lehet helytálló, az oktató moralizálás szárazzá, lélektelenné teszi. Ami az objektív és szubjektív elem, vagy a személyes és a közösségi szempont („Ich-Lied", „Wir-Lied") ellentétének feloldását illeti, itt is a „Lélekkel és értelemmel"-követelmény egyensúlya szükséges. A kétféle elem egyensúlyára jó példák a próbaénekeskönyv 213, 220, 347, 440, 476 és 483. énekei, valamint a reggeli és esti énekek legtöbbje és még sok más ének. Különösen a 440. sz.-ban („Jer lássuk az Úr keresztjét") figyelhetjük meg, hogy első felében inkább prédikációszerűen hat, azután imádsággá válik. A 476. sz. egészen imádság-jellegű, de mély bensőségessége sohasem fajul érzelgéssé.

3. Az egyházi éneknek *hitvallásszerű*nek kell lenni. Ez az Igéhez való alkalmazkodás természetes következménye, mert minden egyház rendszerbe foglalja tanítását a megismert

és hitben elfogadott igazságról. A hitvallás egyéniséget teremt, karaktert formál, mind az egész történelmi közösségre, mind annak nemzedékeire és tagjaira vonatkozóan. Ebből következik a hívő személyes magatartása és döntése a világ és az élet kívülálló jelenségeivel szemben. Ez mindig az időszerűség feszültségét kell hogy jelentse a hívő és a közösség állásfoglalásaiban. Tehát nem elég, hogy az ének tanszerű legyen, hanem tartalmában és formájában (stílusában) is ki kell fejeznie a hívek meg-megújuló hitvallásának, mint szubjektív állásfoglalásuknak a módját, mint ahogy a jó ruhánál sem elég, hogy jó anyagból készüljön, hanem az is szükséges, hogy mérték után, jól legyen megvarrva és jól álljon azon, aki viseli, mert a rosszul szabott ruhát, ha a legjobb anyagból van is, nem szívesen hordja az ember.

4. Az egyházi ének *gyülekezetszerűségé*nek követelménye egyformán számol az eszményi és a tapasztalati gyülekezettel. Ezért ismerjük fel egyre fokozódó mértékben a régi énekek gyülekezetszerűségét. Miért látunk olyan kifejezhetetlenül nagy különbséget egy Méliusz Péter-, vagy akár Nagy István-korabeli gyülekezet és a mai, vagy tegnapi idők átlagos, akár falusi, akár városi tapasztalati gyülekezete között? És honnét van az, hogy a különböző korokból és környezetből fakadt énekek mintegy megsejtetik téren, nyelven és évszázadokon keresztül is annak a keresztyén közösségnek a zamatát, amelyikben létrejöttek? Hiszen a gyülekezeteket alkotó emberek bűnösök, tudatlanok, rosszra hajlók: hozzánk hasonlók voltak és lesznek minden időben. Azok *a régi énekek* azonban, koruk egyházának célkitűzéseihez hasonlóan, nem csak a tapasztalati gyülekezet gyöngéihez, tudatlanságához, igényeihez, vagy a világból átlopott divatjaihoz alkalmazkodni, hanem *Arra mutattak rá, Aki változhatatlan.* Ennek következtében nem avultak meg, mert *helyes értelemben voltak gyülekezetszerűek a maguk idejében és ugyanilyen értelemben ma is azok és holnap is azok maradnak.*

Az egyházi ének szövegét és dallamát illetően vannak olyan *formai követelmények* is, amelyek, bár másodrendűek

az elvi-tartalmi követelményekkel szemben, de azért semmiképen el nem hanyagolhatók. Nem azonosak ezek a világi irodalom, vagy a zene esztétikai követelményeivel, de nem is ellenkeznek azokkal. Csupán szűkebbre vonják a határt és magasabbra emelik a mértéket. Ez persze nem a világi esztétika formavirtuozitásra való törekvése, hanem az egyszerű formákban kifejlődő tisztaság vonatkozásában áll, mert a keresztyén egyház minden életnyilvánulása, tehát éneklése is Isten tökéletes és világos kijelentését visszhangozza, tehát *kifejezési formáiban nem lehet méltatlan a tárgyához.*

A szövegnek mint költeménynek és a dallamnak mint melódiának a formai mértéke leginkább a klasszikusnak nevezhető költői és zenei műalkotások egyszerűbb formakészletében található meg, amilyenek pl. a népi és tudatos művészet olyan termékei, mint a tiszta stílusú népdalok, vagy Arany János költészete.

Vannak akik azt vallják, hogy minden éneknek (szövegnek) külön, saját dallamának kell lenni. Ezt elvileg sem fogadhatjuk el, mert akkor nem csupán minden éneknek, hanem minden versszaknak külön dallamra volna szüksége (gondoljunk csak egyes zsoltárok ellentétes tartalmú strófáira), ami úgynevezett „átkomponált" énekeket eredményezne; ezeket pedig egyetlen gyülekezet se tudná elénekelni, ami viszont az elv keresztülvihetetlen voltát mutatja. Annyi igaz, hogy a szövegnek és a dallamnak kifejezésbeli összhangban kell lennie egymással, tehát pl. a 47. vagy 81. zsoltár örvendező dallamát nem lehet bűnvalló, vagy gyászos énekkel összeházasítani. Az is tagadhatatlan, hogy több színt ad az énekeskönyvnek és a gyülekezet énekének, ha az énekszövegeket mentől több dallamra énekeljük, azonban itt tekintettel kell lenni a gyülekezet dallamhordozó képességének határaira is. Ez azt jelenti, hogy az adott átlagos, szívesen éneklő, de — legalább is nagy többségében — hangjegyet nem olvasó gyülekezet nagyon jó, ha elbír és ki tud használni éneklésében 200—250 vagy ennél több melódiát. E tekintetben a próbaénekeskönyv a maga 512 énekével és 332 dallamával már több anyagot nyujt, mint amennyit egy-egy adott gyülekezet teljesen és rendszeresen ki tud használni; ezen azonban úgy segíthetünk, hogy minden gyülekezet meg-

tanulja és használja a dallamokból legalább azt a kb. kétszázat, amik a vallástanítási tantervben benne vannak, és ezeken felül annyit, amennyit megismer, megkedvel és elbír. A genfi zsoltároskönyv 150 énekéhez is csak 125 dallam készült, és alig hihető, hogy nagyobb számban vannak olyan gyülekezeteink, amelyek a genfi dallamokból ötvennél többet énekelnek, mint azok, amelyekben a jól ismert zsoltárdallamok száma a tízen-tizenötön is alul marad.

Rá kell még röviden mutatnunk a sekély érzelgősség: az egyházi éneknek nem minősíthető jámbor poézis, egyszóval a gyülekezeti éneklésbe nem illő, de oda gyakran befurakodni próbáló költői és zenei „szent" *ponyva* nagy veszedelmére. Nem új a probléma, mert, mint majd később látni fogjuk, az *ariánizmus* már a IV. században ezt az eszközt választotta — és pedig nagy sikerrel — a maga hamis tanainak a terjesztésére. *A Krisztus evangéliumát prédikáló egyház nem énekelhet a kuplék modorában.* Ha pedig eddig elmulasztotta volna, hogy híveit, sőt akár evangélistáit is a jobb megismerésre és értékelésre megtanítsa, ezt a mulasztását gyorsan és gyökeresen pótolnia kell.

11. Az egyházi ének az istentiszteletben.

Az egyház Krisztus teste (I. Kor. 12: 27, Róm. 12: 5, Ef. 1: 23, 4: 12, 5: 30, Kol. 1: 24), tehát élő organizmus, amelynek életműködését rendszeres és állandó táplálkozással kell biztosítani. Ennek a táplálkozásnak alkalma az istentisztelet, tárgya pedig Istennek beszéde. Ha az egyház élő és egészséges, akkor éhezi és szomjúhozza az Isten beszédét és elutasítja mindazt, ami hamis eledel, vagy az Igének erőtlen pótléka lenne csupán.

A református istentisztelet nem kultusz a szó pogány, vagy akár római értelmében, mert a kultusz előbb-utóbb öncéllá lesz, a középpontba az imádandó Isten helyett az imádó, vagy imádást mímelő embert állítja, végül a tartalom kiszikkad és megmarad az üres váz, amelynek élettelenségét bonyolult szertartások cicomáival próbálják kendőzni.

De kultusz az istentisztelet abban az értelemben, hogy azt *nem az ember csinálja, hanem Isten ihleti, mégpedig a*

Szentlélek által, avégből, hogy a templomi tápláltatás az egész életünket állandó és az örökkévalóságba átívelő *szolgálattá szentelje* (Róm. 12: 1, Jak. 1: 27). Ő figyelmeztet az Ige által állandóan arra, hogy Ő az Úr, mi pedig az Ő szolgái, de egyben gyermekei és örökösei is Jézus Krisztusban, Aki a testté lett Ige. Ezért áll istentiszteletünk középpontjában az igehirdetés, mint a megfeszített Jézus Krisztusról (I. Kor. 1: 23, 2: 2) szóló bizonyságtétel.

Az istentisztelet Isten régi (II. Móz. 20: 8—11, 31: 12—13, V. Móz. 5: 12, 15, Luk. 4: 15—16, Gal. 6: 6, Zsid. 4: 9—12, H. káté 103. kérd.) és mindig érvényes parancsán alapszik. Lényege abban van, hogy a gyülekezet Istennel találkozzék és Őt szolgálja. Újszövetségi neve („leiturgia", vagy latinosan „liturgia") is „szolgálat"-ot, eredetileg kultuszi, papi szolgálatot jelent. A mi „istentisztelet" szavunk ezt az értelmet elhomályosítja. Más nyelvekben a szó értelme világosan kifejezésre jut. (Gottesdienst, service.)

Istentiszteletünknek többféle formája van az alkalmak szerint, amelyek Isten szolgálatára indítanak, de mindenfajta istentiszteletnek négy alkotóelemét különböztetjük meg. Ezek: az igehirdetés, az imádság, az éneklés és az adakozás. Bármelyiknek hiánya az elvégzett istentiszteleti aktust csonkává, hiányossá teszi. Ebben az egyszerű szolgálati rendben a gyülekezeti éneklés nem alárendeltségi, hanem mellérendeltségi viszonyban foglal helyet. Az istentisztelet rendjében meghatározott helyéről elhagyni vagy mással (énekkarral, vagy szólóénekkel) helyettesíteni semmi körülmények között sem szabad.

A gyülekezeti istentiszteletben azonban Isten nem egyoldalúan szólal meg, hanem *szóbaáll velünk.* Ezt azért teszi, mert Ő nem gőgös, idegen úr, hanem szerető Atya. Nemcsak megváltott és magának tart, hanem *nevünkön szólít bennünket* (Ézs. 43: 1) és *azt akarja, hogy szavára és hívására visszafeleljünk.* Ebben a párbeszédben a római felfogástól eltérően nem az Istent képviselő pap és a gyülekezet értekezik, hanem közvetlenül Isten és a gyülekezet között létesül kapcsolat, de úgy, hogy Isten adja a mondanivalót mind az igehirdető, mind a gyülekezet ajkára.

Az imádság és az adakozás mellett *a gyülekezeti ének*

ennek a párbeszédnek a feleleti oldalára tartozik. Mindhárom csak akkor lehet igazi, ha az Ige jár előtte. („Orare nisi praeeunte verbo non possumus". — Kálvin.) Mivel az énekben, mint már láttuk, van valami az Igéből és az imádságból is, úgy is tekinthetjük, mint az isteni szolgálatban végbemenő párbeszéd két oldalának az összekötőjét.

Mint az istentisztelet formai eleme, nem tekinthető csak a liturgia többi cselekménye egyszerű bekeretezésének, sem puszta díszítő elemének, vagy a közös megszólalás alkalmas és hatásos formájának. Mindezeken túl sajátos és pótolhatatlan része a szent szolgálatnak; nem csupán azért, mert hangulatosabb a száraz beszédnél, vagy mert egyszerre beszélni tömegben nehezebb, mint — különösen szilárd ritmusban — énekelni, hanem mert a Szentlélek eszköze arra, hogy az Igét hathatósabban a szívünkbe plántálhassa és bennünket az Ő templomává, vagyis hajlékává, állandó lakóhelyévé építhessen (I. Kor. 3: 16, Ef. 2: 21—22).

12. Az egyházi ének fajai.

Az egyházi éneknek sokféle fajtája van. Ezeket bibliai, alkalmi-tartalmi és történeti-formai szempontok szerint osztályozhatjuk. Szempontjainkat célszerű olymódon felállítani és kapcsolatba hozni, hogy minden esetben világosan meglássuk az illető ének hovatartozandóságát és az egyes csoportosítások különbségei mellett azoknak az összefüggéseit is.

Az egyházi énekek *bibliai felosztása* tekintetében ugyan a Kol. 3: 16-ban található hármas elnevezésből indulunk ki, de felosztásunkat csak az egyházi éneklés gyakorlatában való elhelyezés szempontjából alkalmazzuk.

1. A *zsoltárok* énekléséről szólván, Kálvin János ezt írja a genfi ágendáskönyv előszavában: „Igazán mondja Ágoston: senki sem tud Istenről méltóképen énekelni, csak az, akit Ő tanít meg erre. Ezért akármerre is keresgéljük körüskörül, sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait, amelyekre maga a Szentlélek tanította meg őt. Amidőn tehát ezeket énekeljük, bizonyosak lehetünk abban, hogy e szavakat Is-

ten maga adja szánkba, mintha csak Ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva". Mégsem tekinthetjük az énekeskönyv zsoltárait közvetlen értelemben vett Istenigének. Hogy Kálvin sem tartotta annak őket, annak bizonysága, hogy Marot és Béza versei mellé odanyomtatta a bibliai szövegüket is, mégpedig a maga fordítása szerint. Az ének ebben az esetben is versbeformált szöveg és dallam egysége, összeházasítása. A házasfeleket ugyan nem választjuk el, de személyükben megkülönböztetjük egymástól. A verses szöveg készítése, bármilyen alázattal és gondossággal készül, nem csupán szövegfordítás, hanem elsősorban művészi munka. *A bibliai Zsoltárok könyve: írott Ige, az énekeskönyv zsoltárszövegei pedig igéből merített énekek.* A kettőt egymással azonosítani, vagy a zsoltárénekeket kánoni mértékkel hitelesíteni nem lehet, mert akkor az Igét szállítanók alá a belőle formált énekkel szemben.

2. A *dícséretek* jelentése magyar református szóhasználatunkban nem fedi azoknak a bibliai értelmét. Eddigi énekeskönyveink nyomán dícséretnek szokás nevezni minden éneket, ami nem zsoltár, vagy még pontosabban: nem genfi zsoltár, akár Szenczi Molnár Albert szövegében, akár újabbkori, főleg századunkból származó átdolgozásban.[12] Így aztán a néhány fennmaradt reformáció-korabeli, zsoltárból vett ének, mint a próbaénekeskönyv 163. és 205. sz. énekei is, a dícséretek közé kerültek. Másrészt, az 1808-ig külön csoportban állott „Hymnusok" csaknem teljesen kivesztek az ezutáni énekeskönyvekből. Így alakult ki újabb, hymnologiai tekintetben is elfogadhatatlan elrendezésű énekeskönyveinkben a dícséretek helytelen elnevezése.

Ha a reformációs énekirodalmat e tekintetben vizsgáljuk, azt látjuk, hogy Luther énekeitől kezdve a zsoltárok kisebbségben vannak abban. A himnuszokban — ez még a középkor gazdag himnuszirodalmából átfolytatódó örökség — a Fiú személye áll a középpontban és az Őbenne megvalósult üdvterv tényei zendülnek meg. A későbbi korok énekköltészetében a dícséreteknek ez a fegyelmezett és ob-

[12] A zsoltárszövegeket az 1921. évi debreceni kiadás számára Baltazár Dezső dolgozta át. Még tovább mentek az újabb erdélyi énekeskönyvek és az 1925-ben megjelent felvidéki énekeskönyv szerkesztői.

jektív, tehát biblikus krisztusközpontisága egyre jobban elhomályosult, és, kivált a pietizmus óta egy fegyelmezetlenebb, emberközpontú énekfajtának engedett helyet.

3. A *lelki énekek* elnevezésnek a mai értelme nemcsak nálunk zavaros, de a külföldi énektudomány sem tudta azt eddig egyértelműen tisztázni. Ezeket az énekeket nem kell szükségképen a „nyelveken szólás"-sal (glossolalia) kapcsolatba hozni. Újszövetségi elnevezésük: ᾠδὴ πνευματική (ódé pneümatiké) nem jelentheti azt, hogy a Szentlélek ihletése csak ezt a „külön műfajt" hozhatja létre, tehát pl. zsoltárt és himnuszt nem. Bizonyos értelemben mindenfajta egyházi éneknek „lelki éneknek" kell lenni, mert olyan ének, amelyet bibliai-reformátori, tehát keresztyéni értelemben egyházi éneknek minősítünk, nem is jöhet létre a Szentlélek ihletése nélkül. Úgy látjuk, hogy a „lelki" jelzőt ebben a vonatkozásban Pál apostol a világi, vagy általában a Lélek indítása nélkül keletkezett énekektől és daloktól való megkülönböztetés céljából használja, de semmiesetre sem azért, hogy a Lélek ihletését a zsoltárok és himnuszok rovására, mintegy monopóliumszerűen egy harmadik, amazok fölé helyezendő „műfaj" számára sajátítsa ki. Ha pedig ez így van, akkor a lelki ének az az ének, amellyel a keresztyén gyülekezet felel Istennek arra a munkájára, amelyet Ő Szentlelke által bennünk és közöttünk minden időben — tehát ma is — végez. Ez az értelem mutatkozik meg abban, hogy németül a „Kirchenlied" és „Geistliches Lied" (egyházi ének — lelki ének) gyakorlatilag egy értelemben használatos szavak és felcserélésük sohasem jár a fogalomzavar veszedelmével.

Meg kell még emlékeznünk arról, hogy nem minden vallásos ének lelki, vagy pontosabban: egyházi ének, mert nem minden vallásos tárgyú ének üti meg mindenben az egyházi ének mértékét. Azonban az ilyen énekeket sem kell eleve elvetnünk, vagy indexre helyeznünk és hatalmi szóval tilalmaznunk, hacsak nem ige-ellenesek, vagy romboló hatásúak. De még ilyen esetben sem elégedhetünk meg azzal, hogy hadakozzunk ellenük, hanem meg kell helyettük ismertetni és kedveltetni a jó és valóban a Szentlélekből fakadt énekeket.

A nem elvetendő vallásos énekek nyilvántartása és gon-

dozása is az egyház feladatai közé tartozik, mert liturgián kívül, tehát gyülekezeti ünnepélyek és előadások keretében közülük nem egy jól használható lehet.

Alkalmi-tartalmi szempontból az egyházi énekeket annyiféleképen csoportosíthatjuk, ahányféle csoportosítást az egyház istentiszteleti rendje, vagy az énekeskönyvek beosztása szükségessé vagy lehetővé tesz. Legjobb itt is mértéket tartani és a felosztást ilyenformán végezni:

1. Az ember állapotával és életével foglalkozó énekek, — Ide tartoznak az ember nyomorúságát tárgyazó (bűnbánati), hitvallási, a nap- és más időszakokra szóló és a keresztyén testvériség körébe tartozó és hálaénekek.

2. Az Isten üdvtervéről szóló énekek. — Ide tartoznak mindazok az énekeink, amelyeket általában ünnepi, vagy ünnepköri, sákramentomi énekeknek nevezünk. (A temetési énekek, amelyek a test feltámadásának és az örök életnek hitéről és megvallásáról szólnak, szintén itt kaphatnak helyet.)

Az újabbkori magyar és erdélyi énekeskönyvek úgynevezett alkalmi énekeinek legnagyobb része feltétel nélkül kizárandó az egyházi éneklésből. Ezeknek további túltengése óvhatatlanul oda vezetne, amit az 1941. évi konventi kérőívek tanúsága szerint egyesek kívántak, hogy t. i. az új énekeskönyvben az eddig volt alkalmi énekeken kívül még ötvennégyféle más alkalomra való (és persze csakis arra énekelhető) énekrigmusok legyenek, mint pl. elutazás, megérkezés, ezüst- és aranylakodalom, zászlószentelés, házavatás, családi örömnap, lelkész temetése, szüret, kántorbeiktatás stb. Ettől már valóban nem messze esnék — Karácsony Sándor fogalmazása szerint — az ilyen jelzésű halottas ének: „kúrátor neje felett, nyáron, vasárnap délután, borongós időben". — Az egyházi ének, mégpedig mindenfajta egyházi ének tartalmát végső fokon az egyetlen alkalom határozhatja meg: az, hogy *a gyülekezet élő hittel bizonyságot tehessen arról, hogy mit tett és tesz Isten Krisztus érdeméért mivelünk bűnösökkel.*

Történelmi-formai szempontból énekeinket az egyháztörténet és azon belül az énektörténet egymást követő korszakai és stílusai szerint osztályozzuk. Az ilyen osztályozásban — a Lélek és a biblicitás mindent egybeölelő körén belül is — világosan kidomborodik a középkori himnusz és az abból készült újabb ének stíluskülönbsége (lásd a próbaénekeskönyv 342. és 341. sz. énekeit), a genfi zsoltár és a históriás énekdallamhoz készült XVI. századi magyar zsoltárváltozat (parafrázis) elütő jellege (127. és 236. szám), a lutheri korareformátori stílus (234, 298. szám) jellegzetességei, ennek magyarországi egykorú változatában mutatkozó módosulásai (234. és 235. szám), a XVII. századi német egyházi éneknek a XIX. századi angolszász énektől elütő volta, az énekekben mutatkozó nemzeti, alkati és hagyományi eltérések.

Ezek az eltérések nemcsak tartalmi közlésmódban és stílusban, hanem vers- és dallamformákban is jelentkeznek és ezekből a szempontokból is külön osztályozásokat tehetnek lehetővé, néha egyenesen szükségessé. De minden különbségen és bármilyen eltérésen túl, az igazi, vagyis a Szentírás mértékén megálló tartalmú és a szent tartalomhoz méltó költői, valamint a zenei formában megjelenő egyházi ének, származzék bármely korból és környezetből és viselje magán bármely stílus jegyeit: egyformán áldott eszköze lehet az építésnek és Isten magasztalásának. Az egyházi énekirodalom színorkeszterében számtalan árnyalatból születik meg a Musica Divina felséges harmoniája.

13. Az egyházi ének az istentiszteleten kívül.

A református egyház istentiszteletének középpontjában az igehirdetés áll. Minden olyan közösségi alkalom, amelyben az igét hirdetik, lényegében istentisztelet, akkor is, ha nem kötjük az érvényben lévő istentiszteleti rendtartás egyik vagy másik liturgiai formájához. Szűkebb értelemben persze csak az istentiszteleti rendtartásban meghatározott formájú szolgálatainkat nevezzük istentiszteleteknek.

Az istentiszteleti rendtartás és az egyház liturgiai gyakorlata csakis a Szentírásra, és az Igére alapozott apostoli és reformátori hagyományra épülhet fel, tehát nem támasz-

kodhatik egyes korok divatjaira, vagy egyes csoportok ízlésére, hanem az egyház fogalmától meghatározottan él és alakul. Él és alakul: ez azt jelenti, hogy nem szabad tartalmukat vesztett formákba dermednie, hanem minden kor és minden közösség számára hozzáférhetővé kell tennie a megváltó Kegyelem időtlen és örökké időszerű üzenetét. Evégből időnként szükségessé váló formaváltozásai tehát csakis a szabadság és kötöttség újtestámentomi egyensúlyának jegyében és a gyülekezetnek, mint Krisztus testének építését szolgálva mehetnek végbe. A gyülekezet az a szerv, amelyre Krisztusnak szüksége van, hogy az Ő testét, mint egyházat benne kiábrázolhassa, elsősorban az úrvacsorában, de az istentisztelet többi részei: az igeolvasás és -hirdetés, a hit- és bűnvallás, valamint az Ő jelenlétéért való könyörgés és az éneklés is Reá, mint az egyház feltámadott s eljövendő Urára mutatnak. A történelmi Jézusra és az eljövendő Krisztusra való állandó utalás mutatja meg az élő gyülekezet második alapvonását: a Szentlélek munkás jelenlétét. Az egyháznak ebbe az életközösségébe az elsodrottakat legalkalmasabban az egyház sajátos és jellegzetes igeközösségén keresztül kapcsolhatjuk be, ahol a liturgia az egyház hitét, tanítását és stílusát úgy fejezi ki, hogy azt mindenfajta hívő megérti és magáé gyanánt is elmondja, sőt a templomi, templomon kívüli és családi élet legkülönbözőbb alkalmaiban rendszerezi, megismétli, tehát az életébe iktatja. A cél tehát nem az, hogy a templomot attrakciók házává tegyük valami olyasféle közönségkiszolgálás jegyében, amilyenre egyik-másik amerikai egyházban látunk példát, hanem hogy az elvilágiasodott életbe ki- és bevigye az egyház az elegyítetlen evangéliumot.

Ebből a szempontból kell a reformátori tiszta tanítás mérlegére helyeznünk azokat a századunk eleje óta külföldön, főleg lutheránus egyházakon belül keletkezett *liturgiai mozgalmakat*, amelyeket a polgári-individuális kultúra egyre nyilvánvalóbban jelentkező válsága, a kollektivizmus erősödése, a római katholicizmus új szervezkedése és tömegvonzása, és mindezekkel szemben a protestantizmus befolyásának csökkenése, sőt fenyegető szétesése segítettek kifejlődni. Ezekben a mozgalmakban annak a megsejtése mutatkozik, hogy a protestáns keresztyénségnek, ha nem akarja,

hogy az összeomló XIX. századi életforma és életszemlélet romjai eltemessék, meg kell szabadulnia *csak-polgári* életformájától és *reformátorivá* kell válnia, hogy újra önmagává, vagyis *evangéliumi egyházzá* lehessen.[13]

Ezeknek a mozgalmaknak elvi és gyakorlati erőfeszítései komoly figyelmet érdemelnek és a világ evangéliumi keresztyénségének életében, mint azt több jel mutatja, nem maradnak hatástalanok. Részletesen itt mégsem foglalkozhatunk velük, mert ez jelen feladatunk körén kívül esnék. Csupán egynéhány általános és alapvető jelenségre mutatunk rá velük kapcsolatban.

A J. *Smend* és Fr. *Spitta* nevéhez fűződő régebbi mozgalom egészen a századfordulóig vezethető vissza; célkitűzése inkább a vallásos és művészi élménygazdagság és a formaszépség volt. Ennek az iránynak a romantikus-idealista kultúrprotestantizmusával szemben a főleg R. *Otto* és G. *Mensching* által képviselt misztikus mozgalom a hangsúlyt az istentiszteletben az elcsendesedésre, és az imádságra kívánta helyezni. A két ágra szakadt ú. n. *„hochkirchliche Bewegung"* a római katolicizmus felé közeledő egyháztanra épül fel; középpontjában a miseáldozat, az istentisztelet külső formáit tekintve pedig az óegyházi liturgiai hagyomány feleleventése áll. A *„berneucheni mozgalom"* ezzel szemben nem a liturgiai hagyomány, hanem a kegyelmi tények jelképi tartalmából indul ki, a prédikációt, mint emberi szót, amely sokszor nem azonos az Isten beszédével, elhagyhatónak tartja és hajlandó egy olyan istentiszteleti formával helyettesíteni, amelyben csak igeolvasások és közösen mondott szövegek, énekek vagy más zenei részek foglalnak helyet (predigtloser Gottesdienst).

Mindezek a mozgalmak komoly intelmet tartalmaznak az egyház számára egyrészt abban a tekintetben, hogy az igehirdetésünk nem az, aminek kellene lenni, azaz nem egyszerű és tiszta tanítás (írásmagyarázat), másrészt pedig

[13] A különböző árnyalatokat képviselő irányokról jól használható tájékoztatást nyujtanak: G. *Mensching:* „Die liturgische Bewegung in der ev. Kirche" Tübingen 1925; — *„Das Berneuchener Buch"* Hamburg 1926; — E. *Hoyer:* „Die liturgische Not der Gegenwart und ihre Überwindung" Göttingen 1934; — különösen pedig Otto *Weber:* „Gottesdienst und evangelische Verkündigung" Neukirchen 1933.

hogy istentiszteletünk megdöbbentően elszegényedett mind belső hitelesség, mind külső kifejezőség tekintetében. Puszta tüneti kezeléssel azonban ezt a beteg állapotot nem lehet megszüntetni. Bármilyen lélektani megalapozású és művészi kidolgozású, de nem tiszta szentírási-reformátori fundámentomra épült liturgizmus legfeljebb ideig-óráig vezethetne az üres templomok feltöltésére. A református istentisztelet megújhodását egyedül az ige mértéke, forrósága és rendje alá álló gyülekezeti közösség irányában kereshetjük, mert a keresztyén istentisztelet nem esztétikához és hagyományhoz, nem szimbolizmushoz és lélektanhoz, hanem egyedül az Igéhez kapcsolódik, amely az egyház egyetlen megbízatása és feladata.[14]

Elképzelhetők azonban egyházunkban is olyan templomi közösségi alkalmak, amelyek a Szentírással nem ellentétesek és az éneklés bensősége, valamint színvonalának emelése céljából is kívánatosak volnának. Itt nem valami „református zenésmisére", hanem a herrnhuti testvérközösségben és példájukra több más külföldi keresztyén egyházban is bevezetett és gyakorolt értékes áhítatokra gondolunk. Ezeknek a rendjét ilyenformán gondoljuk el:

1. Az egyes alkalmakat mindig egy üdvtervi, vagy katekhizmusi gondolat szolgálatába állítva, a megfelelő igék és énekek sorrendjét elkészítjük. A kiválasztott énekeket végigénekeljük, kivéve ha az ének jelentősebb részében más gondolatkörbe megy át. A sorrendet a hívek kézhez kapják. Egy-egy alkalommal sorra kerülhet 10—15 jólismert, vagy nem ismeretlen dallamú ének. Ritmusos, eleven énekléssel ennyit igen kevés idő alatt szépen el lehet énekelni.

2. A kezdőének, (nem fennállva) előfohász, majd az énekek között arányos elosztásban következő egy- vagy többízbeli igeolvasás, végül az utolsó ének előtti imádság és áldás alkotja az összejövetel sorrendjét.

A gyülekezet énekét orgona kísérje, az éneklés egyszólamú, ritmikus és bensőséges legyen. Ilyen alkalmakkal azzal is meg lehet próbálkoznunk, hogy a gyülekezetet mérsé-

[14] Lásd Otto *Weber* i. m. 129. l.

keltebb hangerejű, de kifejezőbb és ízlésesebb éneklésre neveljük.

Ha a gyülekezeti közösségnek ez az alkalma a gyakorlatban beválnék, rövid, az alapgondolathoz fűződő homiliával (igehirdetéssel), vagy — amennyiben az egyes összejövetelek tárgyait a Heidelbergi Káté szerint dolgozzuk fel — szintén rövid, de jól megfogott kátémagyarázattal kiegészítve kialakulhatna belőle a jövő egyházi szolgálatának egy igen kedves, föltétlenül biblikus, amellett lélekgazdagító formája, amely istentiszteleti szolgálatunkat egy igen kedves és írásszerű alkalommal gyarapítaná. Addig, kivált az új énekeskönyvben, mint szerény és gyarló eszközben kifejeződő énekreformtörekvések szolgálatába is be lehet állítani az ilyenfajta alkalmakat, hogy ezeken ne csupán új dallamokat, vagy helytelenül énekelt régi dallamaink helyesebb és szebb éneklésének módját tanítsuk meg, hanem a rokontárgyú, vagy az egyes bibliai és hitvallási gondolatkörökhöz tartozó énekek összefüggésére is rámutassunk és ráneveljük a gyülekezetet.

Ezen a módon el lehetne készíteni a tervét más, különös gyülekezeti alkalmaknak, vagy istentiszteleti rendünkben különállóan nem szereplő istentiszteleteknek is. Így például lehetne tartani ilyen, elsősorban a közvetlen, írott Igére alapozott *ádventi, karácsony-szentesti, óévesti, nagyheti* istentiszteleteket, azonkívül fel lehetne dolgozni egyszerű, gyülekezeti formában (nagycsütörtökre) a *passiót,* amelyet őseink a reformáció első száz évében még valószínűen gyakoroltak. Az énekeskönyvünkben 1808-ig még benne volt „Litánia" és a „Te Deum" felelevenítésére itt nem gondolunk, mert ezeknek a mai gyülekezettel való begyakorlása és énekeltetése nehézkesen menne, és tartalmuk szerint is távolabb állanak a mai református gyülekezet gyakorlati igényeitől.

A teljesen — még esetleg templomban is — istentiszteleten kívüli alkalmak sorában először is az úgynevezett *egyházi hangversenyekről* kell megemlékeznünk. Ezeket, kivált ha templomban tartjuk, jó, ha gyülekezeti ének keretezi be. Ez ne legyen hosszú, csak 1—3 vers a hangverseny elején és végén. A műsor akkor jó, ha mondanivalójában és stílu-

sában egységes. Itt is jó szolgálatot tesz egy-egy ige-gondolathoz, ünnepkörhöz való alkalmazkodás. Nagyobb helyeken ajánlatos folytatólagos hangversenyeket tartani, amelyeknek (egyenként 75 percnél nem hosszabb) műsora egymást folytatja és kiegészíti. A műsor gerincét lehetőleg elsősorban az énekkar, vagy bármilyen énekegyüttes, másodsorban az énekkarral együtt és (vagy) önállóan, ha megfelelő hangszer és játékos van, az orgona alkossa. Ének- és hangszeres szólószámok lehetőleg kerülendők, vagy csak nagyon csínján alkalmazandók. Ami különösen a szólóénekszámokat illeti, nagyon sok az ízléstelenség és visszaélés, ami, bármilyen jóhiszemű tájékozatlanságból ered, végeredményben az egyházat rombolja, mert beviszi a világot az egyház falai közé. Ilyenkor a trójai faló egy operaária képében is megjelenhet, mert nem templomba való az operarészlet még akkor sem, ha ilyen címet visel, hogy „A főpap imája", vagy „Ima a Bűvös vadászból". Az opera színpadi műfaj és világa teljesen idegen az evangéliumi egyházétól. Ilyen alkalmakra az egyházi zene régi és újabb nagy mestereinek a műveiből keressünk anyagot. Bő választékot találunk a technikailag legegyszerűbb kis műalkotásoktól a legbonyolultabb nagy alkotásokig. Az orgona és más hangszerek irodalmából is olyan műveket válogassunk ki és engedjünk csak megszólalni egyházzenei hangversenyeinken, amelyek nem oltják be az egyház lelkét még ilyen szent ürügy alatt is a „nem-egyház" kovászával. Gyülekezeti éneklésünk sok tekintetben megfigyelhető ízlésromlása is ugyanennek az idegen kovásznak az eredménye: egy dekadens, szétmálló kultúra periférikus termékének, az üzletszerű, közkeletű szóval „giccs"-nek nevezett könnyűzenének beáradása a gyanútlan és kellő neveléssel fel nem vértezett zenei közízlésbe.

Az úgynevezett *„műsoros est"*-eken még messzebb megyünk a templomtól. Itt már jobb, ha a gyülekezeti közének nem is szerepel, de akár szerepel, akár nem, amennyiben az ilyen alkalmakat egyház, vagy egyházi alakulat rendezi, ezeknek a műsoránál is vigyázni kell arra, hogy a lelket meg ne oltsuk és a trójai falovat be ne engedjük a gyülekezet szívébe.

Egyébként az ilyen alkalmak nem tartoznak az isten-

tisztelet körébe, mert tartásukra nincs az Úrtól vett parancsunk és nem fűződnek hozzájuk Tőle származó ígéretek. Mégis foglalkozni kellett velük, mert tisztáznunk kellett velük szemben a hymnologiának mint keresztyén egyházi tudománynak elvi állásfoglalását.

Vannak azonban az egyház tevékenységének olyan istentiszteleten kívüli alkalmai, amelyeknek a gyülekezeti énekkel való kapcsolatáról meg kell emlékeznünk. Ezek ugyan a liturgián kívül esnek, de rájuk nézve isteni parancsunk és ígéretünk is van, tehát közvetett értelemben isteni szolgálatnak tekintendők. Ez a két tevékenység: a *vallásos nevelés* és a gyülekezeti, valamint szórványbeli *lelkigondozás.*

A *vallásos nevelés* nem csupán „vallásos", vagy „vallás-erkölcsi", mint ahogy azt gyakran halljuk, vagy mondjuk is. Ez elsőrenden való feladata az egyháznak, mert az egyház vállalja a gyermekkeresztséget. A hozzáfűződő ígéret ugyanaz, amit Jézus Krisztus missziói parancsához, a keresztség szereztetési igéjéhez fűzötten nyertünk (Máté 28:20).

Az egyház ennek a kötelességének mindig igyekezett hitének és engedelmességének mértéke szerint eleget tenni. Ebben a szolgálatban mindig nagy hasznát vette az egyházi éneknek, addig a mértékig, amennyire és amilyen módon élt vele. Volt idő, amikor az eklézsiának két könyve volt: a Biblia és az énekeskönyv, és az ábécét is ezekből tanították. Az ellenreformáció egyik érve a saját énekeskönyveinek kiadásakor az volt, hogy a nép „beleénekelte magát az eretnekségbe".

Az ének, mint az Ige hirdetője és közvetítője, minden tannál ékesebben és vonzóbb hatással beszél Krisztusról és, ha valódi egyházi ének, akkor egyenesen Őreá mutat. Nem tanszerű, hanem személyes bizonyságtételre indító. Imádság is, tehát az imádkozásra nevelésnek igen alkalmas eszköze. Költemény, tehát formaérzéket és ízlést fejleszt, azonkívül kötött formája következtében könnyen és maradandóan meg lehet rögzíteni. Dallamával, ha az értékes, szintén ízlésre nevel, amellett kedély- és jellemalakító hatásokat sugároz. Hatása sokkal maradandóbb, mint a megtanult „hittani

leckéé". Teljes hatását azonban csak úgy tudja kifejteni, ha nem csupán az iskolai, tantárgyszerű vallásoktatásban és a gyermekistentiszteleten (vasárnapi iskolában) élünk vele. hanem a keresztyén család otthoni légkörében is. Az igazi egyházi ének a leghatásosabb „folyékony dogmatika", propagatív (ismeretterjesztő) hatását illetően pedig elégséges, ha Sztárai Mihály tevékenységére és annak az egyház történetéből jólismert eredményeire utalunk.

De az iskolai vallásoktatásban is lényegesen több időt és gondot kell szentelnünk az eddiginél az egyházi ének tanítására, gyakorlására és megszerettetésére. A közlésre kerülő anyagot a Szentírásra és az énekeskönyvre kell felépítenünk. Az anyag egy részét közvetlenül nyujtja és túlnyomó részét alátámasztja a jól összeállított énekeskönyv. Ha a bibliai és hitvallási anyaggal egybehangolt énekanyagot módszeresen feldolgozva, alkalmas formában közöljük, munkánk minden eddiginél nagyobb és maradandóbb hatású eredményt ígér.

A *lelkigondozásról* szólva, induljunk ki abból, hogy a legjobb és legfőbb lelkigondozó Isten maga. Isten ezt a munkáját Igéje által gyakorolja és Szentlelkével állandóan végzi. Az Igével való élésnek talán a legkönnyebben „emészthető" és legízesebb tápláléka az Igéből merített, tehát biblikus tartalmú és imádságos lelkű ének. Aki Lélekkel és értelemmel énekel, az egyben imádkozik is, az imádság pedig „a lélek lélekzetvétele" és orvossága.

Hogy az egyháztagokban élő ének mennyire útitársunk és kalauzunk a hétköznapokban is, azt leginkább mutatja az a rengeteg történet, amely — kivált külföldön — egyes énekekkel kapcsolatban feljegyzésre került. Egész könyveket töltenek meg az ilyen, énekekre vonatkozó történetek és belőlük az énekből kiáradó bizonyos és kézzelfogható áldásokat ismerhetjük meg. Nagy igazság az, hogy a jól ismert és sokat használt énekeskönyv valóságos „hordozható lelkigondozó". Aki nem tud még együtt-imádkozni a lelkigondozójával, a legtöbb esetben szívesen és áhítatosan kész vele együtt énekelni. A sok éneket tudó ember: jól felszerelt katona az Úr seregében.

Mivel a lelkigondozás: igehirdetés az egyes embernek,

az ének pedig az Ige tolmácsa, amely, ha az egyénben és az egyénhez szólal meg, akkor is a közösség, az egyház hangján és lelkéből beszél, az ének a szórványgondozásnak is áldott eszköze lehet. Aki sokszor és sokat énekel, még ha magában van is, sok ágból font, elszakíthatatlan kötéllel kapcsolódik bele Istennek és az Övéinek tér- és időfeletti közösségébe.

A *lelkigondozásra*, mint egyházi szolgálatra nézve szintén ugyanaz a parancsunk és ígéretünk van, mint a keresztyén nevelésre. A *misszió* egyházon belüli és egyházon kívüli munkájában egyformán szükség van az énekre, mint a lelket megragadó erő és hódító lendület alkalmas eszközére. A *pogánymisszióban* is az igehirdetéssel és a szeretetszolgálattal egyidőben és egyforma mértékben kell alkalmazni — és alkalmazzák is — az éneket, mint a lelkek megnyerésének, később pedig megtartásának igen hathatós és áldott eszközét.

14. Az egyházi énekeskönyv.

Az egyházi énekek nyilvántartása és közzététele, akár csak a szövegek, vagy a dallamok tekintetében, akár együttesen, kétféle céllal történhetik: vagy a tudomány, vagy az élő egyházi gyakorlat számára. A tudományos nyilvántartásnak nem kell szükségképen számolnia a gyakorlattal, de a gyakorlati közzétételnek mindig szem előtt kell tartani a tudományos szempontokat is. A tudományos gondozás eredménye általában a lexikon, vagy valamilyen formában lexikális természetű énekgyüjtemény, a gyakorlati közzététel eredménye a gyülekezeti, vagy közösségi énekeskönyv.

Külföldön, kivált a rendkívül gazdag német és angolnyelvű egyházi énekirodalommal kapcsolatosan, igen fejlett az egyházi énekeket nyilvántartó hymnologiai tudományosság. Az említett két nyelven írt és nyilvántartott egyházi énekek száma egyenkint megközelíti, sőt talán meg is haladja a százezret is. Az egész világ protestáns egyházi éneklésében vezető helyen álló és, kivált nagy zenei értékű dallamainak jelentős számával, nemzetközileg is legelterjedtebb német énekirodalom tekintetében a kutató jeles és igen alapos ré-

gebbi és újabb szakmunkák egész sorára támaszkodhatik, de a magyar kivételével minden népnek és nyelvnek megvan a maga többé-kevésbbé fejlett lexikális hymnologiai irodalma.

Ilyen irodalom, vagy legalább is a hozzáférhető bel- és külföldi énekanyag megismerése és valamelyes rendszerezése nélkül komoly igényeket kielégítő gyülekezeti énekeskönyvet nem lehet összeállítani. Nem elég az épen ismerős, vagy korábbi kiadásokból közvetlen átöröklődő éneket a kor, vagy a szerkesztő egyéni ízlése szerint átrostálni és az épen ismerős, divatos, igényelt, vagy ötletszerűen innét-onnét kikapott „új" énekekből egy csomót a régi tésztába beledagasztani. Az sem helyes, ha nyakra-főre, rendelésre és mérték után „vadonatúj" énekek tömegét iratjuk „Ekklé'siáinknak tanult és ollyan Rendbéli Tagjaival, kik mind Poétai ajándékaikról, mind egyéb e' végre megkívántató Tudományokbann való jártasságokról esméretesek", mert ennek az eredményeként születhetnek ugyan énekek, amelyekben az illető kor ízlése szerint megvan „a' Vallásra tartozó vagy szent dolgoknak, olly eleven leírása és hathatós előadása, melly mind az értelmet gyönyörködetesse, mind a' szívet indítsa és buzdítsa",[15] de az ilyen énekeknek rendszerint csak egyrésze — mégpedig a jóval kisebb része — szokott idő- és értékállónak bizonyulni.

Egyházi énekeskönyvet tehát csakis az Igében örökérvényűen megadott és az egyház hitvallásában, hagyományában, történelmi folytonosságában értelmezett, azonkívül a jelen pillanatra nézve felismert isteni életparancskohoz alkalmazott elvi alapvetés érvényrejuttatásával, és a térben és időben rendelkezésre álló énekanyag mennél teljesebb ismeretével és célszerű felhasználásával szerkeszthetünk.

Az ilyen célkitűzés alkalmazásával létrejövő énekeskönyv, *anyagát* tekintve, csakis olyan énekeket tartalmazhat, amelyekben nem homályosul el a gyülekezet eszménye, de le tudnak szállani az épen meglévő tapasztalati gyülekezet sokszor igen alacsony szintjéig is.

A kiválogatandó anyag *keretét,* amelyből az énekeskönyv új anyaga összetevődik, ezek a források adják: a köz-

[15] Az 1813-ban megjelent debreceni énekeskönyv Pesten, 1806. aug. 24-én kelt előszavából.

vetlen megelőző énekeskönyv megrostálása után fennmaradó énekek; korábban elhagyott, de a felújításra alkalmas énekeink; hazai más keresztyén egyházak alkalmas énekei; régi és újabb külföldi énekek, különös tekintettel a keresztyén ökumenizmus szempontjaira; új szerzésű (de nem az énekeskönyv céljára „megrendelt") énekek.

Az egybefoglalandó anyaggal szemben ezt a *mértéket* kell alkalmazni: legyen az minden darabjában biblikus, hitvallásos, hittapasztalatot kifejező, könnyen érthető és énekelhető, a gyülekezeti használatba beleillő és mind szövegében, mind dallamában az egyházhoz méltó formájú, azaz egyszerűségében is művészi.

A *forma* tekintetében különösen vigyázni kell a szövegeknél a nyelvi tisztaságra és helyességre, a dallamoknál a tiszta tonalitásra, a diatonikus lépésekre és a szilárd ritmusra; a szöveg és dallam kapcsolatában pedig a prozódiai helyességre.

Az ilyen módon összeválogatott énekeskönyvi anyag nemcsak a közönséges (liturgiai) istentiszteletet szolgálja, hanem a Krisztus élő gyülekezetének minden, az „egészséges tudományhoz" (Tit. 2: 1) tartozó *igényét* ki kell hogy elégítse. Ez az igény nem lehet *művészi,* mert sem Jézus, sem Pál apostol, de a reformátorok célja sem az volt, hogy az éneklés által „szépítsék" a gyülekezeti istentiszteletet, hanem hogy belső szépség szerint, „lélekben és igazságban" gazdagítsák. De nem lehet úrrá az énekeskönyvben a minden esztétikának és stílusérzéknek fittyethányó *„kegyes dilettántizmus"* sem, mert ennek eredménye az énekeskönyv biblikus-hitvallási, tehát tartalmi színvonalának lesüllyedése lenne, azontúl, hogy a formai színvonal is leszállana, végső fokon pedig az egyházban jelentkező hittudat és keresztyén életstílus megerőtlenedése következnék be.

Egyházunk ma élő nemzedékének túlnyomó része egy erősen elaggott társas és művelődési életforma kereteiben él és azokat szokta meg. Az elaggott életformákat épenúgy mint az egyént, az úgynevezett második gyermekkor tünetei kísérik. Foghíjas szervezete képtelen az „erős ételek" megrágására: pépes-cukros, híg és ínycsiklandozó táplálékot kíván. Nem veszi észre, hogy azokban a kedvenc énekeiben,

amelyek annyira hasonlítanak a világi ponyva-zene „műfajaihoz", épen az érzékit, a nem-lelkit, tehát az Istentől elidegenítőt keresi és szürcsölgeti. A zenés-táncos mulatóhelyek érzelmes kupléitól és a „magyar nóta" hamis stílusától a keringőig és a modern amerikai táncokig mindenfajta jellegzetességeket ott találhatunk az ilyen énekekben, különösen azoknak melódiáiban. Ezekkel szemben nem a tilalom és a tekintély, de a jó védelme és az érte való felelősség alapján kell állást foglalni. Ezért állapítottuk meg más helyen:

„az énekeskönyv szerkesztésénél és használatánál egyaránt *szükség van a jó orvos gyógyító kényszerére*; ennek legcélszerűbb formája pedig nem a „vegyes felvágott", hanem az okos diéta. Minden olyan táplálléktól, ami károssá válhatik, meg kell tartóztatni a beteget, még akkor is, ha az egyébként jó, vagy a betegnek magának jobban ízlenék. A diétát pedig nem a beteg írja elő, hanem a hozzáértő és lelkiismeretes orvos. Még ha műtétre van szükség, ott is a gyógyulás érdeke, és nem a kényes beteg tiltakozása határozhatja csak meg a vágás módját és mértékét, mert a gyógyulásért az orvos felelős."[16]

Az ilyen elvek szem előtt tartásával összeállított énekeskönyvnek lehet csak igazi *egyénisége*, építő ereje. A bennefoglalt énekek: megannyi tégla, amelyek tervszerűen, alkalmas belső és külső rendhez igazodva válnak épületté. Mondanunk sem kell, hogy, mint minden emberi munka, a legjobb énekeskönyv sem lehet minden részében és sorában egyenletes, vagy teljes értékű. Ezt még az evangéliumi keresztyénség legegyöntetűbb és legmintaszerűbb gyüjteményeiről, a lutheri reformáció első szakaszának legérettebb termékeiről, vagy a genfi zsoltároskönyvről sem lehet elmondani. Az időközben eltelt idők énektermésében tükröződő sokféle színt, theologiai és kegyességi árnyalatot mutató énekanyag különösen nehéz feladatot ró a mai énekeskönyvszerkesztőre, akinek ennyifajta énekből kell olyan gyüjteményt összeállítani, amelyből harmonikusan kellene kicsendülni a *musica divina* végtelen és időtlen egységének.

[16] Az új énekeskönyv felé. Debrecen, 1943. 20. lap.

Azonfelül, gyökeres, és a közvetlen megelőző gyakorlattól jelentős mértékben egy, már korábban feladott és elfelejtett irány felé való visszahajló reform esetében nem láthatjuk előre, hogy az egyház *itteni és mostani fejlődési állapotában* mire van szüksége az élő gyakorlatnak. Lehetséges, hogy igen drága és nagy énekek nem tudnak népszerűvé válni és szürkébbnek látszók csodálatosan kifényesednek. *Az énekeskönyv és a vele élő nemzedék kölcsönösen megmérik egymást,* és ennek a kölcsönös mérésnek nemcsak negatív, hanem főként *pozitív eredményei* azok, amiknek a kialakulását elő kell segítenünk. Ezért, különösen olyan lelki oldódások állapotában, mint amilyen egyházunk történetében már a mult század eleje óta az éneklésben is világosan megfigyelhető, kivált, ha azoknak az orvoslására a megelőző időkben nem történt intézkedés, vagy csak többé-kevésbbé célt tévesztett kísérletezések folytak, az látszik a legcélszerűbbnek, ha az énekeskönyvi reform tengelyébe a legbiztosabb értékű és legfegyelmezettebb formájú énekanyagot: a zsoltárokat, valamint a korai reformáció időtálló énekeinek javát állítjuk. Lehet, hogy ennek következtében az énekeskönyv, kivált azok előtt, akiknek ez az énekanyag és stílus ismeretlen és szokatlan, ódonnak tűnik fel, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az elért öregkor az egyénnél is hosszú, elmult időkben bebizonyított életképesség eredménye. A most használatos német, francia, mindkét nyelvű svájci, finn, skót és amerikai énekeskönyvek vizsgálata és közvetlen megelőzőikkel való összehasonlítása is arra az eredményre vezet, hogy a legállandóbb és legkonzervatívabb német énekeskönyvekben nem nőtt századunk harmadik évtizede (tehát az első világháborút követő idő) óta az új énekek aránya, a többiekben pedig — még a legújabb amerikaiakban is — a régi, sőt bizonyos mértékben a legrégibb énekhagyomány iránti érdeklődés fokozódik, és különösen a dallamok tekintetében az egyházi zene nagy stílusai irányában megnyilvánuló tisztulás látszik, még abban is, hogy a franciaországi és a francia-svájci énekeskönyvek modern dallamai is komoly, puritán egyházi stílusban készültek.

Az egyházi énekeskönyv *rendszerint egy-egy nemzedékhez* szól, tehát nem szabad a változhatatlan örökérvényűség

igényével fellépnie. Az egészséges revízió idejét mind tartalmi, mind formai tekintetben a szükség, illetve az egyház lelki életének élénkülő, vagy lanyhuló üteme határozza meg; mégis arra kell ügyelnünk, hogy kényszerítő ok nélkül nagyon hamarosan ne változtassunk. Különösen arra ügyeljünk, hogy megszokott énekek formáit alapos ok nélkül ne cserélgessük. Sajnos, némely esetben (próbaénekeskönyvünknél igen sok esetben) a megromlott szöveg- és dallamalakok helyreállítása elkerülhetetlenné teszi a formai változtatásokat, pedig azoknak az elfogadtatása sokszor nehezebb (kivált az elrontott dallamoknál) mint az egészen ismeretlen új anyag bevezetése.

Nagyobb zökkenők elkerülése végett célszerű, ha időnként — mondjuk: öt, de inkább tízévenként — *részleges revíziót* hajtunk végre. Ennek legegyszerűbb módja: a mindenképen elhagyni való, lehetőleg kevésszámú ének kiemelése és hasonló tárgyú, valamint terjedelmű jó énekkel való pótlása (hogy a többi ének sorszáma ne változzék) és a felvenni szándékolt új énekeknek a következő kiadásba folytatólagos sorszámmal való beiktatása. Az ilyen új anyagot pótfüzet formájában is ki lehet adni azok számára, akiknek régebbi kiadású énekeskönyvük van.

15. A próbaénekeskönyv előkészítésének hymnologiai alapvetése.

Mindazt, ami ennek a szakasznak a lényegéhez tartozik, részben az előzőkben mondottuk el, részben összefoglaltan olvashatjuk a próbaénekeskönyv előszavában. Ezekhez csak néhány felvilágosítást kell még fűznünk.

Az anyag kiválogatásában és megrostálásában, bármennyire igyekeztünk érvényre juttatni a több szempontból és többszörösen kifejtett elvi álláspontot, néhány esetben kímélettel voltunk olyan énekek iránt, amelyek a bizottság objektív mértékét nem ütötték meg. Ez a kímélet mind régebbi, mind újabb énekekkel szemben, mind szövegekre, mind dallamokra nézve érvényesült. Néhány esetben az 1948. március 4-én tartott nagybizottsági ülés szavazata hozta meg a döntést. Ezeket a döntéseket egyházi alkotmányunk ha-

gyományos szellemében megnyugvással fogadtuk, annál is inkább, mert többnyire az egyházi közfelfogás irányában nyilvánultak meg, és énekeskönyvünk színvonalát feltűnő mértékben nem szállítják alá. Mégis regisztrálnunk kell ezt a körülményt, hogy a jogosult bírálat a próbaénekeskönyv ilyetén fogyatékosságait ne a szerkesztésért végső fokon felelős szakmunkások számlájára írja.

Kár, hogy gyüjteményünkből részben általános helyszűke, részben pedig az egyes énekcsoportok anyagának viszonylagos bősége miatt még sok alkalmas ének kimaradt, köztük az egyetemes keresztyén éneklés néhány valóban nagyértékű alkotása. Sajnos, a finn egyházi éneklés valódi gyöngyszemeiből sem tudtunk énekeket felvenni, mert a nálunk ismert finn énekek között alig akad, amelyik a bizottság mértékét megütötte volna, a teljes finn egyházi énekeskönyv pedig csak akkor került kezünkbe, amikor az anyagot már le kellett zárni. A legközelebbi revízió egyik feladata lesz ezekből a most elmaradt énekekből a legalkalmasabb és valóban szép darabokat besorolni énekeskönyvünkbe.

A nyomaiban már a mult századvég óta éneklésben is jelentkező magyar ébredés eddig még nem hozott létre olyan énekeket, amelyek az általunk alkalmazni kívánt mértéket vitán felül megütnék. Evégből, és élő szerzők elbírálásának kényes volta következtében, ma élő magyar szerző énekét nem vettük fel a próbaénekeskönyvbe, egyetlen, Kodály Zoltántól származó dallam (263. sz.) kivételével.

Az énekekről, mint téglákról az énekeskönyv építési tervére áettérve, úgy láttuk, hogy a különböző énekeskönyvekben található és azokon felül lehetséges elrendezésre a legjobb példát a jugoszláviai magyar református egyház énekeskönyve (Subotica, 1939) mutatja. Általánosságban ennek a kis, ötvenezres lélekszámú szórványmagyar egyáznak az énekeskönyvét tekintjük a mostani próbaénekeskönyv közvetlen lelki elődjének, annál is inkább, mert magyar anyagának többségében az 1813. előtti, sőt részben a reformáció korabeli úgynevezett debreceni típusú énekeskönyvekre támaszkodik. A jugoszláviai énekeskönyvhöz hasonlóan, énekanyagunkat három főrészre tagoltuk: I. Zsoltárok, II. Fohászkodások, III. Hitvalló dícséretek és lelki énekek.

Az eltérés a jugoszláviai énekeskönyv felosztásával szemben abban mutatkozik, hogy ott négyes felosztást találunk (zsoltárok, fohászkodások, hitvalló- és lelki énekek). Mi jobbnak láttuk a korábbi részekben már bővebben kifejtett okokból a dícséretek és lelki énekek bizonytalan és erőszakolt szétválasztását feloldani és az összes nem-zsoltári énekeket egy csoportba foglalva, klasszikus hitvallási iratunk, a Heidelbergi Káté főbb tételeinek sorrendjébe tagolni. Mivel pedig a mai keresztyén egyéni, közösségi és gyülekezeti élet a káténál több cím és alkalom szerint való éneklést kíván, az egybefoglalt zsoltárokról és más énekekről részletes alkalmi tárgymutatót is készítettünk. Mindezt sokkal jobbnak láttuk az énekeknek pusztán egyházi év szerinti csoportosításánál, mert ez azt a látszatot kelti, hogy a legnagyobb üdvtényekről szóló énekek csakis bizonyos egyházi ünnepnapokhoz kötve használhatók. Ne is szóljunk itt arról a csoportosításról, amely az énekeskönyvet újévnappal kezdi és szilveszterestével végzi.

Az énekek sorszámai tekintetében újítás az, hogy elől (1—150. számig) állanak az arab számmal jelzett zsoltárok, a további énekek pedig folytatólagosan, a 151. sorszámmal kezdődnek. Ez az egyönetetű számozás gyakorlati szempontja mellett az egész énekanyag egybetartozását is igyekszik hangsúlyozni.

Az énektörténeti és hymnologiai érdeklődés felkeltését célozzák a dallamok és szövegek szerzőire vagy forrásaira utaló adatok minden ének mellett, valamint a tájékoztató rész erre utaló csoportosításai is. Mindezeknek anyagát az adattári részben jelentékenyen kibővítve könyvünk is tartalmazza.

Az énekeskönyv szentírási Igével kezdődik és végződik; az egyes énekcsoportokat bevezető, valamint a „Szentírásbeli és hitvallási részek" cím alatt álló Igék és egyházi szövegek szintén a Biblia és az énekeskönyv szerves összefüggését kívánják kidomborítani.

Mivel pedig a legtisztább alapvetésű válogatás is hatástalan marad a hívek, gyülekezetek, énekvezérek és lelkipásztorok jó gyakorlata híján: szükség van a válogatás elveinek és eredményeinek elterjesztésére, a helyes irányú fel-

világosításra is. A legteljesebb és az igen hiányos énekeskönyvek sorsa egyaránt azon fordul meg, hogyan tudunk velük élni?

IRODALOM.

Agenda — a magyarországi református egyház liturgiás könyve. — Bp. 1927.
Árokháty Béla: A református gyülekezeti éneklés. — Bp. 1940.
— — szerkesztésében — Egyházzenei előadások. A Magy. Prot. Irod. Társ. kiadása. — Bp. 1937.
Bibliai Lexikon — írták Czeglédy Sándor, Hamar István és Kállay Kálmán. — Bp. 1931.
Csiky Lajos: Egyházszertartástan. — Debrecen, 1892.
Czegle Imre: Az egyházi ének theologiai kérdései. — (Kéziratban.)
Doumergue Emil: Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban — ford. Révész Imre. — Bp. 1922.
Istentiszteleti Rendtartás — a magyarországi református egyház számára. — Bp. 1930.
Imre Lajos: Ekkléziasztika — az egyház élete és szolgálata. — Bp. 1941.
Jánossy Lajos: Az evangélikus liturgia megújhodása. — Bp. 1932.
Járosi Dezső: Az egyházi zene liturgiájának tankönyve. — Bp. 1910.
Kálvin János — előljáró beszéde a zsoltárokhoz (Genf, 1542-ből, ford. Révész Imre) — a jugoszláviai magyar ref. énekeskönyvben (3—8. lap). — Subotica, 1939.
Kuyper Ábrahám: A kálvinizmus lényege. — Bp. 1922.
László Dezső: Az Anyaszentegyház élete és szolgálata. — Kolozsvár, 1938.
Mihályfi Ákos: A nyilvános istentisztelet. — Budapest, 1923.
Nagy Sándor Béla: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint. — Debrecen, 1937.
Patay Lajos: Kálvin valláspedagógiája. — Debrecen, 1935.
Raffay Sándor: A passiójátékokról. — Prot. Szemle, 1901.
— A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez. Melléklet a Prot. Szemle 1933. évfolyamához.
Révész Imre és *Karácsony* Sándor: Mostani és leendő énekeskönyvünk. (Igazság és Élet füzetek, 22. sz.) — Debrecen, 1941.
— Az új énekeskönyv felé. — (Konferenciai előadások; szerk. és kiadta R. I.) — Debrecen, 1943.
Sörös Béla: A magyar liturgia története. — Bp. 1904.
Sylvester Bibliai Kézikönyve — szerk. Czeglédy Sándor, I—VI. köt. — Tahitótfalu, 1927.
Szenes László: Énekeskönyvünk megújításának néhány kérdése. — Th. Szemle 1943, 177—82. l.
Zsoltárokönyvünk az Ige mérlegén — a Kálvin János-Társaság IV. országos konferenciájának előadásai. Sajtó alá rendezte Árokháty Béla. — Bp. 1941.

Achelis, E. Ch.: Lehrbuch der praktischen Theologie, III. Auflage. — Leipzig, 1911.
Allwohn, A.: Die liturgische Bewegung und das reformatorische Ver-

ständnis des Christentums. — Monatschrift für Gottesdienst u. kirchliche Kunst. Göttingen, 1927. Heft 4—5.

Berneuchener Buch (Das) — vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation. — Hamburg, 1926.

Cullmann, Oscar: Urchristentum und Gottesdienst. — Basel, 1944.

Doumergue, Émile: L'Art et le sentiment dans l'oeuvre de Calvin. — Genève, 1902.

Eissfeldt, Otto: Einleitung in das Alte Testament. — Tübingen, 1934.

Hasper, H.: Een reformatorisch Kerkboek. — Leeuwarden, 1941.

Hastings, James: Dictionary of the Bible. — New York, 1948.

Hoyer, Erich: Die liturgische Not der Gegenwart und ihre Überwindung. — Göttingen, 1934.

Julian, John: A Dictionary of Hymnology, Revised Edition. — 1915.

Mensching, Gustav: Die liturgische Bewegung in der evangelischen Kirche. — Tübingen, 1925.

Moffatt, James and *Patrick*, Millar: Handbook to the Church Hymnary, Revised Edition with Supplement. — Oxford, évsz nélk. (A kiegészítő rész előszavának kelte: 1935.)

Müller, J. Th.: Die Singstunde der Brüdergemeinde. — Monatschrift für Gottesdienst u. kirchliche Kunst. Göttingen, 1903. VI. sz.

Orr, James: The International Standard Bible Encyclopaedia I—V. köt. — Chicago, 1915.

Schian, M.: Grundriss der praktischen Theologie. — Giessen, 1922.

Spitta, P. Fr.: Das deutsche Kirchenlied in seinen charakteristischen Erscheinungen. — Sammlung Göschen.

Volz, Paul: Die biblischen Altertümer. — Stuttgart, 1925.

Wat nu? — Verweerschrift tegen de aanwallen op het boek der Psalmen. — Den Haag, 1937.

Weber, Otto: Bibelkunde des Alten Testamenta, 2. Halbband, 3. Auflage. — Berlin, 1936.

— Gottesdienst und evangelische Verkündigung. — Neukirchen, 1933.

Wegleitung — zum neuen Kirchengesangbuch. (Több szerzőtől.) — Zürich, 1941.

II. A GYÜLEKEZETI ÉNEK AZ EGYHÁZ TÖRTÉNETÉBEN.

1. Az éneklés az apostoli és ősegyházi korban.

Az apostoli kor éneklése még az Újszövetség világába kapcsolódik. Közvetlen forrása csakis a zsinagógai zsoltáréneklés lehetett. Feltevéseink szerint az ószövetségi templomi zsoltárénekhez kapcsolódott, görög és más hatásokra fogékonyan alakult recitatív (énekbeszéd) jellege lehetett és a hívek által jólismert, egyszerű, kisebb számú, strófásan ismételhető, kis hangterjedelmű dallamformára korlátozódott. Ha a himnuszoknak más dallamaik voltak is, azok is hasonló természetűek lehettek, legfeljebb a később keletkezett Krisztus-ének (carmen de Christo) dallamai talán görögösebbek voltak.

Istentiszteleteiket a jeruzsálemi hívek és a zsidó diasporákban (szórványokban) létrejött gyülekezetek a templom tornácában, illetve a zsinagógákban tartották, sokszor pedig magánházakban jöttek össze. Az üldöztetés korától fogva rejtett helyeken, Rómában és más nagyvárosokban a katakombákban gyülekeztek s csak a második században kezdtek külön istentiszteleti helyiségeket berendezni.

Az istentisztelet igen egyszerű rendje is a zsinagógai szolgálat folytatása volt. Naponként kétszer: reggel és este tartottak összejövetelt. Mindkét alkalommal énekeltek, mégpedig zsoltárokat és himnuszokat. Az úrvacsorát is magábanfoglaló esti istentisztelet a szeretetvendégséggel volt egybekötve. Később, Trajánus császárnak a titkos társaságok ellen kiadott rendeletei következtében az úrvacsorát elkülönítették a szeretetvendégségtől, és a vasárnap reggeli, vagy tanító istentiszteletthez kapcsolták. Az istentiszteleteken a

személyes bizonyságtétel kezdetben teljes szabadsággal nyilvánulhatott meg: mindenkinek lehetett és volt is „zsoltára, tanítása, nyelve, kijelentése, magyarázata, mindenek épülésére" (I. Kor. 14: 26).

A zsoltárok és más ószövetségi énekek mellett hamarosan átvették az ószövetségből a megváltottak hálaénekét (Ézs. 12. rész) és a „Trisagion"-t (Tersanctus, vagy Sanctus, Ézs. 6: 3), az újszövetségből pedig a „Benedictus"-t (Luk. 1: 68—79), a „Magnificat"-ot (Luk. 1: 46—55), a „Nunc dimittis"-t (Luk. 2: 28—32), a „Gloria in excelsis"-t (Luk. 2: 14), valamint a későbbi Mária-kultusz alapját képező „Salutio"-t („Üdvözlégy", Luk. 1: 28—33).[1] Az ezeken kívül használt himnuszokból és lelki énekekből, melyek közül az utóbbiak kezdetben rögtönzöttek is lehettek, semmi sem állandósult a későbbi kultuszban.

Pogány részről az első híradás a második század elejéről (111—113. tájáról) való, amikor is az ifjabb Plinius, a kisázsiai Bithynia helytartója, a keresztyénség szerinte aggasztó mértékű terjedéséről jelentést írt Trajánus császárnak, és éneklésükről így emlékezett meg: „bizonyos napokon napkelte előtt összejönnek és Krisztusnak, mint Istennek, egymásnak felelgetve éneket mondanak". („stato die ante lucem convenire carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem").[2]

A keresztyén források is igen töredékesek ebből az időből. Annyit tudunk, hogy a Szentlélekről az első hosszabb életű himnuszt *Athenogenes* írta 170 táján és hogy ez az ének, amelyet szerzője a máglyára lépve is énekelt, az V. századig el volt terjedve az egyházban. Ezidőtájt említi *Justinus Martyr* az énekléssel kapcsolatosan az antifonikus (felelgető) énekmódot is. Ez az énekmód kétségtelenül megvolt az ószövetségi templomi zsoltáréneklésben is. Az egyházba a hagyomány szerint *Ignatius,* a Rómában 116-ban vértanúhalált szenvedett antiochiai püspök vezette be, aki

[1] Ezeket a latin elnevezéseket később adta a lassanként teljesen latin nyelvűvé váló egyház a kezdetben bibliai, azaz görög nyelven megismert és használt ige-énekeknek. — E kérdéshez l. még az I/6. fejezet 8. sz. jegyzetét.

[2] Van olyan tudományos nézet is, amely szerint a „carmen" szó ebben a tudósításban hitvallást (symbolum) jelent.

egyszer álmában látta, amint angyalok kara váltakozó karénekkel magasztalta a Szentháromságot. — Római *Kelemen* († 102.) is megemlékezik a zsoltárokról és azok váltakozó énekléséről.[3] Hogy ennek a kornak a keresztyén énekeiből az igeparafrázisokon kívül semmi sem maradt fenn, annak okát a harmadfélszázados üldöztetésben és a könyvégetésben kereshetjük.

Az apostoli korban és az üldöztetés ideje alatt a hangszeres zenét az egyház semmiféle formában sem tűrte. Alexandriai *Kelemen* („Logos paidagogos" c. erkölcstanában ezt mondja: „mi csak egy hangszert használunk: a békesség Igéjét; ezzel dícsérjük Istent, nem pedig psalterionnal (hárfához hasonló húroshangszer), üstdobbal, trombitákkal vagy sípokkal". Még *Chrysostomos* bizánci pátriárka († 407.) is így nyilatkozott ebben a kérdésben. „a zsidóknál a hangszerek használata csak nyakasságuk miatt engedtetett meg".

Az üldöztetés korának végéről, de minden valószínűség szerint legkésőbb a negyedik századból származik még egy, Szentírásból merített szövegű ének, az „Agnus Dei" (Ján. 1: 29), valamint a „Doxologia", vagy latinosan „Gloria Patri", ez a Szentháromságot magasztaló ősi formula, amelyet dallam nélküli formában az evangélikus liturgiából ismerünk, szabadon alakítva pedig a legtöbb XVI. századi magyar ének záróversszakában is megtalálhatunk. (Lásd a próbaénekeskönyv tárgymutatójának „Doxologiák" címszavát.) Ezek az énekek átjöttek a reformáció egyházaiba is, és korareformátori formájuk máig igen kedvelt a külföldi testvéregyházak éneklésében. (178, 183. szám.) A már említett „Sanctus" (176. sz. ének) mellett a szintén ősegyházi eredetű „Kyrie eleison" (Uram irgalmazz) énekelt formája is reformációs énekké változott, és a középkorban gyökerező, reformátori alakítású dallamformájával próbaénekeskönyvünk 177. számú éneke. Hogy az ősegyházi ének egyszerű, népies volt és körülbelül a IV. századig áthatotta a hívek

[3] Ez a zsidó kultuszból átvett, de a keleti kultuszokban és a görög színjátszásban is általános, közös szóval antifonikus éneklésmód háromféle lehetett: *antifonikus*, amikor a pap énekelte a vers első felét, a gyülekezet a másodikat; *hypofonikus*, amikor a pap végigénekelte a verseket, a nép pedig megismételte a szakaszok végét, és *epifonikus*, amikor a gyülekezet csak záróformulát (Ámen, Halleluja, Kyrie eleison, Hosanna) mondott reá.

mindennapi életét, arra abból is következtetni lehet, hogy az örmény *Bardesanes* Edessában, a II. század végén, gnosztikus nézeteinek terjesztésére 150 zsoltár-formájú hamis éneket írt. Ezekben a népszerűvé vált énekekben olyan ügyesen leplezte eretnek nézeteit, hogy az egyházi használatban az V. századig szerepeltek, míg a szíriai *Efraim* (Ephraemos, † kb. 378.) orthodox himnuszai ki nem szorították őket.

2. Az egyházi ének Ambrosius előtt.

Azzal, hogy Nagy Konstantin a keresztyénséget 313-ban államilag fokozatosan kedvezményezett vallássá tette és fényes templomokat építtetett, az egyház elhagyta a katakomba-életet és kezdett elkeveredni a világgal. A megnyílt lehetőségek kihasználása az egyházszervezet és a papirend hierarchikus fejlődésében, a szabadon tartott istentisztelet liturgiájának kibontakozásában, pogányos hatások átvételében és az egyre számosabb és veszedelmesebb eretnekségek leküzdésében mutatkozott meg.

Ekkor kezdett kialakulni a legaprólékosabb részletekig kidolgozott és szigorúan meghatározott szertartások rendje, a liturgia, amelynek az ének elválaszthatatlan részévé, sőt, mint papi énekbeszéd, legfőbb formai elemévé lett. A keresztyén szertartási énekek rendjébe, a „hymnodiá"-ba felvett énekeket nagy tiszteletben tartották és a himnuszokat lassanként a zsoltárok mellé, sőt azoknak fölébe helyezték. A caesareai *Eusebius* egyháztörténetében megemlíti, hogy hívő testvérek kezdettől fogva milyen sok himnuszt és zsoltárt (azaz zsoltárformában írt éneket) szereztek Krisztus magasztalására és hogy ezeket rendszeresen fel is jegyezték. Ebből a korból jelentősebb énekköltőket csak a birodalom és az egyház keleti feléből ismerünk. (Nazianzi Gergely, cyrenei Synesius, a szíriai Ephraim, Basilius caesareai püspök és Chrysostomos.) A kettéoszlott birodalom két különböző nyelvterületének megfelelően az egyházi éneklés a keleti és nyugati részen egyre eltérőbb fejlődésirányt vesz, amelynek során a keleti éneklés mindjobban lemarad a IV. század végétől egyre eredetibbé váló nyugati mögött.

Előbb azonban még a dalmáciai születésű *Hieronymus*

(kb. 340—428), a „Vulgata" néven ismert hivatalos római katolikus bibliafordítás készítője, élete későbbi szakaszában Bethlehemben zárdát alapított, és gyaníthatólag ott vezette be elsőnek a recitáló zsoltáréneklést, az úgynevezett *„psalmodiá"*-t.

3. A psalmodia.

A psalmodia lényege abban áll, hogy néhány dallamtípusra (számuk minden korban az ismert és használt hangsoroknak, vagy hangfajoknak, az úgynevezett tonus-oknak felelt meg) valamennyi zsoltárt el lehet énekelni. Az egyes dallamtípusok használatát az alkalom határozza meg. Ez a dallamformula némileg eltérő a kezdő-, a közbülső- és a záróverseknél. Minden dallam két részre oszlik, amelyeknek határvonalát a szövegversekben csillaggal szokták jelölni. Az egyes dallamok néhány szótagnyi egyszerű, vagy cifrázott (melizmált) képlettel kezdődnek és végződnek; közbül egy hangon (a hangnem dominánsán) recitálva adják elő őket. Az előadás egyszólamban, közösen váltakozó ének formájában történik.[4]

A bethlehemi zárdából kiindulva, ez a meglehetősen egyhangú és száraz éneklésmód Keleten hamar elterjedt és Nyugatra is eljutott, később pedig, megfelelő továbbfejlesztéssel, a gregorián énekstílusnak egyik kiindulópontjává és fő formaelemévé vált.

A római katolikus papi zsolozsmáskönyvek főrészét tevő „kánoni órák" (horae canonicae) tartalma ma is az, amit Hieronymus bevezetett: azok a hét minden napjára és

[4] Eric *Werner:* Preliminary Notes for a Comparative Study of Catholic and Jewish Musical Punctuation, Hebrew Union College Annual XV., Cincinnati, 1940. 335—66. lap. — Vizsgálódásai szerint a latin neumáknak világos kapcsolatai vannak az ó-szír és bizánci hangjelekkel; több jelzés jelentésében és elnevezésében is azonos. A latin psalmtonusoknak (a zsoltárok recitativ dallamvázai) megtalálhatók hangnemek szerint a héber megfelelői, nemcsak az authentikus és a plágális hangfajok, hanem az ú. n. tonus peregrinus szerint is. A héber vers-akcentusokban ugyanolyan határozott, állandó és az indítóversnek megfelelően végigmenő dallamformák mutatkoznak, mint amilyeneket a bizánci, később pedig a latin csoportneumáknak megfelelő frázisokban találunk meg. Az énekeknek megvannak a maguk tartalmának megfelelő formai típusai (harci-, dicsőítő- és hálaénekek stb.), amelyekhez ugyancsak megfelelő dallamtípusok is járultak.

minden órájára meghatározott zsoltárok és hozzájuk fűzött antifonák, amelyeknek együttesben való éneklése vagy magános olvasása minden világi- és szerzetespapnak kötelessége.

4. Az ének szerepe az ariánizmussal folytatott harcban.

Arius († 336) alexandriai pap Krisztus valóságos istenségét tagadó tanítása volt a legveszedelmesebb eretnekség, amely az egyházat hosszabb ideig kettészakadással fenyegette. A niceai közzsinat (325.) előtti időkben Arius és követői tévtanaikat himnuszformába öltöztetve, templomi gyülekezetek előtt és körmenetekben igyekeztek népszerűsíteni, majd amikor a hamis tanítást a zsinat kárhoztatta, Arius, aki elveinek feladására nem volt hajlandó, új és igen hatásos módszerhez folyamodott. A kor „slágereire": népszerű és közismert molnár- és hajósdalokra, meg indulók dallamaira készített ariánus propaganda- és mozgalmi dalszövegeket, hogy azok, kivált a hajósnép útján, messze földön elterjedjenek. Augustinus és még későbbi írók is megemlítik, hogy milyen nagy, és az egyház orthodox tanítására mennyire veszélyes hatásuk volt a nép körében az ilyen ariánus és gnosztikus daloknak. Mikor pedig *Apollinaris* († 390.), laodiceai püspök, aki Krisztus igazi ember-voltát tagadta, kilépett az egyházból és követőivel együtt megalapította az apollinárista felekezetet, tanításait szintén népszerű énekek formájában igyekezett terjeszteni. Az ariánizmussal megindult hittani küzdelem során számos kisebb jelentőségű és rövid életű felekezet jött létre.

A nagy vitát a *laodiceai zsinat* (372) az énekre vonatkozóan azzal próbálta eldönteni, hogy az 59. kánonban kimondotta, hogy ezentúl az egyházban a zsoltárokon, bibliai szövegű énekeken és a doxologián kívül semmi mást nem szabad énekelni. Egy másik határozatban ugyanott kimondották, hogy egyesek rögtönzött énekeit (gondoljunk I. Kor. 14. részére) sem az istentiszteleten, sem a zsoltárokkal együtt előadni nem szabad. Ezeket a határozatokat később a *chalcedoni közzsinat* (451) is megerősítette. A nagy vita azonban

ezzel nem dőlt el, mert még a IV. toledói zsinat (633) is kénytelen volt megvédelmezni *Ambrosius* és *Hilarius* himnuszait és a Gloriát azokkal szemben, akik ezeket elvetették, mert nem a szent kánonok irataiból, vagy az apostoli hagyományból erednek (de scripturis sanctorum canonum vel apostolica traditione non existunt). A formális biblicizmus felett azonban győzött Istennek az egyházban munkálkodó Lelke és ma már nem lehet vitás, hogy szabad a bibliaiakon kívül más énekeket is énekelnünk, ha azok nem homályosítják el, sem meg nem hamisítják az igét.

5. Ambrosiustól Nagy Gergely pápáig.

A negyedik század második felében az egyházi éneklés és énekköltés Keleten hanyatlásnak indult, Nyugaton pedig kezdett felvirágozni. Az addig keleti hatások alatt álló énekköltés a saját hangját először *Hilarius* poitiers-i püspök († 366) latin himnuszaiban találja meg és *Ambrosius* milánói püspök (kb. 340—397) nagyszabású énekreformjában hirtelen kivirágzik.

Ambrosius jelentékeny himnuszköltő is volt, de mert himnuszairól nem maradt hátra a szerzőséget illetően hiteles följegyzés, a neki tulajdonított számos latin himnusz közül mindössze ötnek [5] az eredetét szokták őreá visszavezetni. Működésével iskolát teremtett a latin himnuszköltészetben; ez az úgynevezett ambroziánus stílus iskolája. Ő keresztelte meg *Augustinust* is, de a sokáig neki tulajdonított „*Te Deum laudamus*“ nem bizonyosan az ő munkája, hanem egyesek szerint a Remesianai *Nicetas* (335—414) himnuszköltőé, aki a mai Szerbia területének egyik római telepén élt.

Az üldözések megszüntével és a pogányok — Nyugaton később a népvándorlás hódító barbár népei — tömeges, de többnyire felületes megkeresztelkedésével az egyházi ének válságba került abban az értelemben, hogy az új hívek nem ismerték az énekeket és a gyülekezet lassanként megszünt énekelni. Szerepe abban merült ki, hogy a tanult és hivatásos templomi énekesek (cantores) által hangoztatott énekekre

[5] Aeterne rerum conditor, Deus creator omnium, Veni redemptor gentium, Splendor paternae gloriae, O lux beata trinitas.

rövid versekkel (a mai responsoriumok ősi alakja), vagy ámennel felelt. A tulajdonképeni istentiszteleti éneklés ezeknek a templomi énekeseknek a meglehetősen egyhangú énekbeszédéből állott. Az énekeseket Rómában a IV. század eleje óta külön énekiskolában (schola cantorum) képezték ki. Az iskolát elvégzettek részint mint vezető énekesek (cantores), részint mint karénekesek (choristae) működtek. A templomokba tóduló nép, ha beleszólt az énekbe, zűrzavaros összevisszaságban énekelt, mert nem voltak szabályos, világos és közismert, egyöntetű dallamok. A liturgia első nagy rendezője Ambrosius volt, akinek milanói liturgiáját a későbbi Gergely-féle (gregorián, vagy római) reform sem tudta teljesen kiszorítani. Ebben a milanói érsekség területén ma is használt liturgiában a himnuszok szövegeivel és az énekdallamokkal kapcsolatos rendszerező munka volt a legnagyobb jelentőségű.

Ambrosius himnuszai kötött versek: négysoros versszakokban formált nyolcszótagos (négy lábas) jambikus sorokkal. Minden himnusza nyolc ilyen versszakból áll. Versei még általában rímtelenek, de itt-ott már megcsendül az ambroziánus himnuszban is a sorvégeknek a rímet sejtető összhangzása. Ezek az egyszerű, tiszta versek tömör, költői tartalmat fejeznek ki.

A dallamok már strófális dallamok, végig meghatározott hangmenettel és a versnek megfelelő ritmussal. A dallamok hangkészletét és karakterét már a görög hangsorokból merített négy egyházi alaphangnembe foglalja, amiket számokkal jelöl. Hangfajai mai értelemben az *egyházi*[6] dór, fríg, lyd és mixolyd egyházi hangsoroknak felelnek meg.

Az éneklési módot tekintve, átvette Keletről az antifonikus stílust. Ez volt az ő gyülekezeti éneklésének alapformája, amelyből később a díszített egyházi énekformák (cantus figuralis, melismaticus) fejlődtek ki. Ezt az éneklést a psalmodiával szemben Ambrosius „hymnodiá"-nak, az utókor pedig *„cantus Ambrosianus"*-nak nevezte el. Hogy milyen hatása volt a Milánóban általa bevezetett éneklésnek, azt egykorú legendás történetek mellett főleg Augustinus

[6] Az egyházi alaphangnemek elnevezései ugyanazok, mint a régi görög hangsoroké, de értelmük eltérő, mint később látni fogjuk.

„Vallomásai"-ból (IX. könyv, 6—7. fejezetek) ismerhetjük meg.

Az ambrosiánus énekreform csakhamar az egész nyugati egyházban elterjedt. Legbuzgóbb terjesztője Ambrosius kortársa, *Damasus* pápa († 384) volt. Ő bízta meg Hieronymust a Biblia latin fordításainak a revíziójával és énekeket is írt.

Ambrosius hatására indult meg a gazdag nyugati himnuszköltészet, amely az egyházi év különböző ünnepein való használatra szánt, tartalomban evangéliumi, formában csodálatosan megszűrt és tiszta énekekkel gazdagította az egyház éneklését. A VI. század végéig keletkezett himnuszok jórészének a szerzőjét nem lehet megállapítani; nagyon valószínű, hogy a régebbiek közül nem egy magának Ambrosiusnak a műve. Ezeket a meghatározatlan eredetű, de stílusukban egységes énekköltményeket *ambrosiánus himnuszoknak* szokás nevezni. A kor himnuszköltői közül *Sedulius* (V. század közepe), *Claudianus Mamertus* († 470) mellett különösen még kettőt emelünk ki: *Aurelius Prudentius Clemens* Hispaniában született 348-ban és Rómában halt meg 405 táján. Ő volt az első laikus himnuszköltő; sokan az ókeresztyén kor legnagyobb énekköltőjének tartják. Énekei közül a „Jam moesta quiesce quaerela" kezdetű régtől fogva szerepel halottas énekeink között (400. sz.). *Venantius Fortunatus* (530—609) Poitiers püspöke volt. Számos, a római egyházban ma is kedvelt himnusza közül a „Vexilla regis prodeunt" kezdetű nagypénteki éneket emeljük ki (344. szám).

Az Ambrosius által bevezetett templomi éneklésmód később elvesztette nemes egyszerűségét. A világi zene ritmusai és szenvedélyei betörtek az egyházba. Új, átfogó rendezés vált szükségessé.

6. Nagy Gergely pápa reformja.

Nagy (Szent) *Gergely* pápa (kb. 540—604) volt a mise liturgiájának és a róla elnevezett gregoriánus éneklési módnak a megalapítója. Ő rendezte a mise lényegi rendjét (canon missae) és a misében használható énekeket ő foglalta először gyüjteménybe (*Antiphonarium St. Gregori,* korábbi nevén

Centomen) és ezt a könyvet Péter apostol oltárához láncoltatta, hogy minden időkre minta gyanánt szolgáljon. Rómában az ő elveinek terjesztését szolgáló új énekiskolát szervezett, ebben maga is tanított. Ambrosius négy egyházi hangsorát (authentikus tonusok) a belőlük képzett *plagális* hangsorok által nyolcra szaporította, a dallamok írásban való lerögzítésére pedig bevezette az úgynevezett *neuma* jelek[7] kezdetleges írásrendszerét. Az egyszólamú templomi karéneklést függetlenítette a klaszikus versmértéken alapuló zenei prozódiától és ezzel megteremtette a római egyház jellegzetes, és mai napig kizárólagosan hitelesnek elismert szertartási éneklésmódját, a *gregorián* karéneklést, amelynek hatásai a századokon át minden nép templomi-, népi- és műzenéjében kisebb-nagyobb mértékben kimutathatók. Ő maga, bár számos himnusz szerzőségét is neki tulajdonítják, elsőrenden nem mint énekszerző, hanem mint kultuszreformátor emelkedett az egyház történetében szinte egyedülálló jelentőségre.[8]

A gregorián ének lényege az, hogy minden zenei hangot egyenletesen, egyforma időtartamban (ametrikusan) hangoztat. A dallam emelkedését vagy leszállását kísérő árnyaláson kívül nincs benne a szóhoz, a szöveghez alkalmazkodó prozódiai tagolás, még kevésbbé mai értelemben vett zenei ritmus. A szótagoktól és az akár kötetlen, akár kötött beszédhez hasonló tagolástól magát függetlenítő énekhang szabadon, egyenletes hömpölygéssel halad, hullámzik és bármelyik tetszés szerint nyujtható szótagon különböző, tetszés szerinti hangékítményt (melizmát) képezhet. Ezek az ékítmé-

[7] A neuma-hangjelzés lényegét úgy érthetjük meg, ha azt a klaszszikus kínai írásmódhoz hasonló *szókép-írásnak* fogjuk fel. Ez a hangjegyírásmód nem a zenei hang abszolut magasságát jelölte, mégcsak két hang távolságát, vagy a hangnemet sem fejezte ki pontosan, mert a kb. ötvenféle alapjelzés és azok összetételei csak egyes hangok és egymáshoz tartozó hangcsoportok jelzésére szolgáltak. A görög betű-jelzéssel szemben ez a mód bizonyos tekintetben visszaesést jelentett. Mégis haladást hozott annyiban, hogy jeleivel szemléletessé tette az egymást követő, vagy összetartozó hangok emelkedését vagy esését és ezzel utat mutatott a további tökéletesedés felé.

[8] *Gergely* reformja e tekintetben feltehetően a már meglévő bizánci-syr neumajelzésmód átvételében és alkalmazásában állott; ennél többre nincs adatunk.

nyek rendkívül gazdagok lehetnek (coloratura), amire az „Alleluja"-szövegek szolgálhatnak példával. Voltak énekesek, akik a középkorban az „Alleluja" jubilációinak ékítéseit negyedóra hosszan is elnyujtották.

A gregorián éneket azért nevezik „cantus choralis"-nak, mert karban való éneklésre volt szánva és legjobban az egyszólamú, egyenletes karéneklésben érvényesül. A „cantus planus" [9] név pedig arra utal, hogy a költői szómérethez alkalmazott ambrosiusi énekstílussal szemben a gregorián ének kizárólag az egyenletes áradású dallamra, a meloszra támaszkodik.

Gergely reformjának eredményeként az ambrosiánus himnuszok kiszorultak a templomi istentiszteletből; helyüket válogatott zsoltárok és egyéb, kötetlen (prózai) szövegű énekek foglalták el. A gyülekezet az istentiszteletnek puszta nézőjévé és hallgatójává vált; egyetlen szerepe a „Kyrie eleison", „Christe eleison", vagy az „Ámen" ismétlése volt egy mise keretében esetleg százszor is. A „cantus choralis"-t papi (szerzetesi) kar énekelte a templomnak az oltár közelében elhelyezett kórusrészében. Mindezekből látszik, hogy Gergely, aki szerzetesi neveltetése folytán maga is egész életén át naponta psalmodizált és az ambrosiánus éneket elfajult alakjában iszonyatosnak tartotta, reformját a sokféle új-keresztyén népet egybefoglaló új, lelki Róma szolgálatába akarta állítani és ennek egyik hathatós eszközét épen ebben az újfajta, kiszélesített és dallamlehetőségeiben szinte végtelenül meggazdagított psalmodiában látta. Ez is egyik oka annak, hogy egyes hymnologusok szerint Luther énekreformja bizonyos tekintetben Ambrosiuséra, Kálviné pedig — minden külső, formai különbözősége ellenére — Gergelyére emlékeztet.

7. Az egyházi éneklés Nagy Gergely után.

Gergely mélyreható reformja az eredeti énekköltésnek nem kedvezett. Intézkedéseit ugyan átvették és érvényre juttatták az egész nyugati egyházban, de időközben igen za-

[9] Ez az elnevezés semmiképen sem azonos a genfi zsoltárdallamok nálunk dívó, helytelenül így nevezett, lompos és vontatott kiegyenlítésével.

varossá vált egész Európa és benne az egyház helyzete is, és a pápák sem értek rá a kultusz dolgaival foglalkozni. *Nagy Károly* császár, az egyházi ének és a gergelyi reform lelkes barátja és pártfogója lendítette ki a kátyúból az éneklés szekerét. Különböző intézkedésekkel segítette elő az ének felvirágzását, udvarában énekgyakorlatokat tartott, amelyeken maga is résztvett, sőt az egész éneket vezette. A papoktól szigorúan megkövetelte az énekben való jártasságot. Az udvarában élt énektudósok közül az angol származású *Alcuin* (735—804), *Theodulphus* Aurelianensis († 821) és *Hrabanus* (vagy Rabanus) *Maurus* (776—856) mainzi érsek, egyben jeles énekköltők is. Az utóbbit, akinek „Veni creator Spiritus" kezdetű himnusza a próbaénekeskönyvben 373. sz. a. található, az utókor „magister Germaniae" néven tartja nyilván.

A Nagy Károly-alapította egyházi énekiskolák közül a metzi, soissonsi, fuldai (Hrabanus ebben tanított), de különösen a szentgalleni emelkedett az idők folyamán nagy tekintélyre. A gregorián stílus továbbfejlesztésében és új énekekkel való gazdagításában hosszú ideig a szentgalleni bencés zárdai énekiskola járt elől. Sok kiváló munkása közül elsőnek *„Notker Balbulus"*-t (a dadogó Notker-t) említjük meg, aki a miseének egy újabb formájának, a *„sequentia*-nak megalkotója volt. „Media vita in morte sumus" kezdetű énekét Luther Márton fordítása nyomán átvette és egyszerű, korareformátori dallamalakjával ma is használja a legtöbb lutheránus, valamint a francia- és németnyelvű református egyház is. (Lásd 218. szám.)

Közben megindult a lassanként kibontakozó többszólamúság kísérletezése is, a *discantus*sal, amely a gregorián fődallamnak (cantus firmus) egy másik szólammal való körülfonását jelentette. A több szólam írásbeli jelzése új írásmódot jelentett, amelynek megalkotása, valamint a kezdetleges többhangúság első törvényeinek megalkotása *Hucbaldus* († 930) flandriai szerzetes nevéhez fűződik. Összhangzati rendszerét a zenetörténet *„organum"* néven tartja nyilván; lényege az, hogy csak a tiszta negyed- és ötödhangközt, valamint az oktávot ismeri el összhangzónak. Az ilymódon keletkező „többszólamú" ének a mai fül számára szokatlan,

szinte bántó hatású, hiszen a mai értelemben vett összhangzattan épen ezeknek a hangközöknek a párhuzamos meneteit tiltja. Ez a más néven *„parafoniá"*-nak nevezett, negyed- és ötödhangközökben való párhuzamos éneklés első nyomaiban már a VII. századi kolostori éneklésben jelentkezett.

Ezzel egyidejűleg az új, fiatal európai népek sajátos zenei törekvései is érvényesülést keresnek. Az angolszász fül nem a negyed- és ötödhangközt érzi kellemesnek és összhangzónak, hanem a harmadot, a germán népek dalformái helyet kérnek az istentiszteleti énekfajok kialakításában. A későbbi zenei fejlődés dur-moll hangnemeinek ősi alakjai, a későbbi *ión* és *aeol* hangsorok már ott bujkálnak a fiatal népek egyre jobban kibontakozó világi énekében, a gregorián dallamvilágot új minták befolyásolják.

Nagy lépésekkel halad előre a zeneelmélet és a hangjegyírás: *Arezzoi Guido* bencés szerzetes 1020 körül új hangrendszert alkot és megveti a szolmizáció alapját. Hangrendszeréből már az úgynevezett dur-hexachord vonalai bontakoznak ki. Másik reformja, hogy a IX—X. századi francia kolostorok találmányát, a vonalrendszert is bevezeti és ezzel lehetővé válik a dallam pontos megrögzítése. Az összhangzatos énekben megszületik a XII—XIII. századok folyamán a modern ellenpont őse, a *discantus,* a hármashangzatok összhangzattanára vezető *Fauxbourdon,* vagy olaszosan *falso bordone,* és az ezután már elkerülhetetlerül szükséges méretes (*menzurális*) hangjelzés.

A kor énekköltészete számos olyan éneket hoz létre, amelyek a reformációban népivé válva, tovább éltek az evangéliumi gyülekezetekben is. Ilyenek *Abaelardus Péter* (1079—1142) „Mittit ad virginem" kezdetű szekvenciája a boldogságos szűzről (310. szám); *Clairvauxi Bernát* (1090—1153) „Jesu dulcis memoria"-ja és „Salve mundi salutare" kezdetű éneke,[10] amelyeknek magyar változatai („Jézus, édes

[10] Bernát énekeinek szerzősége részben erősen vitatott; így a „Salve mundi salutare"-é is, amely a Megfeszített tagjainak tiszteletére íratott. Szerzője az újabb bemutatások szerint Löweni Arnulf lehet. (H. *Schuster,* Das Werden der Kirche, Berlin, 1941. 255. l.) — Ennek 7. részéből készült *Gerhardt* Pál világhírű éneke: „O Haupt voll Blut und Wunden". (Salve caput cruentatum. — 341. szám.)

emlékezet", 452., és „Jézus, a világ megváltója", 342. szám) szintén benne vannak a próbaénekeskönyvben. — A késő középkor talán legmegrázóbb éneke *Celanoi Tamás*nak, (1190—1250) Assisi Ferenc barátjának és első tanítványának „Dies irae dies illa" kezdetű szekvenciája, amelyet már a XIV. században a misekönyvbe is felvettek. Ez az ének szintén átjött a reformátori (lutheránus) éneklésbe és a gregorián dallamból képzett, négy részre tagolódó melódiájával a próbaénekeskönyv 363. sz. éneke. — *Jacopone da Todi* (leghíresebb éneke a „Stabat mater dolorosa" sequentia, † 1306) himnuszai közül a „Cur mundus militat sub vana gloria" kezdetű néhány korai reformációs énekeskönyvben még latinul is benne volt; most „Szomorú a halál" (403. szám) kezdetű átalakítása emlékeztet rá. — Ezeken kívül számos régi és újabb himnusz, antifona, sequentia és más miseének vagy énekrész került át a reformációban (hazánkban főként a kéziratos graduálokon keresztül) a külföldi és magyar evangéliumi egyházak gyülekezeti éneklésébe. Ezekről az egyes énekek adattári felsorolásában külön is megemlékezünk.

Mielőtt a reformáció határához megérkeznénk, hallgassuk meg, mit mond az egyetemes zenetörténet írója [11] a fokozatosan kibontakozó népénekről:

„Legjellemzőbb az átalakulás, sőt a közeledő válság előkészülete magukban a templomokban, az istentisztelet keretén belül, ha a nép részvételét figyeljük. Mióta a kereszténység első századaiban a gyülekezetek himnuszéneke kaput nyitott az új liturgiának, nagyot fordult a helyzet. A tömeg, s kivált az újonnan megtért barbár északi tömeg, sokáig csak passzív részt vehet az istentiszteletben, mert a nehéz latinnyelvű karéneket — főleg a mise végleges rendjének kialakulása óta — nem győzné. De aztán, a IX. század óta, megengedik neki, hogy refrénekkel beleszóljon az énekbe, például visszhangozza a *Kyrie eleison*-okat *Kyrieleis*-szel vagy csak egyszerűen *leis*-szel; később, mikor a *leis*-ek önálló énekekké kezdenek bővülni, főleg a keresztes hadjáratok óta, betétként egyes népi-nyelvű vagy kevert szövegű (latin-

[11] Szabolcsi Bence: A zene története. Budapest, 1940. 66. lap.

francia, latin-német, latin-angol) énekeket engedélyeznek egyre többet; a XIII. század óta a népénekek száma nőttön növekszik s a nép nemsokára legszívesebben elhagyná már a teljes latin istentiszteletet, hogy német, francia, angol, spanyol, szláv énekekkel helyettesítse. A reformáció felködlik a láthatáron."

Ezek a *leis*-ek voltak a reformáció első hírnökei, szállás-csinálói. Az ilyen eredetű énekek felismerése nem nehéz: strófáik utolsó sora refrénszerű és „könyörüljél" (234. szám), „irgalmazz nékünk" (293, 351. szám), egy esetben (185. szám) „Alleluja" (eredetijében: „Kyrieleis") szövegű. Két énekünkben ez a refrén tíz, illetve tizenhat szótagra bővül. (354. és 352. számúak.) A XVI. századi magyar énekeskönyvekben sok ilyen, rendszerint latin eredetiből készített külföldi énekekre támaszkodó magyarnyelvű fordítás, vagy átdolgozás van. Valamennyiüket egyszerű, népies előadásmód és tiszta, objektív formában, de az élet melegségével közölt tartalom jellemzi.

8. A gyülekezeti ének a lutheri reformációban.

Luther Márton (1483—1546) már reformátori működésének kezdetén világosan felismerte a gyülekezeti ének bibliai rendeltetését, ebből következő istentiszteleti funkcióját, közösségépítő és jellemformáló hatását, és ezekből következően az éneklés új rendezésével kapcsolatos feladatokat is. Abból a megállapításából kiindulva (A gyülekezeti istentisztelet rendjéről, 1523.), hogy az istentiszteletbe az Ige elhallgatása következtében sok keresztyénietlen mese és hazugság csúszott be, főleg a legendákon és az énekeken keresztül, azonnal hozzáfogott, hogy az új gyülekezeteket megfelelő, Isten Igéjéből merített szövegű, a tanításra alkalmas és a gyülekezet ajkára illő énekekkel lássa el. Ámbár az istentisztelet és azon belül az énekszövegek nyelvében is csak fokozatosan jut érvényre a latin mellett az anyanyelv, a gyülekezeti ének szerepe együtt nő a rendelkezésre álló alkalmas énekek számával. Ezeknek írásában és egyrészük dallamának szerzésében is maga a reformátor jár elől, aki szegénysorsú kisdiák korában is már ott énekelt az utcákon, vagyo-

nos polgárok házánál, vagy a templomokban megzendülő diákkórusokban. Vele együtt és ösztönzésére lassanként egész énekköltői kör alakul ki és tanult zenészek állanak a dallamkészítés szolgálatába. Már 1520-ban így ír: „miért ne tarthatnánk istentiszteleteinket anyanyelvünkön " Az 1524. évtől kezdve rendre megjelenő énekeskönyveit maga látta el előszóval. Ezekben a bevezető írásokban találhatjuk elsősorban az egyházi éneklésre vonatkozó elveinek összefoglalását.

Első gyüjteménye a Wittenbergben keltezett, de Nürnbergben (vagy ott is) kinyomtatott, 1524. évi könyvecske, az „Etlich Cristlich lider Lobgesang, vnd Psalm dem rainen wort Gottes gemesz" címet viseli és mindössze nyolc éneket (négy dallammal) tartalmaz. A könyvben Luther énekei alatt az 1523-as évszám áll.

A további, egyre több éneket tartalmazó kiadások közül a hymnologiatörténet szempontjából legfontosabbakat soroljuk fel a következőkben:

Erfurter Enchiridion (kézikönyv), Erfurt 1523, vagy 1524, első kiadásában 25 énekkel, köztük 15 dallammal; a következő évben megjelent kiadásában egy, még 8 éneket tartalmazó toldalékkal.

Geystliche gesangk Buchleyn (Walther János énekeskönyve), Wittenberg 1524, az első összhangosított (ötszólamú) német evangélikus énekeskönyv. Ez a népszerűvé vált gyüjtemény 1551-ig még három, egyre bővülő kiadásban jelent meg.

Geystliche gesenge ... durch Doctor Martini Luther, Wittenberg, 1525.

Klug's Gesangbuch, (a kiadóról elnevezve) 1529. Ennek első kiadású példánya nem ismeretes, tartalmát egy 1531-ből származó wittenbergi utánnyomásból ismerjük. Különös jelentősége abban áll, hogy az *„Ein feste Burg ist unser Gott"* először ebben az énekeskönyvben jelent meg.

Geystliche Lieder auffs nev gebessert, Wittenberg 1533, Luther új előszavával; a következő évben egy magdeburgi kiadás alnémet nyelvjárásban, *Geystliche leder, uppet nye gebetert tho Wittemberg dorch D. Martin Luther* címmel.

A *Klug's Gesangbuch* 1535. évi, bővített kiadása már 52 reformátori éneket tartalmaz ugyanannyi melódiával.

A legteljesebb gyüjtemény 1545-ben Valentin Babst-nál Lipcsében jelent meg Luthernek ehhez a könyvhöz írt új előszavával. A könyv címe: *Geistliche Lieder mit einer newen vorrhede Dr. Mart. Luth.* Ezt az énekeskönyvet a kiadóról *Babstches Gesangbuch*-nak nevezik. Két részben 128 éneket tartalmaz. Mivel ez a legutolsó énekeskönyv, amely Luther személyes ellenőrzésével és az ő legújabb előszavával jelent meg, a reformátor saját énekeinek szövegére nézve ezt szokás irányadónak tekinteni. Luther ugyanis több énekét az egymásután következő kiadásokban saját javítású alakban adta közre.

9. Luther énekszerzői munkássága.

Luther Márton prófétai egyéniség, tehát elsőrenden igehirdető volt. Az énekben is a közvetett igehirdetés alkalmas formáját találta meg és, látva az alkalmas énekek hiányát, szükségből vállalkozott arra, hogy énekeket írjon. A szükségből vállalt feladatot úgy betöltötte, hogy énekei nemcsak az egykorú igényeknek feleltek meg, hanem munkatársainak ösztönzésül és az utókornak a mai napig élő például szolgáltak. Belőlük gazdag, erőteljes költői egyéniség képe bontakozik ki, formai és tartalmi változatosságuk, igeszerűségük, tiszta theológiai tartalmuk és közvetlen személyiségük ma is olyan frissnek mutatja őket, mintha tegnap készültek volna.

Elsősorban mint szövegíró munkálkodott, de a jobbára középkori melódiákból átalakított dallamok megreformálásában is tevékeny részt vett. Néhány énekének a dallamát is maga szerezte, de korántsem annyiét, amennyit a hagyomány neki tulajdonít. Már 1524 októberében tanácskozásra gyüjtötte össze néhány munkatársát, hogy megbeszéljék a liturgikus énekek formáját és rendjét. Zenész-szakértői közül Walther Jánost tartotta a legtöbbre. A lutheri reformáció nemes melódiái főleg a torgaui kántor és néhány társa munkájából virágzottak ki. Az új szövegekhez alkalmas világi dallamokat is vettek át, de ezeket, amint mondták, „christlich gebessert und moraliter verändert", azaz keresz-

tyéni módon javított és erkölcsileg megváltoztatott formában használták föl. Luther maga gondosan ügyelt arra, hogy a bármilyen forrásból átvett és felhasznált énekek az egy szükséges célt: az Ige érvényrejutását szolgálják. Muzsikusaival szemben ezt így fejezte ki: „ti Uraim muzsikátokat és hangjegyeiteket dícséretesen értitek, de ami Isten Igéjét illeti, ahhoz nekem is szabad szólanom".

A korareformátori énekek közül harminchetet származtatnak tőle, de ezek közül csak harminchármat tartanak vita nélkül az övéinek. Énekeit két fő csoportra osztjuk: eredetiekre és átdolgozásokra. Az egészen eredeti énekek száma mindössze 6, de eredetinek vehetjük hét zsoltár-énekét is. A többiek részint bibliai textusok alapján készültek, részint középkori latin énekek fordításai, a reformáció előtt lefordított latin énekek átdolgozásai, vagy reformáció előtti német népénekeknek továbbfejlesztései. Ez utóbbiakat is részleteikben eredeti énekeknek lehet tekinteni.

A Luther-énekek a következők: [12]

1. *Ach Gott, vom Himmel sieh darein* (Erfurt, 1524) — a 12. zsoltár változata. „Ó Úr Isten, tekints hozzánk" magyar szöveggel benne volt 1569-től 1806-ig a legtöbb magyar református énekeskönyvben.

2. *Aus tiefer Not schrei ich zu dir* (Wittenberg 1524) — a 130. zsoltár változata. Dallama valószínűleg Walther János szerzeménye. „Bűnösök hozzád kiáltunk" kezdetű meglehetősen szabad átköltése valószínűen Skaricza Máté munkája; 1566 (Várad) óta 1806-ig minden református énekeskönyvben benne volt. Más, szintén egykorú (Teutsch Kirchenampt Straszburg 1525) dallammal Jug. 47. sz. — (*217.*)

3. *Christ lag in Todesbanden* (Wittenberg 1524). — A burgundi Wipo († 1048 után) „Victimae Paschali laudes immolent Christiani" kezdetű húsvéti szekvenciájából alakított ének. Magyar református énekeskönyveinkből még a XVI. században kimaradt. Mind szövege, mind dallama rokonságot mutat a valamivel későbbi eredetű, *„Christ ist erstanden"* kezdetű gyönyörű népénekkel, amely a próbaénekeskönyvben 185. sz. alatt áll.

[12] Egyes énekek után a zárójelben legvégül álló dőltbetűs szám azt jelzi, hogy az illető ének a próbaénekeskönyvben hányadik szám alatt van.

4. *Christum wir sollen loben schon* (Erfurt 1524) — az V. században élt Caelius *Sedulius* „A solis ortus cardine" kezdetű himnuszának átköltése.

5. *Christ, unser Herr, zum Jordan kam* (Wittenberg 1524) — Jézus megkeresztelését tartalmazó, katechizáló jellegű ének. Dallamát Walther Jánosnak szokták tulajdonítani.

6. *Der Du bist drei in Einigkeit* (Babst énekeskönyve, 1545) — Ambrosius „O lux beata Trinitas" kezdetű latin himnuszának átköltése.

7. *Die beste Zeit im Jahr ist mein* — népdalszerű, üde hangulatú tavaszi ének.

8. *Dies sind die heiligen zehn Gebot* (Wittenberg 1524) — a Tízparancsolat énekbe foglalva, dallamának eredete a XIII. századig nyúlik vissza.

9. *Ein feste Burg ist unser Gott* (Wittenberg 1529) — a 46. zsoltár átköltése, a lutheránus keresztyénség nagy himnusza és az egész evangéliumi énekirodalom egyik legfőbb értéke. Hatalmas dallamát is valószínűleg maga Luther Márton szerzette. — Magyarországon már az 1566. évi váradi énekeskönyvben megtaláljuk Skaricza Máté szövegével, amely az 1921. évi református énekeskönyvbeli (236. sz.) szövegnek is alapja. Ez a szép és erőteljes magyar változat azonban a hajlított dallam minden hangját külön szótaggal látta el, emiatt a magyar református egyházban ennek az éneknek a világszerte elfogadott formától eltérő, elnyújtott és kiegyenlített éneklésmódja alakult ki. Próbaénekeskönyvünk a magyar evangélikusok szövegének és főként *Bach* J. S. feldolgozásai nyomán a XVIII. század óta elterjedt egyszerűbb ritmusú dallamalaknak átvételével most alkalmazkodik a felekezet- és nemzetközi gyakorlathoz. (*390.*)

10. *Ein neues Lied wir heben an* (1523) — megjelent 1524-ben, az Erfurter Enchiridion-ban. Luther első éneke; méltó alaphangja annak a nagy munkának, amelynek eredménye az evangélikus egyházi népének dús vegetációjában bontakozott ki.

11. *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* (Wittenberg 1543) — ezt az éneket Luther akkor írta, amikor Buda elestével és a francia-török-pápai szövetség létrejöttével egész

Európát, de különösen a fiatal protestantizmust nagy nyugtalanság töltötte el. Eredetileg gyermekek számára készült, ilyen alcímmel: „Gyermek-ének, a Krisztusnak és az ő szent egyházának főellenségei: a pápa és a török ellen való éneklésre" (Kinderlied zu singen wider die zween Erzfeinde Christi und seiner heiligen Kirche: den Papst und die Türken). Luther halála után az éneket átalakították és azóta is átalakított formájában éneklik. Dallama talán Luthertől származik. — Nálunk „Atya Isten tarts meg minket" kezdettel már a váradi énekeskönyv (1566) első énekeként szerepel; ott, valamint a Szegedi Gergelyről elnevezett debreceniben (1569) utolsó versszakul Luther felsorolásunkbeli 28. sz. éneke van hozzáfűzve. Ez a szöveg 1806-ig megvolt énekeskönyveinkben; most kevés átalakítással ismét felvettük. (233.)

12. *Es spricht der Unweisen Mund wohl* (Wittenberg 1524) — a 14. zsoltár átköltése; dallamát Walthertől származónak tartják.

13. *Es woll uns Gott genädig sein* (Strassbourg 1524) — a 67. zsoltárból készült.

14. *Gelobet seist Du, Jesu Christ* (Wittenberg 1524) — első versszakát az 1370 tájáról származó „Grates nunc omnes reddamus" kezdetű karácsonyi szekvencia alapján, a többi verseket önállóan írta a reformátor. Dallama szintén XIV. századi ősalakból formálódott ki.

15. *Gott der Vater, wohn uns bei* (Wittenberg 1524) — a Szentháromsághoz intézett könyörgés; dallamát reformáció előtti melódiából Walther János formálta ki.

16. *Gott sei gelobet und gebenedeiet* (Wittenberg 1524) — az első vers reformáció előtti népének átdolgozása, a többi eredeti. Dallama szintén a reformáció előtti időkből származik.

17. *Jesaja, dem Propheten, das geschach* (Deutsche Mess- und Gottesdienst-Ordnung 1526) — a „német mise" Sanctus-a, Ézs. 6: 1—4. alapján.

18. *Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod* (Wittenberg 1535) — húsvéti ének. — Bővített magyar változata, kissé eltérő dallammal, a XVI. század végétől ismeretes. Kisebb mértékben javítottuk a szövegét. (293.)

19. *Jesus Christus, unser Heiland, der von uns* (Erfurt

1524) — Jézus szenvedéséről szóló ének, reformáció előttről származó dallammal.

20. *Komm Gott Schöpfer, Heiliger Geist* (Wittenberg 1524) — Hrabanus Maurus „Veni Creator Spiritus" kezdetű himnuszából, középkori dallamának elemeiből képezett melódiával. — A magyar reformációs graduálokban ennek a himnusznak több változata is előfordul. „Jövel Teremtő Szentlélek" kezdettel az Öreg Graduál (1636) óta 1806-ig szerepel énekeskönyveinkben. Most eredeti dallamával vettük fel. (*373*).

21. *Komm Heiliger Geist, Herre Gott* (Erfurt 1524) — első versszakát egy „Veni Sancte Spiritus" kezdetű XI. századi antifonából, a másik kettőt önállóan készítette. Német dallama szintén reformáció előtti ősre mutat. — Az első vers prózai magyar fordítását már az Öreg Graduálban (I. rész 476. lap) megtaláljuk, a Luther-vers magyar átköltése a XVI. század közepétől jelenik meg énekeskönyveinkben. Fordítóját nem ismerjük; nálunk használatos dallamának eredetét sem. Egyik legkedveltebb énekünk. (*370.*)

22. *Mit Fried und Freud ich fahr dahin* (Wittenberg 1524) — Simeon énekének (Luk. 2: 29—32) átköltése. Dallamát is Lutherének tartják.

23. *Mitten wir im Leben sind* (Wittenberg 1524) — a „dadogó" Notker „Media vita in morte sumus" kezdetű IX. századvégi szekvenciája nyomán készült; 2—3. versei eredetiek. Dallama szintén a régiből képződött. — Magyar változata Bornemisza Péter énekeskönyvében, majd Szenczi Molnár Albert oppenheimi bibliája függelékében (1612) található; ezzel a kezdetleges szöveggel a református gyülekezeti éneklésben nem tudott gyökeret verni. Most új alakban, eredeti dallamával jelenik meg. (*218.*)

24. *Nun bitten wir den Heiligen Geist* (Wittenberg 1542) — első versében és dallamában a XIII. századig vezethető vissza. Már az akkori idők ismert bűnbánat-prédikátora, a regensburgi Berthold († 1272) ajánlotta ennek a *„leis"*-nek az éneklését. Dallamát némely kutatók még korábbról származtatják. A 2—4. verseket Luther költötte. Az ének először teljes formában az 1542-es temetési énekgyüjteményben jelent meg. — A XVI. századból két magyar változatát is-

merjük (egyik Batizi Andrástól való), de ezek, főleg szabálytalan szótagszámuk és más kezdetlegességeik miatt nem sokáig tudták magukat tartani. — Az ének strasbourgi közvetítéssel hamar eljutott Franciaországba is, ahol a véres hugenottaüldözések idején igen gyakran énekelték. Ma is az evangéliumi keresztyénség egyik legértékesebb és világszerte kedvelt éneke. (*234.*)

25. *Nun freut euch, lieben Christen gmein* (Wittenberg 1524) — külön nyomtatványokon már 1523-ban megjelent. Némelyek szerint ez a legelső Luther-ének; mindenesetre a legkorábbiak közül való. Népszerű katekhizáló tartalma tette nagyon kedveltté. Dallamát népdalelemek felhasználásával talán maga Luther készítette. — XVI. századi magyar változata kezdetlegessége miatt nem tudott gyökeret verni. A próbaénekeskönyvben (*298.*) új tolmácsolásban találkozunk vele.

26. *Nun komm, der Heiden Heiland* (Erfurt 1524) — az Ambrosiusnak tulajdonított „Veni redemptor gentium" kezdetű adventi himnusz átköltése. A dallam szintén a középkori alakból képződött. — XVI. századi magyar változatból képezett szövegű lutheri alakja (*303.*) mellett összehasonlításul a próbaénekeskönyv tartalmazza egy másik reformátori magyar szövegváltozattal a latin himnuszdallamot is (*302.*)

27. *Vater unser im Himmelreich* (Lipcse 1539) — a különlenyomat, amelyben ez a „Miatyánk"-ének először megjelent, ezt a címet viseli: „Das Vatter vnser kurtz ausgelegt vnnd inn Gesang weyse gebracht durch D. Mar. Luth. 1539". Ebből arra is lehet következtetni, hogy az ének dallamát is Luther szerzette, de ez csak feltevés; bizonyítani nem lehet. Szintén egyike a lutheri reformáció legnépszerűbbé vált énekeinek. — Egykorú magyar változata már a váradi (1566) és a debreceni (1569) énekeskönyvben kettő is van; közülök az egyik 1806-ig fennmaradt, de népszerűvé a református éneklésben a „Mennybéli felséges Isten" kezdetű, későbbi szöveg vált. (*483.*) Ez a szöveg nem követi a Lutherét, annál sokkal részletezőbb, sőt terjengős.

28. *Verleih uns Frieden gnädiglich* (Nürnberg 1531) — „Da pacem Domine" kezdetű antifona alapján, a török veszedelem hatására, mintegy az „Erhalt uns Herr" előfutáraként

készült. — Magyar jelentkezéséről már ott szólottunk; az „Adj békességet Úr Isten“ kezdetű magyar ének dallama a XVIII. század óta megjelent hangjegyes énekeskönyveinkben többféle változatban található; ezek az eredetitől mind eltérnek kisebb-nagyobb mértékben. A magyarországi énekeskönyvekben 1806 óta nem szerepel, Erdélyben maig megvan. Most szövegében a debreceni (1569), dallamában a kolozsvári (1744) alakhoz térünk visza. (*192.*)

29. *Vom Himmel hoch da komm ich her* (Valentin Schumann lipcsei énekeskönyve, 1539) — Luther legnépszerűbb és legkedvesebb karácsonyi éneke. — Nálunk először a Ráday graduálban (kb. 1633), nyomtatásban pedig Lőcsén (1635) jelent meg. A református énekeskönyvekben Valentin Trillertől származó bevezető versszakot tettek elébe, ezért ismerjük így: „Az Istennek szent angyala“, holott a Luther-szöveg „Mennyből jövök most hozzátok“-kal kezdődik. Magyar református dallama az eredetivel rokonságot mutat, tehát annak változata. (*316.*)

30. *Vom Himmel kam der Engel Schar* (Klug énekeskönyve, 1535) — másik kedves karácsonyi ének. Németországon kívül nem terjedt el. Ezt az éneket Luther egy „Aus fremden Landen komm ich her“ kezdetű világi dal melódiájára írta.

31. *Wär Gott nicht mit uns diese Zeit* (Klug énekeskönyve, 1535) — a 124. zsoltár átköltése.

32. *Wir glauben all an einen Gott* (Wittenberg 1524) — egy „Patrem credimus“ kezdetű miseénekből keletkezett; 2—3. verseit a Szentháromság másik két személyére alkalmazta a reformátor. Ez a legelső reformátori Credo-ének. Dallama ugyancsak az említett latin énekből ered; legrégibb kéziratos feljegyzése Nikolaus von Kosel-től (Boroszló, 1417) való. — Egykorú magyar változata (legelőször Gálszécsi Istvánnál, 1536) kezdetleges formája miatt éneklésre nem volt alkalmas és Bornemisza énekeskönyve (1582) utáni kiadásokban már nem található.

33. *Wohl dem, der in Gottes Furcht steht* (Wittenberg 1524) — a 128. zsoltár átköltése. Dallamát Walther Jánosnak tulajdonítják.

Ezeken kívül még egy énekfordítása van Luthernek:

a Nicetas „Te Deum laudamus"-ából készült *„Herr Gott, dich loben wir"*; ezt azonban, mivel nem tisztán gyülekezeti ének, hanem a gyülekezet és énekkar váltakozó éneklésével szokták előadni, nem sorozhatjuk Luther gyülekezeti énekei közé. Középkori származású dallamával Erfurtban, 1525-ben jelent meg.

Számra szerénynek látszik, valójában azonban korszakalkotó és évszázadokra utat mutató jelentőségű Luther Márton énekreformátori munkássága. Ösztönzésére és példája nyomán szinte a földből sarjad ki a keresztyén énekköltészet legdúsabb és legnemesebb vegetációja: a később „korál"-nak elnevezett német evangélikus gyülekezeti ének. Ezt az énekköltést tiszta biblikus tartalom, közvetlen, egyszerű, tárgyilagos, de teljes életközelségű előadásmód jellemzi. A népies szövegekhez símulnak a dallamok is, amelyek részint az elnépiesedő gregoriánum, részint az önállóan kibontakozó német dal jellegzetességeit mutatják. Az a németség, amely a koraközépkori Európa barbárjai közül aránylag a legkésőbben telítődött meg a középkor latin-egyházi zenei kultúrájával, talán a legmélyebben ágyazódott bele az egyházi hangsorok és a gregorián dallamvilág lelkiségébe, és Luther reformációjában az ének területén is úgy találta meg és úgy fejezte ki a saját hangját, hogy a legtöbb hagyomány megőrzésével és továbbfejlesztésével a legszélesebbre tudta tárni a fejlődés kapuját.

Egészen sajátságos az a módszer, amellyel Luther és Walther a középkori dallamokat a gyülekezeti éneklés számára átformálták. A többnyire erősen kolorált dallam hajlításait leegyszerűsítve, a súlypontot alkotó hangok megtartásával képezték ki azokat a szilárd, puritán és mégis annyira kifejező dallamokat, amelyekben az ősi szépségekből semmi lényeges nem ment veszendőbe. Ezek a dallamok ma is frissek, kifejezők és mintaszerűek. Termékenyítő hatásukat az újkori egyházi műzene mellett a legjobban az bizonyítja, hogy a világ bármilyen nyelvű evangéliumi keresztyén énekeskönyveiben megtalálhatók és minden gyüjteményben a legértékesebb darabok között foglalnak helyet.

10. A német gyülekezeti éneklés Luther után.

Amint már megemlékeztünk róla, Luther mellett egész kis énekköltői kör alakult ki. Ennek tagjairól, valamint — a legfontosabbakat kivéve — a későbbi énekköltőkről a próbaénekeskönyvben szereplő énekekre vonatkozó adattári részben emlékezünk meg. Az itt következő részben magának az evangélikus „korál"-nak a történeti vázlatát foglaljuk össze.

A német evangélikus gyülekezeti éneklés Luther melletti másik forrását egészen *Husz* Jánosig, a máglyahalált szenvedett (1415) cseh előreformátorig vezethetjük vissza. Az ő követőiből alakult a cseh-morva testvérek közössége, amely már 1501-ben kiadott egy énekgyüjteményt cseh nyelven. Ennek több darabját német nyelvre fordította és eredetiekkel megtoldva kiadta *Weisse* Mihály († 1534) „Ein new Gesang buchlen" címmel (Jungbunzlau, 1531). Az első cseh kiadás 89 huszita énekével szemben a Weisse-é már 137-et tartalmazott. Második, ismét bővített kiadását *Horn* János († 1547) adta ki Nürnbergben. Ezekben az énekeskönyvekben is volt több latin ének átdolgozása, de eredetiek is szép számmal.

A német evangélikus egyházi ének történetének *első*, reformátori korát (kb. 1570-ig) a nagy reformátor által teremtett iskola és a morva testvérek énekeskönyveinek stílusa jellemzik. A felfedezett evangélium és a keresztyén üdvtények boldog felismerése mellett objektív, biblikus tanító hajlam és népies hang tükröződik ennek a kornak az énekeiből.

A *második* korszak a hitvallás kora, részint a meginduló ellenreformáció, részint a belső tanviták következtében, és tart körülbelül a harmincéves háború végéig (1648), de végső szakaszában már jelzi a pietizmus új korszakát. Ennek a kornak az énekköltészete az evangéliumi tiszta tant és az egyházi értelemben vett gyülekezetszerűséget hangsúlyozza a leginkább, egyben a formák gazdagodását is magával hozza. E korszak végének legtisztább kicsendülése a legtermékenyebb és Luther után legnagyobb jelentőségű énekköltő, *Gerhardt* Pál (1607—1676) munkássága.

A *harmadik* korszak a pietizmusé, benne az építő éneké

(Erbauungslied). Ebben a stíluskorszakban mindjobban a vallásos érzelem, a szubjektív-emberi oldal jut túlsúlyra; a gyülekezet helyett az otthoni áhítat és a magános kegyesség kerül előtérbe; a nem-bibliai értelemben vett „lelki énekek" elszaporodnak, a „vallásos" ének emberi erőlködéssé: jámbor poézissé válik, a Megváltó iránti szeretet elnőiesedő, édeskés kifejezésformákat ölt magára (Geistliche Brautlieder, Die süsse Jesusminne). Természetesen azért ennek a korszaknak is voltak komoly énekköltői és termettek időálló értékű énekei. A korszak kezdetéről és végéről említsük meg egy-egy református költő nevét: a korán elhalt *Neander* Joachim-ét (1650—1680) és a „református misztikus"-nak nevezett *Tersteegen* Gerhard-ét (1697—1769); azonkívül az énekeskönyvszerkesztő *Freylinghausen* János Anasztázt (1670—1739); a herrnhuthi testvérgyülekezet megalapítóját, *Zinzendorf* Lajos Miklóst (1700—1760); valamint az ő köréből a magyarországi származású, de német költővé lett *Bogatzky* Károly Henriket (1690—1774). Mindegyiktől — és más pietista énekíróktól is — találhatunk néhány éneket az új énekeskönyvben.

A pietizmus nagyjából 1750 körül lezárult korszakára *negyediknek* a felvilágosodás korszaka következett, theológiában a racionalizmussal, egyházi éneklésben az általános vallásosság és az erkölcs-tanító énekekkel. Ennek a korszaknak termékei közül legfeljebb *Gellert Christian Fürchtegott* (1715—1769) vagy *Claudius* Mátyás (1740—1815) énekeinek egyrésze nem hullott ki az idő és az evangélium rostáján.

A XIX. század közepe óta, előbb egy mérsékelt újpietizmus, újabban pedig a reformátori és a hitvalló korszak iránti fokozódó érdeklődés jegyében álló tisztulás jelentkezik, a bel- és külmisszió gondolatának előtérbe helyezésével. A német evangélikus ének történelmi jelentőségű új stílusáról többé nem beszélhetünk.

Nagy fogyatékossága a túlnyomórészt evangélikus egyházi éneklésnek a zsoltárénekek úgyszólván teljes elhanyagolása. Luther csekélyszámú zsoltárénekén kívül német zsoltárok alig keletkeztek. Amikor *Lobwasser* Ambrus (1515—1585) königsbergi tanár a genfi zsoltárokat lefordította és

kiadta (Lipcse, 1573) [13] részint német verseinek költőietlensége, de nem utolsósorban az evangélikusok és a reformátusok közötti ellentét következtében, bár Lobwasser zsoltárai sok kiadást megértek és később több más fordítás (Jorissen, Riggenbach, stb.-től) is keletkezett, a genfi zsoltárdallamok közül csak mintegy tizenötöt (a szövegekből ennél is kevesebbet) vettek át és használtak a német evangélikusok, pedig több theológusuk megállapította,[14] hogy mennyire hiányzanak a zsoltárénekek az ő éneklésükből.

A német evangélikus gyülekezeti ének *„korál"* elnevezése onnét ered, hogy főleg a XVIII. század második fele óta, a korábbi határozott ritmikus éneklésmód kiegyenlítődött és *Bach*, valamint más nagyobb és kisebb jelentőségű feldolgozók nyomán a legtöbb melódiát eredeti alakjából kivetkőztetve ilyen kiegyenlített formában is kezdték írni. Mivel ez a semleges hangsúlyú és egyenletes ritmusú éneklésmód bizonyos tekintetben a középkor gregorián karénekére emlékeztet (bár attól sok lényeges tekintetben, mint homofoniájának többszólamú harmonizálásában, strófás szerkezetében, stb. eltér), és mivel ebben az alakjában énekkari éneklésre alkalmazták, korálnak szokták nevezni. A ritmikus éneklésmódhoz való visszatérés, amely fokozatosan századunk eleje óta jelentkezett és a legújabb énekeskönyvekben már mindenütt érvényesült, a ritmikus alakjukba visszaállított dallamokat többé nem nevezi „korál"-nak, hanem egyszerűen: „egyházi ének"-nek.

A német gyülekezeti ének történetében még két énekeskönyvszerkesztőről kell megemlékeznünk. Az egyik *Grüger* János, 76 eredeti és 46 átdolgozott dallam szerzője, aki 1640 és 1658. között Berlinben kiadott énekgyüjteményeiben egybefoglalta az addigi német énekirodalom javát. Híres kiadványa, a „Praxis Pietatis Melica" 1656-tól 1733-ig

[13] Az egy évvel előbb *Melissus* (Schede) Pál fordításában Heidelbergben megjelent ötven zsoltár és néhány hasonló kísérlet nem vált elterjedtté.

[14] „Es ist ein Irrtum, dass der ganze Psalter nur in der reformierten Kirche der Gemeinde dargeboten sei." (Achelis D. E. Chr. Praktische Theologie, Freiburg, 1891. II. 161. — Lásd még: *Weber*, O.: Gottesdienst und evangelische Verkündigung, Neukirchen, 1933, 126—127. lap és *Cordier:* Der deutsche evangelische Liedpsalter, Giessen, 1928.

negyvenöt kiadást ért meg. Az utolsó a maga 1316 énekével nemcsak a XVII. század „korálkönyvének" tekinthető, hanem egyike a német énekköltés legteljesebb gyüjteményeinek.

Freylinghausen János Anasztáz (1670—1739), Francke Ágost veje, lelkész, énekszövegíró, dallamszerző és énekeskönyvszerkesztő volt. Énekeskönyvét Halléban, az árvaházban adta ki 1704-ben; az utolsó, 1759-ben megjelent kiadás már 1581 éneket tartalmazott. Grüger énekeskönyvei a hitvalló kort, Freylinghausenéi a pietizmus érettkorát foglalják össze az utókor számára.

A legújabbkori német énekeskönyvek két csoportra oszlanak: a *gyülekezeti* énekeskönyvek a német énekirodalom nagy hagyományaira támaszkodnak és semmi, vagy úgyszólván semmi külföldi éneket nem tartalmaznak, sőt a perifférikus eredetű, vagy szerényebb fajsúlyú énekeket, ha német származásúak is, inkább függelékszerű külön csoportban, „Geistliche Volkslieder" cím alatt tartalmazzák; a *missziói* (egyesületi, közösségi) gyüjtemények pedig a klasszikus énekirodalom igen szépszámú, többnyire az egész könyv anyagának felét is elérő, vagy meghaladó arányú darabja mellett nagy számban tartalmaznak újabb szerzésű német, valamint többnyire újabb szerzésű svájci, francia és angol-amerikai énekeket is. Ezek az utóbbifajta gyüjtemények már korántsem olyan egyenletes értékűek, de mégis arra mutatnak, hogy a multban páratlan gazdagságú, de termőerejében kifáradt német gyülekezeti éneklés még mindig a legegységesebb és — kivált dallamaiban — a leginkább törekszik a saját evangéliumi és történeti színvonalának megtartására.

11. A svájci németnyelvű egyházi éneklés.

Svájc német részében a reformációt *Zwingli* indította el; ő azonban, bár zeneértő, sőt énekszerző is volt, az istentiszteletben nem engedett teret az éneklésnek. Barátai közül *Zwick* János konstanzi lelkész (1496—1542), maga is 36 egyházi ének (köztük sok gyermekek számára írt ének) szerzője, a hagyomány szerint egy alkalommal ezt a kérdést tette fel a zürichi reformátornak: „Sölte vogelsang Gottes lob syn mögen, und nit der christen gsang?" (A madárdal lehet Is-

ten dícsérete, csak a keresztyének éneke nem?) 1536-ban Strasbourgban kiadott egy kis énekeskönyvet „Nüw gsangbüchle von vil schönen Psalmen und geistlichen liedern" címmel. Zürichben ugyan még hosszú ideig nem zendült fel az egyházi ének, annak ellenére sem, hogy Zwick énekeskönyve 1540-ben egy Froschauer nevű zürichi nyomdásznál jelent meg. Zwick hűséges barátja és munkatársa *Blaurer* Ambrus (1492—1564) volt, aki szintén több éneket írt.

Amint a német reformáció énekei eljutottak Svájcba, a kis ország németnyelvű reformátusai egyre nagyobb mértékben a nagynémet nyelvterület vonzásába kerültek, amit a genfi reformáció megerősödése után a francianyelvű hittestvérek zsoltáréneklése ellensúlyozott jelentős mértékben. *Lobwasser* németnyelvű genfi zsoltár-fordításai Svájcban zavartalan népszerűségre emelkedtek, úgyhogy a XVIII. század második feléig, tehát jó kétszáz esztendeig a német Svájcnak jóformán nem is volt más énekeskönyve, mint a Lobwasser-zsoltár. A század vége felé egyre érezhetőbbé vált a Lobwasser-zsoltárok elavulása és elégtelensége. Az egész zsoltárkönyv újrafordítója *Jorissen* Mátyás (1739—1823) hágai német református lelkész volt, aki ezzel a munkájával nemcsak a németországi, hanem a svájci reformátusoknak is nagy szolgálatot tett. Zsoltárai 1798-ban jelentek meg és hamarosan elterjedtek. Ennek a kornak egyetlen kiemelkedő svájci énekköltője *Lavater* János Gáspár (1741—1801) zürichi lelkész volt.

A XIX. század folyamán a genfi zsoltárok mellett egyre nagyobb mértékben tért hódítottak a németországi és részben svájci szerzésű énekek. A genfi zsoltároknak is újabb átdolgozásai jöttek létre. A zsoltárok legújabb kiadása részben módosított ritmusú dallamokkal más mértékű német dallamokhoz készített szövegvariánsokkal (a 23. zsoltárnak pl. három ilyen változata is van) 1931-ben jelent meg Zürichben. Ugyanitt jelent meg 1942-ben a próbaénekeskönyv, amely mindössze 33 zsoltáréneket tartalmaz; ezek közül 23-nak van genfi dallama (köztük három ismétlődő). Egyébként ez a próbaénekeskönyv igen gondos hymnologiai megalapozottsággal készült, mindössze 303 csaknem kizárólag német eredetű ének van benne.

12. A genfi zsoltároskönyv.

A református gyülekezeti éneklés fundámentoma a genfi, vagy hugenotta zsoltároskönyv, amelynek létrejötte és hatása elválaszthatatlan *Kálvin* János (1509—1564) munkásságától és személyétől. Bár ő maga nem volt költői tehetség és azt az öt, esetleg hat zsoltárszöveget is (25, 36, 46, 91, 113, 138), amelyeket a strasbourgi kis gyüjteménybe (1539) valószínűleg ő írt, később önként visszavonta, úgy hogy ezek 1542 után *Marot* versformában is eltérő, ma ismert szövegeivel és dallamaikkal jelennek meg, mégis egyedül az ő határozottságának és állandó ösztönzésének köszönhető, hogy a teljes zsoltároskönyv létrejött; sőt, mint még látni fogjuk, az ő zsoltárreformjából sarjadt ki a skót és angol zsoltárénekek első két gyüjteménye is.

Genf a reformációhoz 1536. május 21-én csatlakozott. A következő év január 16-án Kálvin benyujtotta a városi tanácshoz emlékiratát a genfi egyház szervezetéről. Ebben az emlékiratban (*Mémoire sur l'organisation de l'Eglise de Genéve*) egy egész szakasz szól az egyházi éneklésről:

„A másik rész a Zsoltárok, amelyeket az egyházban való éneklésre kívánatosnak tartunk, amint erre példa az ó-egyház és Pál tanúsága, aki jónak mondja a száj és szív egyességéből való éneklést. A zsoltárok tudnak arra indítani, hogy szívünket Istenhez emeljük, és olyan buzgóságra fakasztani, hogy Őt segítségül hívjuk és nevének dicsőségét dícséretekkel magasztaljuk". Mikor Kálvin ezt írta, még alig gondolt arra, hogy *Marot*-val vagy valaki mással fogja elkészíttetni a verses zsoltárokat, abban a formában, ahogy azok később valósággal létrejöttek.

Mikor Kálvinnak külső kényszerítő okokból (1538) el kellett hagynia Genfet, előbb Bázelbe, onnét hamarosan Strasbourgba ment. Ebben a városban már akkor virágzott a német nyelvű zsoltárok éneklése, hiszen *Luther* mellett *Agricola, Greiter, Hegenwald, Jonas, Kolrose, Reussner, Dachstein,* Hans *Sachs* és mások zsoltár-átköltéseit már jól ismerték az addig megjelent németnyelvű énekeskönyvekből. Nem valószínűtlen, hogy ilyen ösztönzések is hozzájárultak ahhoz, hogy hároméves otttartózkodásának már a második

évében kiadta első kis zsoltároskönyvecskéjét „*Aulcuns Pseaulmes et Cantiques mys en chant*" (Néhány zsoltár és dícséret énekre) címen.

Az az 1539. évi kis könyvecske a nagy genfi Psaltérium őse. Mindössze 22 ének van benne: az 1, 2, 3, 15, 19, 25, 32, 36, 46, 51, 91, 103, 113, 114, 115, 130, 137, 138. és 143. zsoltárok (köztük az 51, 91, 130. és 143. római katolikus — egygyel alacsonyabb sorszámmal jelezve), azonkívül Simeon éneke (nem a mostani dallamával), egy Tízparancsolat- és egy Hiszekegy-ének. A 115. zsoltárnak itt nincs dallama, tehát a 22 énekből 19 a zsoltár, a dallamok összes száma pedig 21. A dallamok részben egészen mások, mint a mostaniak, de egyikük sem teljesen azonos az illető zsoltárdallam ma ismert alakjával. Sőt, a *Marot*-szövegek sem azonosak a későbbi kiadásokéival, de a költő korábban, Párisban készült szövegeivel sem, aminek az az oka, hogy Kálvin, aki bizonyára tudott *Marot* zsoltárairól, hiszen azok a királyi udvar népszerűsítő hatása folytán ekkortájt már nem voltak ismeretlenek, magukat a szövegeket nem első kézből, hanem egy *Pierre Alexandre* nevű karmelita barát önkényes „átdolgozásából" ismerte meg. A későbbi kiadásokban már ezek a zsoltárok *Marot* szövegével jelennek meg.[15]

Mikor a költő 1542-ben eretnekség vádja miatt Párisból menekülni kénytelen, Kálvin hívására Genfben telepedett meg. A könnyűvérű párisi udvari élethez szokott *Marot* nem jól érezte magát Genfben és 1544-ben már elhagyta a várost, majd ugyanazon év augusztusában Turinban meghalt. Már Genfbe költözése (1542) előtt kiadta harminc énekét, amelyek részben már évek óta készen voltak, míg végül 1543-ig elkészül 56 éneke, amelyek közül a református énekeskönyvek 51-et tartottak meg: 49 zsoltárt, Simeon énekét és a Tízparancsolatot.

1542-ben jelent meg a genfi egyház első ágendáskönyve, amely *Marot* 30 és *Kálvin* 5 zsoltárát tartalmazta. 1543-ban vonta vissza Kálvin szövegeit, hogy helyet engedjen Marot költőibb verzióinak. Az ágendáskönyv 1543-as kiadásában van Kálvinnak az az előszava, ami ugyanazt jelenti a refor-

[15] V. ö. Sir Richard R *Terry:* Calvin's First Psalter, London, 1932. V—VI.

mátus éneklés történetében, mint *Luther* előszói az 1524. évi wittenbergi, vagy a Klug- és Babst-féle énekeskönyvekhez. Ez az előszó ragyogóan fejti ki az egyházi énekről szóló kálvini tanítást; arról az énekről, amelynek olyan nagy ereje van arra, „hogy az emberi szíveket Istennek még forróbb és még szenvedélyesebben buzgó segítségülhívására és dícséretére indítsa".

Marot halála után *Béza* vette át a tollat és, bár szerényebb költői tehetség volt, derekas és szép munkát végzett. A százötven zsoltár fordítása több fázisban 1562-re készült el.

A zsoltárdallamok sok válogatáson mentek keresztül. Hogy kik voltak a szerzők, azt pontosan ma sem lehet megállapítani; legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a 124 dallam közül 81-nek a szerzője, vagy alakítója *Bourgeoys* Lajos volt.[16] Hogy rajta kívül kik vettek részt a dallamok készítésében, arra nézve ma is eltérők a vélemények. Abban megegyeznek a kutatók, hogy a többi dallam legnagyobb részét egy „*Péter mester*"-nek nevezett zenész (Maître Pierre) formálta, de hogy ez ki volt, azt nem lehet kétségtelenül megállapítani. *H. Hasper* holland kutató szerint *Vallete*-nek hívták, mások egy *Debuisson,* vagy *Dubuisson* nevű muzsikusra, ismét mások *Dagues* Péter nevezetű genfi kántorra gondolnak. Vannak akik szerint a dallamok megalkotásában egyes többé-kevésbbé ismert egykorú komponistáknak (Claudin *le Jeune,* Guilleaume *Franc*), vagy a zsoltárok kórus-feldolgozójának, *Goudimel*-nek is része volt. Egy dallam mindenesetre német szerzőtől (*Greiter* Mátyás) származik: ez a 36. vagy 68. zsoltáré, amely először Strasbourgban jelent meg 1525-ben „Es sind doch selig alle, die" kezdetű szöveggel. Teljesen ismeretlen a már 1539-ben megjelent 103. és 137. zsoltárok dallamának az eredete. Néhány dallam flamand eredetire látszik mutatni, a legtöbb azonban egykorú népies, vagy népszerű francia világi dallamok motivumainak a felhasználásával készült. De bárhogyan állottak elő: a genfi zsoltárdallamok a keresztyén énektörténet egyik

[16] Életére és munkásságára nézve l. P. A. *Gaillard:* Loys Bourgeoys, Lausanne, 1948.

legegységesebb és legértékesebb gyüjteményét alkotják és ma is alkalmasak arra, hogy építsék a gyülekezetet.

Ezek a dallamok igen hamar népszerűvé váltak nemcsak Genfben, hanem Franciaországban is, ami annál is érthetőbb, mivel *Marot* eredetileg párisi udvari költő volt, legtöbb zsoltárverseit hercegek, udvaroncok és udvarhölgyek hozták divatba. Nem csupán istentiszteleten, hanem családi körben, munkahelyen, utcákon és boltokban is énekelték őket, annyira meghódították a nép szívét. Ha az egykorú és későbbi műzenét nem is termékenyítették meg olyan mértékben, mint a német lutheránus korálldallamok, közülük többet feldolgoztak műveikben nem kisebb zeneszerzők, mint Orlando *Lasso,* Claudin *le Jeune,* J. P. *Sweelinck,* sőt maga J. S. *Bach* is.

A zsoltárok feldolgozói között különös helyet foglal el *Claude Goudimel* (kb. 1505—1572), aki már neves zenész volt, amikor hozzáfogott a zsotárdallamok művészi feldolgozásához. Ezt — a nehezebb technikájú megoldástól a könnyebb felé haladva — három formában végezte el. Először elkészítette bonyolult polifoniájú zsoltármotettáit, amelyekben a dallamokat versről-versre új szövésű ellenpontos keretbe foglalta; másodszor egyszerűbb, tömörebb formában, de még mindig polifon stílusban, végül harmadszor homofon harmoniák keretébe foglalva adta ki a zsoltárdallamokat. Ebbe a harmadik kidolgozásba is vezetett be gazdagabb harmonizációkat, jórészt az előző verziókból kölcsönözve, azoknál a dallamoknál, amelyek több zsoltárszövegnél ismétlődnek. Ilyen esetekben megtalálhatjuk az illető dallam egyszerűbb formája mellett egy másik, „ad notam"-szövegnél a bonyolultabb feldolgozásút is. (Pl. az 51. zsoltár egyszerű kísérőszólamaival szemben ugyanaz a dallam a 69. zsoltárban figurált kíséretet kap.) Ez a harmadik verzió (*Jaqui* zsoltárkönyve, 1565) rendkívüli sikert hozott, amit nemcsak újranyomtatásai, hanem fordításainak nagy száma is bizonyít. Nálunk még *Maróthi* György „hármoniás zsoltároskönyve" (Debrecen 1743) és annak 1774-ig megjelent kiadásai is a *Goudimel*-összhangosításokat tartalmazzák. Ezek a négyszólamú tételek nem gyülekezeti éneklésre, azaz nem liturgikus célra készültek, hanem hogy örüljünk Istenben,

különösen otthon (pour s'esjouir en Dieu particulièrement és maisons). Maga az istentiszteleti éneklés ugyanis ebben a korban teljesen egyszólamú volt, de a *Goudimel*-feldolgozások technikája [17] sem tette volna alkalmassá az ilyen formájú gyülekezeti éneklést. Mivel Kálvinnak egyik meglátása az volt, hogy a gyermekek és az ifjúság feladata az, hogy a felnőtteket az éneklésre tanítsák, a négyszólamú zsoltárok a házi és más templomon kívüli társas éneklésen kívül énekkari, vagy bemutató, oktatási célokat szolgálhattak elsősorban. Mivel Genfben az istentiszteleten orgonát nem használtak, a dallamok pedig egyszólamú alakjuk minden szépsége és teljessége mellett is harmonikus keretet kívántak, és végül mivel a kor európai polgári műveltségét a zenei írásbeliség, tehát a hangjegy után való társas éneklés magasfokú és általános készsége jellemezte, könnyen érthető, hogy a genfi zsoltárdallamok népszerűsítésének legfőbb eszköze a *Goudimel* letéteinek éneklése lett.

Hogy a genfi zsoltároskönyv, ez a szinte egyedülálló értékű és stílusú énekgyüjtemény nem tudott olyan zenetörténeti hatásokat kisugározni, amilyenek dallamainak értékéből következhettek volna, annak okát a református egyházi zene szűkebb elvi és liturgiai keretein és lehetőségein kívül abban találhatjuk meg, hogy a kálvini zsoltárokkal szemben tartózkodó német evangélikus egyházi élet nem nyitott tág kaput a hugenotta melódiák előtt, hiszen ott volt a saját bő és értékes dallamtermése is. Egyik zsoltárkutató így foglalja össze mondanivalóját e kérdésben:

„A genfi Zsoltároskönyv megmaradt ott, ahol *Marot* és *Beza* hagyták, míg a lutheránus könyvek állandóan bővültek ... De maguk a dallamok is, egymást követő zenészek keze alatt kivirultak, míg J. S. *Bach*nál ez a kivirágzásuk elérte a trópusi erdő pompáját ... Ezzel szemben a genfi Zsoltár elérte művészi tetőfokát azoknak életében, akik összeállították ... Akkor jött *Bourgeois* és *Goudimel*, hogy felfrissítsék az erőteljes, méltóságos melódiákat harmoniáikkal,

[17] A fődallam (Cantus Firmus) a kor szokásának megfelelően többnyire a négyszólamú vegyeskari tétel tenorszólamában van, csak a 28, 30, 34, 35, 40, 43, 61, 76, 77, 81, 86, 109, 117, 127, 129, 139. és 146. zsoltároké van a „superius" (szoprán)-ban.

amelyek ma is olyan frissek, mint négyszáz évvel ezelőtt voltak. De ez volt a vég, minden ennyiben maradt. Nem tudtak fejlődni (a dallamok) későbbi muzsikusok kezén, mint ahogy a lutheránus korál kifejlődött. Franciaországban nem támadt *Bach,* hogy azt tegye a genfi zsoltárdallamokkal, ami a lutheránus korállal történt. A lutheránus korált terebélyes termőfához hasonlíthatjuk, amely bőven ontja termését, hogy abból új fák sarjadhassanak. A genfi zsoltárdallam megmaradt kezdeti magasztosságában, mint egy nemes márványszobor; faja folytatására képtelen; részvétre indító dermedt nagyszerűségével ... A lutheránus korál hatást gyakorolt az egész világ zenéjére; a modern zenének nem áll fenn ilyen tartozása a genfi zsoltárral szemben." [18]

Ezek a megállapítások mind igazak, de az igazságnak csak az egyik oldalát mutatják. A másik oldalhoz először is az tartozik hozzá, hogy az elhanyagolt és elrongyolt genfi zsoltár feltámasztása a világ reformátusainak tartozása az ősök énekeivel szemben és hogy többfelé, kivált Hollandiában máris felfedezhetők a zsoltár-reneszánsz biztató tünetei. De hozzátartozik az igazság másik oldalához az is, hogy, ha a multra nézve a modern egyházi zenének nem is áll fenn kellő mértékű tartozása a genfi zsoltárral szemben, a jövőt tekintve ez a tartozás annál többet jelenthet. Ezeknek a melódiáknak anyagában nagy modern művek lehetőségei szunnyadnak, amint azt *Kodály* Zoltán útmutató kisebb és nagyobb feldolgozásai is sejtetik.

De — és voltaképen ez az egyetlen lényeges szempont — a genfi zsoltárok a gyülekezeti istentisztelet énekei elsősorban. A magyar református egyházi éneklés megújításával kapcsolatban felmerülő zsoltáréneklési kérdéseket épen ezért másutt, külön fejezetben kell részletes tárgyalás alá vonni. Hogy ez mennyire időszerű, annak megvilágítására itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a zsoltárok újabbkori elhanyagolása nálunk is és mindenütt a lélektelen és helytelen zsoltáréneklés következménye volt elsősorban. Ebből pedig az következik, hogy zsoltárainkhoz is méltatlan, de a várható eredmény szempontjából meg egyenesen reménytelen

[18] Sir Richard Terry: Calvin's First Psalter. London, 1932. XII. 1.

próbálkozás lenne minden olyan zsoltárreform, amelyik a formai megoldásokra irányuló törekvéseiben is nem *Kálvin* célkitűzéseit tartja első renden szem előtt: hogy Istent a Hozzá legméltóbb módon dícsérhessük.

13. A francia református gyülekezeti éneklés.

A svájci francianyelvű reformátusok és a franciaországi hugenották éneklése között az évszázadok folyamán szorosabb volt a kapcsolat, mint a német-svájci és németországi reformátusoké között. Ennek fő magyarázata a francianyelvű genfi zsoltároskönyvben található meg. Az elszászi kapcsolatok azonban, főleg Strasbourg közvetítésén keresztül mindig lehetővé tették az énekeknek a nyelvhatáron való átjutását is; ez azonban jóformán teljesen egyoldalú folyamat volt. Német énekeskönyvekben francia eredetű szöveggel egyáltalán nem, de dallammal is alig találkozunk; ezzel szemben a francianyelvű reformátusok mai énekeskönyveinek dallamanyaga a következő képet mutatja:

A „Psautier Romand" (Neuchatel 1936) 422 dallamából 99 genfi zsoltárdallam (de csak 89 a zsoltárszöveg, és ezek is mind átdolgozottak); 248 a főleg XVI—XVII. századi német dallam; 26 a századforduló előtti és 19 az egészen modern (de többnyire puritán, új egyházi stílust kereső, csak néha mesterkélt) francia, 12 az angol, és 18 az ismeretlen, vagy más idegen eredetű dallam.

A „Louange et Priére" (Paris 1938) 464 dallama közül 85 a zsoltárdallam (67 a zsoltárszöveg, de ezek is részben régebbi, részben újabb átdolgozás szerint, a svájcitól eltérő szöveggel); 217 a túlnyomóan XVIII. század előtti német, 59 a régebbi és 20 az egészen modern francia, 48 az angolszász és 35 az egyéb és meg nem határozható dallamok száma.

A szövegek között már sokkal nagyobb az eredeti francia énekek aránya; ezek között a próbaénekeskönyvbe felvett néhányon túl is igen sok megérdemelné, hogy nálunk is megismerjék őket. Mintegy tucatnyi régi és újabb francia szöveg és dallam angol nyelvterületre is utat talált.

A zsoltárszövegek különböző, újabb verziói azt mutatják, hogy mindkét országbeli egyházban szükségét érezték

annak, hogy az eredeti ősszövegeket közelebb hozzák a mai gyülekezetekhez. A zsoltároknak csak egyrészét éneklik, de ez mindkét országban több annál, amennyit a mult század második felében, a zsoltáréneklés ott is bekövetkezett mélypontján énekeltek. A zsoltárdallamok közül a símább, homogén ritmusú, és kevésbbé szinkópált melódiák maradtak meg nagyobb arányban; ezeknek ritmusán nem változtattak és a megelőző időkben alterált hangjaikat az egyházi hangnemeknek megfelelően helyreállították.

A mult századközéptáji genfi ébredés énekei közül (*Malan* Cézár: Chants de Sion, 1841., stb.) az idő sokat kirostált, de némelyeket meg is tartott; ugyanez áll a franciaországi ébredési énekekre is. Figyelemreméltó az angol-amerikai ébredési énekek mérsékelt száma; a meglévők azonban nem mindig képviselik ennek a termésnek a legjavát; igaz: a selejtjét sem.

Figyelemreméltó az a törekvés, amellyel élő egyházzenészeik egy új, a régi hagyományokban gyökerező gyülekezeti énekdallam-stílus megteremtésére törekednek. Ha ezek a kísérletek még nem is mutatnak érett gyümölcsöket és, ha nálunk más is lenne a mód, ahogyan ezt elkezdjük, maga a jó ízlés, amely az új dallamokat nem a világi könnyűzene „stílus"-ának a vonalán keresi, megbecsülést érdemel.

A francia református istentiszteletben számos liturgikus ének is van, amelyeket a gyülekezet a vasárnapi, vagy úrvacsorai és egyéb istentisztelet keretében énekel. Ezeknek egyrésze formájában is az ó-egyházi hagyományokra támaszkodik.

Az említett két új francianyelvű énekeskönyvvel kapcsolatban meg kell emlékeznünk arról, hogy anyagukban melyik zsoltárok szerepelnek és azok hogyan helyezkednek el.

A svájci „*Psautier Romand*" zsoltárai az 1—89. sorszámokat foglalják el, de nem folytatólagos sorrendben; így például az 1. számú ének az ötödik zsoltár, a 2. számú az első, de az ötödiknek egy variánsa a 75. szám alatt is található. Az egyes zsoltárok szövege 1—5, átlag 3—4 versszakból áll; valamennyi átdolgozás, túlnyomórészt *Marot* és *Béza* szövegei alapján, az 1932—35. évekből.

Egy változatban van meg a következő ötvenhét zsoltár:

1, 3, 6, 16, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 43, 47, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 73, 77, 81, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 100, 101, 105, 107, 111, 113, 117, 119, 121, 122, 124, 126, 127, 130, 134, 137, 139, 141, 146, 148, 150. — Két változatban (mindkét esetben eredeti, tehát ugyanazzal a dallamával) a következő tizenhat: 5, 8, 23, 25, 33, 42, 51, 66, 68, 84, 98, 99, 103, 116, 118, 138. A két változatban szereplő tizenhat zsoltár harminckét éneket tesz ki; a zsoltárénekek összes száma így lesz 89. Ha szigorúan vesszük, a dallamok száma ezáltal csak hatvankettőre olvad le, mert a két változatú énekek felén kívül még az egy változatban szereplőknél is le kell számítani a tizenegy dallamismétlődést.

A franciaországi „*Louange et Prière*" zsoltárai szintén az énekeskönyv elején állanak, az 1—67. számok alatt. Az énekszövegek terjedelme itt is hasonló az előbbihez; az átdolgozások túlnyomórészt 1677—79-ből (Conrart-tól), kis részben 1926—35. közötti időből erednek. A zsoltárok hiányosan, de folytatólagos sorrendben következnek egymás után: 1, 3, 5, 6, 8, 16, 19, 22, 23, 24, 25, 27, 32, 33, 34, 36, 38, 42, 43, 47, 51, 61, 62, 63, 65, 65 (folytatólag), 66, 67, 68, 77, 80, 81, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 105, 107, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 127, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 141, 146, 149, 150. A kilenc ismétlődő dallamot levonva, itt ötvennyolcféle zsoltárdallammal találkozunk.

A svájci énekeskönyvben tíz, itt tizennyolc más ének van még, amelyek genfi zsoltárdallamokra mennek. Ezek között új dallamként csak a 12, 110. és a 140. zsoltár szerepel.

14. Az angolnyelvű protestánsok gyülekezeti éneklése.

Angolnyelvű hittestvéreink egyházi éneklésének vázlatos ismertetésében elsősorban a skót, úgynevezett presbiteriánus reformáció és az abból kifejlődött puritánizmus vonalán haladunk; az anglikán egyház liturgikus éneklését e helyen nem kívánjuk érinteni. Az anglikán gyülekezeti népének ezernyi szállal fűződik a noncomformista protestánsokéhoz, liturgiájuk azonban kívül esik azon a határon, amely

a reformáció óta az evangéliumi egyházakat a gyülekezeti éneklésben is elkülöníti nemcsak a római katolicizmustól, hanem a zsinagógai kultuszformában gyökerező reformátori istentiszteletet át nem vett más keresztyén egyházaktól is. Az anglikán egyház lényegileg „anglo-katolikus", kultuszideálja a miseáldozat, liturgiája a római miséhez hasonló, csak nyelvében nemzeti szertartás, tehát nem reformátori értelemben vett gyülekezeti istentisztelet.

Az angol reformált egyház születésekor nagy hiányát érezte az új istentisztelethez illő énekeknek. A skót reformátor, *Knox* János (1505—1572) és mások is megpróbálkoztak a misekönyv egyes énekeinek átalakításával, de amikor az üldözések során sokan elmenekültek, Knox és hívei 1554-ben előbb Frankfurt a/M.-ba, majd a nekik még megfelelőbb Genfbe mentek. Itt jelent meg 1556-ban az első angolnyelvű zsoltároskönyv, az úgynevezett „Anglo-Genevan Psalter".[19] Ez a dallamokkal ellátott zsoltárkönyv több kiadást ért meg. Dallamait csak részben merítette a genfi francia zsoltárból; jórészük ismert angol dallam volt. A szövegek szintén több ember munkájából állottak elő. Ezt az énekeskönyvet Knoxék visszatérése után Skótországban 1561-ben általánosan elfogadták.

Közben azonban más gyüjtemények is jelentek meg: már 1562-ben az „English Psalter", amelynek dallamai már négyszólamúak voltak, majd 1592-ben *Este* Tamás hangjegynyomdász adott ki egy szintén négyszólamú gyüjteményt. Közben és azóta is jelentek meg különböző zsoltároskönyvek, egyre többféle szöveggel és dallammal. A skót egyház 1562-ben kiadott istentiszteleti rendtartásához (Book of Common Order) mellékelt zsoltárgyüjtemény 87 darabja közül már 42 az „English Psalter"-ből való. A dallamokat két csoportra osztották: közönséges (common) dallamok voltak azok, amelyekre bármelyik megfelelő versmértékű szöveget lehetett énekelni; saját (proper) dallamok pedig azok, amelyek csak bizonyos szövegekhez voltak jók. A dallamok összhangosí-

[19] Címében feltűnő a következő adat: „a genfi angol gyülekezet használatára, és jóváhagyva a híres, istenes és tudós ember, Kálvin János által". (Used in the Englishe Congregation at Geneva, and Approved by the Famous and Godly Learned Man, John Calvyn.)

tása, Goudimel harmadik verziójához hasonlóan, egyszerű faux-bourdon technikával történt.

Az a későbbi verzió, amely *Rous* Ferenc munkájából, a skót egyetemes zsinat (General Assembly) jóváhagyásával 1650-ben megjelent és a ma is használatos zsoltárszövegeik alapja, sajnos, hangjegyek nélkül jelent meg. Ez sokat ártott a gyülekezeti éneklés szépségének és egyöntetűségének, mert az emlékezet után előénekelt dallamok, kivált kisebb vidéki helyeken, ki voltak téve az eltorzulásnak.

Magában Angliában pedig mindig nagy volt az éneklés szeretete; azonkívül az angol zeneérzék a maga határozott dúr-hajlamával [20] sohasem tudott teljesen feloldódni a kontinens középkori egyházi hangsoraiban. Talán részeiben itt is kereshetjük az okát, hogy az ó-egyház nagy hagyományait folytató német lutheránus korállal és az egyházi hangsorokhoz kötött genfi zsoltároskönyvvel szemben a XVIII—XIX. századi világi zenei ízléstől is elősegítve, az angolszász dallamok kivált belmissziói és evangélizációs vonalon olyan nagy népszerűségre jutottak, annak ellenére (vagy talán épen azért), hogy felépítésben és zenei súlyosságban többnyire ellentétben állanak az egyházzenei stílushagyományokkal és jórészt elmaradnak az európai hymnologiai értékelés szerint mintaszerűnek fémjelzett egyházi énekdallamok mögött.

Wycliffe követői, a „lollard"-ok voltak kétségkívül az első eredeti himnuszok szerzői és éneklői, az 1384 körüli időktől fogva. Az első nyomtatott angol himnuszok — nyers fordítások latinból — 1534-től kezdve jelentek meg, de már a *Coverdale* „Goostly Psalmes and Spiritualle Songes"-ában (1539) ott volt a negyvenegy ének között *Luther* tizenhét éneke is. Ettől kezdve egyre-másra jelentek meg a különböző énekeskönyvek, immár nem csupán zsoltárváltozatokkal, hanem eredeti énekekkel is. Az angolnyelvű énekköltészet hatalmasan kivirágzott és igen sok kifogástalan, bibliikus és szép éneket hozott létre. A XVIII. század végéig élt énekköltők nagy számából itt csak kettőt említünk meg. Az egyik *Watts* Izsák (1674—1748), aki 1695-ben kifogá-

[20] Lásd: Szabolcsi Bence: „A zene története". Budapest, 1940. 59—60, 77, 91—92. l.

solta a zsoltárénekek egyhangúságát és mikor biztatták, hogy írjon jobbakat, megindítójává lett az egészen egyéni hangú angol énekköltésnek. A másik *Wesley* Károly (1708—1788), a methodizmus atyjának, a legnagyobb angol lelki ébredés egyik vezérének, W. Jánosnak testvére, aki több mint 6500 éneket (szöveget) írt. A XIX. században főleg az ébredések voltak ösztönző hatással az énekszerzésre, de az ezek hatására keletkezett szövegek és főleg dallamok jelentékeny része nem állítható minőségben a korábbi idők termékei mellé. Ugyanakkor az angol egyházi éneklés minden időben kész volt a valóban értékes európai — leginkább német — énekek átvételére, amit az a körülmény is mutat, hogy a skót reformátusok jelenlegi énekeskönyvének, a „*Church Hymnary*"-nak hétszázon felüli éneke közül (csaknem ugyanannyi dallammal, sőt többel, mert az ismétlődő dallamok számát meghaladják azok az alternatív melódiák, amelyek egyes énekekhez azonos folyószám mellett vannak mellékelve) jó másfélszáz a német dallamok száma és a németből fordított vagy átdolgozott szövegeké is száz körül jár. A XIX. század folyamán Nagybritanniában kb. ötszáz különböző énekeskönyv jelent meg, jelentékeny részben új tartalommal.

Az amerikai evangéliumi keresztyének egyházi éneklése minden nyelvű és felekezetű bevándorolt közösségben az elhagyott óhaza hagyományaiból indult ki. A „zarándokatyák", amikor 1620-ban Cape Cod-nál horgonyt vetettek, asszonyaikat a hajókon hagyva, partraszálltak és „Istent dicsőítették imádsággal és zsoltáréneklással". A skót zsoltárokat énekelték, mert mást nem is énekelhettek. A gyarmatos gyülekezetek első külön énekeskönyve („The Bay Psalm Book") először 1640-ben jelent meg. A holland, német, skandináv és más telepescsoportok is kezdetben hazulról hozott énekeskönyveikből, később azoknak újhazai kiadásaiból anyanyelvükön énekeltek, mindaddig míg a telepek összeértek és a nagy „olvasztótégelyben" megindult az angol nyelv asszimiláló hatása, amely még napjainkban sem ért teljesen véget. Még mindig vannak gyülekezetek, amelyek az angol mellett welsh, holland, svéd, vagy más nyelven is énekelnek, nem is szólva olyan bevándorolt nemzetiségekről, amelyek — mint a magyar — csak az 1890 utáni nagy

bevándorlási hullámtól kezdve települtek be nagyobb számban.

Az amerikai protestáns gyülekezeti istentiszteletre és az éneklésre erősen rányomták bélyegüket a mult század második felétől a nem egyszer szokatlan külsőségek között, nagy reklámmal lefolytatott „evangélizációs kampány"-ok. Ezek néha igen jó megtérési statisztikát eredményeztek, de nem egy esetben ahhoz is hozzájárultak, hogy az amerikai keresztyénség a legutóbbi pár emberöltő során meglehetősen elvizenyősödött. Miközben az egyház kilépett a világba, tulajdonképen inkább „belépett" a világiasság ingoványába és hagyta, hogy a világ betörjön az egyházba. Ez látszik meg azon az amerikai énekstíluson, amelynek dallam-eltévelyedései világszerte divatossá váltak az utóbbi két emberöltő alatt és kétségtelenül nagy rombolást végeztek a világi könnyűzenétől amúgy is megfertőzött, fogyatékos ízlésű keresztyén közösségek éneklésében. Ennek a stílusnak a célkitűzését a nagy amerikai evangélizátor *Moody*-nak énekszerző társa, *Sankey* olyanformán fogalmazta meg a mult század végén, hogy oda kell vinni Krisztust énekünkkel a mindennapi ember mindennapi életébe. Az is lehet, hogy az egyházak mindenben, tehát énekükben is eltávolodtak a mindennapi embertől és annak életétől, de az amerikai típusú tömegevangélizációk énekmissziója az üdvhadseregig nem azt eredményezte, hogy a Kol. 3: 16 igéje győzött a modern értelemben vett utcai stílus felett, hanem az utca stílusa homályosította meg az Igében vett parancsot. A legújabb időkben már Amerikában is megindult a tisztulási folyamat, amiben a történelmi hagyományú felekezetek (lutheránusok, presbiteriánusok és reformátusok) egyházzenészei tevékeny részt vesznek. Célkitűzésük: szakítani a sekélyes énekekkel és formában-tartalomban helyreállítani az istentisztelet reformátori tisztaságát és komolyságát.

Az amerikai angolnyelvű éneklésnek sajátos terméke a „Negro Spiritual", a déli államok ültetvényein tengődött néger rabszolgák kezdetleges, idegenszerű, de nem egy esetben megrázóan mély énekköltészete. Ezek az énekek a mi fogalmaink szerint való gyülekezeti éneklésre általában nem

alkalmasak, de még egy ilyen vázlatos áttekintésben sem hagyhatjuk őket említés nélkül.

Nem angolnyelvű, de a brit szigetek délnyugati csücskén keletkezett a wales-i (welsh-kelta nyelvű) éneklés. Ennek a kis országrésznek a kelta őslakói csakúgy, mint a szigetország többi keltái, igen régi, ötfokú hangsoron alapuló népzenével éltek. Az énekkedvelő kis nép korán csatlakozott a reformációhoz és sok eredeti énekük közül jónéhányat lefordítottak angol nyelvre is, dallamaik közül szintén szép számmal találhatunk különösen a skót és az amerikai református énekeskönyvekben. Próbaénekeskönyvünk két welsh és egy ír népénekdallamot is tartalmaz.

15. Amerikai magyar református énekeskönyvek.

Az amerikai magyar reformátusok kezdetben a régi magyarországi énekes- és halottaskönyveket használták. Az első világháború idején nem tudtak új példányokat kapni, ezért jelent meg 1918-ban Clevelandban *Horváth* Sámuel lelkész szerkesztésében az első „Református Énekes-könyv", amely elől 92, részben átdolgozott és dallam tekintetében is felcserélt zsoltárt, azok után 346 dícséretet tartalmaz. Utóbbiak részint az addigi magyarországi és erdélyi énekeskönyv anyagából, részint a „Hozsanná"-ból válogatódtak össze, de van közöttük néhány közvetlenül angolból fordított ének is. A dallamokat négyszólamú letétben adja. A tisztes szándékon túl, hymnologiai jelentősége csekély.

A „Hozsanná"-t és a „Hallelujah"-t amerikai gyülekezeteink kisegítő énekeskönyvként kezdettől fogva szívesen használták. Egyes gyülekezetek 1921 után az akkori „új" magyarországi énekeskönyvet is bevezették. Arról is tudunk, hogy az erősen elangolosodó fiatalabb nemzedékek számára történt kísérlet egyes magyar énekek (zsoltárok és dícséretek) lefordítására, de ennek eredményét nem ismerjük.

Legújabban 1947-ben jelent meg Saint Louis-ban az „Énekeskönyv amerikai magyar reformátusok használatára" *Kecskeméthy* József szerkesztésében. Ezt az énekeskönyvet egy, valamennyi amerikai magyar református egyházi testület képviselőiből alakított bizottság készítette elő.

Az énekeskönyv tartalma: 501 ének, amelyek közül 73 zsoltár, a többi dícséret. A zsoltárdallamok mind egyszólamban, kiegyenlített hangjegyekkel szerepelnek, eltérően az 1918. évitől, ahol négyszólamban, a magyarországi 1903. évi próbaénekeskönyvből merített magyaros ritmizálással láthatók. A dícséretek négyszólamúak, van köztük néhány angol szövegű is. Az anyagon leginkább az 1918-i énekeskönyv hatása látszik. Különös, hogy az előszó a források között felsorolja a jugoszláviai magyar reformátusok énekeskönyvét is (1939), de ennek kivált régi magyar anyagából, vagy dallamainak ritmikus közlésmódjából semmit sem vett át. Nagyon sajnálatos, hogy a második világháború következtében az európai és amerikai magyar reformátusok között épen akkor szakadt meg a kapcsolat, amikor mindkét oldalon megkezdődtek az új énekeskönyv munkálatai. Az új amerikai énekeskönyv mind magyar, mind nem-magyar eredetű anyagát tekintve, részünkről túlhaladott álláspontot képvisel és sajnálatosan útjában áll annak, hogy a magyarnyelvű reformátusok lelki egysége a gyülekezeti éneklésben kifejeződjék, sőt, ami még fájdalmasabb: annak is, hogy Amerikában élő véreink még magyarul is éneklő nemzedéke a teljes és végleges beolvadás előtt megismerhesse az egyetemes egyháztörténet, az európai reformáció és a magyar reformátori kor legnemesebb hagyományaira támaszkodásában megújulni törekvő itthoni egyház feltárt énekeit. Az 1939—47 közötti években Amerikában végzett énekeskönyvszerkesztés alig hozhatott volna más eredményt, de ez a belátásunk a tényeket nem változtathatja meg.

Időközben napvilágot látott Amerikában még egy-egy szűkebbkörű énekes kiadvány; ezeket azonban nem látszik szükségesnek megemlítenünk.

16. A holland református egyházi éneklés.

Amikor a reformáció beköszöntött, a mai Hollandia népe örömmel fogadta és az egyházi élet átalakulásában hamar szóhoz jutott a gyülekezeti ének is. Már 1539-ben — Kálvin strasbourg-i kis zsoltároskönyve megjelenésének évében — egy hollandnyelvű verses zsoltároskönyv kiadására adott engedélyt Károly császár, mint az akkor még osztatlan

Németalföld uralkodója. A következő években meg is jelent a „*Souterliedekens*" című gyüjtemény. (Zsoltár-énekek.) Ebben az első református irányú németalföldi énekeskönyvben az összes zsoltárénekek — a dávidi zsoltárok szabad, metrikus átköltései — népi, vagy népszerű, világi eredetű dallamokkal szerepelnek. Az egyes dallamok eredeti világi szövegének kezdősora minden esetben fel van tüntetve. A dallamok nagyobb részben régi németalföldi, vagy északnémet, kisebb részben francia eredetűek. Később (1556—57) ezek az énekek háromszólamú feldolgozásokban is megjelentek; a feldolgozásokat Jacobus *Clemens non Papa* és *Lusatus* készítették. Ez az énekeskönyv volt a holland reformációs mozgalom első önálló terméke. Az ezután megjelent énekeskönyvek már a kálvini, genfi reformációhoz való csatlakozásról tanúskodnak. 1551-ben Jan *Utenhove* néhány zsoltár fordítását adja ki, már a genfi példa alapján; teljes fordítása 1566-ban lát napvilágot. Ugyanabban az évben jelent meg *Datheen* Péter teljes fordítása is, amely mindenben a genfi francia szöveghez és versformához igazodik. Az ő fordítását fogadta el a holland református egyház. A negyedik holland zsoltárfordítás *Marnix van Sint-Aldegone* Fülöp munkája volt és 1580-ban jelent meg. A szerző világi ember — 1585-ben Antwerpen polgármestere — és a holland irodalomtörténet egyik elismert költője volt, fordítását sikerültebbnek tartják Datheen-énél, de politikai okokból nem vezették be, mert a függetlenségi harc során a várost a spanyoloknak feladta.

A XVI—XVII. századok folyamán még több zsoltárfordítás jött létre, úgy hogy volt idő, amikor országszerte egyidejűleg 3—4 különböző formában is énekelték a zsoltárokat aszerint, hogy az egyes tartományi zsinatok melyiket vezették be. A meginduló egységesítési kísérletek eredménye ismét újfajta szövegek létrehozása lett. Ilyenek voltak a *Ghysen* Henrik-é (1686), *Voet* János Eusebius-é (1763), és egy *Laus Deo Salus Populo* elnevezésű közösségé (1760). Végül is maga a holland országgyűlés intézkedett egy újabb zsoltárkiadás tekintetében, amely a három utóbb említett fordítás egybevetésének, megrostálásának és átdolgozásának eredményeként 1773. január elsején került használatba és a mai időkig használatban is van (Staatsberijming). Ezzel

a fordítással szemben ma az a fő kifogás, hogy nem egységes, mert csak az egyes énekek szövegét javította, de azokat nem igyekezett egybehangolni; főleg pedig hogy nem ügyelt a dallamra és ezért az eredeti ritmusban való éneklés tekintetében sok kívánnivalót hagy maga után. Ennek következtében már 1775-ben napvilágot látott a Staatsberijning első revíziója, amely a problémát az ellenkező oldalról kiindulva próbálta megoldani, úgy, hogy a dallamok ritmusát változtatta meg a versszövegek igényének megfelelően. (Ilyen megoldási kísérletek nálunk is jelentkeztek századunk elejétől fogva a legújabb időkig.) [21] Ez volt *Passius* zsoltárkiadása, amely a kérdést nemhogy megoldotta volna, de új nyugtalanító elemet vitt bele azáltal, hogy a dallamokat kivetkőztette eredeti formájukból és hitelességüket, sőt szépségüket is kockára tette.

Újabb megoldási kísérlet volt a ritmus kiegyenlítése. Ennek eredményeként előbb egyforma gyors, később egyforma lassú, végül vontatott tempóban énekeltek és a dallamokat hosszú hangértékekkel jelölték, ugyanúgy, ahogy az nálunk is történt. Az ilyenformán létrejött kiadásokban írásban is szentesített helytelen gyakorlatot az sem tudta megjavítani, hogy később ismét visszatértek az eredeti ritmus szerinti hangjegyekre. *Acquoy* leideni professzor adta ki így a zsoltárokat az 1890-es években, de a nagy (Hermvord) egyház zsinata az ő felfogása szerint készült kiadásban más, a zsoltárok helyes éneklését ismét új elemmel akadályozó és a helytelen gyakorlatot szentesítő engedményeket tett, mert egyfelől ugyan az eredeti genfi ritmus alapján kísérelte meg a szövegnek a dallammal való egyeztetését, másfelől azonban a dallamoknál nem ragaszkodott az egyházi hangnemekhez és a nálunk is ismert dúr-moll módosulásokat engedte érvényre jutni. A szigorú református (gereformeerd) egyházak részéről *de Moor* utrechti lelkész 1923-ban próbálkozott valamelyes énekreformmal, de ő is megtartotta a már megrögzött modern hangnemi módosulásokat (az úgynevezett „mu-

[21] Lásd a *Fejes* István szerkesztésében 1902-ben megjelent „Gyüjtemény a magyar református egyház megujítandó énekeskönyvéhez" és az 1903. évi próbaénekeskönyv zsoltárdallamait, valamint *Hodossy* Béla hasonló kísérleteit.

sica falsa" hatásait), ami, ha a ritmikus forma helyes is, végeredményben csak félmegoldást hozhatott létre, sőt még súlyosbbította a helyzetet, mert a ritmusbeli énekreform gyakorlati megvalósítása könnyebb magában véve, mint ha a meghamisított (többnyire félhanggal felemelt vagy leszállított) dallamhangokat próbáljuk helyreállítani a gyülekezet éneklésében.

A nagyegyház 1932-ben ismét kiadta a zsoltárokat a vontatott, ritmustalan dallamokkal, majd 1938-ban ritmikus formában, mégpedig úgy, hogy a közéneklésben megrontott hangokat (a zárlatot megelőző, felemelt vezérhangok kivételével) eredeti alakjukban közölte, föléjük pedig csillagot helyezett el. A szigorú református gyülekezetekben ez idő alatt a hívek kezében — a nálunk 1877 előtti időkig készült példányokhoz hasonlóan — szögletes kótás, ritmikus, de a magasságbeli módosulásokat feltüntető énekeskönyvek voltak.

Mindezek a kiadások szöveg szempontjából az 1773-as revízióban megállapított formát tartották meg. Máig is sokan ragaszkodnak ehhez a megszokott régi szöveghez, különösen pedig ahhoz, hogy bármilyen indokolt és elkerülhetetlen átdolgozás esetén is a legismertebb és legmegszokottabb zsoltárversek szövegét érintetlenül kell hagyni. Vannak olyanok is, akik a ritmust és az elváltozott dallamhangokat sem kívánják teljesen a XVI. századi alak szerint visszaállítani. Sőt annak a — hibás értelemben — konzervatív álláspontnak is vannak képviselői, amely szerint továbbra is meg kell maradni az 1773-as szöveg, az egyforma értékekben és modern hangnemi módosulásokkal jelzett dallamok formája mellett és „nem kell arra törekedni, hogy a zenei és a nyelvi hangsúly fedje egymást", ahogy ezt G. *van der Leeuw*, a liturgia és az egyházi ének neves groningeni professzora véli.

Ezzel az állásponttal szemben, amely pusztán az idők folyamán kialakult meglévő gyakorlatból indul ki és azt kívánja lényegében továbbfolytatni, mindkét református egyházban olyan testületek és munkaközösségek jöttek létre,[22]

[22] Előbb a szigorú református egyházban működő „Stichting tot verbeetering van het psalmgezang in de gereformeerde kerken in Nederland" (1938 óta), valamivel később (1941) az államegyház zsinati határozatával létrehívott „Comité tot verbetering van den zang in den eerendienst der Nederlandsche hervormde Kerk".

amelyeknek célja a gyülekezeti éneklés mélyreható reformja. A két egyház bizottságai együttműködésben állanak különösen a zsoltáréneklés kérdéseiben, mert mindkét részről a zsoltárokat tekintik a gyülekezeti éneklés alapjának, csak abban kell a legapróbb részletekig megállapodásra jutni, hogy milyen szöveggel és milyen dallammal énekeljék őket.

Mivel pedig a református istentiszteleti éneklés a XIX—XX. századok folyamán nemcsak Hollandiában, hanem világszerte (amint jól látjuk Magyarországon is) válságba került, ennek a válságnak az okait a zsoltáréneklés hollandiai reformjának hívei arra vezetik vissza, hogy a genfi zsoltárok megromlott éneklésmódja következtében a gyülekezetek fokozatosan elkedvetlenedtek a zsoltároktól és helyettük, vagy mellettük a nálunk közös néven dícséreteknek nevezett énekeknek engedtek teret. A református egyházakban használatba vett dícséretek és lelki énekek azonban nem szerves fejlődés és közös református hagyomány alapján kerültek bele egyházaink éneklésébe és ezért nem is szolgálhatták kivétel nélkül és zavartalanul a református gyülekezeti éneklés kívánatos irányú és mértékű fejlődését. Az ilymódon zavaros állapotba jutott református egyházi éneklés tisztázatlan kérdéseit legújabban épen Hollandiában egy olyan vállalkozás próbálja megoldásra segíteni, amelyik nem csupán református, még csak nem is protestáns, hanem ökuménikus egységre törekszik a gyülekezeti éneklés és az énekek tartalma és dallama szempontjából az egész keresztyénség számára.

Ez a vállalkozás [23] célját abban látja, hogy a keresztyén énekügyet a szövegtartalom és a dallamok egységre hozatala útján elvi felvilágosításokkal és ének-kiadványokkal szolgálja. Munkájának módja a bibliatársulatokéra emlékeztet. Az egész vállalkozás életrehívója és fő mozgatója H. *Hasper,* a szigorú református (gereformeerd) egyház egyik hágai lelkésze. A két református egyházon kívül kapcsolatban áll az összes holland evangéliumi egyházi közösségekkel, sőt bizo-

[23] A neve: „Stichting tot verbreiding van het geestelijk lied", székhelye Hága. Kiadóvállalatának neve: „Administratie: Geestelijke liederen uit den schat der kerk der eeuwen".

nyos mértékben a római katolikusokkal is.[24] Fő működési területük az anyaország és Indonézia, és munkájukat elsősorban a református egyházakkal való összeköttetésben kívánják végezni, mert épen a református egyházak számára fontos az éneklés református értelemben végzendő reformja, mivel a gyülekezeti éneklés a református liturgiának nemcsak fontos része, hanem annyira kényes tartozéka, hogy megromlása az egész egyházat jellegében támadhatja meg.

H. *Hasper* a református gyülekezeti éneklésnek a zsoltárok körül kikristályosodó reformjával kapcsolatos felfogását kisebb munkái mellett legrészletesebben „Een reformatorisch kerkboek" (1941) című könyvében fejti ki, *Kálvin* felfogására és a genfi zsoltároskönyvre támaszkodva. Gondolatmenetét a következőkben vázoljuk:

1. A református istentisztelet lényege az Ige szolgálata, de maga a prédikáció, vagy a gyülekezet előtt Isten üzeneteként felolvasott, esetleg (mint Zwingli Zürichjében láttuk) a gyülekezet válaszaként elmondott ige azonban nem teljes istentisztelet, mert hiányzik belőle *a gyülekezet aktív tevékenysége.* Hogy adjon ennek kifejezést a gyülekezet? Csakis úgy, amint azt a jeruzsálemi templomból és a zsinagógából, valamint az apostoli levelek idevonatkozó részeiből és az őskeresztyén egyház gyakorlatából ismerjük, azaz énekelt formában. Az énekben elmondott imádság a legalkalmasabb és legmegragadóbb módja a gyülekezet önkifejezésének. Ez az ének pedig nem csupán a pap és a kántor párbeszéde a gyülekezet felett; nem is lehet az énekkar, vagy épen az orgona feladata és tiszte, hanem az egész gyülekezetnek kell benne megszólalnia. A gyülekezeti éneket nem pótolhatja a gépies, közös imamondás, ezért az istentiszteletben nélkülözhetetlen.

2. *Az énekek* elsősorban a Bibliából merített szövegűek legyenek. Erre a zsoltárok a legalkalmasabbak, de a Szentírásnak más, éneklésre készült és éneklésre alkalmas szövegei is vannak, amelyekből kívánatos a zsoltárok mellé alkalmas énekeket készíteni. Csak az a fontos, hogy az ének egész

[24] Ezek: a remonstránsok, a baptisták, az újrakeresztelők, a szabad evangélikus egyház és az Üdvhadsereg. Vannak olyan kiadványaik — zsoltárokat tartalmazók — is, amelyek római katolikusok számára készültek és katolikus egyházhatósági engedéllyel kerülnek terjesztésre.

tartalmával a teljes (meg nem csonkított) szentírási tartalomra legyen alapozva, mert az ének nem csupán imádság, hanem alkalmazott igehirdetés is.

3. Az éneklésre szánt *szöveg formája* csakis rímes és egyforma mértékű versszakokba osztott lehet. Prózai szövegek recitatív éneklése nem felel meg a gyülekezeti éneklésre, mert nem elég kifejező és nem lehet pontosan egybevágó. *Kálvin* azért választotta ki *Marot* zsoltárait, mert azok ennek a követelménynek pompásan megfeleltek.

4. Az ének csakis a *nép nyelvén* szólalhat meg, egyszerű nyelven, népies formában. Mennél inkább hasonlít a gyülekezeti ének a népdalhoz, annál jobban megfelel céljának. Ilyen legyen a dallam is: megindító és kifejező, de nem érzelgős. Az éneklés módja *egyszólamú és ritmikus* legyen; egyszólamú, mert az egy valóságos dallamot mindenki könnyen megtanulja, és ritmikus, mert a ritmus váza tudja csak összetartani nagyobb tömeg ember együttes eneklését. Ha a gyülekezetet énekkarral vagy épen szólóénekessel helyettesítenők az istentiszteletnek bármelyik részében, az a gyülekezetet fosztaná az aktív részvételtől. Az *orgona* csak kísérheti a gyülekezet énekét, de azt el nem nyomhatja. Az orgonajáték nem is szükségképeni tartozéka a református istentiszteletnek; azt semmiképen sem emeli és gazdagítja, legfeljebb kiszolgálhatja.

5. Mindenképen helytelen az éneklésnek az a módja, amikor a zsoltárból csak egyes részeket, vagy önkényesen kiszakított énekeket éneklünk az istentiszteleti ú. n. derekas ének helyén. Ilyenkor *az egész zsoltárt* végig kell énekelni. (Hollandiában a hosszabb zsoltárokat — 6—8 versszakon felül — négy-hat versszakból álló részekre osztották. Az ilyen részek, az ú. n. „pauzá"-k között helyezik el az istentisztelet egyes prózai elemeit, és így éneklik végig az egész zsoltárt, hogy a sok dallamversszak egyhangúságát elkerüljék. Arra is van eset, hogy a prédikációt is ilyen zsoltárrészek éneklésével szakítják meg, esetleg több ízben is.)

H. *Hasper* és munkatársai az eddigi és a jelenleg használatban lévő holland énekeskönyvek vizsgálata során általában a következő megállapításokra jutottak:

1. Az a jelenben használatos 1773. évi revíziós zsoltár-

fordítás, amelyhez a közvélemény egyrésze ragaszkodik, bármilyen megszokott, mégsem megfelelő többé, részint mert a XVIII. század bélyegét viseli magán, tehát a Szentírásnak nem hűséges és nem reformátori értelmű tolmácsa, részint mert költői tekintetben sem kifogástalan, végül mert nem engedi érvényesülni a dallamok eredeti ritmusát és emiatt rossz szöveghangsúlyozású, vagy dallamban vontatott éneklésre vezet. A több mint 1400 zsoltárversből összesen talán négyszázat ismernek és mindössze kb. százötvenet énekelnek országszerte. Tehát maguk a gyülekezetek nem élnek a könyvükben lévő zsoltárverseknek kilenctizedrészével. Ez nyilván nem a zsoltároknak, mint Isten Igéjéből merített énekeknek, hanem a meglevő szövegalaknak az alkalmatlanságát bizonyítja, tehát itt a legfőbb ideje annak, hogy a zsoltárszövegeket alapos revízió alá vegyék, sőt, ha szükséges, egészen újakkal pótolják.

2. A nagy egyház a zsoltárok mellett régóta használ más énekeket (ahogy mi mondjuk: dícséreteket) is, amelyek különböző forrásokból származnak és természetesen nem egyforma értékűek. A szigorú református egyházak ezeket kiválásukkor (1892) nem is vették használatba és nem is engedték énekelni. Legszélsőbb felfogásuk szerint a zsoltárokon kívül nem is volna szabad a templomban soha semmiféle más éneket énekelni. Énekeskönyvükbe mégis felvettek a zsoltárokon kívül előbb 12 éneket; lényegükben azokat, amelyek (mint a Simeon-, Mária- és Zakariás éneke, a Tízparancsolat, Miatyánk és a Hiszekegy énekváltozatai) már Genfben, később pedig a *Szenczi Molnár* Albert zsoltárfüggelékében is benne voltak. Ezeknek az engedélyezett énekeknek a száma más régi és értékes keresztyén énekekkel 1933-ban huszonkilencre emelkedett, miután az Arnhemben tartott országos zsinatuk (1930) kimondotta, hogy *nem református elv az egyház énekeit csak a zsoltárokra korlátozni.*

Ez a holland énekreform-mozgalom tehát feladatát először abban látja, hogy a zsoltárokat helyreállítsa, másodszor pedig, hogy a zsoltárok mellé, református szellemű és mindenben alkalmas dícséreteket válogasson ki.

Egész röviden összefoglalva, arra törekednek, hogy *bibliai hűségű, genfi* dallamú, *ritmikus* és az *egyházi hang-*

nemeket helyreállító formájú zsoltárokat vezessenek be a gyülekezeti éneklésbe, amelyekben a zenei és szövegbeli *hangsúly* úgy egyezzenek, hogy — énekről lévén szó — mindig a zenei követelmény legyen az irányadó. Ehhez új szövegfordításra van szükség, mert mostani énekeskönyvük zsoltárszövegei helyenként a Szentírás szövegével ellentétes értelműek, a genfi ritmusú dallamokhoz nem igazodó hangsúlyúak, dícséreteiknek egyrésze pedig (ez csak az államegyházra vonatkozik) ízléstelen dallama, vagy időszerűtlen szövege miatt nem kívánatos az istentiszteletben.[25]

Ezeknek az elveknek alapján állította össze H. *Hasper* 1935-ben a „Geestelijke liederen" (Lelki énekek) című nagy gyüjteményét, amely 640 válogatott éneket tartalmaz az ősök örökségéből és az újabb idők termésének javából. Ezt követték zsoltárfordításai az eredeti formájú dallamokkal 1936-ban. A kettő újra megjelent 1938-ban avégből, hogy bemutató és tárgyalási alap legyen az énekeskönyv megújításához. Felvették a harcot a gyülekezeti éneklés ügyéért sajtóban, iskolában és mindenütt, úgy hogy az akkori kultuszminiszter is felajánlotta segítségét a *Hasper*-zsoltároknak az iskolába való bevezetése tekintetében. Az új zsoltárok felett való véleménynyilvánításra minden illetékes és szakértő tényezőt felkértek és a helytálló tanácsokat vagy módosításokat későbbi átdolgozásra figyelembe vették. Időközben *Hasper* zsoltárait a holland római katolikus egyház is engedélyezte templomi használatra. 1948 húsvétra jelent meg ez a zsoltárfordítás már átnézett és javított szövegalakban, mint a leendő új holland közös református énekeskönyv magjának, azaz a zsoltárrészek *próbakiadása*. Ebben a szövegben megmaradtak csekély számmal az 1773-as fordítás időtálló versei, vagy egyes, szinte szállóigévé vált sorai is kisebb-nagyobb igazításokkal; legnagyobb részében azonban egészen új, komoly szentírásmagyarázati megalapozással készült, az eredeti dallamalakhoz való alkalmazkodással. Egyik

[25] A dícséreteket a holland reformátusok 1806 óta használják. (Itt is egybeesik a dátum a magyar református éneklés egyik sorsdöntő fázisával: a régi debreceni típusú énekeskönyvek felszámolásával.) — 1928-ban maga az egyház hagyott ki énekeskönyvéből 99 alkalmatlan dícséretet. Az 1938-ban megjelent „Psalmen en Gezangen"-ben 306 dícséret van; ezek már tisztulást mutatnak, de egyrészüket még mindig kifogásolják a szigorú felfogás hívei.

érdekessége ennek a zsoltárfordításnak az, hogy jóval tömörebb a *Marot-Béza* francia verseinél, mert az 1431 francia verssel (*Szenczi Molnár*nál: 1425) szemben a néhány esetben szintén megtartott félversszakokat is számítva, összesen csak 1105 strófát tartalmaz. Másik sajátossága az, hogy nem siklik át azokon a zsoltárverseken sem, amelyekkel mi, magyar reformátusok nem tudnánk a gyülekezeti éneklésben mit kezdeni; tehát a zsoltárokat teljes alakjukban adja vissza; mindössze a hosszabb zsoltárokat valamivel nagyobb mértékben tömöríti, mint a rövidebbeket.

A zsoltárreformmal egyidőben folyamatban van a véglegesen megállapítandó dícséretanyag válogatása is.

Gyakorlati vonatkozásban nagy súlyt helyeztek a megújított éneklésmód terjesztésére és megfelelő begyakorlására is. A zsoltárok eleven ütemű éneklését szorgalmazzák a gyülekezetekben és az iskolások között. Ennek lényege az, hogy egy lélekzetre két sort énekelnek. Ahol az orgona akadályozná az éneklést, ott igyekeznek szerepét mérsékelni; mind az éneklésben, mind az orgonakíséretben erősen erősen hangsúlyozzák az egyházi hangnemek tisztaságát. Orgonisták és más, éneklésben való vezetésre alkalmas egyházi munkások számára továbbképző tanfolyamokat tartanak a helyes énekvezetés elsajátítása céljából. Főképen arra helyeznek súlyt, hogy az ifjúság ismerje és szeresse meg a megfiatalodott zsoltáréneket. Ez a munka, mint H. *Hasper* írja, máris szép eredményt ígér.

Részünkre igen tanulságos ezt a holland énekreformot a legnagyobb figyelemmel kísérni, annál is inkább, mivel annak vezetője jól ismeri a magyar zsoltárkönyv és zsoltáréneklésünk megoldatlan kérdéseit.

Az a körülmény, hogy próbaénekeskönyvünk zsoltárdallamainak közlésformájában néhány lényegtelen eltérésen kívül teljesen a genfi alapon álló *Hasper*-kiadáshoz igazodunk, azt bizonyítja, hogy látásunk és megítélésünk szerint a válságban levő gyülekezeti zsoltáréneklést semmiféle, az eredeti és egyedül hiteles genfi formától eltérő módon végzett foltozó munkával nem lehet meggyőzően és maradandóan megreformálni. Egy ilyen mélyreható reform ugyan sok nehézséggel jár, mint a fájdalmas műtét, de az alapbetegség

is annyira elmérgesedett, hogy immár csak a gyökeres műtét segíthet.

17. A gyülekezeti ének a külmisszióban.

A külmisszió, vagy helyesebben pogánymisszió kezdeti szakában megpróbálkoztak részint európai-amerikai énekek átplántálásával, részint eredeti énekekkel, amelyekhez az illető nép dallamkincséből is kerestek alkalmasnak látszó dallamokat. Az angolnyelvű missziói területekről tudjuk, hogy azokon több ilyen, „bennszülött" dallamú ének is keletkezett, amelyeknek egyikét-másikát ökumenikus énekgyüjteményekben (Cantate Domino) is megtalálhatjuk. Főleg japán, kínai és indiai eredetűek az ilyen énekdallamok.

Az önállósult fiatal keresztyén egyházak éneklése általában a belső igényeknek megfelelően, de bizonyos mértékig azoknak a hatásoknak irányában is alakul, amelyeknek missziói „gyermekkoruk" idejében ki voltak téve.

Egészen sajátságos képet mutat az indonéziai missziói terület, illetve az ottani holland missziói munka nyomán önállósult batak protestáns egyház éneklése. Ez az egyház, amelyet a XVI. század hitvitáiból eredő különbségek nem érintettek és nem érdekelnek, csak keresztyén alapon áll. Hívei, valamint a többi holland-indiai protestáns missziói egyházak részére a hágai énekügyi kiadóvállalat 1948-ban adott ki egyelőre egy száz éneket tartalmazó énekeskönyvet. Amikor ennek az énekeskönyvnek az anyagát összeállították, abba csupa európai dallamot, mégpedig jórészt igen értékes és világszerte ismert éneket vettek fel indonéz fordítású szövegekkel. Arra a kérdésre, hogy miért nincsenek ebben a könyvben eredeti maláj dallamok, a szerkesztő válasza ez volt: mikor korábban a holland misszionáriusok megpróbálkoztak azzal, hogy az indonéz gyülekezetek énekeihez „bennszülött"-dallamokat kerestek, a hívek maguk tiltakoztak ez ellen, azt mondván, hogy azok a dallamok az ő ó-emberükre és pogány életükre emlékeztetnek és nem tartják kívánatosnak azt, hogy új, keresztyén életük akár az éneklésben is a Krisztus megismerésével megtagadott, Krisztus-nélküli világukra emlékeztesse őket. Ebben a magatartásban azt látjuk tanulságosnak, hogy *nem kell a hívő-*

nek az Isten dícséretére szánt melódiákat az evangéliumtól teljesen idegen dallamvilágból kölcsönkérnie.

18. Más népek protestáns egyházi éneklése.

A többi népek csoportjából az északi lutheránus egyházakról, valamint a nyugati szlávokról kell megemlékeznünk.

Az északiak közül hozzánk legközelebb a finnek állanak, akiknek gyülekezeti éneklése sok eredetiség mellett a német lutheránus korál és a skandináv, különösen a svéd éneklés jelentékeny hatásáról tanúskodik. Igen kívánatos volna megismerkednünk a skandináviai énekköltészettel és főleg annak sok szép, nemes dallamával, amelyekre nézve egyelőre részletes ismeretekkel nem rendelkezünk. Amint egyes dallamaik szűkszavú származási adatai mutatják, már a XVI—XVII. században egészen jelentékeny értékű eredeti énekeik keletkeztek.

A finn énekek közül egyrészt egyes népi dallamok, másrészt az egészen újkori szerzőknek a modern francia törekvésekhez hasonló célkitűzéssel készült dallamai a figyelemreméltók. A szövegeket nem ismerjük eléggé, de annyit megállapíthatunk, hogy meglehetős nagylétszámú a latin, német és svéd fordítás, de szép számmal vannak eredeti régi és újabb szövegek is. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy azok a finn énekek, amelyek nálunk az utóbbi évek során elterjedtek, különösen dallamaikat tekintve, távolról sem képviselik a finn énekkincs legjavát. Mivel sajnálatos módon csak igen későn sikerült hozzájutnunk a valódi finn énekeskönyvhöz, arra már nem volt mód, hogy a próbaénekeskönyv anyagába néhány valóban reprezentatív finn éneket besorozhassunk. Az éneklésünk kívánt színvonalú további gazdagítására irányuló ezutáni munka feladatai közé tartozik a skandináv és finn énekek világának alaposabb megismerése, a magyar énekléssel való kapcsolatba hozása mellett az is, hogy a mi énekbeli (mind református, mind evangélikus) reformmunkánk eredményeit is megismertessük északi hittestvéreinkkel és hogy a magyar énekeket az ő énekeskönyvükben valóban magyar és a legértékesebb példák képviseljék.[26]

[26] Öt „magyar" énekük közül kettő német-szlovák származású; a többi három közül is csak egy (Ne szállj perbe) az igazán elsőrendű érték.

Az alig csecsemőkorú magyar protestáns hymnologia igen fontos, de teljesen feltáratlan területe mind reformációkorabeli és későbbi multját, mind jelen állapotát tekintve a nyugati szláv evangéliumi egyházak éneklése.

Ezek közül fontosságában első a cseh protestantizmus. A husziták (a későbbi cseh-morva testvérek) énekléséből, különösen dallamok tekintetében sokat kellett kölcsönözni, vagy magába hasonlítani a XVI. századi magyar protestántizmusnak. Hogy ilyen dallamátvételek egész típusokra nézve fennállanak, arra már Szabolcsi Bence kutatásai régebben felhívták a figyelmet. „Tinódi zenéje" c. tanulmányában (Budapest 1929) ő mutatott rá jó tucatnyi olyan dallam- és versszaktípusra, amelyek a XVI. század magyar énekgyüjteményeibe minden bizonnyal szláv forrásból, vagy szláv hatásra kerültek bele. Hogy ezek a hatások kölcsönösek is lehettek, azt is fel lehet tételezni. Próbaénekeskönyvünk egyik legszebb régi eredetű dallama evangélikus közvetítéssel jutott el hozzánk és a régi magyar énekeskönyvek bármelyik dallamánál nagyobb mértékben tartalmaz ötfokú elemeket és fordulatokat (275. sz,); ez a dallam egy XVI. századi prágai graduálból származik. A rendszeres kutatómunka ezen a téren bő gyümölcsöt ígér.

A szlovák gyülekezeti éneklésnek igen sok kölcsönös kapcsolata van a magyar evangélikus egyházéval, de a dallamok összehasonlítása még mindig olyan feladat, amely rengeteg tennivalót kíván. Ezen a téren a munka inkább az evangélikus egyházat érdekli, de református szempontból is kívánatosnak látszik annak megindítása.

Végül nem lenne érdektelen a magyar hymnologiai kutatást a reformáció századában annyira eleven, oly sokat ígérő, de az ellenreformáció által korán csaknem teljesen eltiport lengyel református egyház énekei irányában is kiterjeszteni, hogy igen sok magyar régi énekünk ma még homályban álló eredetére nézve fény derüljön. Ugyanis, bármennyire gazdag és értékes is a német reformáció énektermése, a korai magyar reformációt nem csupán német énekbeli hatások érték. Hogy csak egy körülményre mutassunk rá: nem egy magyar látogatta azidőtájt a lengyel egyeteme-

ket.[27] A próbaénekeskönyv egyik énekének (221. sz.) szerzőjéről, Szegedi Lajosról tudjuk, hogy 1525-ben lépett be a krakkói magyar „Bursá"-ba, vagyis egyetemi diákegyesületbe.

Mindezek inkább történelmi, tudományos feladatok, de soha sem lehet előre látni, hogy a sok apró adatból összetevődő történeti látás és tudat mikor és milyen módon válhatik gyakorlatilag is gyümölcsözővé egy egyháznak akár belső életében, akár más országokbeli testvéregyházak felé irányuló és kötelező szolgálatában. Azok közül a kifejezésbeli eszközök közül, amelyeknek segítségével az egyházban élő ember Isten kegyelmének tényeire és az Ő Igéjére visszafelel, az ének a legalkalmasabb arra, hogy a népek között a Krisztusban lehetségessé váló testvériség hídját meg lehessen építeni. Ezért jó tudni a keresztyén népeknek világszerte arról, hogy a többi népek, de kivált a szellemileg vagy földrajzilag szorosabb kapcsolatban állók milyen énekekkel és hogyan dícsérik az Urat.

IRODALOM.

Babits Mihály: Amor Sanctus — a középkor latin himnuszai. — Bp. 1933.
Bogisich Mihály: A keresztyén egyház ősi zenéje. — Eger, 1879.
Doumergue Emil: Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban — ford. Révész Imre. — Bp. 1922.
Kálvin jelleme — ford. Révész Imre, előszót írt hozzá Muraközy Gyula. — Bp. 1922.
Erdős Károly: A Didaché kora. — Debrecen, 1916.
Frick József: A középkori magyar himnusz-költészet. — Kolozsvár, 1910.
Hegyi László: Az egyházi ének kezdetei. Bp. 1941.
Huber Frigyes: Sanctus — a gregorián korális. — Bp. 1938.
Jánossy Lajos: Az evangélikus liturgia megújhodása. — Bp. 1932.
Dr. *Luther* Márton — művei, I—IV. köt. — Bp.—Pozsony, 1904—17.
Popovits István: Egyetemes egyháztörténelem, I/1. kötet. — Bp. 1944.
Szabolcsi Bence: A zene története. — Bp. 1940.
Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme — átnézte Zoványi Jenő. — I—III. köt. (Ref. Egyházi Könyvtár). — Sárospatak, 1880—1908.
Zalánfi Aladár: Luther Márton vallásos költeményeinek dallamai. — Bp. 1941.
Zsitkov, J. I.: Evangéliumi keresztyének a Szovjetunióban. — Bp. évsz. nélk. (1949).

[21] Krakkóban több magyar énekszerző — Szegedi Kis István is — diákoskodott. Hogy a lényegében német-latin nyelvű és szellemű lengyelországi főskolákon mennyi alkalmuk nyílt a lengyel nyelvvel és irodalommal kapcsolatba jönni, annak tisztázása külön feladat lenne, de pl. *Szabolcsi* dallamtörténeti kutatásai és *Balassa* egyes verseinek „ad notam"-jelzései nyomán feltételezhejük a lengyel hatások meglétét.

Cordier: Der deutsche evangelische Liedpsalter. Giessen, 1928.
Covert, W. Ch.: Handbook to the Hymnal. — Chicago, 1946. (Presbyterian Board of Christian Education.)
Cullmann, Oscar: Urchristentum und Gottesdienst. — Basel, 1944.
Dreves, G. M. — *Blume* Cl.: Analecta hymnica medii aevi. — Leipzig, 1886. — (D. halálakor — 1909-ben — már több mint ötven kötete jelent meg, azóta is folytatódó, legteljesebb sorozat.)
— Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung, I—II. — Leipzig, 1909.
Hasper, H.: Het rythme in den zang der gemeente bij den eeredienst der protestantsche Kerken. — Baarn, 1934.
— Een reformatorisch Kerkbeok. — Leeuwarden, 1941.
Moffat, James and *Patrick,* Millar: Handbook to the Church Hymnary. — Revised Edition with Supplement. — Oxford University Press, évsz. nélk. (1935).
Nelle, Wilhelm: Die Festmelodien des Kirchenjahres. — Gütersloh, 1904.
— Geschichte des deutschen evangelischen Kirchenliedes. — 1928.
— Schlüssel zum evangelischen Gesangbuch für Rheinland und Westfalen. — Dortmund, 1924.
Phillimore, J. S.: The Hundred Best Latin Hymns. — London, 1926.
Pratt, Waldo Selden, The History of Music, New York, 1935.
Rauschen, Gerhard: Grundriss der Patrologie. — Freiburg, 1910.
Schäfer, R.: Luthers Lieder, Leipzig—Hamburg, 1931.
Schmidt, Ernst: Führer durch das neue Gesangbuch der evang. luth. Kirche in Bayern rechts des Rheins. — Erlangen, 1936.
Terry, Sir Richard R.: Calvin's First Psalter (1539). — London, 1932.
Wackernagel, Philipp: Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts. I—V. — Leipzig, 1863—77.
Walpole, A. S.: Early Latin Hymns. — Cambridge, 1922.
Gott ist mein Lied — Kirchenlieder und ihre Geschichte. (Szerző nélkül.) — Zürich, 1942.

FELHASZNÁLT IDEGENNYELVŰ EGYHÁZI ÉNEKESKÖNYVEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK.

Deutsches evangelisches Gesangbuch. — Berlin, 1915.
Melodienbuch zum deutschen evangelischen Gesangbuch. — Berlin, 1915.
Der helle Ton. — Berlin-Dahlen, 1932.
Ein neues Lied. — Berlin-Dahlen, 1932.
Gesangbuch für die evangelisch-lutherische Kirche in Bayern. — Hely nélk. 1940.
Evangelisches Gesangbuch für Rheinland und Westfalen. — Dortmund, 1930.
Gesangbuch der bischöflichen Methodistenkirche — für die Gemeinden deutscher Zunge in Europa. — Zürich, évsz. nélk.
Gesangbuch für die evangelisch-reformierte Kirche der deutschen Schweiz. — Neue Stereotypausgabe. — Basel, 1907.
Der Psalter — Sonderausgabe aus dem evangelisch-reformierten Gesangbuch, herausgegeben im Jahre 1929 von der evangelisch-reformierten Landeskirche der Provinz Hannover. — Zürich, 1931.
Gesangbuch der evangelisch-reformierten Kirchen der deutschen Schweiz. — Probeband. — Zürich, évsz. nélk. (1942.)
Reichslieder — deutsches Gemeinschaftsliederbuch. — Neubearbeitung 1931, Neumünster.

Hymns — Ancient and Modern, for Use in the Services of the Church. — London, évsz. nélk. (1906.)
Church Praise — Authorised for Use in the Congregations of the Presbyterian Church of England by the Synod of 1907. — London, évsz. nélk.
Elmhurst Hymnal. — St. Louis—Chicago, 1921.
Songs of Praise. — Enlarged Edition. — Oxford University Press, London, 1931.
The Scottish Psalter and Scripture Paraphrases. — Oxford University Press, London, 1929.
The Church Hymnary — Revised Edition. —Oxford University Press, London, 1927.
The Hymnal — Published by Authority of the General Assembly of the Presbyterian Church in the United States of America. — Philadelphia, 1903. — Revised Edition, Philadelphia, 1933.
Fellowship Hymns — Association Press, New York, 1943.

Psaumes et Cantiques — recueil adopté par le synode géneral officieux des églises réformées de France — Paris—Nancy, 1896.
Louange et Prière — Psaumes, chorals, cantiques, chants liturgiques — adoptés par les églises evangéliques de France — deuxième édition — Paris, 1945.
Psautier Romand — recueil de psaumes et cantiques adopté par les églises nationales protestantes de Berne (Jura), Genève, Neuchatel et Vaud. — Neuchatel, évsz. nélk. (1936.)

Het Boek der Psalmen — nevens de gezangen — bij de nederl. gereformeerde Kerken in gebruik. — Wageningen, évsz. nélk.
Het boek der Psalmen — opnieuw naar het hebreeuwsch bewerkt voorzien van aanteekeningen. — 's Gravenhage, 1936.
Psalmen en Gezangen — voor den eeredienst der nederlandsche hervormde Kerk. — Amsterdam, 1938.
Psalmen — opnieuw naar het hebreeuws bewerkt op de oorspronkelijke melodieën der reformatie. — Leeuwarden, 1948.
Geestelijke Liederen — uit den schat van de kerk der eeuwen. — Uitgave voor nederlandsch Oost-Indie. — Bandoeng, 1935.
Njanjian Rohani — 's Gravenhage, 1948. (Indonéz énekeskönyv.)
Koraalivirsikirja — Suomen evankelisluterilaisen kirkon. — Porvoo, 1946.
Communio — (többnyelvű ökuménikus gyüjtemény). — Stockholm, 1925.
Cantate Domino — (többnyelvű ökuménikus gyüjemény, 5. kiadás). — Genf, évsz. nélk.

AMERIKAI MAGYAR ÉNEKESKÖNYVEK:

Református Énekes-könyv. — Első kiadás. — Cleveland, évsz. nélk. (1918.)
Énekeskönyv — amerikai magyar reformátusok használatára. Első kiadás. — Hely nélk. (St. Louis) 1947.

(A zenetörténeti tudományos dallamgyüjteményeket lásd az V. fejezethez fűzött irodalom jegyzékében.)

MAGYARORSZÁGI NÉMET REF. ÉNEKESKÖNYV:

Gesangbuch — zum Gebrauche der Evangelisch-Reformirten deutschen Gemeinden in Ungarn. — Pesth, 1846.

III. A MAGYAR REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE.

1. Református éneklésünk forrásai.

A késő-középkori magyar nyelvű költészet gyér emlékei között alig találkozunk olyan énekkel, amely a reformáció gyülekezeti éneklésének közvetlen előhírnöke volna. Reformáció előtti eredeti magyar népénekekről (leis-ekről) nincs tudomásunk. Az 1526-ban Mohács körül elesett *Vásárhelyi* András pesti ferences szerzetes „Angyeloknak nagyságos asszonya" kezdetű éneke tipikus Mária-himnusz; *Apáti* Ferenc feddő éneke pedig csak azt mutatja, hogy az egyház és a papi életmód visszásságait kívülről szemlélő és ostorozó kritika hangja is megszólalt. Ez azonban nem a Krisztus gyülekezetének a kultuszban megnyilvánuló hangja volt.

Maga az egyház, mint külföldön tette, nálunk is féltékenyen őrködött a latin kultusz egyöntetűsége felett és csak lassan tett kényszerű engedményeket. De, míg a németeknél már a IX. századtól kezdve feltalálhatjuk a doxologia vulgáris (nemzeti) nyelvű éneklésének, valamint az első, népszerűsített Kyrie-dallamokra készült leis-ek nyomait, a XIV. században pedig már kezdték a kedvelt világi dalok melódiáit is felhasználni átköltött szövegekkel (ezek voltak az ú. n. contrafactumok), nálunk ilyen énekek még nyomokban sem maradtak fenn ebből az időből.[1]

[1] Az egyház Németországban (az 1446-i eichstätti és az 1435-i, valamint az 1492-i schwerini zsinatokon) a nemzeti nyelvű népénekeket „visszaélés"-nek bélyegezte s csak a graduale után, a mise első részében volt hajlandó megtűrni, de a reformáció közeledtével és fellépte után már látnia kellett az ének hódítását, sőt neki magának is népének-gyüjteményeket kellett készíteni, megkönnyebbítendő a visszatérők dolgát, akik ezt a *„kárhozatos"* éneklést már megszokták. — (Horváth Cyrill: A Batthyány-Codexről. Irod. tört. Közl. 1905.)

Az a körülmény azonban, hogy a magyar reformáció legkezdetibb korszakában már megjelentek a magyar nyelvű énekek is, maga veti fel a kérdést: milyen forrásokból táplálkozott az annyira gyorsan kifejlődő magyar református gyülekezeti éneklés? Azok a római katolikus tendenciájú és elfogult magyarázatok, amelyek szerint már a reformáció előtt fejlett magyarnyelvű népéneklésünk lett volna, nem fogadhatók el. Ezek a magyarázatok részben még a nyilvánvalóan XVI. századi, kétségtelenül reformátori énekeink egyrészét is el szerették volna vitatni. A nálunk is kétségtelenül megvolt középkori ének-cenzúra ellenére keletkezett énekek ma jóformán ismeretlenek, és egy-két darab kivételével ki sem hüvelyezhetők.

A reformációs énekköltészet legkorábbi és legkönnyebben kimutatható forrása a középkor latin himnuszköltészete. Mivel a reformált keresztyénség az apostoli egyház örökösének vallotta magát, istentiszteletéből kihagyta mindazt, ami a szentírási tanítással ellenkezett, de meghagyta benne mindaz, ami nem volt bibliaellenes és amit fel lehetett használni az új értelmezésű liturgiában. Tekintettel arra, hogy a magyar reformáció ebben a kezdeti időszakban jóformán teljesen a lutheránus istentiszteleti formafejlődés vonalán maradt, kezdetben áthozta és csak később, fokozatosan alakította át az istentisztelet régi rendjét. Hogy ez így volt és igen sokáig így maradt a különválás utáni református egyházban is, annak bizonysága, hogy 1636-ban, az *Öreg Graduál*lal még mindig „református misekönyv"-et próbált *Geleji Katona* István népszerűsíteni, és az istentiszteleti éneklés kálvini formája csak a puritánizmus hatására, az 1684-iki évi szatmárnémeti zsinaton nyert polgárjogot a genfi zsoltárok éneklésének engedélyezésével, ami ugyan már többékevésbbé elterjedt gyakorlat utólagos szentesítésének tekinthető.

A latin himnuszköltészetből átvett énekek legnagyobb részét volt katolikus papok fordították le az ismert latin énekkészletből, a fennmaradt kéziratos graduálok szerint többféle változatban is, és többnyire kevéssé fejlett verselő technikával. Ebben az időben tehát *nem* volt egy latin himnusznak sem olyan, általánosan ismert magyar fordítása,

amelyet mindenütt elfogadtak volna és amelyből arra lehetne következtetnünk, hogy létezett volna olyan magyar nyelvű reformáció előtti katolikus énekgyüjtemény, amelyből a korareformátori kéziratos gyüjtemények anyaguknak csak egyrészét is készen kaphatták volna. És, amennyiben voltak ilyen tartalmú gyüjtemények, azok nem gyülekezeti célokra készültek, hanem pl. a leíró szerzetes „deákul nem értő húgai" részére próbálta hozzáférhetővé tenni a karban recitált vagy énekelt latin éneknek, mint imádságnak a szövegét.

Az a körülmény, hogy *Telegdi* Miklós, *Bornemisza* Péter nagy ellenfele prédikációiban (1577) eredeti katolikus népének gyanánt említ meg néhány olyan éneket, amelyek első hiteles nyomait csak reformáció utáni forrásokban találjuk, szintén nem lehet döntő, mert ebben az időben az irodalmi szellemi tulajdonjog még nagyon ingatag alapokon állott és, bár a nagy hitvitázó ifjúkorából ismerhette ezeket az énekeket és tudva nem ajánlott volna híveinek eretnek dolgokat, az általa ajánlott énekek katolikus származását nem lehet bizonyítani.[2]

Az első forrás tehát minden valószínűség szerint maga a középkori latinnyelvű egyházi énekköltészet volt, ahogy az nálunk, mint más országokban is, természetesen kínálkozott az első énekeskönyvek számára, nemcsak mint kész anyag, hanem úgy is, mint jogos szellemi örökség. Az ebből merített énekek adják az úgynevezett *graduálok* anyagát.

A magyar reformációs gyülekezeti éneklés és énekeskönyveink *második* forrása a *Luther* és munkatársai kezén hamar felvirágzott német egyházi énekköltés volt. A legrégibb magyar nyomtatott énekeskönyv-töredék (*Gálszécsi* Istváné, Krakkó, 1536) három Luther-éneket tartalmaz. Ebből a második forrásból azonban a magyar reformátori énekköltés inkább mintákat és formákat vett át; anyagot aránylag kisebb mértékben, és amit átvett, azt is részben továbbalakította. A XVI. század végéig átvett 11 Luther-ének mel-

[2] Pl. a „Jer mi dícsérjük, áldjuk" kezdetű igen szép és biblikus, de kissé nehéz és hosszadalmas dallama miatt énekeskönyvünkbe fel nem vett karácsonyi énekkel először egy, Baselben (1505) nyomatott latin misekönyvbe írt kézírásos bejegyzés formájában találkozunk, amely a különböző olvasások szerint esetleg 1514-ből, de az is lehet, hogy 1554-ből ered.

lett legfeljebb ugyanannyi, mástól származó német éneket ültettek át magyar nyelvre, ami azt mutatja, hogy a reformátori magyar énekköltés hamar megtalálta a maga hangját, és a Saul vértjét levetve, Dávid parittyáját választotta fegyveréül.

Tanulságos összehasonlítani a katolikus himnuszokból átdolgozott énekeket a német forrásból átvett és ezen a vonalon továbbfejlődő eredeti reformátori szövegekkel. A középkori eredetű énekekből hiányzik a vitatkozó hang és a térítő célzat: Isten üdvözítő tetteinek objektív szemlélete tükröződik bennük. Ezzel szemben a reformátori énekek telve vannak ugyanannak az objektív hittartalomnak a közlésén túl valami forró dinamizmussal, ami sokszor vitázó jellegű, máskor tanító célzatú, tehát az örök kegyelmi tényeket a jelenvaló nép számára aktualizálja. Amikor az énekíró a bálványimádást és tévelygést ostorozza, vagy az átköltött zsoltár igéit a korra, vagy az egyénre alkalmazza, Igét hirdet és prófétai funkciót teljesít. A hangsúly azonban mindenkor Isten tettén marad, és sohasem tolódik át az azt átélő emberre: ez a kora-reformátori énekköltés valódi értékelésének fundámentoma és megértésének kulcsa.

2. A reformáció korának istentisztelete.

A különböző reformátori irányok tanbeli eltérései nálunk is elég korán kezdtek jelentkezni, az istentisztelet azonban hosszabb ideig nem mutatott radikális eltérést a régi formáktól. A Szentírással ellenkező értelmű ténykedések kiküszöbölése mellett azonban a nemzeti nyelv használata az igehirdetés és az éneklés felhasználásával a megreformált hitet hamarosan mindenkinek közös kincsévé tette. Az írástudatlan és hitbeli dolgokban teljesen iskolázatlan egyszerű hívek értelméhez és szívéhez az igehirdetésnél is sokkal könnyebben juttatta el az evangéliumi tanítást az ének, amely által a gyülekezet cselekvőleg kapcsolódott be az istentiszteletbe. A reformátori gyülekezeti éneklés hatását mutatja az 1560-ban *Oláh* Miklós érsek elnöklete alatt tartott nagyszombati zsinatnak az a határozata, amellyel a templomi énekek szigorú megrostálását rendelték el, hogy az eretnekek félre ne

vezethessék istenesség színe alatt a jámbor magyar népet, „ahogy napjainkban, szívünk fájdalmára, több helyt tapasztaltuk".[3] Amikor pedig jóval később, a XVII. század derekától kezdve egyre-másra következnek az ellenreformáció énekeskönyvei, a Cantus Catholici (1651) előszavából olvashatjuk azt a közismert panaszt, hogy „a hívek nagyobb részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengéseknek édesgetése vonta el".

Maga a gyülekezeti istentisztelet a nemzeti nyelv használatán kívül keveset különbözött az egykorú katolikus misétől; körülbelül a *Luther* Márton „Formula Missae"-jéhez lehetett leginkább hasonló. Az igehirdetést magábanfoglaló első része a régi egyház „missa catechumenorum"-ából állhatott elő, úrvacsorai, második része pedig a Luther által életbeléptetett ó-mise magyar hasonmása volt. Ez a liturgia jóval tagoltabb volt nemcsak annál, amit most használunk, hanem a magyar evangélikusok istentiszteleti rendjénél is. A középpontban álló igehirdetés mellett a lelkész a liturgiához tartozó állandó és változó bibliai szakaszokat olvasva, de énekbeszédben (recitálva) mondotta el, az istentisztelet egyes alkotórészeit a lelkész és a kar, vagy a lelkész és a gyülekezet egymásnak felelgetve énekelte, az úrvacsorai részben sok volt a közös éneklés és imádkozás, a Tízparancsolatot és az apostoli hitvallást minden istentisztelet alkalmával (többnyire énekelve) elmondották. Az istentisztelet közben mind a lelkész, mind a gyülekezet több ízben térdet hajtottak, a délutáni litániákat, a bőjti lamentációkat (gondoljunk a későbbi strófás „jeremiád"-énekekre), a nagycsütörtöki passiót magyar szöveggel, de gregorián dallammal, kántori előadásban és a gyülekezet bekapcsolásával énekelték. (Erdélyben több gyülekezetünkben, Kolozsvárt is, még a legutóbbi időkig is szokásos volt a passió eléneklése.)

Mivel a magyar református kultusz nem közvetlenül állott elő a katolikus formákkal való szakításból, hanem a kezdetben teljesen lutheri irányú magyar reformáció svájci hatásra keletkezett kettéoszlásából szervezkedett, és mivel maga a tanbeli különválás is csak a XVI. század utolsó két

[3] Révész Imre: Magyar református egyháztörténet, I. k., Debrecen, 1938. 233—234. ll.

évtizedében kezdett végbemenni, nálunk nemcsakhogy Zwingli radikális istentiszteleti reformja nem honosodhatott meg, de még a genfi liturgia is csak jóval később kezdett teret nyerni a református egyház istentiszteletében. Másfelől azonban, annak ellenére, hogy a lutheri irány egyes istentiszteleti formái sokáig megmaradtak a református liturgiában, tagadhatatlanul megvolt, legalább is csírában, a továbbfejlődés lehetősége is, amit leginkább a merőben különböző felfogású énekeskönyveknek (a graduáloknak és a kancionáléknak) hosszú ideig tartó párhuzamos szereplése bizonyít.

Hogy ez a fejlődés fokozatos volt és hazánkban inkább a *Melanchton* közvetítő irányának felelt meg a szétválás előtti időkben is, arról ad hírt egy *Gerlach* István nevű német evangélikus lelkész, aki 1573-ban *Ungnad* Dávid portai követtel Konstantinápolyba utaztában meglátogatta a deák oskolául is szolgált budai keresztyén egyházat. Ott az oltár előtt asztalt is látott és gyanút fogott, hogy ezek a budai „keresztyének" kálvinisták lehetnek. De mikor egyik helybelit megkérdezték e felől, az úgy nyilatkozott, hogy az evangélikus vallást követik, még pedig „azt, amit a Melanchton Fülöp úr tanított".[4]

Sajnos, a különválás után hamarosan jelentkezett az istentisztelet kettészakadásának az a nálunk máig is fennálló következménye, hogy a közfelfogásban a homiliás istentisztelet kerül a középponti helyre, és az úrvacsorai istentiszteletet csak amolyan pótléknak tekintik. Ennek egyik következménye az is, hogy úrvacsorai liturgiánk olyan különös mértékben megszegényedett és megszáradott, kivált az éneklésnek a communio előtti részből való kikapcsolása következtében.

Magát a magyarnyelvű óprotestáns — tehát még nem református, de a külön református szervezkedés kezdeti szakaszában még református gyülekezeteinkben is használt — istentiszteletet teljes alakjában, tehát az úrvacsora kiszolgáltatásával együtt, így írta le *Szathmáry* József a *Huszár* Gál énekeskönyve (1574) alapján:

„Midőn a hívek reggel begyűltek a templomba, a pap térdre esett és imádkozott a maga és a hívek bűne bocsána-

[4] Régi Magyar Költők Tára, V. k. 319—20. ll.

táért és csendesen elmondta az Úri Imát. Ezután lassú énekléssel így szólt: „Úr Isten, nyisd meg a mi ajkainkat", mire a kórus visszafelelt: „ És a mi szánk hirdeti az te dícséretedet". Erre a pap ismét énekelt: „ Úr Isten figyelmezzél a mi segedelmünkre!" Ekkor a kórus egy antifonát énekelt s erre következett a gyülekezeti éneklés: vagy zsoltár, vagy valamely más dícséret. — A közéneklés után a pap egy fejezetet olvas fel énekelve az ó- vagy újtestámentomból, mely egyházi beszédének alapját képezi, mire a kórus énekszóval válaszol. Ezután responsoriumot énekelnek a gyermekek és a kórus felváltva, minek végén a pap így szól: „Imádjuk az Úr Istent" s imádkozik. Hihetőleg ekkor történhetett az igehirdetés is. A pap imája után benedictiot (áldást), vagy versiculust énekelt a kórus és a gyermekkar felváltva."

„Sokkal érdekesebb, de nagyon hosszú és bonyodalmas volt az úrvacsora kiosztásának módja. Először zsoltárt, *vagy* isteni dícséretet énekeltek, azután a pap a *Magne Deus Kyrie* kezdetű latin ének fordítását énekelte, amiben a gyülekezet csak „Irgalmazz nékünk" mondásával vett részt. Ennek végeztével így énekelt a pap: „Dicsőség a magasságban Istennek", mire a kórus hosszú énekben válaszolt. Majd imádkozott a pap és felolvasta a prédikáció textusát. Mielőtt belekezdett volna az egyházi beszédbe, gyülekezeti éneklés volt. „Hálát adjunk mindnyájan", vagy „Jer mi kérjünk Szentlelket" kezdetű dícséretet énekelték. A beszéd végeztével pedig az apostoli hitformát zendítette rá a kórus a gyülekezettel együtt."

„Hogy mennyire hasonlít ez a szertartás a katolikus istentiszteletthez, mutatja az ezután következő részlet, amit a pap és a kórus felváltva énekelt:

Pap: Mindörökkön-örökké dícsérjük az Úr Istent!
Kar: Úgy legyen.
Pap: Úr Isten legyen tiveletek.
Kar: És a te lelkeddel.
Pap: A mi szívünk ájtatos legyen.
Kar: A felséges Úr Istenhez.
Pap: Hálákat adjunk a mi Urunknak és Istenünknek.
Kar: Méltó és igaz.

Erre a pap egy hosszú éneket mondott maga, mire a kórus a katolikus egyházban ma is használt Sanctust énekelte. Most áll ki a pap az Úr asztalához s szertartási beszédet mond, melyben megemlékezik Krisztusnak érettünk való haláláról és a közösséget hálaadásra inti. Szól a szent vacsorának szerzéséről, oka- módja- s hasznáról. Ezt elvégezvén, veszi a kenyeret s az Újtestámentom ide tartozó igéit mondja el. Ugyanígy tesz a pohárral is. Ezután térdre esik és imádkozik, imáját az Úri Imával végzi be. Ekkor részesülnek a hívek szép rendben a jegyekben, miközben a gyülekezet az alkalomhoz illő éneket mond. — A communicálást (t. i. a jegyek kiosztását) elvégezvén, a pap hálát ad Istennek s a híveket lelki tisztaságra, alázatosságra inti és elbocsátja őket a szent helyről.“ [5]

Az úrvacsorai liturgiának ilyen formája a maga egészében távol áll a kálvini gyakorlattól; a különválás után a Felső-Dunamelléken hamarosan annyira leegyszerűsítették a reformátusok az úrvacsorai szertartást, hogy a lutheránusok „házi vendégség“-nek csúfolták.[6]

A református templomi istentiszteletben ebben az időben az orgonának semmi szerepe nem volt. Az orgona liturgikus szerepe ma sem terjedhet tovább a gyülekezeti éneklés szerény és alázatos vezetésénél. A római katolikus kultusz eszményinek elismert formája ma is a hangszeres kíséret nélkül énekelt gregorián mise. A pap és a kórus éneke mellett azonban, amint láttuk, már a legelső időkben megfelelő hely jutott az istentiszteletben a gyülekezet cselekvő részvételét kifejező éneklésnek is.

3. Zsinatok, hitvallások állásfoglalásai.

Amíg az új gyülekezetek nem tanulták meg jól az új egyház énekeit, kezdetben „éneklő deáki sereg“ végezte az éneklést a liturgiában. Ez azonban nem sokáig maradhatott így, mert a reformáció egyik sarkalatos tétele épen a gyülekezeti hit-, szeretet- és kultuszközösség apostoli értelmű és

[5] A ref. templomi énekeskönyv története. Protestáns Szemle, 1892., 326—327. ll.

[6] Révész Imre: id. m. 227. l.

tartalmú helyreállítása volt. Másfelől, mindazokon a helyeken — már pedig ezek lehettek a számosabbak és népesebbek — ahol a graduál-énekeskönyvek használata kizárta a gyülekezeti éneklés szabad kifejlődését, ez a folyamat igen nehézkes és hosszadalmas lehetett. A szertartási (kar-) éneklés gregorián recitálás volt. Közben a gyülekezeti éneklés strófás, népies formái is fokozatosan tért hódítottak, de az istentisztelet szerves tartozékainak még sokáig csak azokat az énekelve, vagy énekbeszédben elmondott liturgikus énekeket tekintették, amelyeket a lelkész és a kar énekeltek. Mivel pedig a reformáció egyházaiban már nem állott rendelkezésre (kivált a második generációtól fogva) a papi-szerzetesi nevelésű, kellő gregorián iskolázottságú kórus, sőt az újabb lelkészek sem a régi egyháznak a reformált hitre jutott volt áldozópapjai közül kerültek ki, a meglehetősen bonyolult és nehéz liturgiai énekrészek körül sok éktelenség és zavar állott elő, úgyhogy a XVI. század folyamán tartott hitvalló zsinatok végzései között egyre-másra találkozunk olyan rendelkezésekkel, amelyek az istentiszteleti éneklés elvi alapjait vetik meg és annak gyakorlatát is szabályozzák.

Így pl. az *erdődi zsinat*nak (1555) a szertartásról intézkedő XV. cikke szerint ügyelni kell arra, hogy a himnuszokba be ne vétessék semmi, ami a Szentírás kanonikus könyveiben nincs megírva, és hogy az istentiszteleti szertartás alatt a hívek *együtt énekelve,* folytonos dícséretekkel magasztalják az Istent. Az 1561—62-ben keletkezett *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* (Confessio Ecclesiae Debreciensis, vagy Confessio Catholica), a XVI. századi magyar református gondolkozás és élet alapvető és legteljesebb dogmatikai, szervezeti és liturgiai forrása hosszasan szól az egyházi éneklésről is. „A szent írásból szerkesztett" énekeket, mint „az istentisztelet részét", szükségesnek tartja, és hármas kívánalmat állít fel a gyülekezeti éneklés tekintetében:

1. kegyes énekeket kell énekelni, józanon, szerényen és épületesen;

2. szívvel-lélekkel, a jelenlévő nép előtt ismeretes nyelven;

3. a nép hitbeli épületével, Isten magasztalására és dicsőítésére. (Ef. 5: 19—20, Kol. 3: 16.)

Ez a hitvallás az orgona használatát, az egyházatyákra, a zsinatok végzéseire és a Szentírásra hivatkozva, *gonosz cselekedetnek* mondja.

Az 1567. évi *debreceni zsinat* szerint „Isten Lelke az egyházbeli keresztyének között való szép énekléseket" hat cím alatt felsorolt „okokkal bizonyítja". Ezek közül az ötödik ok szövege így szól: „Istennek kedves és sokat épít az éneklés; gyakorta foganatosb a gyöngék között az éneklés, hogynem mint az tanítás (prédikáció), mert erre rája mennek és meghallják; sokakat Isten éneklés által térít meg". Az éneklés nyelvének megértett nyelvnek kell lennie, mert ugyancsak a zsinatnak XVII. cikkelye szerint „esztelenkednek és rontanak, akik a gyülekezetben ész nélkül, értelem nélkül tanítanak, énekelnek, a bárgyuk és barbárok előtt ismeretlen nyelven visszabógnek". — Az 1750. évi *csengeri hitvallás* (47. tétel) szerint *„a szentírásból szerkesztett éneket* értelemmel, lélekkel és szívvel énekeljük és megvetjük az oktalanokat, akik ezeknek ellene mondanak, vagy *a gyülekezetben értetlen nyelven külön énekelnek,* avagy az egekig felordítoznak, mint a Baál papjai".[7]

Ezek a végzések és cikkelyek nyilván mutatják, hogy a Tiszántúl már 1560-tól önállóan szervezkedő reformátusság nem tud mihez kezdeni a reátámadt idegen szertartási elemek formáival, egyrészt mert azok a református kultuszfogalomnak nem felelnek meg, másrészt mert a fejlődés, a gyülekezetek szomjúságát kielégítő és egyre gazdagabbá váló népének-irodalom feleslegessé teszi a szertartási énekek egyrészét, vagy legalábbis megköveteli a papi-kórusi szertartási énekek kizárólagos uralmának a felszámolását. De az is látszik ezekből a cikkekből, hogy a valódi, bibliai értelemben vett énekek használatát eleink már ebben az időben felettébb kívánatosnak ismerték fel.

Ugyanebben az időben a magyarországi római egyház is kénytelen volt foglalkozni a nemzeti nyelvű éneklés kérdésével, hogy a reformáció hatását úgy-ahogy ellensúlyozza. Hogy ezt mennyire nem szívesen tette, látszik abból, hogy a magyarnyelvű énekekről a már említett 1560. évi zsinat mint

[7] Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 152—3, 546, 574, 670. ll.

„*vulgares cantilenae*"-ről emlékezik meg. — I. Ferdinánd 1564-ben kiadott rendeletével megengedte, hogy a communio után szabad legyen valamiféle himnuszokat, zsoltárokat és responsoriumokat a nép nyelvén énekelni. Érdekes megfigyelnünk ennek az engedélyező szövegnek a megokolását is: „minekutána a közönséges embereknek a földieknek nem könnyen fölébe emelkedő eszük van, avégből, hogy lelküket a kegyelem Istenének cselekedetére és dícséretére felindítsuk, lehetséges a communió (áldozás, úrvacsora) után valamiféle himnuszt, vagy zsoltárt responsoriummal közönséges nyelven elénekelni".[8]

4. A graduál-énekeskönyvek.

A „graduál" elnevezés a latin „gradus" szóból származik, ami lépcsőfokot, fokozatot jelent. Az elnevezés jelentése ebben a vonatkozásban: olyan szertartási énekeskönyv, amelyben az istentisztelet énekelt cselekvényei az oltár lépcsőjéről való fellépéstől kezdve, fokról-fokra meg vannak határozva. A római egyháznak azt a hivatalos szertartásos könyvét, amelyik a misével kapcsolatos énekelt szertartási elemeket szerves sorrendben tartalmazza, Graduale Romanum-nak hívják.

A reformáció vezetői és gyülekezetei kezdetben nem is gondoltak a régi egyházzal való szakításra; azt csak Róma hajlíthatatlansága kényszerítette ki, kivált *Luther* és követői esetében. Mivel pedig hazánkban a reformáció első néhány évtizedében úgyszólván teljesen lutheránus irányban fejlődött, az új egyház liturgiai igényeit teljesen kielégítette a régi szertartások meghagyott elemeinek a nemzeti nyelvre való lefordítása. Ilyen, a közös latin alapból kiinduló, de különkülön, nagyrészt önállóan készült gyüjtemények kéziratban lehettek is és egyre nagyobb számban keletkeztek, úgyhogy az *Öreg Graduál* előkészítő munkálatai során *Keserűi Dajka*

[8] Latinul: „Quandoquidem rudes homines mentem a terrenis haud facile amotam habent, ad animos eorum in gratiarum Dei actionem et laudem excitandos posset post communionem hymnus aliquis vel psalmus cum responsorio... vulgari lingua decantari". Még az 1629. évi nagyszombati zsinat is igen fenhéjázóan emlékezik meg a „cantiones vulgares" éneklésének feltételeiről.

János és *Geleji Katona* István kb. negyven, erre a célra elkért kéziratos graduál anyagát vetették egybe és dolgozták fel.

Hogy a graduálénekeskönyvek használata mennyire beleillett az akkori istentiszteleti gyakorlatba, azt abból a körülményből is láthatjuk, hogy sok helyen hosszú ideig ugyanazt a templomot használták felváltva a régi és új vallás hívei. Arra is volt eset, hogy az egy városban lévő két vagy több templomon békésen megosztoztak. Kecskeméten, 1564. húsvét utáni szerdáján, *Vég* Mihály főbíró házánál (a nevezetes LV. zsoltár-parafrázis szerzőjét is Vég Mihálynak hívták) „a pápista hitön való esküttt bírák és polgárok mind a pápista körösztyénökkel egyetömben úgy egyesödtek meg az Luter körösztyénökkel az öreg kő templom felől, hogy ezek azt amazoknak engedték".[9] Mégis, ebben a sok szállal a közvetlen megelőző formákhoz kötődő világban is ki tudott alakulni egy olyan énekkészlet, ami a sok látszólagos egyezés ellenére anyagában és tartalmában már nyilvánvalóan az új egyházi élet használatára volt szánva.

Magyarnyelvű római katolikus énekgyüjteményekről nemcsak a reformációt megelőző időkben, de a korai reformáció évtizedeiben sem beszélhetünk. Legfeljebb a késő-középkori kódexekben találunk egyes elszórt énekszövegeket, de ezek csaknem kivétel nélkül hiányoznak a későbbi (XVII. század közepétől megjelenő) magyar katolikus gyüjteményekből. De a protestáns gyüjtemények sem tartalmaznak semmit ezekből a személyes kegyességi célra készült középkori himnuszfordításokról, pedig meglehetősen felhasználták a latin katolikus énekanyagot. A XVI. századi magyar irodalom igen jelentős részének anyagát tartalmazó énekköltészetet csaknem kizárólag a reformáció hozta létre, és ez az énekköltészet a maga első alkotásait, próbáit a graduálénekeskönyvek túlnyomórészt latinból fordított himnuszváltozataiban teremtette meg.

Mivel a könyvnyomtatás és méginkább a nyomtatott könyv kockázatmentes terjesztése a Mohács után bekövetkezett rendezetlen állapotok miatt sokáig nagy nehézségbe üt-

[9] Régi Magyar Költők Tára IV. k. 285—288. ll.

között,[10] ebből az első időből csak kézírásos graduálokról, az úgynevezett kódexekről tudunk.[11]

Ezek közül a legrégibb fennmaradt gyüjtemény a gyulafehérvár római katolikus püspökség könyvtárában őrzött, 225 levélből álló, ú. n. *Batthyány-kódex*.[12] Többé-kevésbbé rokonságban állanak vele tartalmi tekintetben (a hasonlóság fokának megfelelő sorrendben) a XVI. század vége és a XVII. század harmincas évei között keletkezett Csáti-, Patay- (sárospataki), Ráday-, nagydobszai, Spátzai-, kálmáncsai, kecskeméti, csurgói és óvári graduálok. Származási ideje az eddigi kutatások szerint az 1563. előtti időre, valószínűen az ötvenes évek közepe tájára tehető. A későbbiekben, főleg a XVII. századiakban már egyre gyakrabban találunk a szertartási anyag utáni részben az időközben megjelent nyomtatott énekeskönyvekből beírt, vagy egészen új, eredeti szerzésű gyülekezeti énekeket is. Így pl. többek között a csurgói graduálban találkozunk először Pécselyi Király Imre „Krisztus Urunknak áldott születésén" kezdetű szép és kedvelt karácsonyi énekének, valamint az ugyancsak neki tulajdonított „Feltámadt a mi életünk" kezdetű húsvéti éneknek a szövegével is.

A *Batthyány-kódex* tartalma a következő: adventi, karácsonyi, vízkereszti, bőjti himnuszok, litánia, virágvasárnapi himnusz, békességért mondandó himnusz, nagyheti, húsvéti, mennybemeneteli, pünkösdi himnuszok, a Te Deum (Téged Isten dícsérünk); a teremtés napjairól szóló himnuszok; hétköznapi és vasárnapi reggeli és vegyes himnuszok; invokációk, responsoriumok, versiculusok, antifonák, zsoltárok (prózában, psalmodizálásra), prosa-k, úrvacsorai (áldozó)-énekek, passió (Máté szerint), lamentációk (Jeremiás siralmai). Nagyjából hasonló a többi graduálok beosztása, sőt

[10] A század közepéig megjelent nyomtatványok, Sylvester János Grammatikájának (1539) és Újtestamentomának (1541) — mindkettő Sárváron — kivételével mind Krakkóban, vagy Bécsben jelentek meg.

[11] Fogalomzavar elkerülése végett jobb őket csak graduáloknak neveznünk, hogy megkülönböztessük őket a reformáció előtti kódexektől.

[12] A kéziratos gyüjtemény latin címe: *Hymni et Psalmi* cum notis cantus hungarice. Végig egy kéztől származó írású, díszes iniciálékkal és négyvonalas kóta-sorokkal ellátott könyv, amelyből közben 7 levél (14 oldal), a végén pedig nem tudni mennyi hiányzik.

törzsanyaga is, legfeljebb az fordul gyakran elő, hogy ugyanannak a latin éneknek nemcsak a különböző graduálokban találhatjuk más és más változatát, hanem ugyanabban a graduálban is; így pl. három latin himnusznak a Batthyány-kódexben is két-két variánsa van benne, más-más ünnepkörbe elhelyezve. Próbaénekeskönyvünkben 15 ének van — részben átdolgozott alakban — ennek a legrégibb graduálnak az anyagából.

A legrégibb nyomtatott magyar graduálnak, *Kálmáncsehi Sánta* Mártonénak létezéséről csak közvetve tudunk; magának a könyvnek egyetlen példánya sem maradt fenn. Egy másik, szintén régi forrásban említett, de elveszett énekeskönyvről, a *Beythe* Istvánéról csak sejthetjük, hogy a körülmények következtében szintén graduál lehetett. A kevésszámú nyomtatott graduál közül csak az az egy maradt meg, amelyet *Huszár* Gál Komjátiban 1574-ben adott ki „A keresztyén gyülekezetben való isteni dícséretek és imádságok" címmel; ez azonban csak első részében graduál, második felében már eredeti reformátori énekeket tartalmaz.

Ámbár a református egyházfejlődés egyre érezhetőbbé tette a latin szertartási hagyomány formáira támaszkodó liturgikus éneklés tarthatatlan voltát, még egy utolsó kísérlet történt a régi irányzat megerősítésére akkor, amikor *I. Rákóczi* György erdélyi fejedelem támogatásával *Keserűi Dajka* János és *Geleji Katona* István egymást követő „orthodoxus" püspökök munkájából, az utóbbi szerkesztésében megjelent az *Öreg Graduál* (1636), a magyar liturgikus énekeknek ez a hatalmas terjedelmű gyüjteménye, amelyet a fejedelem költségén kétszáz példányban nyomattak Gyulafehérvárt. Ezt a könyvet megküldötték a fejedelem sajátkezű aláírásával és az ő ajándékaként az erdélyi és a magyar hazában lévő minden nevezetesebb gyülekezetnek. Összeválogatták benne a szerkesztés céljára mindenfelől bekért kéziratos graduálok java anyagát. Egyes kezdetlegesebb szövegeket a szerkesztő átjavított, sőt maga is írt belé új énekeket. A hatalmas alakú, szép tiszta nyomású könyv énekei korálkótákkal vannak ellátva. Az igen terjedelmes, 14 ívrét oldalra terjedő előszóban igen érdekes és részben ma sem időszerűtlen megállapításokat olvashatunk:

„Hogy ha az Új Testamentomi Ecclésia hét száz esztendők alatt, az míg még az tudomány és tisztelet virágzóbb vólt, az Orgonáknak bőgések és az hegedűknek vintzogások nélkül el lehetett, mostan immár annál inkább el lehet.“ (Még azt meg lehet engedni, ha valahol a meglévő orgonát megtartják, de akik újat csinálnak, azok menthetetlenek.)

„Reá haggyuk az testi embereket, az kik az kortsoma között s az templum között külömbséget nem tesznek, és az kik az templumban tsak az testnek gyönyörködtetéséért mennek.“ (A templomi hangszeres zene híveit a vizes, ecetes vagy büdös bort áruló kortsmárosokhoz hasonlítja, akik hegedűst, vagy furulyást fogadnak, hogy a figyelmet a rossz borról elterelјék.)

Az összhangzatos — polifon — éneklést sem szereti, mert — úgymond — nem értelmes (I. Kor. 14: 15) és nem érthető. „Az éneklők tsak magoknak énekelnek s nem a hallgotóknak, az kik nyavalyások tsak úgy járnak mint az ki az suhogó petsenye szagot érzi, vagy az pénznek pengését hallja s az petsenyéjében és pénzében nem lesz semmi része.“

Külföldi példákra hivatkozva, igen helyesli a nőknek és a gyermekeknek, az egész gyülekezetnek együttes unisono éneklését, mert „ezek a triumpháló Ecclésiának állapottyát ábrázolják“. Az anyanyelvű éneklés módjára nézve ezt ajánlja: „annyi féle módon változtató szóval, szép halkva, distincté, articulaté, az szókat egymástól megszaggatva, meg külömböztetve és értelmesen ki Magyarázva ... Az mi Deákinknak penig ha többet nem is, de annyit szükségesképpen kívántatnék az Musikához érteniek hogy az kótákból vagy Clavisokból ... megtudhatnák az ... Psalmusok ... Prosák ... Antiphonák ... nótájokat ... és ne húznák-vonnák ide, s-tova, az mint szokták ... egy részént az Cantoroknak.“

Arra nézve, hogy milyen ének tetszik Istennek, ezt a latin „közversetské“-t mondja:

„Non vox, sed votum, non cordula musica sed cor,
non clamans, sed amans cantat in aure Dei“.

Magyar verses fordításban:

Nem hang, csak szózat; sem szívreható zene, csak szív,
Nem zaj, csak szeretet zeng fel az Úr fülibe.

Megemlékezik arról, hogy „az kótákat az Cantor írta le", és hogy sok baj volt a hangjegy-korrektúrával.

Saját munkájáról így emlékezik meg: „... iffiuságomtól fogva, miulta valami ítéletetském kezdett lenni (kívántam) hogy támasztana Isten valakit az Ecclesiáknak őr állói közzül, az ki ... tökéletes tellyes ... fogyatkozásoktól üres Graduált készítene ... Melly kévánság mind annyiszor izgattatott bennem, valamennyiszer az éneklésben valami vétket vöttem eszemben ... Kévánom a Graduál mellett lévő kissebb Cantionalé-t is meg-jobbítatni, az mennyiszer annak énekeit hallom énekeltetni, melyre-is talám még Isten valaha reá segít, avagy én kívülöttem mást valakit fel indít ..."

A zsoltárok (prózában vannak!) szövegéről megjegyzi, hogy azok „az mint látom az boldog emlékezetü Carolyi Caspar fordítása szerént" foglaltattak bele könyvébe; a szertartási énekek átdolgozásáról szólván pedig hozzáteszi, hogy „némelyeket magam elmémmel szerzettem hozzá, mint az minden vasárnapra való Responsoriákot, Versiculusokot és Benedictiokot, avagy az egész éneklést be rekesztő áldásokot, az mellyekben az egész esztendőt által való Evangéliumoknak summájokat és velejeket rövideden ... béfoglaltam, az mellyek soha még eddig egy Gradualban sem láttattak, mert ugyan nem is vóltak. Olvasd meg őket az Gradual végén s úgy tégy ítéletet felőlök, és valamíg te szépbeket ... nem írsz ... soha ne otsárollyad".

A számozatlan lapokkal együtt kb. 800 oldalra terjedő, két részre osztott hatalmas könyvben lévő anyagot a mutató tábla énekfajok szerinti csoportosításban is szemlélteti: 18 csoportban 573 ének, amelyek közül számra legtöbb (252) az antifona, a (150) zsoltár és a (77) himnusz.

Az *Öreg Graduál* valóban nagyszabású kísérlet volt egy több okból tarthatatlan irány megmentésére és ezért nagy történeti értéke ellenére is csak a magyar reformáció ó-liturgiai irányának zárókönyvét látjuk benne. Énekeinek egy kis része (azok közül, amelyek már a kézírásos graduálokban is megvoltak és részben Geleji Katona István simító kezén is átmentek) azonban helyet talált a későbbi, de már más irányt képviselő énekeskönyvekben.

A graduálok hanyatlásának belső okát azzal világíthat-

juk meg, amit *Bod* Péter írt egy ma már elpusztult (bodoli) kézírásos graduál ismertetése során: „láthatjuk ezen énekeskönyvekből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment elő; mert ennek-előtte még száz esztendővel is meg-vóltanak az istentiszteletben az antifonák, responsoriák és egyéb ceremoniás szokások, amelyek már most Isten kegyelméből elhagyattanak". Ez a belső ok abban állott, hogy a reformáció különböző ágai (lutheránizmus, unitárizmus, szombatosság egyfelől, és kálvinizmus másfelől) között nemcsak a külső elkülönülés, hanem a leginkább megerősödött kálvini irány tisztulása is elkerülhetetlenné vált. A tiszta kálvini célkitűzésű puritánizmus első nagy győzelmét az Öreg Graduál megjelenése után 12 évvel, a szatmárnémeti zsinaton vívta ki.

A külső okok közül legfontosabb az, hogy a református gyülekezeteknek olyan énekeskönyvre volt szükségük, amelyet bármelyik hívő megszerezhet és különleges tudomány nélkül használhat. Erre pedig a graduálok mind terjedelmes és drága voltuk, mind bonyolult dallamaik miatt alkalmatlanok voltak. Több graduálkiadás nem is jelent meg, de a kisebb alakú gyülekezeti énekeskönyvek (az ú. n. Cantionalé-k) kiadásai már a XVI. század hatvanas évei óta sűrűn követték egymást.

5. Gyülekezeti énekeskönyveink a XVII. század végéig.

Azokat a reformáció-kori énekeskönyveket, amelyek már kizárólag gyülekezeti énekeket tartalmaztak, *kancionalé*-knak szokás nevezni. Az elnevezés (latinosan: cantionale) eredetileg bibliai, mondai, vagy történeti tárgyú, tehát nem egyházi, hanem históriás énekek gyüjteményét jelentette. Később az elnevezést alkalmazták a reformátori gyülekezeti énekgyüjteményekre is. Ezeket, mint az Öreg Graduál előszavából is látjuk, az első időkben a graduálok mellett kezdték használni, még pedig egyre fokozódó mértékben. A kancionálékból már teljesen hiányoznak a régi egyháztól átvett szertartási énekformák, és a bennük lévő énekek csoportosítása nem a liturgikus szertartási elemek sorrendjéhez,

hanem a keresztyén üdvtörténet, az ünnepkörök, különleges istentiszteleti alkalmak követelményeihez igazodik. Van olyan, amelyik az ádventi énekekkel, vagy (mint pl. a váradi) a prédikáció utáni énekekkel [13] kezdődik, de van olyan is, amelyik (mint a Szegedi Gergelyről elnevezett 1569. évi debreceni) a *psalmusokat* [14] állítja az első helyre.

Ezeknek a legrégibb magyar egyházi népénekeskönyveknek egyikéről-másikáról ma már csak régi írók említéseiből, leginkább *Szilvás-Újfalvi Anderkó* Imrének az 1592. évi (*Gönczi Kovács* György-féle) debreceni énekeskönyv 1602-ben megjelent kiadásához fűzött előszavából tudunk. Az első két ilyen énekeskönyvből, csakúgy mint *Kálmáncsai* graduáljából, vagy *Beythe* István ismeretlen énekeskönyvéből, egyetlen példány sem maradt meg; nyomuk veszett a pogány idők embertelen viharzásában. A megmaradt későbbi kiadásokból is többnyire csak egy-két példány maradt fenn,[15] azok is jórészt külföldi könyvtárakban, vagy, ha itthon, többnyire csonkán, vagy legalább is rongált állapotban.

Az a két első énekeskönyv, amelyeknek létezéséről ilyenformán tudomásunk van, de példányaikból egyet sem ismerünk,

a) *Huszár* Gál „Isteni Dicséretek és Psalmusok" című gyüjteménye, amely 1560-ban Debrecenben jelent meg. Valószínűnek kell tartanunk, hogy tartalmilag előfutára lehetett az 1574-ben Komjátiban megjelent graduál második részének, amely szintén kancionálé volt, és amelynek anyagát később *Bornemisza* Péter teljesen bevette detrekői (1582) énekeskönyvébe. Benne lehettek mindazok a gyülekezeti énekek, amelyek 1560. előtt keletkeztek, vagy addig ismertté váltak.

b) *Méliusz* állította össze és adta ki valószínűen munka-

[13] A prédikáció utáni ének az akkori liturgiában nem istentiszteleti záróének volt, mint nálunk ma.

[14] *Psalmus*oknak, azaz zsoltároknak nevezték az első verses zsoltárénekeket, amelyek a bibliai zsoltárnak sokszor meglehetősen szabad átköltései (parafrázisai) voltak. A későbbi énekeskönyvekben rendszerint *„Sóltárokból vett Isteni Ditséretek"* elnevezéssel szerepelnek, de mindig külön csoportban.

[15] Pl. az 1566. évi váradi énekeskönyv egyetlen példányának lelőhelye a wolfenbütteli, az 1569. évi debreceni egyetlen példányáé a boroszlói könyvtár. Utóbbit az Akadémia 1893-ban betűhíven kiadta.

társa, *Szegedi* Gergely közreműködésével Debrecenben 1562-ben azt a „rövided" énekeskönyvet, amelyről szintén csak *Szilvás-Újfalvi* révén van tudomásunk.[16] *Méliusz* a német-svájci (*Zwingli*-irányú) reformációnak az egyházi ének kiküszöbölésében mutatkozó, és szórványosan hazánkban is jelentkező túlzásaival határozottan szembeszállt és erőteljesen védelmezte a gyülekezeti éneklést, még annak római eredetű és lutheránus formáit is a hamarosan elhallgattatott ellenmondásokkal szemben.[17]

Ezekben az elveszett énekeskönyvekben és közvetlen folytatásaikban jelentek meg először nyomtatásban az első eredeti magyar reformátori énekek. Pedig ilyenek már jócskán voltak 1560 előtt is, hiszen *Thordai* Benedek szép váltakozó refrénes zsoltár-éneke (próbaénekes: 259. sz.) minden bizonnyal 1540 előtt keletkezett, de a negyvenes években írták énekeiket *Batizi* András és *Szkhárosi Horvát* András, azonkívül más, névtelen énekírók is. Ekkortájt keletkezhettek azok a, kisebb részben németből (*Luther*), nagyobbrészt latinból fordított énekek is, amelyeket az egykorú graduálok, de a későbbiek anyagában is hiába keresünk.

A gyülekezeti használatra való énekek szerzése azonban a hatvanas években vesz egyre nagyobb lendületet. Ennek az évtizednek a második feléből maradt fenn (külföldön, egy-egy példányban) az a két énekeskönyv, amelyekről minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a *Méliusz* énekeskönyvének folytatásai, és egyben a magyar református gyülekezeti énekeskönyv egyenes ősei. Ezzel a két énekeskönyvvel kezdjük meg énekeskönyvünk fejlődési és leszármazási sorrendjét, amely tehát így alakul:

1. *Váradi énekeskönyv.* (1566.)[18] *Méliusz* debreceni énekeskönyvének L. F. (Literátus Ferenc?) által „emendált" (javított) és bővített második kiadása. Megjelent Váradon, Hoffhalter Rafáel nyomdájában.

[16] Lásd *Dézsi Lajos* áttekintését az első énekeskönyvekről és azok valószínű tartalmáról: Régi Magyar Költők Tára, VIII. k. 435—447. ll.

[17] *Révész Imre:* i. m. 234—235. ll.

[18] Címe: „A keresztyéni gyülekezetben való Isteni dícséretek egyben szedögettek, és mostan nyomtattattak, újonnan öregbíttettek és emendáltattak L. F. által. Psalmo CXLIX. Dícséretet mondjatok az Istennek a szenteknek Gyülekezetiben".

2. *Debreceni* (Szegedi Gergely-féle) énekeskönyv. (1569.)[19] Ez még a váradi kiadás további gondozásából, újabb elrendezéséből és bővítéséből jött létre. Azokat az énekeket, amelyeket maga a szerkesztő írt, „G. Sz." betűkkel jelöli.

3. *Huszár* Gál (Komjáti, 1574) énekeskönyvének második része nem graduálénekeket, hanem „isteni dícséreteket és psalmusokat" tartalmaz. Ennek a második résznek az előkészítése közben kerülhetett a szerkesztő kezébe Szegedi Gergely kiadása, amit onnét láthatunk, hogy az abból átvett bővüléseket a 142. psalmus után nyomtatta ki. Ilyen módon az ő munkája is összeköttetésbe került a debreceni énekeskönyvekkel.

4. *Debreceni* kiadás (1579) a Szegedi Gergely énekeskönyvének újabb változata, az 1569. évi kiadás mintegy tucatnyi énekének elhagyásával és nem egészen ugyanannyi új ének felvételével. Ebben a kiadásban a címlap szövege ismét más, mint az előzőé volt.

5. *Bornemisza* Péter énekeskönyve („Énekek három rendbe", Detrekő, 1582.) igen gazdag és érdekes gyüjtemény, de két okból nem tartozik bele énekeskönyvünk közvetlen fejlődési vonalába. Először azért, mert ami benne (főleg az első részében) a debreceni kiadásokból közös anyag, az már benne volt *Huszár* Gál énekeskönyve második részében is, ahová szintén a debreceniből kerülhetett bele; másodszor mert Bornemiszánál csak az első rész tartalmaz kizárólag gyülekezeti istentiszteletre való (118 darab) énekeket, a második részben már egyéb, keresztyén tárgyú, de nem istentiszteleti énekek is vannak, a harmadik rész pedig teljesen bibliai históriás énekeket, vagy tanító és feddő darabokat foglal magába.

6. *Debrecen*ben, 1590-ben jelent meg az a kiadás, amelynek tartalma szintén a megelőzők folytatása, néhány ének elhagyásával és újabbak felvételével, amelyek több-

[19] Címe: „Énekes könyv melyből szoktanak az Úrnak Dícséretet mondani, az anyaszentegyházban, és keresztyéneknek minden gyülekezetiben, mostan újobban egyben szedegettetött, és meg öregbittetött, Sz. Gergel általa meg emendáltatott".

nyire Bornemisza Péter énekeskönyvéből származnak. Egyetlen fennmaradt példányának címlapja hiányzik.

7. Az az énekeskönyv, amelyet már teljesen a magyar református gyülekezeti éneklés évszázadokra irányt mutató fejlődési ősalakjának fogadhatunk el, az eddig ismertetett kísérleti gyüjtemények nyomán 1592-ben, *Debrecenben* került ki Csáktornyai János nyomdájából. Teljes címe: „*Keresztyéni énekek,* melyek az Graduál mellett, s a nélkül is (!), ahol azzal nem élhetnek, az magyar nemzetben reformáltatott ecclésiákban szoktanak mondatni. Mostan újonnan, de mértékletesen és teljesen többíttetett, és illendőbb rendben, hogy nem mint annak előtte, kibocsáttatott". A könyvhöz szerkesztője, *Gönczi Kovács* (Fabricius) György debreceni lelkipásztor és tiszántúli püspök, előszót is írt. Ez a gyüjtemény egyre bővülő, több mint negyven későbbi kiadásában egészen 1806-ig meghatározta a magyar református nép gyülekezeti éneklését. A graduálok elhanyatlása után a szertartási gyüjtemények java himnuszai és néhány más éneke épenúgy helyt talált a „Gönczi"-típusú debreceni énekeskönyvekben, mint a XVII. század második fele után egyre gyérülő és erőtlenedő újabb énekköltészet java darabjai. Psalmusai kétszáz éven át tartották magukat *Szenczi Molnár* Albert zsoltárai mellett is, dícséretei között a magyar nép szellemi közkincsévé vált a XVI—XVII. századok magyar vallásos költészetének a legjava. Egyes énekeinek történeti kutatása a magyar lélek legtermékenyebb és leggazdagabb mélységeibe vezet el. Talán csak minálunk történhetett meg, hogy ennek a gazdag lelki irodalomnak a világa a magyar református szellemiség és történeti tudat legfehérebb térképfoltjává változott: olyan „terra incognita" jórészt ma is, amelyre csupán a semleges, vagy idegen szempontú irodalomtörténeti kutatás vet itt-amott valamelyes világot.[20]

[20] A felsorolt XVI. századi énekeskönyvekből származó énekek száma az új próbakiadásban a következő: a váradiból ered 17, Szegedi Gergelyéből 3, Huszár Gál—Bornemiszából 6, az 1579. évi debreceniből 1, az 1590-esből 3, az 1592-esből 4, a bártfaiból 1, összesen 35 ének. Ezeknek kisebb része kezdettől fogva a mai napig fennmaradt éneklésünkben (csak épen hogy nem tudtuk, de nem is törődtünk vele, hogy honnan valók), nagyobb felük azonban közel másfélszázéves feledésből kerül most elő és kéri vissza a maga jogos helyét egyházunk éneklésében.

A *bártfai énekeskönyv* (1593), bár sok rokon anyagot tartalmaz, nem tartozik a református gyülekezeti éneklés történetének közvetlen vonalához, de említés nélkül mégsem hagyhatjuk.

A XVI. század legvégére esik az első magyar református halottas énekeskönyv megjelenése is: 1598-ban adta ki *Szilvás-Újfalvi Anderkó* Imre „In Exequiis Defunctorum" címmel. Ez volt az őse a debreceni halottaskönyveknek és sok javított és többszörösen bővített kiadásban jelent meg egészen a legutóbbi időkig.

A *Gönczi* Kovács Györgyről elnevezett debreceni énekeskönyvnek a XVII. század folyamán huszonkét ismert kiadása jelent meg.[21] Ezek közül először az 1635. évi lőcsei kiadás hozza külön címlappal, de egybekötve *Szenczi Molnár* Albert zsoltárait is. Az 1652. évi, szintén lőcsei kiadástól fogva a genfi zsoltárok csaknem minden kiadásban benne vannak: a mi megszokott sorrendünktől annyiban térve el, hogy mindig külön címlappal a könyv végén találhatók. Ez a sorrendi beosztás így is maradt egészen a XIX. század elején végrehajtott énekeskönyvreformig, amely sajnálatos módon elvetette a valóban elavultak mellett a régi énekeskönyvek sok drága és értékes darabját s csak annyiban hozott szerencsés változtatást, hogy a genfi zsoltárokat az énekeskönyv elejére helyezte el.

Az énekeskönyvek anyagát a XVII. századi kiadások sok igen értékes és részben ma is kedvelt, részben felújításra érdemes énekkel gazdagították. Különösen kiemelkednek ezek közül *Pécselyi Király* Imre énekei, valamint az a néhány németből fordított, vagy átdolgozott ének („Én Istenem, sok nagy bűnöm", „Magasztallak én téged", stb.), amelyek, mint *Luther* „Jővel Szent Lélek Úristen" (Komm, heiliger Geist, Herre Gott) kezdetű, latin minta után készült éneke is, maig legkedveltebb énekeink sorába tartoznak.[22]

[21] E kiadások sorrendje: Debrecen 1602, 1616, 1620, Lőcse 1635, Bártfa 1640, Lőcse 1642, Várad 1648, 1651, Lőcse 1652, 1654, Várad 1654, Kassa 1662, Lőcse 1635, Kolozsvár, 1680, Lőcse 1682, Kolozsvár 1690, Lőcse 1690, 1691, 1694, Debrecen 1693, Lőcse 1699, Debrecen 1700.

[22] A próbaénekeskönyvben Pécselyi Király Imrének 6, Régiusz Király Jakabnak egy éneke mellett a XVI. század utolsó negyedétől a XVII. század végéig terjedő időszakot 21 ismeretlen szerzőtől származó énekszöveg képviseli.

Mivel a genfi zsoltárokkal mind általánosságban, mind magyar vonatkozásban kellő részletességgel másutt foglalkozunk, itt csak arról kell megemlékeznünk, hogy egyes zsoltárdallamok már a herborni *Psalterium Ungaricum* megjelenése előtt is ismeretesek lehettek, amit az a körülmény is látszik bizonyítani, hogy a régi szöveganyagban találhatunk egynéhány olyan énekszöveget, amelyeknek különleges versmértékéhez való dallamot csakis a genfi zsoltármelódiák között lehet felfedezni. *Szenczi Molnár* Albert zsoltárai 1607 és 1635 között, és azután is abban a néhány esetben, amikor nem a debreceni énekeskönyv kiadásaival együtt láttak napvilágot, részint magukban, részint a Bibliával egybekötve jelentek meg.[23]

Arra nézve, hogy a Szenczi Molnár Albert zsoltárai milyen módon és mikor hódították meg egészen a magyar reformátusságot, részletes adataink eddig nincsenek, de a *puritánus* mozgalom története és hatása nagyban támogatja azt a nézetet, amely szerint a genfi zsoltárok szélesebb körű elterjedése a puritánizmus térhódításával igen szoros kapcsolatban állott. Jellemző tünete ennek a küzdelemnek énekügyi vonatkozásban az antipuritánus irány vezérének, *Geleji Katona* Istvánnak szerkesztésében megjelent *Öreg Graduál* (1636) idő- és népszerűtlensége, valamint az a körülmény, hogy, mint már rámutattunk, a genfi zsoltárok a század közepe, tehát a szatmárnémeti zsinat (1646), vagy még közelebbről *Tolnai Dali* Jánosnak Sárospatakra történt visszakerülése (1649) után megjelent lőcsei kiadás (1652) óta minden énekeskönyvünkben megtalálhatók. Ez idő után a puritánus irány általánosságban is szabadabban érvényesíthette törekvéseit az egyház életében, a genfi zsoltárok pedig rövidesen annyira népszerűvé váltak, hogy a magyar reformátori zsoltárváltozatokat fokozatosan teljesen háttérbe szorították; a gályarabok pedig már az egykorú híradások szerint csaknem kizárólag genfi zsoltárok éneklésével erősítették magukat próbatételeik idején.

[23] Külön említést érdemel, hogy Szenczi Molnár Albert 1612. évi *oppenheimi* bibliakiadása a genfi zsoltárok után még egy, 73 énekszövegből álló függeléket tartalmaz. Néhány énekünknek ez az oppenheimi függelék az első nyomtatott forrása.

A század egész folyamát betöltő vallási harcok és a mindjobban erősödő üldözések és elnyomatás ellenére az énekeskönyvek kiadása meglehetősen folyamatos volt, de jóformán kizárólag az ország keleti felére szorítkozott. A kiadások helyeinek tekintetében két jelenség érdemel figyelmet: Lőcse gyakori előfordulása és Kolozsvár, sőt Debrecen ritkább szereplése. Az elsőt a szepességi város kiváltságos helyzete mellett azzal a körülménnyel való összefüggésében kell megemlítenünk, hogy ezen a viszonylag hosszú időn át a magyar nyelvű evangélikusok az egyházszervezeti elkülönülés ellenére is közös énekanyagot használtak a reformátusokkal, hiszen semmi nyoma sincs annak, hogy *Ács* Mihály „Zöngedöző Mennyei Kar"-a (Lőcse, 1696) előtt evangélikus atyánkfiai olyan külön énekeskönyvet használhattak volna, amelyben a debreceni típusú kiadványok anyagán kívül más énekek is voltak. Egészen sajátságos, és az egyedülállóan gazdag, de földrajzilag is szomszédos német evangélikus egyházi énekirodalom ismeretében szinte megmagyarázhatatlan jelenség ez, kivált ha még azt is hozzávesszük, hogy a városokban élő németnyelvű polgárság evangélikus gyülekezeti éneklése sem lehetett ismeretlen a magyarnyelvű evangélikusok előtt. Magyarázatul csak arra gondolhatunk, hogy a közös harcok és a közös üldöztetés idejében a magyarnyelvű evangélikusok úgy látták, hogy nem volna részükről helyes és célszerű dolog a reformátusokkal énekben fennálló hagyományos kapcsolat lazítása, már csak azért sem, mert a református énekeskönyvekben híven őrzött hagyomány bölcsőjénél még a XVI. század akkor szervezetileg még szét nem vált magyar reformátori keresztyénség állott. Kár, hogy később a két egyház éneklésének útjai egyre jobban elváltak, mert ebből az elválásból mindkét félnek több kára, mint haszna származott. A közeljövő egyik feladata lesz ennek az elválásnak mindkét oldalon őszinte és testvéri munkával folytatandó feloldása, amely felé már a próbaénekeskönyvvel a református egyház igyekezett egy lépést tenni.

A vallási harcoknak ebben a korszakában a másik tünet Kolozsvár és Debrecen kisebb szerepe az énekeskönyvek megjelentetésében. Szerepük egyrészét ugyan Várad vette át, de e három helyen együtt csak annyiszor jelent meg az

énekeskönyv, mint Lőcsén egyedül. Debrecenben később, a XVIII. század folyamán ismét gyakrabban jelennek meg az énekeskönyv kiadásai, de Erdély mintha már kezdene készülni arra a külön úttörésre, amelynek eredményei a XVIII. század második felében már az új tartalmú és beosztású erdélyi énekeskönyvek lesznek.

A XVII. század folyamán láttak napvilágot az ellenreformáció magyarnyelvű népénekeskönyvei is. Ezeknek a sorát a „Cantus Catholici" című gyüjtemény nyitja meg, amelyet szerkesztője a szepesi káptalanból keltezett és *Kisdi* Benedek egri püspöknek ajánlva, ismeretlen helyen 1651-ben adott ki.[24] Ezt követte *Szelepcsényi* György, a gályarabok történetéből ismert nevű és gyászos emlékű esztergomi prímás rendeletére 1675-ben Nagyszombatban megjelent (Editio Szelepcsenyiana), majd a *Szegedi* Ferenc Lénárt egri püspök által kibocsátott, azonos című és jórészt elütő tartalmú két gyüjtemény.[25] A *Cantus Catholici* előszaváról már említettük, hogy a protestántizmusnak az éneklés által elért nagy hatását kívánták a szerkesztők énekeskönyveikkel ellensúlyozni. Ez a gyüjtemény nagyobbrészt magyar, de jócsomó latinnyelvű éneket is tartalmaz; szövegei között szép számmal akadnak a református énekeskönyvekből vett darabok is. — A református gyülekezeti zsoltáréneklés ellensúlyozását szolgálta *Illyés* István „Sóltári énekek" című gyüjteménye (Nagyszombat, 1693), amely csaknem kizárólag protestáns eredetű psalmusokat tartalmaz elforgatott alakban és részint eltérő dallamváltozatokkal, részint egészen más dallamokkal. Még egy ilyen, magyar énekeket tartalmazó fontosabb katolikus kiadvány a század végéről *Náray* György „Lyra Coelestis"-e (Lőcse, 1695.).

Ezek az ellenreformációs énekgyüjtemények saját anyaguk mellett igen sokat merítettek a református énekeskönyvekből, mégpedig azoknak kétségtelenül eredeti, magyar reformátori anyagából is. Ilyenkor a dallam elváltoztatása mellett a szerkesztők furcsa technikai fogáshoz folyamod-

[24] Szerk. *Szőlősy* Benedek; megjelent talán Nagyszombatban, vagy (újabb feltételezés szerint) Lőcsén.

[25] Előbbi Nagyszombatban (1672), utóbbi Kassán (1674) jelent meg.

tak: vagy megváltoztatták kisebb mértékben a szöveget (leginkább egyes versszakok kezdetét), vagy össze-vissza cserélték a versek sorrendjét, hogy a versszakok kezdőbetűinek összeolvasásából ne lehessen megállapítani a szerző nevét és ezzel az egész ének „eretnek" származását.[26] Ezt az eljárást ugyan nem tarthatjuk sem elmésnek, sem jóhiszeműnek, de meg kell róla emlékeznünk, ha másért nem, hát azért, hogy rámutassunk: a diadalmas ellenreformációnak még az éneklés szellemi fegyvereit is úgy kellett eltulajdonítani szegény sanyargatott ellenfeleitől, hogy a siker reményében szállhasson síkra ellenük.

Külön kell megemlékeznünk *Kajoni* János csíksomlyói szerzetes 1676-ban kiadott „Cantionale Catholicum" című gyüjteményéről, amelyet a szerkesztő a magyarországi kiadványoktól függetlenül, magyar anyagát tekintve még több protestáns forrás és ének felhasználásával állított össze. *Kajoni* és a többi kölcsönzők között az a nagy különbség, hogy a protestáns éredetű énekeket nem tudatlanságból vette fel, de azokat rosszhiszeműen meg sem változtatta. Közülük azokat, amelyek a katolikus hívek lelkéhez is hozzánőttek, meghagyta; így *Sztárai* és *Szegedi* Gergely néhány énekét, de még olyanokat is, mint *Luther* XLVI. zsoltára (Erős várunk), sőt *Szenczi Molnár* egynéhány zsoltárszövege (V, XXXVIII, XLII, XCII), vagy a *Batthyány*-kódex húsvéti és pünkösdi fennállóénekei. Mint *Seprődi* János írja róla: „alig hihető, hogy Kájoni, aki számon tartotta *Balassa* és *Sámbár* énekeit, az említett protestáns énekek közül egynek se ismerte volna az eredetijét, jóllehet Illyés István módjára *egyet sem ferdített el annyira,* hogy a versfejekből a szerző neve elő ne tűnjék . . . Alighanem e vallásos türelmének is része volt abban, hogy Kájonit mindjárt halála után eretnekség gyanújába keverték ellenségei." [27]

[26] A versfőkben így elrejtett nevet, esetleg jelmondatot „akrostichon"-nak szokás nevezni. A XVI. századi énekeknek több mint fele tartalmaz ilyen akrostichont, amely legtöbb esetben a szerző nevét árulja el. A Régi Magyar Költők Tára első hat kötetében csaknem minden ének adatainál megjegyzi a szerkesztő azokat a változtatásokat, melyek kivált a Kisdi- és Illyés-féle könyvekben rendre előfordulnak.

[27] Seprődi János: A Kájoni-Codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. — Irodalomtörténeti Közlemények, 1909. 140—141. l.

Nemcsak református egyházi, hanem magyar művelődéstörténeti szempontból is nagy kár, hogy az anyaguknak ilyen jelentős részében XVI. századi eredeti protestáns és magyar énekeket tartalmazó katolikus énekeskönyveket kell legtöbb dallamunk nyomtatott forrásának tekintenünk. Néhány históriás dallam ugyan megtalálható a XVI. századi históriás énekgyüjteményekben is, amilyenek a *Tinódié*, a *Hofgreff*-gyüjtemény, vagy *Heltai* (világi) kancionáléja; ismét néhány régi kéziratos forrás is van korábbi időkből, mint pl. a *Boroszlói Kézirat*, vagy az a néhány dallam, amelyeket *Szabolcsi* Bence fedezett fel 1925-ben,[28] azonban a magyar reformáció legszebb énekeinek dallamait illetően a legtöbb esetben mint legrégibb kiadott forrásra az ellenreformációs énekeskönyvekre vagyunk utalva, amiben egyedül az a nyugtalanító, hogy ezek a gyüjtemények feltételezhetőleg a dallamokkal is ugyanolyan önkényesen bántak el, mint a szövegekkel.

Azon, sajnos, nincs semmi csodálkozni való, hogy a három-négyszáz év előtti időkben nem készítettek énekeskönyveinkből dallamos (hangjegyes) kiadásokat. Ennek külső okát abban találhatjuk, hogy a bizonytalan közállapotok, a hangjegymetszésben jártas, valószínűleg külföldi szakember alkalmazásának költsége és egyéb nehézségei, az énekeskönyvkiadók csekély anyagi ereje miatt nem készültek hangjegyek. A belső ok pedig az igénylés hiánya lehetett. Hiszen a fennmaradt kéziratos graduálok végén található eredeti magyar énekeket is hangjegyek nélkül, csak szöveggel írták le. Az a bizonyos *Asztalos* András nevű vagyonos nagyszombati polgár, aki a genfi zsoltárok herborni első kiadásának költségéhez tekintélyes adománnyal járult hozzá, így írt a zsoltárfordítónak: „Az Psalterium bizonyára kedves vólna, de *az magyarok nem tanulják az muzsikát*, nem találják fel az notáját mindeneknek". Azóta — mint *Kodály* Zoltán is megállapította — közel negyedfélszáz esztendő telt el s a kótát (legalább is a zsoltárokét) minden énekeskönyvében maga előtt látta, de mégsem tanulta meg a református magyar nép. De nemcsak népünk van így; még értelmiségünk túlnyomó része is a mai napig a zenei

[28] Lásd: Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje, Budapest, 1929. 19. l.

szóbeliség műveltségi fokán áll. Nem írástudó: nem tud hangjegyet olvasni. Még azok is, akik felismerik a leírt hangjegyek nevét, többnyire képtelenek azoknak a leéneklésére. Ha ez ma így van, még sokkal inkább így volt azokban az időkben, amikor régi dallamaink keletkeztek, vagy megkezdték pályafutásukat egyházi éneklésünkben.

6. Mit énekeltek a gályarabok ?

A magyar evangéliumi egyházak történelmének egyik legmegrázóbb fejezete az 1671—81 közötti „gyász-évtized" és abban is különösen a gályarabság (1675—76) volt. A gályarabság történetét a legrészletesebben két volt gályarab latinnyelvű emlékirataiból ismerhetjük meg; az egyik *Kocsi Csergő* Bálint volt pápai iskolaigazgató *„Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum"* [29] című munkája, amelyet *Bod* Péter fordított le jóval később, 1738-ban „Kősziklán épült ház ostroma" címmel; a második a később hitehagyottá lett *Otrokocsi Fóris* Ferenc *„Furor Bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria"* című könyve.[30]

A gályarabok leírhatatlan szenvedéseik közben gyakran énekléssel vigasztalták, erősítették magukat és egymást. Hogy mit énekeltek, arra nézve az említett források meglehetősen sokat mondanak, hiszen azoknak írói a szenvedésekben sorstársak, erejük teljében lévő és jeles képzettségű, kiváló szellemi képességekkel megáldott férfiak voltak. Temérdek meghurcoltatásukat, embertelen megverettetéseik, kifosztatásaik és lelki-testi gyötrelmeik útjait börtöntőibörtönig, majd gyalogosan a Karszton keresztül a Adriaitengerig, onnét Nápolyig, egészen 1676. február 11-én történt szabadulásukig nyomon kísérte az ének.

[29] Magyarul: „A magyar egyházak elnyomatásának rövid elbeszélése". Később megjelent Lipcsében, Szilágyi Sándor kiadásában (1866), de az időközben elhalt tizenkilenc gályarab szenvedéseinek és halálának leírását tartalmazó 12. fejezet nélkül. Ez az utóbbi rész 1944-ben *„Magyar vértanúk nyomában"* címmel külön is megjelent. — L. még *Révész* Imre: A gályarabok lelke. Szemelvények Kocsi Csergő Bálint „Narratio Brevis"-éből. — Igazság és Élet füzetek, 2. szám. Debrecen, 1936.

[30] Magyarul: „Fenevad dühöngése Jézus Krisztus magyarországi bizonyságtevői ellen". Kéziratban maradt; csak 1933-ban jelent meg *Herpay* Gábor fordításában és *Csikesz* Sándor bevezetésével Debrecenben.

Kínos vándorlásuk különböző útszakaszain a XIII, XXIII, XLIII, LXXXVIII, CII, CXLI, CXLIII. genfi zsoltárokat énekelték. A kapuvári börtönben a *Balassá*nak tulajdonított, de nem tőle származó [31] „Forog a szerencse" kezdetű ének egyik versével vigasztalták magukat. Hogy ezt az éneket milyen dallamra énekelték, ma már nem tudjuk, mert ismert és egyházi szöveggel máig használt Balassa-versmértékű dallamaink későbbi keletkezésűek.

A sárvári börtönben elhunyt *Svetzki* András felett szintén a LXXXVIII. zsoltárt, Sárvárra mentükben, kezükönlábukon súlyos béklyókkal, hátukon és orcájukon a kísérők állandó ütlegeivel a már említett zsoltárok egyikén-másikán kívül a „Luther dícséreté"-t („Erős vár a mi Istenünk") énekelték. Amikor 1675. április 29-én *Capra Cotta* nevű olasz helységbe érkeztek, ott *„két nap hevervén egy büdös istállóban, keservesen éneklék a Dávidnak X, LXXIX, LXXXIII, LXXXVI, LXXXVIII, XCIV. sóltárit"*. Végre, mikor szabadulásuk napján *„a belga* (hollandi) *tisztek által hajókra ültetének és mentenek mintegy álomban* (CXXVI. zsoltár!), *beszélik. éneklik az Istennek nagyságos dolgait"*. Majd, *„míg az hollandiai hajókhoz jutának örömökben, addig éneklik a XLVI, CXXIV, CXXV. sóltárt"*. Mikor pedig a hollandiai hajón megtisztálkodtak, megvacsoráltak és Istennek teljes szívből hálát adtak, végig elénekelték a CXVI. zsoltárt. (Természetesen, a többi zsoltárokat is mindig végig énekelték.)

Nem kétséges, hogy az 1673-ban kezdődött perbefogattatásuktól kiszabadulásukig eltelt jó harmadfél év alatt még többet, éspedig főként zsoltárokat énekeltek. Figyelemreméltó, hogy a feljegyzett énekek között csak egy magyar eredetű, annak is csak egyetlen verse szerepel, ami azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy más magyar éneket is énekeltek. Ebben az időben a magyar psalmusok és más lelki énekek még bizonyára közismertek voltak és, ha figyelembe vesszük, hogy az együtt-szenvedőknek körülbelől a fele lutheránus lelkész volt, feltehetjük, hogy nem csupán genfi

[31] A záróversbe foglalt 1604-es évszám aligha toldalék; már pedig *Balassa* 1594-ben halt meg. — Az ének a próbaénekeskönyv 262. dícsérete, szóbanforgó — hatodik — versének kezdete: „Szenvedek békével".

zsoltárokat énekeltek, mert amennyire valószínű, hogy a reformátusoknál erősen érvényesült a puritán mozgalomnak a zsoltárokat előtérbe helyező irányzata, éppen annyira feltehető, hogy az evangélikusok, bár a közösen használt kiadásokból jól ismerték a genfi zsoltárokat és szívesen együtt énekelték őket a reformátusokkal, alkalomadtán örömest rázendítettek a maguk sajátos énekeire is. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az emlékírók, maguk reformátusok és erősen genfi-zsoltárkedvelők lévén, az esetleg énekelt másfajta éneket nem ismerték annyira és nem is foglalták őket feljegyzéseikbe.

A kép ránk, mai magyar reformátusokra vonatkoztatva így is jellegzetes, ha talán teljesnek nem is mondható. Különösen tanulságos, ha arra gondolunk, hogy a minden bizonnyal énekelt gályarab-zsoltárok közül jóval több mint felének sem dallamát nem énekli, sem szövegének mégcsak az első versét sem ismeri a mostani nemzedék.

Most azt kérdezhetné igen sok jóhiszemű magyar református keresztyén, hogy miért felejtettük ki a fenti felsorolásból a *„gályarabok éneké“*-t? Nagyon egyszerű a felelet: azért, mert a „Térj magadhoz drága Sion“ kezdetű kedvelt dícséretet a gályarabok nem énekelték, de *nem is énekelhették*, mert ez az ének akkor még meg sem volt; pontosabban: magyar fordítása még nem volt néki.

Az ének való története röviden ez: élt egyszer egy derék, de kisebb jelentőségű német énekszerző, *Pauli* Joachim (1636—1708). Ez a *Pauli* a legnagyobb német énekköltőnek, *Gerhardt* Pálnak (1607—1676) volt fiatalabb kortársa és, amikor atyai barátjának, Gerhardtnak a kisfia meghalt, írt egy *„Zion, gib dich nur zu Frieden“* kezdetű vigasztalóverset, amelyet együttérzése jeléül Gerhardtnak ajánlott. A vers mintegy másfélévtizeddel a gályarabság előtt készült. Szlovák fordítása azután belekerült *Tranovszky* (latinosan: *Tranoscius*) György (1591—1637) szlováknyelvű énekeskönyvének, az 1632 óta kb. ötven kiadást ért *„Cithara Sanctorum“*-nak egyik bővült kiadásába. Ennek a végső alakjában 1157 éneket tartalmazó hatalmas gyüjteménynek teljes magyarnyelvű fordítása *Vietorisz* Józseftől Budapesten 1935-ben jelent meg először. Vietorisz fordításában Pauli énekét

a 450. szám alatt találjuk; ugyancsak nyolc versszakból áll, de hetedik verse egészen eltérő tartalmú attól, amit énekeskönyvünkből („Végső áldást mondj hazádra") ismerünk.[32]

Vietorisz munkáját jóval megelőzően *Jeszenszky* Károly († 1927) mezőberényi evangélikus lelkész is lefordította az éneket *Tranoscius* énekeskönyvének szlovák szövegéből. Ez a fordítás *„Térj magadhoz drága Sion"* kezdetű ismert alakjában először a *„Protestáns Egyházi és Iskolai Lap"* 1885. évi folyamában, majd Tihanyi-Luttenberger Ágostnak erre a szövegre szerzett dallamával együtt Jeszenszky *„Régi hangok"* című, jórészt műfordításokat tartalmazó kötetében, 1890-ben látott napvilágot.

Révész Imre megállapítása szerint[33] *„Jeszenszky* helylyel-közzel valószínűleg sok szabadságot engedett meg magának, a költői stílust itt-ott romantikusan kiornamentikázta és az egészbe tudatosan vitt bele olyan (a Tranosciusból s valószínűleg a német eredetiből is hiányzó) kifejezéseket (a 2, 4, 5—8. versekbe), amelyeket azután a *gályarabok szájába* adhatott, — akik közül pedig ezt az éneket, természetesen más dallamra, legfeljebb a tót s esetleg még a német származásúak énekelhették (ha ugyan a Tranoscius akkori kiadásaiban már benne volt, vagy egyébként eljutott Magyarországra); a magyar evangélikusok és reformátusok már csak azért sem, mert *ennek az éneknek a Jeszenszkyénél korábbi fordítása* tudtommal nem ismeretes . . ." Ha mármost ehhez hozzátesszük, hogy, ha énekelték (ha tehát benne volt a Cithara Sanctorum 1673 előtti kiadásaiban), akkor is csak idegen nyelven énekelhették, de ebben az esetben sem készülhetett az ének a magyar gályarabok szenvedéseinek előre-megénekléseként; ha pedig nem énekelték, akkor is fennáll az a tény, hogy az ének más alkalomra készült; ebből az következik, hogy az éneket semmiképpen nem hozhatjuk kapcsolatba a magyar gályarabokkal. Inkább annak a „nemzeti" álhagyománynak egyik jellegzetes terméke, melyből a Thaly Kálmán kurucversei még a legjobbak, mert legalább magyar ember írta őket; a „Térj magadhoz drága Sion" nagy népszerűsége azonban a magyar reformátori

[32] Az eredeti szöveg megtalálható az énekszövegek adattárában.
[33] Theologiai Szemle, 1942. 143. lap.

örökség teljes elfeledésének a talajából fakadt és a kihalásra ítélt régi, erőteljes énekek helyett legfeljebb érzelmes, cukrozott romantikát nyujt, azonkívül másodkézi idegen közvetítésből merít.

Szövege azért mégis szépnek mondható és általában megfelel az ellenreformációs kor hangulatának, de ez nem lehet mentség a keletkezése körül támasztott hamis legenda ápolására. Gályarab eleink emlékét kár lenne, az ő *igazi énekeik* elhallgatásával, egy olyan mesével terhelni, amely, leleplezésével a „Térj magadhoz" megérdemelt értékelésének árthat a legtöbbet. Ilyen értelemben igazán elmondhatjuk az önmagunknak szóló intelmet: *„térj magadhoz, drága Sion!"*

Kár, hogy az ének dallamának sem szolgál javára a „Felleg borult az erdőre" kezdetű népies műdalhoz való feltűnő rokonsága, sem a hetedik („Sion ezt hát . . ." sor elejének erőszakolt, és kivált falusi gyülekezeteinkben kóta szerint alig megtanítható dallammenete.

Az éneket az énekügyi nagybizottság 1948. március 4-én hozott többségi határozata alapján (lásd a próbaénekeskönyv előszavát!) felvettük az énekeskönyvbe, ahol 394. szám alatt található. Elhagyása a tájékozatlan egyházi közvéleményből olyan ellenhatást válthatott volna ki, amelynél még mindig kisebb baj a meghagyása, kivált a fentiek ismeretében.

7. Énekeskönyvünk sorsa a XVIII. században.

Az 1700-as évek nem hoztak lényeges változást a debreceni énekeskönyv fejlődésében. Inkább a gyülekezeti énekeskönyvön kívül keletkeztek a század folyamán olyan gyüjtemények, amelyek már előrevetették a XIX. század hajnalán sorra került nagy változás árnyékát.

Az egymást követő kiadások megjelenési helyét tekintve, ismét Debrecen vette át a vezetőszerepet; egy kiadás Komáromban is megjelent, a század második felében többször kinyomtatták az énekeskönyvet Pozsonyban, 1730-ban pedig Frankfurtban is. A korábbi kiadások kismértékű, de állandó bővülést eredményező változtatásai után 1736-ban jelent meg Debrecenben (Margitai János nyomása) az a szép kiállítású, nagy alakú kiadás, amely már nemcsak anyagában, de sor-

számaiban is teljesen azonos az első, dícséreteihez is hangjegyeket közlő magyarországi református énekeskönyvvel, azzal, amelyet általánosan „Öreg Debreceni"-nek szokás nevezni. (1778.)

Ahhoz azonban, hogy az „Öreg Debreceni" napvilágot lásson, még valaminek kellett történni. Nem más volt ez, mint *Maróthi* Györgynek (1715—1744), a debreceni kollégium rövid életű, de rendkívüli tehetségű és sokoldalú matematikatanárának „harmoniás" zsoltára (1743), amelyben a 150 genfi zsoltárt adta közre a Goudimel-féle egyszerű négyszólamú harmonizálásban, egymás mellé nyomtatott szólamokkal, egynéhány nehezebb himnusszal kiegészítve. Ennek a kiadásnak fő nevezetessége az, hogy benne olvashatjuk *Maróthi* két elméleti írását, amelyeknek címe: „A Soltároknak A Kóták szerént való Éneklésének mesterségének rövid summája" és „A Hármoniás Éneklésről való rövid Tanítás". Ezek az első magyarnyelvű zeneelméleti írások. Ezt a könyvet 1756-ban és 1774-ben újra kiadták *Maróthi* volt tanítványai. Az 1774. évi kiadáshoz már függelékként a debreceni énekeskönyvnek himnusz- és dícséretdallamaiból és más énekekből (pl. „E világ mióta", „Szívünk vígsággal") 22 négyszólamú letétet csatoltak, azonkívül közreadták a debreceni énekeskönyvnek összesen 95 himnusz-, psalmus- és dícséretdallamát, mindehhez a végén még öt szöveg nélküli dallamot, amelyekben jeles német korálok ismerhetők fel.

Ez után már csak olyan kiadás következhetett, amelyik az összes dallamok hangjegyeivel el van látva. Ez lett az 1778. évi debreceni „Öreg" énekeskönyv.[34] Címlapja belső oldalán három ige (Kol. 3: 16, Ef. 5: 19 és I. Kor. 14: 15) olvasható; tartalma a következőképen oszlik meg: 64 himnusz (utolsó a „Te Deum"), 103 psalmus, 195 ünnepi, katekizmusból vett és különféle más alkalomra való dícséret (utolsó a „Litania Maior"); azonkívül a 94. dícsérethez egy alternatív, valamint 9 szöveg nélküli dallam az első részben. A második

[34] Teljes címe: „Isten közönséges tiszteletére rendelt ÉNEKESKÖNYV, Mellyben vagynak Hymnusok, Sóltárokból szereztetett Ditséretek, innepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó régi Istenes Énekek. Most újra értelmesebben, mint ennek-előtte, az Énekek Rendjeiknek s Verseiknek illendő fel-jegyezgetésekkel és Kótákkal-is meg-ékesíttetvén, ki-botsáttatott, Debrecenben. Nyomtt: Margitai István által, 1778-dik Esztendőben".

rész (külön címlappal tartalmazza a 150 genfi zsoltárt és az ú. n. zsoltárfüggelék sorszám nélküli nyolc énekét, amelyek közül a Simeon énekének és a Miatyánknak saját dallama van, a többiek pedig zsoltárdallamokra mennek. A szövegek fölött álló dallamok száma: himnusz 9, psalmus és dícséret 123, genfi zsoltár 124, zsoltárfüggelék 2. Így tehát az egész énekeskönyv 520 énekének 258 dallam felel meg. Az összes dallamok szögletes menzurális kótákkal, ritmikus alakban találhatók, de megállapíthatóan sok a zenei sajtóhiba. Ezzel szemben a szép, öreg betűkkel nyomott szövegben csak nagyon kevés hibát találni. A könyvet, korának mértékével nézve, a mai napig a legteljesebb, leggondosabb nyomdai előállítású, minden tekintetben legértékesebb magyar református énekeskönyvnek: az akkor kétszázötven éves magyar reformációs hagyomány tisztes összefoglalásának látjuk. Kár, hogy anyagának 1778. után megjelent kisebb alakú kiadásai nem mind tartalmazzák a himnuszok és dícséretek dallamait; itt-ott még fennmaradt példányai, egészen az 1806-ban megjelent utolsó kótás kiadásig, a legnagyobb megbecsülésre méltók.

Időközben azonban olyan dolgok történtek, amiknek okait keresve, az egyháztörténetből ismert theológiai irányok figyelembevétele mellett a távolabbi multba is vissza kell mennünk.

Egészen a XIX. század elejéig énekeskönyveink nem az egyetemes egyház, mégcsak nem is valamely egyházi önkormányzati testület felügyelete alatt, vagy rendelkezéséből, hanem tudós prédikátorok, nem egyszer püspökök buzgólkodásából jöttek létre. Használatukra a gyülekezeteket egyetemlegesen nem kötelezték, tehát mindenütt azt a kiadást használták, amelyik épen megvolt, vagy a helyi vezetőségnek tetszett. A gyülekezetek tagjainak nagy százaléka írástudatlan volt; az énekek szövegét — kivált falusi jellegű helyeken — soronként diktálták az éneklő gyülekezeteknek. Habár az a XIX. századeleji énekeskönyvreform idején széltében-hosszában hangoztatott vád, hogy a haszontalan énekek száma ötszáznál is több volt, semmiképen sem helytálló, aminthogy az sem áll, hogy sok éneknek a verselése botrá-

nyosan rossz lett volna, és hogy vásári koldusok szerzeményeivel telt volna ki az énekeskönyv egyrésze,[35] annyit el kell ismerni, hogy a különféle helyeken és kiadóknál megjelent kiadások egyikében-másikában valóban bőven akadhattak bosszantó, sőt botrányos sajtóhibák, amelyekből *Veresegyházi* Tamás (1686—1711 között debreceni lelkész volt) valami négyszázat is felfedezett. Azon sem kell csodálkoznunk, ha a zenei írástudatlanság következtében a kántorok (akik maguk sem lehettek minden esetben kitűnő képzettségűek) nem tudták kellően vezetni a gyülekezeti éneklést és az végül is annyira elfajult, hogy még magában Debrecenben is egy időre *el kellett tiltani* a nagy ünnepnapokon kívül *a templomi éneklést.* Ennek következtében azt sem lehet csodálni, hogy — amint azt az 1813-ban megjelent „új" énekeskönyv 1806-ban kelt „Tudósítás"-ában olvashatjuk — a „régi" énekeskönyvnek a negyedfélszáz dícsérete között „nehezenn találhatni százat, a'melynek éneklése kivált szent Gyülekezetinkbenn szokásba lett vólna", sőt azt kell csodálnunk, hogy egyet is énekeltek. Ez azonban semmiképen sem az énekek alkalmatlan voltát, hanem a gyülekezeti éneklés szörnyű és sötét elesettségét árulja el. A kor zenei műveletlenségére azonban igen jellemző az a körülmény, hogy ugyanakkor, amikor a korábbi énekeskönyvek hibáit a kiadó nyomdászok nyakába varrták, azt állítván, hogy azok minden selejtes éneket felvettek, hogy a könyvet drágíthassák, a gyökeres reform szorgalmazását nem hymnologusok, vagy akárcsak a *Geleji Katonához* fogható buzgó és tudós liturgusok indították el, hanem *Telegdi Pap* Sámuel kolozsvári nyomdász, akit 1702-ben nevezett ki az erdélyi református egyházi főtanács országos egyházi nyomdásszá. Erősebb lenületet akkor vett a mozgalom, amikor az 1727. évi küküllővári zsinat körvonalazta a végrehajtandó reform elveit, majd pedig *Zoványi* György tiszántúli superintendens 1729-ben körlevelet intézett az erdélyi javaslat alapján a magyarországi előljárókhoz, kiváltképen pedig a debreceniekhez, kérve közreműködésüket az egységes magyar liturgiai és gyülekezeti éneklés megalkotásában. Felszólítása csekély és általában kedvezőt-

[35] Itt a kényes ízlésű kritikusok talán a jeremiádokra gondoltak.

len visszhanggal járt, és sem Magyarországon, sem Erdélyben nem történt semmi a hivatalos és gyökeres énekreform terén.

Erdélyben azonban a század közepe táján napvilágot látott három olyan, hangjegyekkel is ellátott énekeskönyv (Kolozsvár, 1744, 1751 és 1761, változatlanul), amelyek mint hangjegyes kiadványok, megelőzték a hasonló debrecenieket és érdekesen mutatják egyes dallamok alakváltozásait, vagy tájanként ismert és használt változatait, tartalmilag pedig, bár még a debreceni kiadások vonalán állanak, mégis elhagyják azok anyagának egyrészét, ezzel szemben aránylag több dallamot tartalmaznak. Így például az 1744-es kiadásban a debreceni 64-gyel szemben csak 37 himnusz, a debreceni 298-cal szemben csak 259 dícséret és psalmus van (ezek közül csak 3 nincs benne a debreceniben), de az összesen hatvanhattal kevesebb ének dallamainak a száma 129, tehát csak hárommal kevesebb a debreceninél, amellett több mint tucatnyi olyan dallama van, ami a debreceniben egyáltalában nem is található. Ezek a tulajdonságaik a XVIII. századközép kolozsvári énekeskönyveit éneklésünk történetének legbecsesebb forrásai közé helyezik.

Az erdélyiek reform-énekeskönyve kis alakban 1777-ben, nagy alakban pedig az Öreg debrecenivel egy esztendőben, 1778-ban Kolozsvárt jelent meg. Az előszóban a magukat meg nem nevező szerkesztők visszapillantást vetnek a kiadás előzményeire és összefoglalják munkájuk irányelveit, amelyekből értelem szerint a következőket idézzük:

1. A genfi zsoltárok szövegeit, bár sok javítani valót láttak rajtuk, részben az idő rövidsége, részben „más okok" miatt változatlanul hagyták.

2. Kihagyták mindazt, amit régóta seholsem énekeltek; így a himnuszokat, a psalmusok nagyrészét és sok más éneket: „miért foglalnának ... helyet haszontalanul és miért nagyítanák testét és árát az énekeskönyvnek?"

3. Az ünnepi és más „alkalmatosságra való" énekek nagyrészét, több-kevesebb igazítással, vagy kihagyással, meghagyták.

4. A kihagyottak helyébe a „kézbe forgó" kegyes könyvekből, főleg *Losontzi* István „Éneklésben Tanító Mester"-éből és kisebb részben *Szőnyi* Benjámin „Szentek Hegedű"-jéből

vettek be új énekeket. Mint mondják, többet is lehetett volna, de nem akarták a könyvet hirtelen megdrágítani.

5. A genfi zsoltárfüggelékből megtartott énekeket a többi dícséretek közé osztották be.

Munkájukkal nagyon meg voltak elégedve, mert az előszót így végzik: „Reményljük kedvet találunk ez igyekezetünkkel az értelmesek előtt. Az kinek pedig ellenére vagynak az újabb Énekek, elhagyhatja azokat, mert talál a' régebbiekből is e' Könyvbe olly tellyes számmal, hogy önként sem énekelhetne azoknál többet . . ."

Ez az „értelmesek" (racionálisok!) számára készült énekeskönyv, amellyel Erdély elhagyta a hagyományos utat és megadta az első ösztönzést a magyarországi XIX. századeleji reformra, a zsoltárokat már — legalább elvben — megkérdőjelezte, mindössze 161 dícséretéből csak 44-et hozott át a magyar református énekhagyomány területéről (117, tehát csaknem 75 százalék az új énekek aránya), és a hagyományos dallamanyagnak is mintegy kétharmadát elejtve, már csak 45 dícséretdallamot közöl; ezek közül három („Szívünk vígsággal", „Édes Jézus", „Seregeknek hatalmas nagy királya") új dallam. Általában meghagyott énekei a legjobbak közül valók, de sok igen szép éneket elhagy, dallamai pedig mind a debreceni, mind a kolozsvári (1751-es) formával szemben sok eltérést mutatnak. Bevezeti az 52 Úrnapjára beosztott katekizmusi énekeket; ennek következtében még szűkebbre vonja anyagának tárgykörét.

Annak az erjedésnek, amelyik először ebben a kolozsvári énekeskönyvben csapódott ki, a lelki indításai tulajdonképen nem Erdélyből, hanem Magyarországból származnak és három, nem gyülekezeti énekeskönyvül keletkezett, hanem részben a magán- és családi kegyesség, részben pedig a katekhézis célját szolgáló új énekeskönyvben szemlélhetők. Ezek: a magyar református „pietizmus" kedvesszavú költőjének, *Ráday* Pálnak „Lelki Hódolás és Istenes Énekek" című könyvéhez (1715) fűzött énekei; azután *Losontzi* István nagykőrösi tanárnak „Éneklésben Tanító Mester"-e (1754); végül *Szőnyi* Benjámin hódmezővásárhelyi lelkipásztor „Szentek Hegedűje" című kegyességi énekeskönyve (1762).

A „Lelki Hódolás", annak ellenére, hogy a XVIII. szá-

zad végéig nyolc kiadást ért meg, a későbbi énekeskönyvekben alig talált helyet énekei számára: egyedül az „Ó áldandó Szentháromság" emelkedett nagy népszerűségre, de az is csak a halottasokban. Annál nagyobb hatása volt az 1777-es kolozsvári énekeskönyvön keresztül az „Éneklésben Tanító Mester"-nek, amelyet a szerkesztők könyvük katekizmusi részébe egészen befoglaltak. Ez a könyv az ötvenkét Úrnapjára beosztott ugyanannyi énekével, valamint a függelékül írt, gyermekeknek szánt énekeivel („gyenge elméhez alkalmaztatott Énekek a' 146. 'Sóltár Nótájára") [36] bár helyenként száraz és tanszerű a maga orthodoxiájával, egészében véve mégis a legjavát nyujtja annak, amit a kor nyujthatott. *Losontzi* énekeiből a XIX. század-eleji magyarországi reform is átvett tizennyolcat, de jórészt *Bajnóczi* János átdolgozásában, ami nem volt ezeknek az énekeknek hasznára, úgyhogy, amint azt már az 1939. évi jugoszláviai énekeskönyv is tette, próbakiadásunk a megtartott, illetve újonnan felvett 16 Losontzi-énekét egy kivételével eredeti alakjában hozza. Ha van is ezekben az énekekben itt-ott valami nehézkesség, theológiai tisztaságuk és hangjuk őszinte kegyessége kétségtelen és azt sem mondhatjuk, hogy költői erő híjával volnának. Egyikük-másikuk pedig ma már elválaszthatatlanul hozzánőtt gyülekezeteinkhez.

Szőnyi Benjámin énekeiben — csakúgy mint *Ráday* Páléiban — ma már minden kétségtelen szépségük és bensőséges voltuk ellenére is több formai, főleg kifejezésbeli elavultságot találunk. Könyve először Kolozsvárt jelent meg; tudomásunk szerint utolsó — tizenötödik — kiadását Békésen, 1904-ben érte el. Az egymást követő kiadások Szőnyi élete végéig (1794) saját, később idegen szerzésű énekekkel is bővültek, végül az első kiadás kétszeresénél is jóval több éneket tartalmaztak. A próbaénekeskönyvben — részben igazított alakban — Szőnyinek öt, Rádaynak hét énekét találjuk.

[36] A 34—52. számú énekek versszakainak kezdőbetűiből összeolvasva a következő akrostichon jön ki: „Losontzi István kőrösi professor írta ezerhétszázötvenkettőben". Ennek egyrészét, az átdolgozás miatt kis torzulással megtalálni az 1813 utániak 118—123., valamivel több torzulással és egy versszak (betű) hiányával az 1921. utániak 141—146. számú dicséreteinek versfőiben.

Még egy nagyjelentőségű evangélikus énekeskönyvről kell megemlékeznünk: ez az *„Új Zengedező Mennyei Kar“*,[37] amely első kiadásban 1743-ban jelent meg. A teljes címében szereplő „graduál“ elnevezés nem helyes, mert a könyvben semmi szertartási sorrendnek megfelelő elrendezés nincs. A hosszabb előszóval kezdődő, igen bő gyüjtemény első kiadásában 606 sorszámmal ellátott, „toldalék“-ában sorszám nélküli további 28 éneket tartalmaz, amelyeknek valamivel több mint fele a hagyományos magyar közös protestáns énekanyagból való, a többi pedig túlnyomórészt német énekeknek a fordítása. A németből fordított énekeknél rendszerint megadja az eredetinek a kezdősorát is, a régi magyar szövegeket itt-ott mérsékelten megváltoztatja a debreceni formával szemben. Sajnos, hangjegyeket ez a gyüjtemény sem ad az énekeihez. Második felében a genfi zsoltárokat adja hangjegyesen és a zsoltárfüggelék 9 canticumával, majd két virágvasárnapi himnusz, a „Kyrie Puerorum“, valamint a lamentációk és a Máté szerint való passió szövege, végül pedig Jeruzsálem veszedelmének históriája következik.

Ennek a gyüjteménynek őse *Aáchs* Mihály, volt győri rektor, később Thököly Imre tábori papja *„Zöngedöző Mennyei Kar“*-a volt, amely először *Lőcsén* 1696-ban, majd 1726-ig még három kiadásban jelent meg, 132 énekre menő tartalommal. Eredeti magyar énekei mellett (*Aáchs*tól, *Lövei* Balázstól, *Tatai* Istvántól és másoktól) sok német korált tartalmaz első magyar fordításban. Megjelenésére az ösztönzést bizonyára a Lőcsén 1686-ban kiadott *„Neuvermehrtes und verbessertes Christliches Gesangbuch, aus alten und neuen, der unveränderten Augspurgischen Confession zugethanen Autoribus“* című németnyelvű énekgyüjtemény adta meg.

Az „Új Zengedező Mennyei Kar“ német eredetű énekei között sok szép és erőteljes szöveget találunk. Kár, hogy a XVIII. században készült fordítások nem veszik figyelembe a dallamok eredeti ritmikus alakját, ezért ma prozódia tekintetében — legalább is változtatás nélkül — nem megfelelők. Ennek magyarázata az, hogy abban az időben már javában divatozott a német egyházakban a korálkiegyenlítéses ének-

[37] „... az-az régi és újonnan szereztetett, válogatott, Isteni Ditsérete-ket és lelki Énekeket magában foglaló, szép rendbe vétetett GRÁDUÁL...“

lés, amely minden méltósága és a nagy *Bach* korálfeldolgozásaival is alátámasztott tekintélye ellenére, nemcsak az egyházi hangnemek dúr-mollra való feloldásával, hanem a ritmus semlegesítésével is a keresztyén gyülekezeti éneklés életteljességének és szépségének hosszú ideig tartó visszaesését eredményezte.

A XVIII. századvégi nemzedéknek igaza volt abban, hogy a gyülekezeti éneklés és az énekeskönyv valamelyes reformjának szükségét érezte. Óriási és talán jóvátehetetlen tévedése abban állott, hogy feladatát egyoldalúan, a kor, a divat: az ember mértékére állította. Nagy ellentmondása volt ennek a reformigénynek, hogy a zenei tudatlanságot és elmaradottságot — az egyetlen, korán elhalt *Maróthi* kivételével — figyelmen kívül hagyta, de az énekek szövegeit sem főleg a Szentírás, hanem az egykorú irodalmi ízlés és az emberi értelem szempontjából kezdte inkább értékelni. Ezért érvényesült az elkövetkező reformban — ha sokkal jelentéktelenebb ember „igazításaival" is — az énekíró *Losontzi* és ezért jutottak csaknem teljes mellőzésre *Ráday* és *Szőnyi*. Jobbat akart ez a reformigény a réginél és ezért kezdett elszakadni a hagyománytól; urasabb, kellemkedőbb hangokért jórészt feladta az ősök súlyos énekelt igéit. Már itt jelentkezett a magyarságnak a felvilágosodás óta szellemi életünk minden területén mutatkozó elhajlása attól a tán darabos, de töretlen és erős lélekformától, amelyet ma már visszasírni sem lehet. Ezért tekintették a mostani próbaénekeskönyv előkészítői már az előmunkálatok kezdetén, tehát 1943-ban történelmi parancsnak és — kivált az akkori idők levegőjében — talán utolsó, intő alkalomnak azt, hogy a készülő gyüjtemény dícséretanyagának tengelyébe a XVIII. század előtti, főleg pedig a reformátori magyar énekek, az ú. n. hungarikumok felujításra alkalmas legjavát állítsák, egy olyan, nem csupán irodalmi, hanem keresztyén és egyházi tekintetben is tisztuló időben, amikor már egyre többen értik meg *Erdélyi* Pál intelmét: „az utókor ne kicsinyeskedjék a rosszas verselésért . . . gondoljon arra, vajha ne érje nemzetét ismét olyan idő, melyben a historiás ének szerepére megint szükség légyen — az idők és körülmények szerint megválto-

zott alakban ... Nem lehet tudni, mi következik, de örvendhetnék, ha a XVI. századhoz hasonló korban egy olyan ... lelkes írósereg támadna, amilyenek az énekszerzők, a nemes prédikátorok és scholamesterségen levők, vagy a lantosok és literátusok voltak.“ [38]

Meg kell még röviden emlékeznünk a *halottas* énekeskönyvekről is.

A legkorábbi gyüjteményekben, mint a váradi, vagy a *Szegedi* Gergely nevéről ismert debreceni (1569) kiadásban, sőt *Bornemisza*éban is találhatók külön csoportban álló temetési énekek; az első önálló „funebralis“-t, vagyis halottas énekeskönyvet *Szilvás-Újfalvi Anderkó* Imre adta ki „In Exequiis Defunctorum“ latin címmel Debrecenben (1598). Ez az énekeskönyv a XVII. század folyamán és később is több egyre bővülő kiadást ért meg, de hangjegyeket ezek a kiadások nem tartalmaztak.

A XVIII. század második felében azután megjelennek az első magyar református hangjegyes halottasok is. Ezek közül első az erdélyieké, amely *Köpetzi Bodos* Sámuel és *Bágyi Fábián* László szerkesztésében Nagyenyeden jelent meg (1769), ezt követte *Losontzi* Istváné (Pozsony-Pest, 1778), végül a szerkesztő nevének jelzése nélkül megjelent kótás debreceni halottaskönyv (1791). Később, a XIX. század folyamán más egyházkerületek területén is jelentek meg halottaskönyvek (Pápa, Sárospatak), de ezeknek a törzsanyaga jelentékeny részben a már megvoltakra támaszkodott. Maga a gyülekezeti énekeskönyv egészen 1921 előttig nem tartalmazott halotti énekeket, sőt a megszokott halottaskönyveket igen sok falusi gyülekezet még ma is szívesebben használja a gyülekezeti énekeskönyvnél.

A halottaskönyvek szövegei között az utóbbi időben igen elhatalmasodtak a theológiailag erősen kifogásolható, érzelgős-pogányos siránkozások és főleg az úgynevezett halottbeszéltető énekek. Ezeket az új énekeskönyv összeállításánál érthetően el kellett ejtenünk. Másfelől azonban tagadhatatlan, hogy halotti énekdallamaink között — még pedig nem csupán a nyomtatott énekeskönyvekben, hanem

[38] Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi hagyar historiás énekek. Budapest, 1887. — 62. l.

egyes vidékeken kézirat nyomán, vagy puszta szájhagyomány formájában — sok olyan érték akad, amelyeket megfelelő szövegek felkutatása, vagy készítése esetén igen érdemes volna beiktatni a gyülekezeti éneklés későbbi fejlődésébe és gyakorlatába. Ilyen meggondolások késztettek bennünket arra, hogy az „E mulandó világban" külföldi eredetű, de igen szép dallamát még egy szürke szöveg vállalásával is átmentsük (195. dícséret), valamint hogy az „Ez élet csak füst és pára" melódiáját *Borkó* Juliánna szövegével (454. dícséret) tartsuk meg éneklésünkben, sőt egy-két szép dallamért (420.) még a halottbeszéltető szöveget is elnéztük.

8. Az 1806—13. évi énekeskönyv.

Tagadhatatlan, hogy a XVIII. század vallási elnyomása után II. József türelmi rendelete, de még inkább az 1790—91. évi XXVI. törvénycikk jótékonyan éreztette hatását egyházunk életében. Igaz ugyan, hogy az első idők belső alkotmányi és egyházpolitikai harcai sokat ártottak, de a szellemi élet szabadon fejlődhetett és bizonnyal jó irányban fejlődhetett volna, ha a kor uralkodó eszméi nem terelik mellékvágányra egyebek között egyházi éneklésünk ügyét is. Így aztán a XIX. század elején bekövetkezett nagy énekügyi változás nem gazdagodást és elmélyülést hozott, hanem gyülekezeti éneklésünk elszegényedésének és elsekélyesedésének a kezdetévé vált; egy olyan irányzatot indított el, amelynek viszonylag szerény nyereségeit meghaladó kárait még mostani próbaénekeskönyvünkben sem lehetett végleg felszámolni; magában a gyülekezeti éneklésben pedig ezek előreláthatóan sok helyen és sokáig fenn fognak — remélhetőleg idővel egyre halványodó nyomokban — maradni.[39]

A tiszántúli egyházkerület 1790. évi gyűlésén már felmerült a gondolat, hogy a helvét hitvallást ki kellene adni és meg kellene kezdeni az énekeskönyv kijavítását. Következőleg mind a négy egyházkerület felszólítást kapott, hogy a javításra vonatkozó nézeteit foglalja össze és a legközelebb

[39] Az itt következő történeti rész adatait túlnyomóan idb. Révész Imre: „A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről" (Debrecen, 1866) c. füzetéből (2. §.) merítettük.

tartandó „egyetemes tanácskozmány"-ra nyujtsa be. A tiszántúli egyházkerület javaslatát 1804. július 1-én adták be. A javaslat abban állott, hogy mind a magyarországi, mind az erdélyi énekeskönyvekből indokolás nélkül kijelölték a kihagyandónak ítélt énekeket.

Az ugyanez év augusztusában tartott egyetemes tanácskozmányra három egyházkerület adta be javaslatát. Mivel Dunántúl nem adott javaslatot, a többi kerületek javaslatai ide megküldettek, egyben pedig határozatba ment, hogy a zsoltárok szövegei maradjanak meg igazítatlanul, de az *énekelhető* verseket csillaggal lássák el. Mivel továbbá a kerületek javaslatainak összehasonlításából az tűnt ki, hogy a dícséreteket alig egynéhány kivételével elhagyandóknak minősítették, a kerületek arra nézve is felszólítást nyertek, hogy a területükön használatban lévő, vagy kéziratban feltalálható alkalmas énekeket gyüjtsék össze, a „poétai adománnyal rendelkező" kortársakat pedig szólítsák fel új énekek írására.

Már ez év (1804) októberében felszólította a tiszántúli egyházkerület *Benedek* Mihály főjegyző által *Fazekas* István érmelléki esperest, valamint *Lévai* Bálint mezőtúri, *Keresztesi* József szalacsi, *Fazekas* András csatári, *Diószegi* Sámuel debreceni, *Lengyel* József nagyszalontai és *Nagy* István hajdúböszörményi prédikátorokat, hogy „írjanak mindenféle alkalomra egy-egy, 4—5 versből álló éneket a zsoltárok *szebb és ösmeretesebb* dallamaira". A felszólításban az is benne volt, hogy az úrvacsorai énekeknek több versük is lehet, hogy adventre és nagyhétre ki-ki több énekkel is pályázhat, és hogy a dícséretdallamok közül különösen ajánlatos figyelembevenni a „Kegyes Jézus én imádságomra" (korábbi énekeskönyvekben *Batizi* András „Jer dícsérjük az Istennek Fiát" kezdetű szép szövege fölött álló) dallamát. Hogy a felszólítottak mind adtak-e be pályamunkákat, azt ma nem tudjuk, de közülök háromnak a neve (a két Fazekasé és Lévaié) nem szerepel a létrejött énekeskönyv szerzői között. A többi három kerület is hasonló tartalmú felszólítást intézhetett a kebelbeli szent poétákhoz, mert a szerzők között mindhárom kerületből valók akadtak, mégpedig végül nem csupán lelkészek, hanem világiak is, mint *Böszörményi* Pál,

debreceni városi főjegyző, később főbíró, *Fazekas* Mihály „nyugalmazott főhadnagy", a *Ludas Matyi* költője, *Szentgyörgyi* József debreceni városi főorvos, *Pálóczi Horváth* Ádám, a somogyi költő-birtokos, de lelkésziek is, azokon felül, akik az első felszólításban szerepeltek.

Az 1804-ben megbízott egyetemes „küldöttség" az 1806. augusztusában Pesten tartott egyetemes tanácskozmányhoz már jelentést terjesztett be működéséről. A jelentésben benne volt, hogy a vett utasításnak megfelelően a zsoltárokon nem eszközöltek változtatásokat, csupán csillaggal jelölték meg az „énekelhető" zsoltárverseket, a dícséretek túlnyomó részét kihagyták, a megmaradtak jórészét „megigazították", a felhívásra beküldött új énekeket megvizsgálták és közülök azokat, amelyeket használhatóknak találtak, részint változatlanul, részint kisebb-nagyobb igazításokkal besorozták a tervezett énekeskönyv anyagába.

A jelentést az egyetemes tanácskozmány jóváhagyólag tudomásulvette és megállapította az új énekeskönyv címét; egyszersmind megbízta Benedek Mihályt, hogy az egész anyagot rendezze sajtó alá, írjon hozzá előszót és imádságokat [40] s a kész kéziratot küldje el Pestre *Báthori* Gábor esperesnek, aki azt kinyomtatás végett *Wéber* Simon pozsonyi nyomdászhoz volt juttatandó. Az is határozatba ment, hogy Wéber szólíttassék fel a könyv minél olcsóbb áron való nyomtatására, mert *Láczai* (Szabó) József (akkor lepsényi lelkész) dunántúli kiküldött véleménye szerint a könyvön „nyerekedni" nem kell. Végül a prédikátorokat felszólította az egyetemes tanácskozmány, hogy az új énekeskönyvnek a gyülekezetek által való elfogadását buzgón szorgalmazzák.

Alig oszlott szét az egyetemes tanácskozmány ülése, a tiszántúli kerület 1806. októberében tartott gyűlésében elhatározta, hogy fel kell szólítani a többi kerületeket a kinyomtatás tekintetében hozott határozat megváltoztatására és ahhoz való hozzájárulásra, hogy az énekeskönyvet ne Pozsonyban Wébernél, hanem Debrecenben nyomassák; egyrészt mert az énekeskönyv ügyében a tiszántúli kerületbeli atyafiak fáradoztak legtöbbet, másrészt mert Wéber példány-

[40] Később Benedek imádságait, amelyeknek kezdőbetűi az ő nevét adták ki, más könyörgésekkel pótolták.

ívenként egy polturáért (azaz másfél krajcárért) hajlandó a könyvet nyomni, a debreceni nyomda pedig egy krajcárért, pedig a debreceni jobban és szebben végezné el a munkát mint Wéber, akinek eddig kiadott énekeskönyvei mind a papirosra, mind a betűre nézve igen rosszak; végül mert a korrektúrát is könnyebb volna Debrecenben helyben végezni. A többi kerületek hamar megadták beleegyezésüket ahhoz, hogy az énekeskönyv Debrecenben készüljön el.

Ugyanezen a kerületi gyűlésen Benedek Mihály — ekkor már tiszántúli szuperintendens — bejelentette, hogy szükség volna még alkalmas énekekre a vasárnap délesti katekizmusi tanításokhoz (amilyenek már *Losontzi* István „Éneklésben Tanító Mester"-ében és az 1777-es kolozsvári énekeskönyvben is találhatók), és hogy ilyeneknek a készítésére már fel is szólította azokat, akiknek a pályázatra beküldött énekei elfogadtattak. A beküldendő katekizmusi énekek megbírálására a közgyűlés a debreceni professzoroknak és prédikátoroknak adott megbízást.

Ámbár az örökké állandónak nevezett 1791: XXVI. tc. (5. §.) világosan megengedi, hogy a magyarországi két evangélikus felekezet hitvallásos (szimbolikus), theológiai és kegyességi iratait, tehát az énekeskönyvet is a királynak bejelentett, saját felelős cenzorai felügyelete mellett szabadon kinyomtathatja (csupán a kész könyvből kell három példányt megküldeni a királynak a helytartótanács útján), a magyar királyi Helytartótanács 1807-ben mégis felszólítást intézett a tiszántúli egyházkerülethez, hogy az énekeskönyv kéziratát megtekintés végett bocsássa rendelkezésre. Egyebek között ez a helytartótanácsi érdeklődés is okozta azt, hogy az immáron kész, sőt 1806. évi keltezésű előszóval ellátott énekeskönyv megjelenése még több mint hat évet késett. A további fejleményeket idb. *Révész* Imre (id. m. 15—16. ll.) így foglalja össze:

„Sokat szenvedett és küzdött szegény jó atyáink megúnták, vagy nem győzték mindig a viaskodást, hanem kitérő válaszokat adtak néha. Így ama kívánatra is csak annyit feleltek, hogy nincsenek még mind készen az énekek; *majd „felküldődnek" ha összekerülnek.* Azonban, évekig nem küldötték biz azokat fel s talán sohasem is küldötték volna, hanem a feledékenység sokat elborító leple alatt, ama parancs tisztelet teljes mellőzésével az énekes könyvet egyszerűen világra bocsátották volna, ha anyagi érdekek, az új énekes könyv kiadására és jövedelmére nézve, az úgynevezett *kizárólagos szabadalom* kieszközlését nem javallották volna."

„A magyarországi reformált egyháznak ugyanis, a dicső emlékezetű magyar református erdélyi fejedelmek letünte után, az élet egyéb kínai mellett, egyik folytonos társa volt a szegénység is, mely ottan-ottan, némely dolgokra nézve csaknem teljes végínséggé lőn. Így a mult század vége felé s a jelen (XIX!) század elején is, a vallástudományi felsőbb műveltségnek nagy alászállásától tartottak, és pedig méltán tartottak atyáink. Főiskoláinkban a professorok száma, a nagy fontosságú tudományhoz képest igen csekély volt; a külföldi jeles iskolákat még nem látogathatták a leendő papok és tanárok, részint a felsőbb tilalmak, részint a háborús viszonyok miatt. Emelni kellett tehát hazánkban a főiskolákat, s im e célra szánták atyáink azon tiszta hasznot, mely az énekes könyvekből, azoknak kizárólagos szabadalom melletti nyomatása folytán be fogna jőni."

„Ily értelemben indítá meg az ügyet az 1809. februári egyetemes tanácskozmány is; — most azonban már a Helytartótanács határozottan kívánta az énekek kéziratait s egyszersmind 12 forintot a szabadalomért, amely *szabadalom* aztán idővártatva, *1812. szeptember 18*-dik napjáról kelve, csakugyan le is érkezett azon megjegyzéssel, hogy a 12 frt, nem bankóban kell érette, mint felküldetett, hanem pengőben, melyre az ügyet intéző tiszántúli egyházkerület végzésileg egyszerűen ezt válaszolta: „k i f o g p ó t o l ó d n i."

Az úgynevezett 1806-os énekeskönyv tehát 1813-ban jelent meg, mert a tiszántúli egyházkerület ezévi áprilisi gyűlése hirdette ki először, hogy a kért szabadalom [41] megérkezett és az énekeskönyv elkészült; egyben felszólította a többi kerületeket, hogy a részükre eső példányokat szállíttassák el; végül közölte, hogy a példányonkénti nyomtatási költség egy váltó forintot tesz ki, az eladási ár pedig két váltó forint lehet. Ugyanez évi augusztusi közgyűlésén a két forintos árat úgy módosította, hogy fűzve 1 frt. 30 krajcár, kötve 2 frt. 21 krajcár váltóban. Bár a kerületi határozat arról szólt, hogy ennek a módosításnak célja a könnyebb megszerezhetés, ha az eredeti két forintos ár kötött példányra vonatkozik, akkor úgy tűnik fel, hogy az ármódosítás nem mérséklés volt, annál is inkább mert fűzött énekeskönyvet nem lehetne sokáig forgatni a teljes szétszakadás veszedelme nélkül, tehát az új énekeskönyv beszerzési költségei mindig kötött példányra vonatkoztatva állapíthatók meg.

Még meg sem érkezett a kizárólagos szabadalom, amikor már a többi kerületek részéről megnyilvánult a féltékenység Debrecen irányában. Egyideig ugyan nem következett

[41] Ez volt az a „Nos Franciscus Primus" kezdetű, „Privilegium exclusivum pro parte typographiae Debreczinensis" címmel ellátott latinnyelvű szöveg, amit ott látunk minden 1813-tól 1920-ig bezárólag megjelent magyarországi református énekeskönyv első lapjain.

be szakadás, de később arra is sor került és attól fogva az énekeskönyvet ismét több helyen nyomták.

Ez az énekeskönyv maradt használatban a magyarországi református egyház gyülekezeteiben 1813-tól a debreceni 1877-es revízión keresztül egészen 1921-ig, sőt sok helyen még jóval azután is. Az énekeskönyvet kivált a falusi nép általában nem fogadta szívesen. Vannak tudósítások arról, hogy helyenként, amikor a felsőbbségtől vett utasítás értelmében a lelkipásztorok siettették, vagy erőszakolni próbálták annak bevezetését, valóságos zendülések keletkeztek. Ennek okát nem csupán az ösztönös népi konzervativizmusban, vagy a minden újnak megtanulásától eleve oldozkodó tunyaságban kell keresnünk, hiszen amikor, mint a reformáció századában is történt, az *egészséges* kollektív igény az új formákban a neki megfelelő táplálékot kapja, akkor azt készséggel felveszi és rövid idő alatt fel is tudja magába dolgozni. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy népünk megszokott, kedves régi magyar énekeinek tömeges kihagyását fájlalta, mert ösztönösen érezte, hogy ezek, az új énekeskönyv előszavában együgyűnek bélyegzett énekek voltak az ő igazi sioni énekei. Épen egy ilyen ének, *Szegedi Kis* István „Szánja az Úr Isten híveinek romlását" kezdetű jeremiádja az, amelyikre a költői dolgokban együgyűnek épen nem nevezhető *Arany* János kedvesen emlékszik vissza mint gyermekkori kedvenc énekére, megjegyezvén, hogy dallamát is jól ismeri és versformáját nagyon szép, tiszta magyar üteműnek tartja. (A magyar nemzeti versidomról, 286 sk. l.) — Arany János 1817-ben született, az általa idézett ének pedig már az 1720. évi lőcsei kiadás óta hiányzik a magyarországi és erdélyi református egyházi énekeskönyvből; annál jelentősebb tehát, hogy azt dallamával együtt gyermekkorától fogva jól ismerte, mert ez azt bizonyítja, hogy igen sok, a szalontai egyszerű parasztcsaládhoz hasonló református háznép talán nyomtatott, vagy írott betű, de többnyire (a dallam tekintetében pedig jóformán kizárólag) *szájhagyomány útján* több mint száz esztendőn *át tudta örökíteni* azt a keresztyén magyar hagyományt, amit a későbbi, szikkadt lelkű kor ízlése szemrebbenés és lelkiismeretfurdalás nélkül, sőt

„a tudományok magasabb mértékére" hivatkozva dobott ki a szemétdombra.

A régi magyar énekek néhány hírmondóul meghagyottat leszámítva csaknem gyökeres kiirtásával megszakadt a magyar református éneklés hagyományi folytonossága. Ennek a ténynek fájdalmas voltán az sem segít, hogy az 1813. évi énekeskönyv új dícséretei között szép számmal akadnak olyanok is (kivált a *Nagy* Istvántól, *Lengyel* Józseftől, *Losontzi* Istvántól és *Pálóczi Horváth* Ádámtól származók között), amelyek gyülekezeti éneklésünk gazdagítására váltak, vagy legalább is annak elszegényedését a maguk értékével enyhítették. A szakadék megnyílt, hogy egyre tovább szélesedjék, és a magyar református gyülekezeti éneklés theológiai, kegyességi és ízlésbeli hanyatlásán keresztül a megújulás tekintetében századunk kezdete óta egyre erősebben jelentkező igények alig feloldható ellentéteit hagyja létrejönni. A megszakadt magyar reformátori énekhagyomány helyreállítása és gyülekezeti éneklésünkbe való újrabeiktatása *ezért látszik* ma csaknem olyan nehéznek, sőt bizonyos esetekben még nehezebbnek, mint amilyen 1813 után a szerkesztők minden jószándéka ellenére e tekintetben elhibázott énekeskönyv elfogadtatása volt.

9. Az 1806. évi revízió elvei és eredményei.

Az a nemzedék, amelynek felfogását „a' Helvétziai Vallástételt követő négy Superintendentzia egyező akaratjával" és *Benedek* Mihály tollából Pesten, 1806. aug. 24-én kelt *Tudósítás* (előszó) híven tükrözi, a tőle telhető legjobb akarattal és célkitűzéssel fogott hozzá munkájához és bizonyára legjobb tudása szerint végezte el azt. Munkájában jóformán semmi figyelemmel nem volt az addigi és egykorú külföldi énekköltésre, (néhány németből átültetett darabját korántsem ennek az irodalomnak részben már az Új Zengedező Mennyei Karból rendelkezésre is álló gyöngyeiből válogatta ki), hanem egészen eredeti magyar református énekeskönyvet készített. Új énekei a kor mértékével általában elfogadhatók, egyrészük pedig, főleg szellemében, a kort meghaladó értékű és bensőséges alkotásnak bizonyult. Zenei te-

kintetben munkálkodása úgy hat, mintha *Maróthi* György sohasem élt volna, vagy legalább is nem debreceni tanár lett volna, de mindössze 40 dícséret- és invokációdallama közül 39 a régebbi magyar református énekekből származik és az az egy, amit (az Öreg debreceni szöveg nélküli kótaközlése után) a külföldi anyagból merített, épen az „Uram a töredelmes" gyönyörű melódiája. Az 1813-as énekeskönyv készítőinek alapvető tévedése egyrészt a régi magyar református énekek túlságos nagy hányadának önkényes félretételében, másrészt a kor igényeihez való alkalmazkodásukban mutatkozik meg.

Amint nemcsak az előszóból, hanem különösen magából az énekeskönyvből kitűnik, a négy szuperintendencia egyező akaratja a kor színvonalán állva, a kor igényeit kívánta szolgálni. Az elődökről ugyan, „kik az Istenhez és szent Vallásunkhoz vonzódó szeretetektől indíttatvánn, az akkori idők, és nékik adatott ajándékok szerint" a régi énekeket írták, áldással emlékezik meg, de rögtön hozzáteszi, hogy „ha a' mai időkbenn élnének, úgymint a' melyekbenn... a' Tudományok nagyobb mértékre jutottak ... nyelvünk gyarapítódvánn és tsínosítódvánn, tökéletesebbé tevődött, ezt az újítást ... sürgetni el nem múlatnák". A régi dícséretek nagyrészének félretételét azzal indokolja, hogy „jóllehet a' Hymnusok, Innepi és egyébféle Dítséretek száma többre mégyen negyedfélszáznál: azok között mindazáltal, bár akárki vi'sgálja meg, nehezenn találhatni százat, a'melynek éneklése kivált szent Gyülekezetinkbenn szokásba lett volna ... harmadfélszáza tsak a' helyet foglalta, és a' könyvet drágította". Kitűnik az is, hogy „ezt a' fogyatkozást régtől fogva Ekklé'siáinknak számos tanúlt Tagjai" vették észre, akik kívánták, hogy a „már mintegy közűl akaratúl félre tevődött Énekek helyébe újak és alkalmatosabbak szerződnének, a meghagyhatók pedig megigazítódnának", sőt a Tudósítás még azt is hírül adja, hogy ezt a fogyatkozást „még a' köznép is" érezte. Valójában azonban az történt, hogy az akkori egyházi vezetőség, amelyből minden emberi és korszerű tanultsága és vallásossága ellenére hiányzott a biblikus keresztyén kegyesség és hagyomány iránti érzék, egyoldalú érveléssel így támasztotta alá és így érvényesítette

a maga theologiai racionalizmusát olyan területen, ahol ezt a reformot ebben a formában a kor theológusainak szűkebb körén kívül talán senki sem kívánta, vagy legalább is nem sürgette. A XVI. század énekeiben ez a kor voltaképen nem a formai csiszoltságot keveselte, hanem — ha nyiltan nem is vallotta meg, — a gyökeres biblicitást sokallotta. Ezt a magatartást a meghagyott régi dícséretek szövegein véghezvitt — túlnyomóan nem formai, hanem theologiai természetű változtatásokon kívül elsősorban a zsoltárversek megcsillagozásának a szempontjai árulják el. Ez volt továbbá az első magyar református énekeskönyv, amelyben nem találunk bibliai jeligét.

Mire az énekeskönyv elkészült, az előszóban említett „alig száz" közhasználatban álló, tehát feltételezhetően megtartásra alkalmasnak elismert dícséret közül mindössze 54 olyan maradt meg, amelyek az 1778-as „Öreg" énekeskönyvben vagy a megelőzőkben benne voltak.[42] A régi és új énekek mennyiségét és arányát tekintve ez azt jelenti, hogy az invokációkkal együtt 253 énekből régi 21.4%, új pedig 78.6%, az arány tehát 54:199. Nyilvánvaló, hogy helyes és a Szentírásra, valamint a magyar reformátori multra támaszkodó theológiai és történelmi mértékkel nem lett volna szabad kiselejtezni közel háromszáz esztendő énekeinek csaknem hathetedrészét,[43] hogy azokat a meghagyott énekek számát csaknem négyszeresen túlhaladó ki nem próbált, megrendelésre készült újakkal pótolják. Isten különös kegyelmének köszönhető, hogy a rengeteg új ének közül csaknem felényi rész mégis elfogadhatónak, sőt a Szentírás követelményei iránt fogékonyabb és engedelmesebb elfogulatlan mai értékelés szempontjából is értékállónak bizonyult.

Az igazítások (átdolgozások) nemcsak a meghagyott régi, hanem a frissen készült új énekek egyrészére is kiterjedtek. Amazok közül (a puszta verselhagyásokat nem számítva) 17, emezekből 63, tehát összesen 80 ének ment át az

[42] Ebben a számban nincsenek benne Losontzinak és Szőnyi Benjáminnak korábban keletkezett, de ekkor kisebb-nagyobb mértékben, sőt néhány esetben a felismerhetetlenség határáig átdolgozott énekei, de benne vannak az invokációk. A dícséretek száma 238, az invokációké 15; a dícséret- és invokációdallamok együttes száma 40.

[43] A meghagyott 54 ének az 1778-as 370 darabjának csak 14.6%-a.

igazítók kezén, akik közül a legtöbbet, 41 darabot *Benedek* Mihály dolgozta át. Utána következett a fiatalon elhalt *Bajnóczi* János a felvett 17 *Losontzi*-ének átdolgozásával. Losontzi énekeit már az 1939. évi délvidéki énekeskönyv és most egynek kivételével (437. sz., „Ó Jézus, mi idvességünk") a próbaénekeskönyv is eredeti szövegükkel állította vissza, csupán a zsoltárdallamok ritmusa következtében eszközölt legelkerülhetetlenebb prozódikus igazításokkal. A *Diószegi* Sámuel átdolgozásai közül most megtartottuk a „Dicsőült helyeken" (278. sz.) 1806-os alakját, de elmaradt belőle több versszak. Nem tarthattuk meg *Szűcs* Gergelynek azt az átdolgozását, amely *Szőnyi* Benjámin „Meglett a szabadulás és az erő" kezdetű adventi énekéből jött létre „Hogy eljött az idők teljessége" kezdettel. Itt Szűcs ismert átdolgozásából csak a két kezdősort hagytuk meg az eredeti (144. zsoltár-) dallamhoz alkalmazkodva, azután pedig visszatértünk *Szőnyi* szövegéhez, amelynek csupán prozódiai döccenőin és egy-két naív kifejezésformáján igazítottunk annyit, amennyi a legszükségesebb volt. A többi átdolgozók (*Földvári* József, *Láczai* Szabó József, *Sárvári* Pál, *Varga* István) munkájával és általában az 1806-ban eszközölt átdolgozásokkal kapcsolatban a XVIII. századi és régebbi szövegeknél igyekeztünk az eredetihez, mint alaphoz visszatérni, a XIX. századi szövegeket pedig az akori énekeskönyvben megjelent átdolgozott alakjukban vettük át. Ha ezeken a szövegeken további változtatásokat eszközöltünk itt-ott, az ismét egyedül csak az énekelhetőség (prozódia) érdekében történt, mindig több tisztelettel a szöveg és a nyelvi egykorúság iránt, mint amennyit a prozódiai követelmények teljes érvényesítése megengedett volna.

Mint érdekes jelenséget említjük meg azt, hogy az 1806. évi átdolgozások az akkori új énekek közül aránytalanul nagyobb mértékben az ünnepi, vasárnapi és katekizmusi énekeket érintették; a legcsekélyebb kegyességi (és irodalmi) értékű alkalmiak között alig van, amelyiket igazítottak volna.

A túlnyomórészt genfi zsoltárdallamokra készült egykorú énekeknek a ritmikus dallamalakhoz való igazodása nem egyforma mértékű, de általában nem rosszabb, mint a

Szenczi Molnár zsoltárverseié. Ugyanannak a szerzőnek is vannak sikerült és gyengébb prozódiájú énekszövegei, mégis a legjobbakat e tekintetben *Pálóczi Horváth* Ádám, *Losontzi* István és *Lengyel* József versei között találhatjuk. Annyit kétségkívül meg lehet állapítani a szövegekből, vagy azoknak túlnyomó részéből, hogy az írók tudták, hogy a genfi zsoltárdallamoknak ritmusuk van és ehhez a ritmushoz igyekeztek is a maguk költői tehetsége, egykorú prozódiai érzéke és zenei tanultsága szerint való mértékben alkalmazkodni.

A dícséretrész dallamszegénysége (40 dallam) mellett feltűnő a zenei rész gondozatlansága. A zsoltárversek megcsillagozása és a racionálista theologiának nem tetsző versek „nem énekelhetővé" nyilvánítása helyett jobb lett volna a szövegek zenei-prozódiai döccenőire felfigyelni, azonkívül a hangjegyekben a dúr-moll dallamromlások módosulásait és a kótasajtóhibákat, valamint a régi dícséretek dallamtorzulásit kiküszöbölni. Ehelyett, bár hangjegyhibák tekintetében 1778-cal szemben nem mutatkozik visszaesés, haladást sem lehet megállapítani, pedig a tudományok büszkén emlegetett „nagyobb mértéke" ezen a téren is időszerűvé tette volna a fejlődést. Azt mégis el kell ismernünk, hogy el-elcsúsztatott kulcsai és hangjegyei ellenére is ez az énekeskönyv szögletes-kótás kiadásaiban még mindig fölötte állott zeneileg az 1921. évinek, amelynek lompos, kiegyenlített hangjegyei éneklésünk legsötétebb zenei mélypontját jelzik, mert az 1813-as énekeskönyv, ha elődjeitől átvett és újakkal tetézett hangjegyhibákkal megtüzdelve is, világosan mutatta a dallamok ritmikus voltát.

10. Az 1837. évi kolozsvári énekeskönyv.

A XIX. század magyar református theologiai racionálizmusának legjellegzetesebb énekügyi terméke mégsem a magyarországi négy szuperintendencia egyező akaratjával készült debreceni, hanem az 1837. évi erdélyi énekeskönyv volt, amely Kolozsvárt jelent meg. Bármennyire radikálisan szakított az 1777-es énekeskönyv a hagyománnyal, két tekintetben nem tarthatta azt a kor gyermeke időszerűnek: először azért, mert 161 dícséretének közel háromnegyedrészét

kitevő új énekeit javarészt *Losontzi* és *Szőnyi*, meg *Ráday* munkái közül válogatta össze, tehát a kor szent poétáinak [44] nem nyujtott kellő érvényesülési teret; másodszor meg azért, mert a genfi zsoltárokat változtatás nélkül meghagyta. Ezért, meg a debreceni úttörést folytatandó, az erdélyi egyház 1834. évi közzsinata megállapította az új énekeskönyv szerkesztésének alapelveit és az itt megállapított előírások szerint végzett előkészítő és szerkesztői munkálatoknak az 1836. és 1837. évi közönséges szent zsinataiban eszközölt jóváhagyása után, az utóbbi év utolsó napjáról keltezve kibocsátotta a „Megújított Énekeskönyv"-et.

Ennek az énekeskönyvnek általános jellemzésére nem lesz haszontalan idézni a könyv elején álló „Értesítés" fontosabb megállapításait, külön *kiemelve* azokat, amelyek leginkább tükrözik a kor szellemét; azt a szellemet, amely önmagában és általában az emberben szívesebben gyönyörködött, mint Istenben és az Ő Lelke szerint valókban. Mindjárt elől megállapítja az előszó írója, hogy *„maga e gyüjtemény szól* ugyan *magáért az egyenes ítélőnek,* ki az 1777-től fogva teljességgel meg nem újított énekeskönyvünket és *jelenkorunk sürgető kívánatait* ismeri, de mint *közérdekű vallásos könyv"*, márcsak a közönség tekintetéből is bővebb ismertetést kíván.

A szerkesztésben követett eljárásmódról ezt mondja: „különös figyelem fordíttatott arra, hogy régibb dícséreteinkből minden alkalomra a jobbak ... melódiáink közül pedig csak a szebbek és szokottabbak maradjanak meg. Így *az öregek* és *a megszokottaknak előítéletes* pártolói is feltalálják benne kedvelt énekeiket, s ha némi részben kívánataikat kielégítve nem látandják is, megnyugosznak azon, hogy *mindenkinek ebbéli teljes kielégítést szerezni éppen lehetetlen volt.* Azonban a megmaradott régi énekeken sok változtatás nem tétetett, nehogy a régiségnek kitetsző s kedvelt színét elveszessék, s *új jeles darabokká se öntethessenek"*.[45]

A zsoltárokkal szemben követett eljárást így magyaráz-

[44] Ez az elnevezés nem a mai szemléletünkből visszavetített csúfnév, hanem az énekköltők egykorú megkülönböztető neve.

[45] Ilyen hymnologiai szemlélettel alapozták meg azt az énekeskönyvet, amely az 1921-es énekeskönyvünk „új" anyagának fő ősforrásává lett.

za: „Sz. Dávid zsoltárait, mint *nagyobbára a zsidó nemzet történeteire s innepeire szerkesztetteket, s mint amelyeket a keresztyén ember sok válogatás után is kevés értelemmel énekelhet,* külső országi hitsorsosink egészen kihagyták,[46] de jelen énekeskönyvünk végén ... néhány szokottabb és szebb melódiájú zsoltárok tulajdon számjaik alatt ... megmaradtak, s *e részben a régi énekeskönyv is használható.* Ha pedig valaki *hiában kereséndi* ezen kiválogatottak között némely kedvelt zsoltárait: nyugtassa meg magát itt is annak meggondolásában, hogy *mindennek kedvét sem tudni, sem teljesíteni nem lehetett*". — Ez az érvelés, az Isten igéjéből merített zsoltárokkal, az ősi kegyességgel és annak igényeivel szemben szinte cinikusan ható ember-gőgjével valóban „önmagáért szól", de fájdalmas mértékben ellenkező értelemben azzal, aminek a korfelfogás szánta.

„Miként töltetett bé ennyi kihagyottaknak helye, érezni fogják a figyelmes olvasó s buzgó keresztyének. *Szinte száz új dícséretek válogattattak ki erdélyi anyaszentegyházunk T. T.*[47] *férfiainak beküldött munkáikból;* mintegy ötven jeles darabok vétettek által szomszéd nemes magyar hazabeli hitsorsosink megújított énekeskönyveikből; azonkívül eddigi katekhizációi énekeink is nagyobbára az ott tétetett jobbítások szerint maradtak meg. Hálás köszönetet érdemelnek *buzgón dolgozott T. T. férfiaink; legédesebb jutalmokat pedig ... öntudatjaikban fel fogják találni.* Örömet szerez szomszéd hazabeli hitsorsosainknak is tudhatni azt, hogy *világos, értelemmel, ízléssel és kegyes érzéssel készült énekeik itt is lelki éldelettel* használtatnak ... Belső becsét (az énekeskönyvnek) külső formájával is ajánlóbbá, s az egészet *egy vallásos ember* házi kincsévé tenni törekedtünk, buzgón óhajtva, hogy ... *az igazi vallásos erkölcsi* életnek elevenítésére és erősítésére szolgálhason!"

Az énekeskönyv csaknem száz új éneke T. T. szerzőinek nevéről itt most nem emlékszünk meg. Annak a négy énekének, amelyek a próbaénekeskönyvbe most felvétettek (172,

[46] Ez a megállapítás ebben a formában még az akkori időkre nézve sem áll, mert „külországi hitsorsosaink" között a zsoltárok nagymértékű elhanyagolása ellenére sem következett be sehol sem az, hogy egészen kihagyták volna őket.

[47] = „Tiszteletes és Túdós".

173, 408. és 474. sz. alatt), a szerzőit név szerint nem ismerjük; legjellemzőbb és sokáig legnépszerűbb ismert eredetű darabjai pedig jobb, ha a jótékony feledés homályába merülnek. Ha azonban valaki egyszer megírja a magyar református theologiai racionálizmus énekköltészetének történetét, ezekben az énekekben fogja találni munkájához a legtanulságosabb szemléltető anyagot.

Az a szemléletmód, amelyet a most letűnő 1921. évi énekeskönyvünk 93., 96., 97. és 98. számú vasárnapi énekeiből és főleg az ú. n. alkalmi énekekből jól ismerünk, nyomja rá bélyegét az 1837-es erdélyi énekeskönyvre. A „Nagy Isten, téged imád" és a „Mindenható leborulva" dallamára különösen sok új szöveget alkalmaztak, sőt a meghagyott kevés zsoltár között a CXXX-ik szövegét is az előbbire húzták rá. A meghagyott zsoltárok száma 31, ebből 27 a saját dallamával, de három dícséretnek is zsoltárdallama van. A dícséretdallamok száma 27, tehát a 221 dícséretnek mindössze 12.2%-a. Dallamok tekintetében ez a legszegényesebb tartalmú magyar református énekeskönyv. A 221 dícséret közül 59 a hetenkénti vagy naponkénti templomi szolgálatok alkalmaira rendelt ének, ezekhez járul 42 üdvtörténeti-ünnepi, 52 katekizmusi, 16 úrvacsorai-konfirmációi és harmincnyolcféle üdvtörténeten kívüli alkalomra való 52 dícséret. Az utóbbiak között ilyen címek is találhatók: „polgári társaság ünnepén" (CCXII. sz.),[48] „fejedelem születése innepén" (CCXIV. sz., a „Gott erhalte" két sorral megrövidített korcs dallamváltozatával!), „új énekeskönyv bevételekor" (CCXX. sz.). Innét ered a „Megszólala az orgona" kezdetű orgonaavatási ének is, amely a „repülő gondolat öbledező" hangjairól szóló üres és hamis retorikájával nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar református templomi orgonák felavatási alkalmairól száműzettessenek a százötvenedik zsoltár felséges énekelt igéi. Általában ez énekszövegek hamis theologiája, retoricizmusa, vagy ma már végképen megfakult, olcsó stílusnegédességei legjobban ezekben az alkalmi énekekben ütköznek ki. Ezeknek a tipikus 1837-beli énekeknek ma már a legjobbjai is erősen megszürkültek, de időköz-

[48] Az 1777. és 1837. évi erdélyi énekeskönyvekben a dícséretek is római sorszámozással vannak ellátva.

ben mind Erdélyben, mind egyrészüknek az 1921-es énekeskönyvbe való felvételükön keresztül Magyarországon rengeteg kárt okoztak azzal, hogy a régi szép énekek kitúrása után éneklésünkben szinte a főhelyet foglalták el, nemzedékek ízlését rontva, maradék kegyességünket tovább bomlasztva, a jobbra szomjúhozókat úntatva és énekeskönyvünktől elidegenítve, és az éneklés evangéliumi megújulását megakadályozva.

Hasonlóan sok a lélekromboló, mert nem igaz hitet sugárzó vagy legalább is az igétől idegen tartalmú darab az énekeskönyv CCXXII—CCXLIV. sorszámai alatt álló 23 halotti ének között. Halotti énekeskönyveink — a magyarországiak is — a XIX. századtól fogva a korszellemnek megfelelő hanyatlást tükrözik az anyaországban 1921-ig különálló gyülekezeti énekeskönyveket is meghaladó mértékben. A XVII. századi, vagy még korábbi temetési énekek pozitív, hitvalló hangja után az új darabokban pogány, néha egyenesen Istennel perbeszálló siránkozás, vagy ríkató halottbeszéltetés jelentkezik, aminek eredménye a mindenféle egyéb „valláserkölcsi" énekek hatásával együtt egyházunk nagy megmérettetésének idejére abban mutatkozott meg, hogy az eltékozolt magyar református kegyességből az átlagos egyháztagban istenhit tekintetében jó ha unitárizmust, az örökéletről való felfogás tekintetében pedig kellemes meglepetés, ha buddhizmusnál többet találhatunk. Nem csoda, ha a fejsze a fa gyökerére vettetett, mert a gyökerek elkorhadása régtől fogva tart; a folyamat eklézsiáink „tanult és rendbéli" tagjainak (pásztorainak és vigyázóinak) buzgólkodásából vette eredetét és szinte végzetesen eredményes és hosszú ideig tartó volt. Azokban az előszókban, amelyek a századeleji debreceni és a most szóban forgó kolozsvári énekeskönyvet hivatalos nyilatkozatként bevezették, nemcsak Jézus Krisztus neve, de utóbbiban még az „Isten" szó sem fordul elő.

Az énekeskönyvnek modern hangjegyei vannak, de a dallamok legtöbbjét (a néhány zsoltárét is) érthetetlen, természetellenes és rossz prozódiájú ritmussal és hajlításokkal közli. Ezek a hajlítások az erdélyi éneklésmódban nagyjából máig fennállanak. Az énekeskönyv elején néhány oldalnyi, nem nagyon sikerült hangjegyolvasási tájékoztató is áll.

11. Az 1877. évi debreceni revízió.

Az 1806-ban szerkesztett énekeskönyv elején „Jegyzések" cím alatt ezt olvashatjuk: „Minthogy Szent Dávid 'Sóltáribann sok helyekenn afféle dolgok fordulnak elő, melyek különösönn vagy a' maga személyét, vagy pedig részszerint a' régi 'Sidó nép, részszerint az Ó Testámentomi Szentegyház állapotját és szent szokásait illetik: azok a' versek, melyek a' mai időbenn is épületesenn énekelhetők, egy egy Tsillaggal jegyződtek meg".

Ennek a „csillagozásnak" igen mély, a kor theologiai egyoldalúságában és elfogultságában gyökerező okai voltak, amelyeknek eredményeként nem az jelentette a mértéket, hogy az egyes zsoltárok és zsoltárversek mennyiben juttatják szóhoz *a Kijelentés központi üzenetét,* vagy perifériku s mondanivalóit. Így azután, az ószövetségi és zsidós elemek magábanvéve is önkényes és hamis theologiából eredő elhanyagolásán kívül, sok esetben a Kijelentés magvához tartozó tartalmú zsoltárversek is csillag nélkül maradtak, így például azok, amelyekben Isten személyes megjelenéséről, ítéletéről, Sátánról, pokolról, Isten szövetségéről, a Messiásról szólnak. Kimaradt az a két zsoltárstrófa is (2: 1 és 28: 6), amelyekben a Szenczi-szövegben Krisztus neve előfordul; azonkívül kimaradtak jobbára azok a zsoltárversek, amelyekben a szociális radikálizmus és a szegények védelme jut kifejzésre, valamint azok is, amelyek kétséget ébreszthetnek az ész mindenhatóságába vetett hit ellen.

A csillagozás eredményeként 65 zsoltárnak egyetlen verse sem kapott csillagot, a többi nyolcvanötből is csak 421 vers minősült *„énekelhető"*-nek, tehát összesen több mint ezer vers maradt csillag nélkül, de még a fennmaradó 421 versből is 17 (köztük 16 önálló dallamú) zsoltár 39 megcsillagozott verse halálra ítéltetett, mert ezeknek a zsoltároknak éppen az első verseik csillagot nem kapván, az énekvezéreket és a gyülekezeteket semmi sem ösztönözte a többi versek éneklésére.[49]

Mivel az énekeskönyv kiadására vonatkozó 1812. évi

[49] L. Sipos István: „A zsoltárok helyes értékelése". Budapest, 1941.

királyi szabadalom miatt az egyházkerületek között kezdettől fogva féltékenység mutatkozott Debrecen irányában, a tiszántúli egyházkerülettől indultak ki ismét az új revízióra irányuló kezdeményezések, ezek azonban még mindig nem adhattak új irányt a korábbi hibák kiküszöbölése felé. Az egyházkerület 1874. évi októberi közgyűlése 231. sz. végzésében elrendelte a hangjegyek G-kulcsra való áttételét, az 1876. évi közgyűlés pedig 147. sz. a. elhatározta, hogy „addig is, míg az összes helv. hitv. egyházkerületek által az Énekeskönyvre nézve már célba vett *gyökeres* átalakítás létesülhetne, ezen Énekeskönyvnek *két különböző kiadása* legyen: a nagyobbik alaknál az eddigi szöveg minden nagyobb változtatás és kihagyások nélkül maradjon meg; a kisebb kiadásból ellenben mindazon zsoltár- és dícséretversek *hagyassanak ki,* amelyek énekeltetni nem szoktak; *a feltűnőbb nyelvezeti, verselési és nyomdai hibák* vagy fogyatkozások mindkét kiadásnál lehetőleg kijavíttatván és helyrepótoltatván."

Az ilymódon revideált énekeskönyv 1877-ben jelent meg Debrecenben, „KÖZ ISTENI TISZTELETRE RENDELT ÉNEKESKÖNYV" címmel. Nagyobb és kisebb kiadásai később Budapesten (Hornyánszky Viktornál) is megjelentek; a debreceni kiadás „Tudósítás" c. előszavát azonban a budapestiek nem tartalmazzák, azonkívül ezeknek dallamait a nagyobb alakú kiadások továbbra is C-kulccsal és menzurális hangjegyekkel hozzák.

A kétfajta kiadás zsoltárainak csillagozása, sőt néhány helyen szövegalakja is eltéréseket mutat. Ha a két változat közül a teljesebb nagy alakot vesszük irányadónak, az a csillagozás mértékét tekintve, nem megy olyan messzire, mint az 1806-os kiadás: a zsoltárok első versét minden esetben meghagyja, az 53. és 76. kivételével, amelyek a kisebb kiadásban nincsenek is benne. Még négy zsoltár (2, 3, 20, 32!) első verse nem kapott csak itt csillagot, de azért ezek dallamukkal együtt benne vannak a kisebb kiadásban. Végeredményben pedig az 1806-os 421 verssel szemben itt 623 vers minősül „énekelhető"-nek. A kihagyott versek sorszámait pedig a kis kiadás is feltünteti. Nagyjából ez az 1877. évi csillagozás vált azután később az 1921. évi énekeskönyvbe felvett zsoltárversek megállapításának az alapjává. Az eszkö-

zölt szövegváltoztatások jobbára ötletszerűek, részint fölöslegesek, részint következetlenek és általában továbbra is elszintelenítő hatásúak voltak.

A dallamok G-kulcsra való átírása magában véve helyes és időszerű lett volna, ha nem járt volna együtt a kiegyenlített, tehát ritmikai tekintetben közömbös írásmód jogosulatlan, és a dallamok szépségeit leromboló bevezetésével és az ennek megfelelő lompos gyülekezeti éneklésmód szentesítésével.

Mindent egybevetve tehát az 1877. évi debreceni revízió eltévesztett munka volt. Sajnos, hogy ezt akkor nem ismerték fel és az énekeskönyv megújításának azok a további előkészítő munkálatai, amelyek később az 1921. évi énekeskönyv megalkotására vezettek, lényegileg ebből az elhibázott revíziós kísérletből indultak ki.

12. Az 1921-es énekeskönyv előkészítése.

Az egyetemes konvent 1879. évi 32. sz. határozatával az egyházkerületi énekügyi bizottságok tagjaiból alakult értekezlet javaslata alapján megszervezte az egyetemes énekügyi bizottságot, amelynek első elnökei *Nagy* Péter erdélyi püspök, majd (1887) *Szász* Károly és (1889) *Fejes* István voltak.

A régóta tervbevett és erjedő újítás szempontjairól már korábban is napvilágot láttak különböző véleménynyilvánítások. Ezek közül különös figyelmet és megszívlelést érdemel ma is *Arany* Jánosnak a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. évi 11. számában megjelent írása, amelyben egyebek között ez áll:

„A magyarországi reformátusok úgy nevezett „új" énekeskönyvében sok szép ének találtatik, melyek a bibliai és költői kenetet lelkesen tudták összeegyeztetni, s melyektől a nép nem is válna meg örömest. De abban is volna mit javítani; csakhogy a javítás ne álljon felcifrázásból, világi tulipánnal, rózsával népieskedő affectatióval; s az ott található, sokszor igen talpraesett rímelés ne cseréltessék föl esetlen asszonáncz-kopogással . . . olvastunk néhány újabb korban keletkezett vallási éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon *negélylés nélküli,* igaz bensőséget, azon buzgó

vallásos érzelmet, amelytől régibb énekeink jobbjai át vannak hatva. *Igazság:* itt is, mint a költői productio minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: csak zengő ércz és pengő czimbalom."

Később, 1882-ben a dunamelléki egyházkerület *Arany*t felkérte bírálatra a zsoltárok újonnan tervezett szövegét illetően. A költő a szövegeket tartalmazó füzet hátlapjára ezt a jegyzetet írta:

„Nem vagyok oly helyzetben, hogy olvassak, összehasonlítást tegyek, bíráljak. Az eredeti szöveget kellene ismernem, Marot és Béza költői paraphrasisaival egybevetnem, ezeket Molnárral s az új dolgozattal hasonlítnom össze; de a zsidót nem is tudom, a többi munkára szemem képtelen. Részemről azt hiszem, Molnárt *elég lett volna egészen szokatlan archaismusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja s úgy tiszteli.*"

„A dícséretekre nézve sem gondolom, hogy a köznép jobban értené a *felvirágozott,* mint a *bibliai* nyelvet, vagy, hogy a Csokonai-iskola teljes rímeinél jobban kapna toldott-foldott asszonánczokon. *Jó éneket írni nincs a mai kor szellemében, mert vallási ihlet nélkül költői sincsen.*"

Kár, hogy *Arany* János ma is mindenben helytálló intelmei sem akkor, sem a későbbi időkben nem találtak megszívlelésre, mert a további munkálatok eredményei egészen 1921-ig mást mutatnak, mint amire a legmagyarabb költő akkor fel akarta hívni az illetékeseket és a közfigyelmet.

Időközben *Begedi* Lajos (1886-ban) magyarladi lelkész magánszorgalomból elkészítette az énekeskönyv revízióját és azt a saját költségén dallamok nélkül ki is adta. Ezt, valamint az 1881 óta benyujtott és három füzetben kiadott új énekeket egy bírálóbizottságnak adták ki.

Az előkészítő munka legjelentékenyebb és leghoszabb ideig munkálkodó irányítója *Fejes* István sátoraljaújhelyi lelkész, később tiszáninneni püspök volt, akinek liberális theológiai alapállását, irodalmi és zenei mértékét és szempontjait ugyan nem tehetjük magunkévá, de szorgalmas, és a maga korának szempontjai szerint színvonalra törekvő munkálkodását meg kell becsülnünk. Elnökségének kezdetétől

(1889) fogva 1900-ig hat füzetben adta ki azokat az énekeket, amelyeket az új énekeskönyv anyagának összeállításánál figyelembe kívánt vétetni. Ezek között nem csupán új énekek voltak, hanem régiek is, amelyeknek dallamát tekintve megjelennek mind itt, mind az 1901-ben megjelent, kb. 400 oldalas nagy „*Gyüjtemény*"-ben a kor jellemző magyar ritmustörekvései.[50] Ezt a könyvet meglehetős terjedelmű, *Fejes* István szempontjait felfedő tanulmány vezeti be.

Időközben, már a hetvenes évek óta, egyházi lapjaink is egyre-másra közölték a legkülönbözőbb értékű, többnyire kisebb-nagyobb poétai adományokkal ékeskedő lelkészek tollából származó eredeti énekszövegeket és új zsoltár-átköltéseket, vagy átdolgozásokat, amelyeknek legnagyobb részét nem a bibliai szöveghez való hűségre törekvés, hanem a minden mélyebb szempontot figyelmen kívül hagyó modernizálás vágya hívta életre. Ennek a kornak a zsoltárátköltői közül talán *Baksay* Sándort lehetne kiemelni néhány igényesebb és sikerült darabjával. Maga *Fejes* István, majd később *Pálóczi Czinke* István, *Szabolcska* Mihály, *Baltazár* Dezső és a jelen század harmincas éveiben *Dusza* Béla is foglalkoztak a zsoltárok átköltésével több-kevesebb sikerrel. Közülök Fejes István és Baltazár Dezső az 1921-es magyarországi énekeskönyv átdolgozásait végezték, Czinke István pedig az 1925. évi felvidéki énekeskönyv megalkotója és szövegeinek átdolgozója volt.

Ugyancsak a mult század utolsó harmadától fogva találkozunk, főként a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap" évfolyamaiban *Kálmán* Farkas nevével és írásaival. *Kálmán* Farkas (1838—1906) a magyar református hymnologiai irodalom atyja, szorgalmas, sokoldalú érdeklődésű, zeneértő és tehetséges ember volt. Hogy műveire ma már — különösen a XVI. századi énekeskönyvekről írt lelkes cikkeire és tanulmányaira gondolunk — nem nagyon lehet támaszkodni, annak okát nem csupán az ő nézeteinek és következtetéseinek regényes, megalapozatlan voltában, vagy felületességében, hanem nagyrészt abban a körülményben látjuk, hogy ebben az időben neki még úgyszólván nem volt mire támasz-

[50] Enek az iránynak utolsó képviselője *Hodossy* Béla († 1944) volt.

kodnia. A XVI. századi magyar énekirodalom iránti tudományos és egyre rendszeresebb és módszeresebb érdeklődés nagyobb mértékben csak a kilencvenes években kezdődött, de jóideig kizárólag irodalomtörténeti irányú volt; sem theologiai kérdéseket nem vetett felszínre, sem a dallamoknyújtotta zenei problémák iránt nem mutatott fogékonyságot, nem is szólva arról, hogy az egyetemes hymnologiai összefüggéseket is figyelmen kívül hagyta. Maga az egyház és annak munkásai mutatták a legcsekélyebb érdeklődést és, ha *Szilády* Áron, mint a régi magyar irodalom történetének teljes felkészültségű és lelkes búvárlója, az első vonalbeli munkások egyike volt is, az ő ilyetén munkássága semmi összefüggésben nem állott kiskunhalasi lelkipásztori szolgálatával és semmi hatást nem gyakorolt az egyidejűleg folyamatban lévő énekeskönyvi reform hivatalos munkálataira, de az éneklő egyház kegyességi életére sem. A kor érdeklődésének iránya és jelszavai mások voltak: ebben a századfordulói korban és ebből a talajból még nem tudott megszületni az a nagyvonalú énekreform, amelyre pedig éppen ekkor, a rövidesen megjelenő „Hozsánna" előtti években lett volna a legnagyobb szükség.

Megjelent azonban 1903-ban az ú. n. *„próbaénekeskönyv"*, *Fejes* István szerkesztésében és rövid előszavával.[51] A könyv nem talált kedvező fogadtatásra. Ez a körülmény a szerkesztőt nagyon elkedvetlenítette. Ennek visszhangja volt a tiszáninneni egyházkerületnek a konvent 1905. évi ülése elé terjesztett ama határozata, amely szerint az egyházkerület nem nyugszik bele, „hogy az annyi gonddal, fáradsággal és reménységgel készült új énekeskönyv eltemettessék"; azt fogyatkozásai mellett is értékes műnek és a meglévőnél „határozottan magasabb *irodalmi* színvonalon állónak tartja" és kívánja, sőt sürgeti az énekeskönyv ügyének újból való napirendre tűzését, az indokolt javítások és pótlások megtételét és az új énekeskönyv mielőbbi forgalomba hozását.

Maga az 1903. évi próbaénekeskönyv tartalmát tekintve a következő képet mutatja:

[51] Készült 2.000 példányban, nem gyülekezeti, csak hivatalos használat és hozzászólás céljából, egyházi közületek és szakértők számára.

Összesen 336 éneket tartalmaz; ezek elnevezés tekintetében nincsenek megkülönböztetve, mégis elől 86 zsoltár áll, amelyeknek zsoltári sorszámát is feltünteti zárójelben. (Pl. a 150. zsoltár a 86. számú ének.)

A zsoltárok szövegét igen erősen átalakítja, sőt sok esetben új, saját szöveget ad, amelyben legfeljebb egyes versszakok, esetleg csak sorok emlékeztetnek a régi szövegre. A 86 zsoltárszöveghez 51 dallamot ad, de ezeket is részben összecseréli, így pl. az 1. zsoltárt a 119., az 51-et a 137. dallamára, a négysoros 9.-et a hatsoros 135.-ére teszi át; a 130. zsoltárt az „Uram a töredelmes"-dallamra, a 146.-at pedig az „Ó áldandó Szentháromság"-éra alkalmazza. A zsoltárszövegekről az erőteljes régi nyelv patináját lehántja és azt a századforduló költői modorának hamar fakuló fénymázával helyettesíti, a kihűlt vulkán néhai forróságát nem is próbálja visszaidézni, hanem valami langyos-száraz temperált légkört vezet be helyette.

A dícséretek közül a kevés megtartott régi mellett itt jelentkeznek az első új énekek és az 1837-es kolozsvári reform anyagából átvett erdélyi énekek. Van köztük olyan is, amelyik pályafutását ez egyszeri megjelenéssel befejezte, de nagyobbrészük az 1921-es kiadáson keresztül mindmáig fennmaradt. A megtartott régebbi énekek egyikét-másikát a zsoltárokhoz hasonlóan csaknem a felismerhetetlenségig megváltoztatva látjuk viszont. Az eszközölt változtatások okát kutatva, szinte egy esetet sem találhatunk, amikor az új alakot theologiai-tartalmi, vagy énekelhetőségi-formai szempontból a réginél jobbnak minősíthetnénk; magyarázatot kizárólag csak a kor irodalmi modorának érvényrejuttatásában találhatunk. Jellemző, hogy még a *Jeszenszky* Károly-fordította „Térj magadhoz drága Sion" (1890) szövegét is négyversszakos, éppen hogy csak felismerető változatban hozza (314. sz. Ó Sion, légy csöndességben).

Az átdolgozások módszerét egyetlen énekből (Jer, lássuk az Úr keresztjét) kiragadott példákkal szemléltetjük, egymás mellé állítva a régi és az új szöveg megfelelő sorait:

1813: 167. szám:	*1903: 270. szám:*
1. v. Istenségét elrejtette,	Istenségét elrejtette[52]
Midőn testünket felvette.	Míg testünket felöltözte.
2. v. A Gecsemáné kertjében	Már az olajfák kertjében[53]
. . . . .	. . . . .
Ivék zavaros pohárt,	Kiürité a pohárt,
Fizette értünk az árt,	Megfizette a nagy árt,
Véres cseppjei testének	Vérveríték hullván róla,
Nékünk gyógyulást szerzének.	Melyől lelkünk meggyógyula.
3. v. Itt szintén lelkéig hata	Szomorú volt ez a csata,
Sebes vizek mélysége,	A Jézus végcsatája,
Itt kezdődék a nagy csata,	A midőn lelkéig hata
S lelke keserűsége.	A szenvedések árja;
Egyedűl hagyattaték,	Már övéi elhagyák,
Éjjel megfogattaték,	Ellenségi elfogák,
Ki mindent kézen fogva tart,	S ki kezében tartott mindent,
Megfogattatni így akart.	Hagyta magát, nem állt ellent.
4. v. Feszítésre ítélteték,	Feszítését követelve,
S gyalázatos kínokra,	Drága vérét szomjazák,
Pilátushoz vitetteték,	S az ártatlant vérig verve,
Önként ment az átokra.	Pilátushoz hurcolák;
7. v. A tolvaj is szidalommal,	A tolvaj is gúnyos szóval
Illeté nagy fájdalommal.	Bánt a nemes haldoklóval.
9. v. Lelke, teste szenvedését,	Kiomlott vért, megtört testet
Jelenti megöletését.	Jelent, s arra emlékeztet.
10. v. Ez együgyű vendégségben	A Jézussal egyesülünk
Jézussal egyesülünk,	Ebben a vendégségben,
Egy kenyérből e szentségben	Egy kenyérből részesülünk
Hívők mind részesülünk.	Mindnyájan e szentségben;
E rövid szent vacsora	Bor és kenyér: szent jel ez,
Mutat mennyei jóra,	A mely lelki jót jelez,
Ezt az ő kínt látott teste	Ezt az ő kínt látott teste
Választottinak kereste.	Híveinek így kereste.
11. v. Pecsétli ezt az étel,	Ezt jelenti az étel,
Együtt a pohár vétel:	Együtt a pohár vétel
Úr testét így hittel esszük,	S midőn teste jelét vesszük,
Magunk ő testévé tesszük.	Magunkévá lelkét tesszük.
13. v. Mint mennyei lakosok,	Ha égi üdvöt várunk,
Legyünk tiszták s okosok,	Tisztaságban kell járnunk,
Mint testének s vendégének,	Csak a Jézust kell követnünk,
Szükséges lennünk szenteknek.	Ha vendégségéből ettünk.
15. v. Adj, Úr Jézus, halálodban,	Add, Úr Jézus, hogy kövessünk
Követnünk életedben,	Életben és halálban,
Szentséges tudományodban,	Szenvedve is jók lehessünk,
Szelíd szenvedésedben...	Látva azt szent példádban...

[52] Az értelmileg nem indokolt változtatás tönkreteszi a rímet.
[53] A zsidó elnevezést még a Gecsemáné esetében is megváltoztatja.

Készséggel elismerjük, hogy a nyelv fejlődése nemcsak megengedi, de bizonyos mértékig szükségessé is teheti a régi szövegek mérsékelt igazítását, ennek indoka azonban csakis az eredeti kifejezésmódok elavulása, érthetetlenné válása lehet. Azt sem tagadjuk, hogy *Losontzi* István énekszövegeiben van bizonyos nehézkesség, amely ma ezekben néha jobban érezhető, mint egyik-másik XVI. századi szövegben. A fenti példa azonban arra mutat, hogy a stílusváltoztatások nagyobbik fele szükségtelen, eredményét tekintve pedig költői tekintetben is elmarad az eredeti mögött; ami viszont a hitbeli tartalmat illeti, az új szöveg csaknem mindenütt azt a *rejtett tévtanítást* árulja el, amely a nagy kegyelmi tények tartalmi elsekélyesítésében, elszimbolizálásában mutatkozik.

Ami még a dallamokat illeti, a 250 nem-zsoltárének közül 44-nek van saját dallama; ezek közül 1 zsoltárdallam, 24 régi dícséret, 17 az 1921-esbe is felvett, 2 pedig itt először és utoljára szereplő új ének. A dallamok négyes ütemekbe vannak szedve, fél- és negyedértékű hangjegyekkel, egyszerű, de néha (egyik-másik zsoltár esetében) az eredeti ritmusalak nyomait is elárulo, „magyaros" értelmezésben, a már megszokott dallamromlások (alterált hangok) szentesítésével, de dór és mixolyd egyházi hangsorok esetében ezeknek megfelelő előjegyzéssel.

Az énekversek szövegei nem folytatólagosan, hanem verssoronként külön sorban vannak, ami énekeskönyvben a leghelyesebb megoldás.

A próbaénekeskönyv mostoha fogadtatása miatt elkedvetlenedett *Fejes* István tisztségéről 1907-ben lemondott, ugyanakkor az énekügyi bizottságot is újraszervezték és annak elnökségére *Baksay* Sándort kérték fel. Az énekeskönyv ügyével a zsinat ezévi ülésszaka is részletesen foglalkozott és megállapította a továbbfolytatandó énekeskönyvrevízió alapelveit. Ezek az énekeskönyv terjedelmére, tartalmára, beosztására, a szövegek átdolgozásának szellemére és a dallamok közlésmódjára vonatkoztak és már erőrevetítették az 1921. évi kiadás körvonalait. Meg kell azonban emlékeznünk arról, hogy az átdolgozás szellemét illetően a zsinat rendelkezése kimondotta, hogy

a) a magyar és erdélyi énekeskönyv felveendő darabjai lehetőleg változatlanul hagyandók, a legérzékenyebb szükséget kivéve;

b) a dogmatikai hűségre nagyobb gondot kell fordítani, különös tekintettel a váltság tanára.

A dallamok tekintetében pedig azt rendelte el a zsinat, hogy

a) a ritmikus mérték általában kerültessék, valamint világi dallamok felvétele is, és általában a „korálmérték" tartandó fenn;

b) a dallam és szövegritmus egyezésére nagyobb gond fordítandó;

c) az „egyházi vagy plagal" hangnemekben írt dallamok az általánosan használt (tehát dúr-moll) hangnemeknek megfelelő előjegyzéssel hangjegyezendők;

d) melizmák (hajlítások) csak ott alkalmazhatók, ahol azok a dallam törzséhez tartoznak.

Kérészy Barna, *Radácsi* György és *Czinke* István javaslataikkal megpróbálták a próbaénekeskönyv elfogadtatását, azonban hosszú vita és izgalmas szavazás után a zsinat javaslataikat ngy szótöbbséggel elvetette, végül kimondotta, hogy „az egységes új énekeskönyv ügyét a további intézkedések mielőbbi megtételére való felhívással az egyetemes konventhez teszi át; az új énekeskönyv életbeléptetése iránti intézkedést azonban a zsinatnak tartja fenn".

1911-ben *Baltazár* Dezső lett az énekügyi előadó; őt püspökké választása után *Seprődi* János váltotta fel. 1912-ben szűkebb szerkesztőbizottság alakult, amelynek tagjai *Baltazár* Dezső, *Seprődi* János és *Szügyi* József lettek. Az énekeskönyv sorsát ezután megjelenéséig ez a bizottság irányította. Már ekkor megállapodtak abban, hogy a 125 zsoltárdallamból elhagynak 30-at, a 35 dícséretdallamból pedig legalább ötöt; hogy a szövegek átírása lehetőleg összevonással történjék; hogy a dallamok hangjegyegyezésében csak olyan ütembeosztást alkalmaznak, amelyik felütést (Auftakt) sehol sem tartalmaz.[54]

[54] Mintha bizony az ütemvonalak önkényes áthelyezésével a dallam szerkezetét és súlypontját meg lehetne változtatni, vagy természetellenesen eltologatni.

Ennek a bizottságnak a munkájából jelent meg a *második próbaénekeskönyv* 1916-ban, tehát az első világháború kellős közepén.

Tartalmát és (a dallamokra nézve) közlésformáját tekintve ez már teljesen az elkövetkezendő végleges kiadás képét mutatja, mégis azzal az eltéréssel, hogy nincsenek még benne az 1921-es kiadás 10., 69. és 241. dícséretei, a 282—294. sorszámok közötti hozsánna-énekek, ezzel szemben azonban a halotti énekek száma 68, tehát huszonkettővel több, mint 1921-ben.

Ezt a második próbaénekeskönyvet a zsinat 1917 októberében részletes tárgyalás alapjául elfogadta, majd 1918 októberében, tehát a háború összeomlásának küszöbén határozott a „Jővel Szentlélek Úr Isten" (Batizi), „Nem vagyunk mi magunkéi" és a tizenhárom hozsánna-ének felvétele tárgyában. Ezeknek és *Baltazár* Dezső király-énekének (241. dics.) a felvételével, majd 22 temetési ének kirostálásával alakult ki végleg az énekeskönyv anyaga.

13. Az 1921. évi énekeskönyv.

A várva-várt énekeskönyv 1921-ben, alig pár évvel az első világháború után Debrecenben látott napvilágot. Anyagát fokozatos bevezetése óta mostanig megismerte, részben — kivált megmaradt régi énekeit tekintve — megszerette, részben pedig kezdettől fogva fölöslegesnek érezte a magyar reformátusság. Azok, akik jobbat nem ismerhettek meg sem az eltemetett régi magyar énekkincs javából, sem a századok felekezet- és nemzetekfeletti nagy énekörökségéből, nagy örömmel fogadták az *új énekeket,* kivált az új dallamokat és vagy tájékozottság, vagy magasabb mérték híján máig is ragaszkodnak hozzájuk. Azok, akiket az új énekek nem elégítettek ki, kivált ha lelki vágyakozásuk nem kapta meg a várt bensőséget és személyes hangot, elfordultak az egész énekeskönyvtől és a *„Hozsánna"*, majd később a *„Hallelujah"* [55] felé hajoltak el minden olyan éneklési alkalommal, amelyeknél a hivatalos énekeskönyv használata nem volt kötelező.

[55] Ezeknek az énekgyüjteményeknek részletes tárgyalása és énekl**é**sünk történetében való elhelyezése jelen feladatunk körén kívül esik.

A lelkipásztorok és az énekvezérek, megfelelő theologiai, énekirodalmi és egyházzenei tanultság és mérték híján válogatás és kritika nélkül népszerűsítették a gyülekezetek javarészében sokszor éppen azokat az énekeket, amelyek főleg hittartalom, vagy dallam (sokszor mindkettő) tekintetében az énekeskönyv fő tehertételei voltak.[56] Ezeknek egyike-másika ma is annyira kedvelt, hogy elmaradásuk jobb ügyhöz méltó fájdalommal fogja eltölteni igen sokak szívét.[57]

Az énekeskönyv összetételére és mai felfogásunktól eltérő jellegzetességeire nézve ezeket a megállapításokat tesszük:

1. A *zsoltárok* szövegei, ámbár mindössze 643 strófa van belőlük (hússzal több, mint az 1877-es csillagozásban), itt lényegesen kevesebb romlást szenvedtek, mint az első próbaénekeskönyvben (1903). Az eszközölt kisebb változtatások ugyan majdnem minden esetben kispolgári kellemkedésből erednek, amely nem meri a „sáros fertőt" (40. zs.) a nevén nevezni, de egészben véve, főleg a néhány tucatnyira zsugorodott „ismertebb" zsoltár eredeti alakjában maradt meg, vagy alig tért el attól. Kivétel csak a *Baltazár* Dezső-átköltötte 11, 45, 48, 53, 58, 87, 110, 114, 129. zsoltárok, valamint a 116. zsoltár 2—3. versei, amelyeket *Szabolcska* Mihály dolgozott át.

2. A *zsoltárdallamok* nagyobb és egészben véve méltatlan sérelmet szenvedtek:

a) kimaradtak az énekeskönyvből a 7, 11, 12, 13, 41, 44, 45, 48, 49, 52, 54, 58, 59, 83, 85, 87, 93, 94, 107, 110, 114, 115, 120, 123, 124, 126, 129, 132, 145, 149. sz. dallamok (összesen harminc), amelyek jelentékeny részben a hugenotta-melódiák legszebbjei közül valók. Ezeknek szövegeit itt is, ott is egy-két szótag kinyírásával vagy betoldásával hasonló mértékű meghagyott dallamokra fésülték át. Így például a 7. zsoltárt átszabták a 147. szótagszámára, holott a meghagyott 46.-ra minden változtatás nélkül alkalmazhatták

[56] E kérdés részletes vizsgálatához lásd *Révész* Imre: Jelenlegi énekeskönyvünk dícséret- és egyéb énekanyagának theologiai átvizsgálása. — Theologiai Szemle, 1942/IV. s 1943/I—III. sz.

[57] Bármennyire veszélyes és igazságtalan lehet az általánosítás, alig egy-két kivételtől eltekintve a legmúlandóbb értékű darabok túlnyomó részben az új és az erdélyi énekeskönyvből átvett dícséretek között találhatók.

volna, a 45.-iket a 84.-re, holott a meghagyott 32. és 144. számúakkal azonos szótagszámú, az 59.-et a 35.-re, pedig a megmaradt 46.-hoz nem kellett volna megváltoztatni. Itt az azonos szótagszámon belül az egyes dallamok között mutatkozó csekély ritmus- azaz belső súlypontbeli eltérések pedig nem is számíthattak, hiszen

b) minden dallam — a gyakori csonkaütemes kezdetek figyelmen kívül hagyásával — alla breve-ütemekbe foglalt suta és zeneietlen kiegyenlítettségben került hangjegyzésre.

c) A dallamok egyházi hangnemei sem az előjegyzésekben, sem a tiszta tonalitásban nem vétettek figyelembe; dór dallamok moll-, mixolyd dallamok dúr előjegyzéseket kaptak, az egyes dallamokon belől a helytelen és ízléstelen gyakorlat-előidézte romlások rendre szentesítést nyertek. (Dór hatodfok indokolatlan leszállítása, ión és mixolyd negyedfok helytelen bővítései, hypodór-aeol vezérhang felemelése.)

3. A dícséretanyag összeválogatásánál még csak véletlenül sem jutott az összeállítók eszébe, hogy akár csak ötletszerű tallózással is visszanyúljanak az elsüllyedt hitvalló magyar mult örökségéhez, sőt annak az 1806-os revízió után megmaradt emlékeit is jó felerészben kiselejtezték.[58] Az 1813. évi kiadás új énekeit ugyan jelentős részükben megtartották, de annak is éppen az értékesebbjeiből hagytak el jónéhányat, amelyeket most a visszavett régiekkel együtt az új próbaénekeskönyvben láthatjuk viszont.[59]

4. Az új énekek tekintetében nem abban rejlett a hiba, hogy ilyeneket felvettek, hanem hogy azok általában — ha részben 1903 előtt is — megrendelésre, az énekeskönyv mint alkalom számára, az apostoli, reformátori, vagy más hitvalló

[58] Ha szemlét tartunk az 1921. évi énekeskönyv dícséretanyagának közvetlen forrásai felett, látni fogjuk, hogy az 1813-asból vétetett 170, az egykorú erdélyi énekeskönyvből (ami lényegében és szellemében az 1837. évit jelenti) 61, a debreceni halottasból 26, a pápaiból 3, a sárospatakiból 1, a Hozsánnából 13 ének, újonnan az alkalomra készült 62, kívülről jött és régi mindössze 4 (a 37, 38, 236 és 237. számúak).

[59] Ilyen visszavett énekek a próbaénekeskönyvünk 151, 157, 158, 242, 286, 287, 314, 336, 350, 351, 358, 368, 374, 379, 485, 506 (régiek) 186, 191, 281, 284, 322, 332, 349, 360, 375. (1806—13-ból valók) énekei; összesen 25 darab, 11, minden esetben régi-magyar dallammal. Közöttük nem egy van, amelyik nem csupán objektív érték, de tetszetősség tekintetében is a legelsők közé tartozik.

korszakoktól messze elmaradó lelki hőfokon és többnyire nem tiszta és teljes biblikus-keresztyéni, sem művészi átélésből jöttek létre; röviden: nem meggyőzőek. A néhány felvett „hozsánna"-éneken látszik a hevenyészett, ötletszerű kiválogatás, de ezeket egyébként sem a gyülekezeti istentiszteleten való használat céljából vették fel. A régibb és új alkalmi énekek pedig semmi komoly lelki igény kielégítésére nem alkalmasak.

Ha tehát azt mondjuk, hogy az 1921. évi énekeskönyv már megjelenésekor elavult volt, ez valójában azt jelenti, hogy megalkotóinak a hosszú, sok fáradozással és kétségtelen jószándékkal, több mint negyvenéves előkészítés után elkészült munkájából, ha teljességgel nem hiányzott is, de sajnálatosképpen nem tűnik ki félreismerhetetlenül sem a bibliai-reformátori alaphoz való nagyobb hűségre törekvő újrafogalmazás, vagy ismételt hitvallás meggyőző ereje, vagyis a tiszta theologia, sem a hagyomány ismeretéből és tiszteletéből kibontakozó és azt szervesen, korszerűen továbbépítő stílus. A divatok előbb-utóbb rendre megjavulnak, a stílusok sohasem. De ismét két évtizednek kellett elmúlni, amíg, immár a második világháború idejében, a zsinat 1389/1937. sz. határozatának indításából, az 1940-ben elhatározott kérdőívek kibocsátásával, majd pedig az 1943 februárjában Budapesten megtartott országos énekügyi konferenciával a most elkészült próbaénekeskönyv előkészítő munkálatai megindulhattak.

14. A két világháború közötti idő énekeskönyvei.

Az első világháború következtében Magyarországnak nagy területei kerültek más államok kötelékébe, ott lakó református testvéreinkkel együtt. Az elszakított magyar református egyházak hamar megtalálták a maguk új, önálló életformáit, ami a gyülekezeti éneklés tekintetében rövidesen a saját énekeskönyvekről való gondoskodás szükségességét hozta magával.

Először, 1923-ban, az erdélyi új énekeskönyv jelent meg, *Nagy* Károly püspök előszavával. Tartalma 288 sorszám alatt 286 ének (az 52—53. számúak hiányoznak). Ezek közül 177 a különböző rendeltetésű dicséret, 36 a temetési ének,

40 a zsoltár (a 216—255. sorszámok között), végül 33 a vallásos összejövetelek, vasárnapi iskolák és a család számára rendelt énekek (az ú. n. „hozsannák") száma. Forrásai és mintaképei: a megelőző erdélyi énekeskönyv, a magyarországi 1903. évi próbakiadás és a Hozsánna. Dallamainak — főként a zsoltárdallamoknak — közlésformájában erős rokonságot mutat az 1903. évi próbaénekeshez; több dallama melizmált és kissé eltér a Magyarországon ismert alaktól.

A csehszlovák köztársaságbeli reformátusok törvényhozó zsinata 1923-ban határozta el az énekeskönyv kiadását, amely 1925-ben *Pálóczi-Czinke* István püspök szerkesztésében és előszavával jelent meg. Zsoltárainak száma 64, szövegüket *Czinke* István (a *Fejes* Istvánéhoz hasonló szellemben) az első versek viszonylagos kímélésével dolgozta át, dallamaikat az 1877 utáni magyarországi kiegyenlített formában láthatjuk. Az invokációkkal együtt 223 dícséret közül 75 az új ének (köztük jónéhány új dallammal). Ezeknek jelentékeny részét az 1903-as énekeskönyvből vette át, amellyel az egész kiadvány erős szellemi rokonságot mutat. (A dícséretek szerzői között *Fejes* István 23, *Pálóczi Czinke* István pedig 30 énekkel szerepel. Ismét külön (1—13.) sorszám alatt álló 13 „hozsánna"-ének zárja le az ilyenképpen 300 énekből álló könyvet.

A három elszakított református egyház közül a legjelentősebb, sőt a XIX. századeleji hanyatlás után az első, igazán komoly elvi célkitűzésű és megfelelő színvonalú énekeskönyvet a maroknyi jugoszláviai református egyház adta ki több évre terjedő előkészítés után Szabadkán, 1939-ben.

Ennek az énekeskönyvnek az előkészítő munkájában az oroszlánrész *Karácsony* Sándoré, *Árokháty* Béláé és *Ágoston* Sándor püspöké volt.[60] A könyv legfőbb érdemeit és megállapítható fogyatkozásait ezekben foglaljuk össze:

1. *Kálvin* Jánosnak a genfi ágendáskönyvhöz írt előszavával mindjárt megmutatja a református-reformátori értelemben vett gyülekezeti éneklés és az azt szolgálni hivatott énekeskönyvszerkesztés követendő irányát. Ebből az alapállásból kiindulva, az énekeskönyv súlypontját a teljes, ere-

[60] Lásd: *Árokháty* Béla: A református gyülekezeti éneklés, Budapest, 1940. és az énekeskönyv 716. lapján olvasható tájékoztatást.

deti alakjukba visszaállított *genfi zsoltárokra* helyezi. Sajnos, hogy a dallamok és a *Szenczi Molnár*-szöveg prozódiai eltéréseinek kiküszöbölésére nem tesz kísérletet, és az újabb idők során módosult dallamhangokat nem állítja helyre, sőt a ritmusalakban is néhány helyen — mintegy kísérletül — eltér a genfi formától, ezt azonban sem a dallamok megfelelő helyén, sem külön alkalmas magyarázó szövegben nem jelöli meg.[61] A zsoltáréneklés problémáját tehát gyakorlatilag nem oldja meg, de a szöveg és a dallam külön és egymásközötti kérdéseit a maguk egészében és részleteiben felvetíti és időszerűvé teszi.

2. Az *énekek felosztásában* igyekszik elvi alapra helyezkedni, ami annyiban helyes, hogy a gyakorlati felosztási alapnak is igen megfelelő Heidelbergi Kátéhoz igazodik, de kissé erőszakolt abban, hogy formálisan is Kol. 3: 16-hoz igazodva, a „lelki énekek" csoportját különválasztja.

3. A *dícséretek* tekintetében eléggé nem méltatható útmutatása az, hogy visszanyúl a legalkalmasabb és legértékesebb frissítő anyagért a reformátori magyar multba, amelynek részben egészen ismeretlen, részben 1806, illetve 1921 óta elhagyott és feledésbe merült énekeiből hatvanat (köztük harminchét dallamot) hozott napvilágra.[62] Kár, hogy ennek a feltárásnak az énekeskönyv anyagában mutatkozó eredményeiből nem tűnik ki a régi magyar énekirodalom (szövegek és dallamok) egész területének a teljes és rendszeres átkutatása, sem az egyes dallamvariánsok esetében a legrégibb, leghitelesebb, vagy a legformásabb alakhoz alkalmazkodás egyöntetű érvényre juttatása. A szöveg- és dallamszerzők és források megjelölése az esetek nagy többségében nem pontos, illetve nem a legrégibb forrást adja meg, mégis megállapítható, hogy a válogatás komoly theologiai és zenei mértéken alapult és ezt a mértéket a szerkesztők lényegében alig tévesztették el.

[61] Ennek következménye, hogy az énekeskönyv és a hozzá orgonakönyvül készült „Psalterium" (Budapest, 1941) között néhány kisebb eltérés mutatkozik. A dallamok változtatás nélküli hiteles alakját a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség gondozásában megjelent Zsoltár (Budapest, 1948) állítja helyre.

[62] Az 1700 előtti keletkezésű magyar énekek összes száma a jugoszláviai énekeskönyvben 93.

4. A *„lelki énekek"* elnevezésű coport 53 darabja vegyesebb képet mutat.[63] Látszik ugyan a válogatásra való törekvés, de mégis arra kell gondolnunk, hogy ennek a csoportnak többségét olyan énekek teszik, amelyeknek felvétele nem a szerkesztők elvi mértéke, hanem kívülről jövő igénylésekkel való megalkuvás eredménye volt. Minden idők egyik leghatalmasabb keresztyén éneke („Krisztus feltámadott", 275. sz.) mellett érzelmes-világi dalocskák (285. sz.); tévesen „régi magyar"-nak tartott német korálváltozatok (253. sz.) mellett valóságos régi magyar jeremiádok és bibliai históriás énekek (289, 291, 292. sz.), részint eredeti, részint elszínteleníteti, átdolgozott (291. sz.) szöveggel, a dallam tekintetében helytelen olvasáson alapuló értelmezésben (292. sz.); a magyar evangéliumi ébredés első nemzedékének „magyaros", vagy nem-is-magyaros kísérletei (274, 284, 297, 299 stb.) mellett az 1921-es magyarországi énekeskönyv hozsánnái és a hitvalló dícséretek sorából méltán kihagyott új énekei (270, 279. sz.): ilyen változatos és egységbe alig hangolható elemekből áll ez az énekcsoport, amelynek darabjait a szerkesztők csupán a kezdősorok betűrendje szerint sorakoztatták fel. Ez a csoport az egész énekeskönyvnek tehertétele, de mégis azzal a *tanulsággal szolgál,* hogy a magyarnyelvű református gyülekezeti éneklés 1939 előtti, vagy akár mai állapotát tekintve még mindig érdem, hogy csak ennyi a kevésbbé sikerült rész az egész énekeskönyvben. Ez a körülmény egyben azt is mutatja, hogy kifogástalan énekeskönyvet összeállítani csak következetes és mindenben szigorúan alkalmazott elvi mértékhez igazodva lenne ugyan szabad, de az *ilyen mérték érvényesítése csak a legjobb énekek és éneklés elfogadására érett egyházi közösségben lehetséges.*

5. A dallamok és szövegek prozódiai egyeztetése tekintetében is hagy még tennivalót a délvidéki énekeskönyv, de a jégtörés munkáját már mégis meg lehet benne e téren is figyelni.

Az énekek összes száma 150 zsoltár és 340 dícséret,

[63] Megoszlásuk szerint 19 angolszász, 11 német, 6 más újabb külföldi, 1 középkori, 4 régi magyar, 7 XX. századi magyar ébredési, 5 egyéb magyar ének. Igen értékesek mellett közepes, sőt egészen silány ének is akad közöttük.

amelyek a következően oszlanak meg: fohászkodások: 30, hitvalló énekek: 178, alkalmiak: 42, lelki énekek: 53, halottasok: 37. Az összes dícséretdallamok száma 165, ami addig legmagasabb, vagyis 48.5%-os aránynak felel meg. Dícséretei között 165 azoknak a száma, amelyek az 1921-es magyarországi énekeskönyvben is benne vannak.[64] Kár, hogy a német és régi magyar dallamok és szövegek egyrészének tekintetében a jelenlegi dunántúli evangélikus énekeskönyvre támaszkodik, amely kiadvány hatás tekintetében körülbelül ugyanazt jelenti az evangélikus éneklésben, amit nálunk az 1903. évi próbaénekeskönyv elfogadása eredményezett volna.

Mégis, mindent egybevetve, a délvidéki énekeskönyv volt az az Istentől küldött jeladás, amely, mint a testbe fúródott tövis, nem hagyta nyugodni a magyarországi református egyházat, sőt megmutatta az út kezdetét és irányát, amerre immár el kellett indulnia az egyszerű énekrevíziónál sokkal nagyobb feladat: a magyar református gyülekezeti éneklés megmentése és gyökeres megreformálása felé. Tisztában vagyunk azzal, hogy ezen az úton az 1948. évi próbaénekeskönyv nem jelenthet mást és többet, mint a *második lépést,* amelynek azonban egyenes vonalat és továbbhaladást kell mutatnia.

IRODALOM.

Alszeghy Zsolt: A XVII. század lírai költészete. — IK. 1935.
Arany János: A magyar nemzeti versidomról. (A nagykőrösi ref. főgimn. értesítőjében.) — Nagykőrös, 1856.
Barla Jenő: Szegedi Gergely énekeskönyve. — PrSz., 1899.
— Írott énekgyüjteményeink a XVII. századból. — PrSz., 1900.
— Skaricza Máté és zsoltárköltészete. — PrSz., 1901.
Bartalus István: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. — Pest, 1869.
— A magyar egyházak zenéje a XVI. és XVII. században. — Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam, IV.
Bartha Dénes: A XVIII. század magyar dallamai. — Bp. 1935.
Bartha József: A magyar kath. énekköltészet a XVIII. századig. — Kath. Szemle, 1901.
Bod Péter: Magyar Athenás. — Hely nélk., 1766.
Bodonhelyi József: Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. — Bp. 1942.

[64] Ezek közül 148 lényegében ugyanazt a képet mutatja, legfeljebb a fölösleges változtatásokat állítja helyre, 17 pedig lényegesebben eltér az 1921-es alaktól.

Bogisich Mihály: Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. — Bp. 1881.
— Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök énekes könyve. — Bp. 1886.
Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor. — Bp. 1945.
Császár Ernő: A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. — IK. 1902.
Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén. (Magyar Tört. Életrajzok, XXVIII. évf.). — Bp. 1912.
— Balassa Bálint minden munkái. (Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta I—II. köt.). — Bp. 1923.
Erdélyi János: Magyar népdallamok és református szentének. — Sárospataki Füzetek, 1864.
Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. — Bp. 1887.
— Adalékok a régi magyar irodalom történetéhez. — Magyar Könyvszemle, 1893.
— Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. — Magyar Könyvszemle, 1899.
Erdős Károly: Az angol puritánizmus. Debrecen, 1912.
Farkas Lajos: Az énekeskönyv reformja zenészeti szempontból. — PrSz. 1895.
— Zsoltárköltészetünk Szenczi Molnár Albert előtt. — PrSz., 1898.
Fejes István: Előmunkálatok (a megújítandó énekeskönyvhöz) I—VI. füz., Sátoraljaújhely—Sárospatak, 1890—99.
— Gyüjtemény — a magyarországi református egyház megújítandó énekeskönyvéhez. — Sárospatak, 1901.
Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom. — Bp. 1940.
Gulyás József: Keresztesi József. — ThSz. 1927. 356. skk. l.
Harsányi István és *Gulyás* József: Petrőczy Kata Szidóniai versei. — IK. 1915.
Harsányi István: A Ráday graduál. — IK. 1926. (U. ott a Batthyány-kódexről és a kéziratos graduálok kapcsolatairól is írt.)
Hegyi Ferenc: Pálóczi Horváth Ádám. — Debrecen, 1939.
Herpay Gábor: Szegedi Gergely. — Debreceni Képes Kalendárium, 1933.
Horkay László: Énekeskönyvünk régi darabjai. — Magyar Kálvinizmus, 1935.
— Szegedi Gergely 1569. évi debreceni énekeskönyve. — ThSz. 1943. 108—123. l.
Horváth Cyrill: A magyar katholikus énekköltészet a XVIII. századig. — Sárospataki Füzetek, 1904.
— Két pataki graduál. — Sárospataki Füzetek, 1905.
— A Batthyány-codexről. — IK. 1905.
— Még egyszer a Batthyány-codexről. — Egyetemes Philologiai Közlöny, 1908.
Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. — Debrecen, 1931.
Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. — Kolozsvár, 1940.
Kardos Albert: A XVI. század magyar lírai költészete. — Egyetemes Philologiai Közlöny, 1883.
Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theologiája. — ThSz., 1940.
— A róm. kath. confessio generalistól a Melotai-agenda gyónóimájáig. (Csikesz S.-emlékkönyvek, 2. köt.) — Debrecen, 1941.

— A tiszántúli reformáció közgyónata. (Csikesz S.-emlékkönyvek, 4. köt.) — Debrecen, 1941.

Kálmán Farkas: Éneklő Kar — (az 1806. évi énekírók életrajzai) — összegyüjté és írta. — Bp. 1880.

— és mások cikkei a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap és más egyházi lapok különböző évfolyamaiban.

Kerékgyártó Elemér: Az új énekeskönyv elé. — PrSz. 1941. 271—76. l.

Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. — Bp. 1881.

— Bornemisza Péter élete. — Bp. 1891.

— Losonczy István életrajza. — Bp. 1905.

Kner Izidor: Emlékezések Kálmán Farkasról. — Gyoma, évsz. nélk.

Kocsi Csergő Bálint: Kősziklán épült ház ostroma — ford. Bod Péter, 1738.

Konventi és zsinati jegyzőkönyvek — az 1879—1918. évekből.

Kövesi Lajos: Katholikus énekeink és énekeskönyveink a XVII. században. — Kecskemét, 1903.

Magyar vértanúk nyomában (Kocsi Csergő Bálint „Narratio brevis"-ének 12. fejezete) — ford. Szimonidesz Lajos. — Bp. 1944.

Mátray Gábor: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI—XVII. századból. — Pest, 1859.

Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. — Bp. 1883.

Narancsik Imre: A felvidéki reformátusok énekeskönyve. — ThSz. 1942. 234—41. lap.

Nyelvemléktár XIV. kötet (Bp. 1890), — XVIII—XLII. lapokon Volf György tanulmánya a Batthyány-kódexről, u. o. 125—298. lapokon a B.-kódex szövege.

Otrokocsi Foris Ferenc: Fenevad dühöngése — ford. Herpay Gábor, előszóval ellátta Csikesz Sándor. — Tahitótfalu, évsz. nélk. (1928).

Payr Sándor: Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben. (A „Kálvin és a kálvinizmus" c. kötetben.) — Debrecen, 1936.

Péchi Simon szombatos imádságos könyve — közzéteszik dr. Guttmann Mihály és dr. Harmos Sándor. — Bp. 1914.

Régi Magyar Költők Tára — kiadta a Magyar Tudományos Akadémia. Az I—VII. köteteket szerkesztette és jegyzetekkel ellátta (1877—1912) Szilády Áron, a VII. kötet jegyzeteit kiegészítette és a VIII. kötetet saját jegyzeteivel kiadta (1930) Dézsi Lajos. — A VII. kötethez még Szabolcsi Bence is írt jegyzeteket (IK. 1927). — Az I. kötet egészen új kiadását szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Horváth Cyrill (1921).

Révész Imre, id.: A magyarországi ref. egyház énekes könyvéről. — Debrecen, 1866.

Révész Imre: Magyar református egyháztörténet, I. kötet (Ref. Egyházi Könyvtár, XX. szám). — Debrecen, 1938.

— Jelenlegi énekeskönyvünk dícséret- és egyéb anyagának theologiai átvizsgálása. — ThSz. 1942—43. évf.

Schulek Tibor: Bornemisza Péter. — Sopron—Budapest—Győr, 1939.

Seprődi János: A Kájoni Codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. — IK. 1909.

— A Batthyány-codex jelentősége. (Az EME VII. vándorgyűlésének emlékkönyvében.) — Kolozsvár, 1913.

Szabó Károly: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. — Századok, 1867.

— Régi Magyar Könyvtár. — (Az 1531—1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve) — I. köt. — Bp. 1879.
Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században. — Zilah, 1934.
Szathmáry József: A ref. templomi énekeskönyv története. — PrSz. 1892.
Szeremley Samu: Szőnyi Benjamin és a hódmezővásárhelyiek. — Bp. 1890.
Szilády Áron: Szegedi Gergely énekes könyve. (Tanulmánnyal.) — Bp. 1893.
Sztripszky Hiador és *Alexics* György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. — Bp. 1911.
Szügyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. — Debrecen, 1910.
Thúry Zsigmond: A szombatos kódexek bibliographiája. — Mezőtúr, 1913.
Tóth Ferenc: Éneklő Kar (énekírók felsorolása). — Pest, 1823.
Tóth János: A Ráday-kódex. — IK. 1926.
Új Magyar Athenás — újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyüjteménye. Írták: Sz. Kiss Károly, Kálmán Farkas, Bierbrunner Gusztáv. — Bp. évsz. nélk. (1882).
Varasdy Lajos: Kéziratos énekeskönyveink. — Figyelő, 1876.
Vasáry Dániel: Péczeli Király Imre és énekei. — Esztergom, 1907.
Zoványi Jenő: Adatok a magyarországi puritanus mozgalmak történetéhez. — Magy. Prot. Egyh. Tört. Adattár, X. évf. — Bp. 1911.
— Mélius Péter énekeskönyve. — PrSz. 1915.
— cikkei a „Theologiai Lexikon" részére. Kézirat gyanánt. — Bp. 1940.

IV. A GENFI ZSOLTÁROK ÉS A MAGYAR REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS.

1. A zsoltár különös helye az éneklésben.

A Szentírás énekformában keletkezett ó- és újszövetségi darabjai (az ú. n. „ige-énekek") között a bibliai időktől fogva különleges helyet foglaltak el a zsoltárok. Maga az Újszövetség is tele van zsoltárokból merített szószerinti és értelemszerű idézetekkel; a zsoltáréneklésről szóló helyek (I. Kor. 14:26, Ef. 5:19, Kol. 3:16) pedig nyilván mutatják, hogy már az ősgyülekezetek összejövetelein is énekelték a zsoltárokat. A zsoltárok sajátságos, recitatív (énekbeszéd-) stílusú előadása, a *psalmodia* mind keleten, mind nyugaton együtt fejlődött az egyházzal és annak egyre gazdagodó liturgiájával, amelynek állandó és változó elemei között mind a mai napig a legjelentősebb helyet foglalják el. Persze, a római egyház mise- és más szertartási énekei között hiába keresnők a mi megszokott református zsoltáraink népéneki dallamait, strófás-verses formáit, de lépten-nyomon felfedezhetjük a zsoltár-igéket a szöveg után, az első advent-vasárnapi mise Introitus-ától [1] kezdve minden alkalomra szóló szertartások minden részében. A nagy különbség az, hogy a mise különböző alkalmakra előírt zsoltárverseit nem a gyülekezet énekli közös imádság formájában, hanem a szertartást végző pap olvassa vagy recitálja a Vulgata latinnyelvű prózai szövegével.

A reformáció előtti kor népéneki törekvései (az ú. n. leisénekek) tartalom tekintetében nem mutattak nagyobb érdeklődést a zsoltárok iránt,[2] de az irodalmi és dallambeli formakeresés szempontjából nagymértékben elősegítették a XVI.

[1] *„Ad te levavi animam meam"* — a 24. (nálunk 25.) zsoltár első verse. A karácsonyi mise a második zsoltár (bibliai) 7. és 1. versével kezdődik.

[2] Van azért a magyar verses irodalom közvetlen reformáció előtti emlékei között is néhány zsoltári ének, ezek közül egy (A'ki veti segedelmét) fennmaradt énekeskönyveinkben 1566 óta 1806-ig szerepelt.

század reformátori-gyülekezeti zsoltárénekköltészetének kifejlődését. Már *Luther* nagy érdeklődéssel fordult a zsoltárok felé és maga is hét zsoltáréneket szerzett. Munkatársai közül szintén többen írtak zsoltári énekeket, amelyek, a nagy reformátoréihoz hasonlóan, inkább átköltések voltak, mint az alapul vett zsoltárok teljes hűségre törekvő verses fordításai. Az 1540-ben Antwerpenben megjelent *Souterliedekens* (zsoltár-énekek) című németalföldi gyüjtemény már mind a százötven zsoltárt magában foglalja, jobbára népi eredetű németalföldi, német és francia melódiákra alkalmazva. A Genfben (1556) megjelent „*Anglo-Genevan Psalter*", majd az 1560-tól megjelent angol és skót zsoltárénekeskönyvek, a többi európai népek (skandinávok, finnek) egykorú énekirodalma, valamint a magyar reformáció első félszázadának sokszor kezdetleges, vagy megható egyszerűségű, néha azonban mindmáig friss és megrendítő erejű „zsoltárokból vett isteni dícséretei" (a magyar „Psalmus"-ok) egyformán mutatják, hogy az üdvtörténeti és katekhizáló tartalmú énekek mellett továbbra is a zsoltárok éneklését érezte legszükségesebbnek és Isten dícséretére legalkalmasabbnak az evangéliumi keresztyénség.

A gyülekezeti zsoltáréneklést *Kálvin* János emelte arra a jelentőségre, sőt hosszú ideig jóformán kizárólagos rangra, amely a genfi reformáció egyházait századokon át jellemezte. Amikor a latin nyelv kizárólagos uralma kezdett fokról-fokra feloldódni a nyugateurópai népek nemzeti nyelvi igényeivel és fejlődésével szemben, mindenütt örömmel fogadták a zsoltárok új, költői formában készült verses tolmácsolásait.

Már a XV. század végén közkézen forgott Franciaországban a hét bűnbánati zsoltár verses fordítása, de az elhatározó indítás nem egyházi, vagy reformátori oldalról, hanem I. Ferenc király udvarából indult ki. *Marot* Kelemen, a rendkívüli tehetségű udvaronc-költő 1533-ban készítette el első fordítását, a VI. zsoltárt. Ezt követték 1536-ig az 1—15, 19, 22, 24, 32, 37, 38, 51, 103, 104, 113, 114, 115, 130, 137 és 143. zsoltárok versei, amelyek 1542-ig kéziratos másolásban terjedtek el egyre szélesebb körben. Ezek a zsoltárversek eredetileg művészi gyönyörködtetésre és magánhasználatra készültek, de az udvari körökből kiszivárogva egyre

nagyobb népszerűségre tettek szert. Római hitűek és reformáltak egyformán kedvelték ezeket a *„sanctes chansonettes"*-nek nevezett énekeket.[3] Különösen a trónörökös (a későbbi II. Henrik) szerette őket és maga-szerezte könnyed dallamokra, hangszerkísérettel, udvarbéli barátaival énekelte a zsoltárokat szórakozásul, sőt vadászat közben is. Az udvari divat így terjedt el mindenfelé, annyira, hogy a következetes és szigorú felfogású *Kálvin*, akinek a zenéről bizonyára már korábban kialakult felfogását olyan jól ismerjük az 1542. évi genfi ágendáskönyv előszavából, strasbourgi száműzetése idején felfigyelt a francia udvari poéta zsoltárverseire. Azt bizonyára tudta, hogy *Marot*-nak voltak már kellemetlenségei az egyházi hatóságokkal, amelyek a költőt eretneknek tartották; azt is bizonyára világosan látta, hogy a világfias költő egyénisége és magánélete alig hangolható össze a kálvini puritánizmussal, de ugyanilyen világosan és elfogulatlanul felismerte azt, hogy ezekben az énekekben jelent meg kész és kitűnően használható formában a reformáció formai felszabadulásának és a felszabadult formákban is lehetséges új rendnek a találkozása, az időtlen, igei tartalom eleven, modern és mégis méltóságteljes, új stílust teremtő formába öltöztetésének nagy lehetősége. Ő maga nem volt sem költő, sem muzsikus, de nem is *csak* a theologus szemével látta az éneklés reformjának a kérdését. Neki olyan énekek kellettek mind tartalom, mind költői és zenei forma tekintetében, amelyek Isten dícséretére méltók, tehát az Igéből merítettek, kifejezésmódjuk tekintetében pedig kifogástalanul művésziek és választékosak, ugyanakkor azonban népszerűek és a kor közműveltségének és közízlésének is megfelelők.[4]

[3] Az 1542. évi kiadásnak a címe *Trente Pseaulmes de Dauid, mis en francoys par Clément Marot, valet de chambre du Roy,* I. Ferenc királynak szóló ajánlással. Kálvin Strasbourgban nem az eredeti Marot-zsoltárokkal ismerkedett meg, hanem azzal az akkor még valószínűleg nyomtatásban nem ismeretes, többhelyt önkényesen megváltoztatott szöveggel, amely 1541-ben Antwerpenben *Mária* volt magyar királyné udvari papjának, *Pierre Alexandre*-nak zsoltárverseket tartalmazó kiadványában jelent meg. V. ö. Sir R R. *Terry:* „Calvin's First Psalter". London, 1932. V—VI. lap.

[4] Nem hagyhatjuk itt figyelmen kívül azt a körülményt, hogy akkor a közízlés és a közműveltség *zenei* tekintetben korántsem jelentette a magas művészettel szemben azt az alpáriságot, amit a mostani, üzletszerűen gyártott ú. n. „könnyűzene" jórésze képvisel a maga megdöbbentő elterjedtségével és romboló hatásával.

Kálvin [5] világosan látta, hogy a gyülekezeti ének két oldala közül az egyik az általános kegyelem ajándékai, ezek között is a művészetek világa felé fordul, amely Isten jóságát teszi szemléletessé előttünk. Álláspontja a luxus és az aszkétizmus között az abstinencia elve. A zenét és az éneket elfogadja, mint Isten általános kegyelmének ajándékát, de vele szemben is a tartózkodást ajánlja, mert, bár a zenét nem lehet egyszerűen kárhoztatni, de a világ csaknem mindig visszaél vele, mint mindennel Isten általános kegyelmének ajándékai közül. Az orgonakíséretet, négyszólamú vagy éppen polifon éneklést semmi módon nem tartja megengedhetőnek a gyülekezetben. Az ének istentiszteleti szerepére és módjára nézve nem a zsidó templomi kultuszra, hanem az őskeresztyén szokásra igyekszik visszatérni. Hivatkozik *Athanasius*ra,[6] aki úgy énekelt, hogy az inkább az olvasásoz, mint az éneklés-hez hasonlított, de *Ágoston,* mikor észrevette a melodikus éneklés építő hatását, inkább az utóbbit választotta. Kálvin az ősegyházi recitáló énekbeszéd és a dallamos-ütemes éneklés elvének az összeegyeztetésében kereste a megoldást. Úgy látta, hogy az éneklő olvasást (accentus) és a dallamos éneklést (concentus) úgy kell összeegyeztetni, hogy az így előálló ritmikus-dallamos éneklés lehetővé tegye a szöveg teljes érthetőségét és semmit ne vegyen el a népies dal meggyőző erejéből. Ez vezette el *Kálvint* arra a dialektikus szintézisre, amely az ősegyházi psalmodizáló éneklés alapformájából kiindulva, nemcsak az ambroziánus és a gregorián irány ellentéteit fogta össze, hanem annak a legidőszerűbb emberi és művészi kifejezési formáját is megvalósította a genfi zsoltárok nagyszerű és egységes stílusában.

Mindez persze nem történt előzmények nélkül. Strasbourgban a németnyelvű evangélikusok már *Kálvin* oda-érkezése előtt [7] hasonló formában énekeltek, hiszen *Luther* énekreformja nagyjából ugyanezt célozta, legfeljebb nem épült olyan kizárólagosan az Ige tolmácsolására és dallamai-

[5] Lásd: P. A. Gaillard: *Loys Bourgeoys,* Lausanne 1948. 33—34. ll.

[6] „... lectorem tam modico vocis flexu iubebat sonare ut pronuntianti vicinior foret quam canenti" — idézi Augustinustól.

[7] Énekes- és szertartásoskönyvük, a „Teutsch Kirchenampt mit lobgesengen vn götlichen psalmen" (mai köznevén: Strassburger Kirchenamt") 1525-ben jelent meg.

ban közvetlenebb módon támaszkodott a reformáció előtti nemzeti nyelvű népének és a népi dallamok anyagára. A strasbourgi zsoltárgyüjtemény dallamainak a szövegekhez való alkalmazását valószínűleg *Greiter* Mátyás, a Münster kántora végezte, akinek a 36., ill. 68. zsoltárral összenőtt dallama („Es sind doch selig alle, die"-szöveggel) első alakjában már 1525-ben megjelent. Ezekből a dallamokból csak tíz ment át a későbbi, egyre teljesedő, majd 1562-ben végleg kialakult genfi zsoltároskönyvbe.[8]

Így került bele a zsoltáréneklésnek ez a sajátságos módja a genfi reformáció egyházainak gyülekezeti éneklésébe, ahol helyét sokáig megtartotta és ma is megvan minden joga arra, hogy ezt az elmult néhány emberöltő során kétségbevont, sőt több országban csaknem teljesen elvesztett vezető helyét, ha nem is teljesen, de nagyrészében visszaszerezhesse.

2. A genfi zsoltárversek formai változatossága.

A genfi zsoltároskönyv énekszövegeinek vers- és zenei ritmusával, valamint más formai kérdéseivel gazdag külföldi irodalom és több jó magyarnyelvű tanulmány foglalkozik.[9] Itt most csak azokra a jelenségekre mutathatunk rá, amelyekkel mindenkinek tisztában kell lenni ahhoz, hogy a zsoltárokról, azok helyes éneklésének lehetőségeiről és feladatairól, vagy nehézségeiről helyes tájékozódást nyerhessen.

A zsoltárversek szerzői közül kétségtelenül *Marot* volt a jelentékenyebb költői tehetség és formaművész, de *Béza* is kivételes értékű munkát végzett. Verseik költői szépségének és erejének különbsége csak az eredeti francia zsoltárokban érezhető meg, fordításban, kivált *Szenczi Molnár* Albert ma-

[8] Ezek voltak az 1, 2, 15, 36, 91, 103, 114, 130, 137 és 143. zsoltárok később többé-kevésbbé átdolgozott dallamai. A többi 9 strasbourgi zsoltár 8 dallama közül csak a 113.-é maradt fenn ott, ahol Luther 130. zsoltárát erre és nem a saját dallamára énekelték. A többiek végleg eltüntek a használatból és később sehol sem találkunk velük. A 91. is tulajdonképpen csak első sorában mutat rokonságot a későbbi dallamalakkal.

[9] Lásd különösen: *Árokháty* Béla: *Szenczi Molnár Albert és a genfi zsoltárok zenei ritmusa* Kecskemét 1934, valamint *Kerékgyártó* Elemér: *Szenczi Molnár Albert zsoltárai magyar verstörténeti szempontból,* Budapest, 1941.

gyarságában egyáltalán nem. Az egyes zsoltárok változatos verssor- és strófaformáiban, valamint rímelésében megnyilvánuló formagazdagság mindegyiküknél fennáll; legfeljebb abban láthatunk különbséget, hogy a legbravurosabb verselésű alakokat, mint a 22. zsoltár versszakvégi rím-szinkópái (a 8. sor a következő versszak 1—3. soraival rímel) és a 138. zsoltár belső rímei, *Marot* zsoltárai között találhatjuk.

A százötven zsoltár 125 dallamra énekelhető,[10] a versszakformákat tekintve pedig 110 különböző versalakot mutat. A több dallammal előforduló azonos sor- és szótagszámú 15 versalak közül 9 a két- és 3 a háromdallamos. Az egyforma szótagszámú, de más-más dallamra énekelt szövegek néhány esetben izoritmikusak is, de minden esetben rokon ritmusúak. Az egyes verssorok szótagszámai (az összesen 9 izometrikus — de nem izoritmikus — versformától eltekintve) és rímelhelyezése a legnagyobb változatosságot mutatják.

A különböző versformák így oszlanak meg:

Négysorosak: 8, 9, 12, 74, 87, 93, 100, 110, 134,
101, 129, 136, 140, 141 — *14 ének, 12 alakban.*

Ötsorosak: 5, 13, 14, 15, 57, 96, 124,
132, 143 — *9 ének, 9 alakban.*

Hatsorosak: 1, 6, 16, 21, 23, 24, 113,
26, 28, 30, 31, 37, 38, 39, 61,
43, 50, 52, 55, 58, 75, 80, 135, 94, 105,
81, 83, 88, 89, 90, 103, 106,
112, 114, 115, 117, 119, 121,
125, 133, 137, 146 — *42 ének, 36 alakban.*

[10] Másik számítás (18-at és 144-et egynek véve) szerint 124, vagy (36-ot és 68-at *is* külön számítva) 126. Általában 125-öt szokás számítani.

Hétsorosak: 10, 11. *2 ének, 2 alakban.*

Nyolcsorosak: 2, 7, 46, 59, 17, 32, 45, 144, 20,
22, 25, 27, 29, 34, 35, 73, 41,
42, 44, 49, 51, 54, 56, 60,
65, 66, 77, 84, 85, 91, 92,
99, 102, 104, 107, 120, 123,
126, 128, 145, 147, 149,
148, 130,
150. *45 ének, 38 alakban.*

Kilencsoros: 97. *1 ének, 1 alakban.*
Tízsorosak: 4, 33, 40, 48, 79, 122. *6 ének, 6 alakban.*
Tizenkétsorosak: 3, 18, 19, 36, 47, 138 *6 ének, 6 alakban.*

Összesen: 125 ének, 110 alakban.

A versformáknak ez a nagy változatossága, amit éneklésben a ritmikai és zenei-metrikai sokszínűség még jobban felfokoz, egyfelől példátlan művészi teljesítmény a XVI. század irodalmában (a francianyelvűben is), de bizonyos nehézséget jelenthetett már kezdettől fogva és jelent kétségtelenül ma atekintetben, hogy az egész genfi zsoltároskönyv minden egyes darabjával egyforma népszerűséget érjen el. A nagyobb tömegek népszerű éneklése ösztönszerűen kevés, vagy legalább is mérsékelt számú, egyszerű alapformát szokott keresni, amelynek ellaposodása ellen mindenesetre küzdeni kell változatosabb formák nyujtásával és megszerettetésével, de úgy véljük, hogy a genfi zsoltárok sokféle és sok esetben bonyolult, sőt mesterkélt versformáinak részük lehetett abban, hogy a rájuk alkalmazott dallamok minden népszerűségre való törekvésük, kifejező erejük és sokszor monumentális szépségük ellenére sem tudták olyan mértékben megtermékenyíteni az évszázadok keresztyén zeneirodalmát, mint a lutheránus korálénekek, sőt az újabb idők igénytelen, sokszor egészen selejtes dallamaival szemben a gyülekezeti éneklésben is háttérbe szorultak. Az egyes dallamsorok igen sok esetben mutatkozó metrikus aszimmetriája is nagy beideg-

zettséget, vagy bizonyos zenei tanultságot igényel, amint azt a dallamok sajátságainak részletesebb vizsgálatánál rendre látni fogjuk.

Mindezeknek következtében a genfi zsoltárok népszerűsítése és szép éneklése már a szövegek versformáiból következően sem tartozik a könnyű feladatok közé. Másrészt azonban a mindenfajta zsoltárénekek között éppen ez a gyüjtemény az, amelyik a maga Isten igéje iránt való alázatosságával, igen magas formai értékével, egységes és nemes stílusával a genfi reformáció legdrágább és legáltalánosabb hatású ajándéka, ezért meg kell keresnünk a módját annak, hogy miképpen iktathatjuk be a genfi zsoltárokat ismét minden eddiginél nagyobb mértékben és értékesebb formában református gyelekezeteink megújuló éneklésébe. Ez csak akkor lehetséges, ha a zsoltárokkal megismerkedünk és éneklésünknek mai állapotát, annak előidéző okait, a nehézségeket és azok kiküszöbölésének lehetőségeit és módjait gondosan mérlegeljük, hogy belőlük helyes és megvalósításra alkalmas következtetésekre juthassunk.

3. A genfi zsoltárdallamok zenei forrásai.

A strasbourgi kis zsoltároskönyvecske és a százötven zsoltárt (az egyes zsoltárok végén álló félversszakokkal együtt összesen 1431 versszakra osztottan magában foglaló teljes genfi zsoltárgyüjtemény megjelenése (1562) [11] között huszonhárom esztendő telt el. Ez idő alatt jött létre, vagy nyerte el végleges alakját az a 125 nemes dallam, amelyek a XVI. század közös éneklésre szolgáló egyszólamú (unisono) népénekstílusának a legszebb és legjellegzetesebb termékei közül valók. *Gaillard* [12] Bourgeois-élerajzában a zsoltárdallamokat öszefoglalóan „hugenotta kantiléna" névvel jelöli, hogy ezzel is hangsúlyozza monodikus jellegüket és népi eredetüket. Ha a mai fülnek szokatlan kevert ritmusalakokat egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, valóban meg kell látnunk, hogy az eredeti hangnemi tiszta-

[11] *„Les Pseaumes en rime francoise par Clément Marot et Theodore de Bèze."*

[12] Id. m. 43—44. ll.

ságban értelmezett zsoltárdallamok mintaszerűen alkalmazkodnak az éneklő gyülekezet képességeihez természetes és tiszta diatonikus hanglépéseikkel, oktáv körüli hangterjedelmükkel, tematikájuk felépítésével, valamint életteljes és méltóságos mozgásukkal. Azok a szinkopás alakok, amelyeket egyes kutatók a kor énekkari többszólamúságának technikájából vélnek származtatni, ma már szintén úgy állanak előttünk, mint a kor egyszólamú éneklésének szokatlanná vált, de jellemző sajátságai. A hugenotta kantilénát nem lehet azonosítanunk a polifon-kontrapunktikus zene fődallamával (az ú. n. Cantus Firmus-szal, vagy „tenor"-ral), hanem inkább abban az értelemben kell felfognunk, ahogy a „kantiléna" elnevezést a zenetudomány a középkor egyszólamúságában fogant és többnyire énekelt, vagy hangszeres kísérőszólamokkal ellátott melódiáira alkalmazza.

Hogy az egyes zsoltárdallamok forrásait hol és milyen adott, vagy ma ismert régebbi vagy egykorú dallamban találhatjuk meg, arra nézve adataink bizonytalanok és igen hiányosak. Nagyon kevés az olyan dallam, amelyik a maga egészében egy másik dallamból levezethető volna. Az ilyenek közül megemlíthetjük a 42. zsoltár dallamát, amelynek őse egy „Que verray de Dieu la face?" kezdetű vadászdal, amelynek dallamát esetleg (még trónörökös korában) II. Henrik francia király szerzette; valamint a 138. zsoltárét, amelynek őse „une pastorelle gentile" kezdetű pásztordal. Minden találgatás helyett onnét kell kiindulnunk, hogy a zsoltárdallamok közvetlen forrásait a tíz továbbfejlesztett és *Bourgeois* kezén átalakított strastourgi melódiában, azonkívül az egymást követő *Bourgeois*-dallamok és átdolgozások 1542., 1544. és 1551. évi kiadásaiban, végül pedig a teljes bizonyossággal meg nem határozható *Péter* mester *(Maître Pierre)* saját dallamaiban és alkalmazásaiban kell keresnünk. A régebbi források keresése csak bizonytalan feltételezéseket eredményez;[13] legfeljebb annyit feltételezhetünk meglehetős valószínűséggel, hogy a strasbourgi melódiák, a minden bizonnyal

[13] O. *Douen, „Clément Marot et le Psautier Huguenot"* Paris, I. 1878, II. 1879. c. művében megkísérli az egyes zsoltárdallamok eredetének meghatározását és több dallamról megállapítja, hogy egyik vagy másik egykorú, vagy régebbi világi énekkel közeli vagy távolabbi rokonságban van.

*Greiter*től származó 36. (68.)-hoz hasonlóan, germán eredetűek lehetnek.

Hogy *Bourgeois* szerepe csak alkalmazás (adaptáció) volt-e, vagy önálló dallamokat is alkotott, erre nézve a flamand „*Souterliedekens*" dallamainak példájából kell kiindulnunk. *Kálvin* nem engedte volna meg, hogy hajdan profán (esetleg szerelmi tárgyú, vagy obszcén szövegekkel is kapcsolatban állott) dallamok szent szövegekhez kapcsolódjanak és istentiszteleti használatba kerüljenek.[14] Bourgeois nagy dallamanyaggal dolgozott, amelynek zenei elemei, alapmotivumai, részben pedig dalformái is népi eredetűek, mindenesetre pedig népi jellegűek voltak. Dallamanyagának forrása inkább a szóbeli (és emlékezetbeli) hagyomány volt, mint az egykorú világi éneklés közismert és felkapott dallamai, amelyeket *Kálvin* sohasem engedett volna a templomba bevinni. Másrészt az akkori zenészeknek tanulmányaik idején mindig adott anyaggal kellett foglalkozniok, ami lehetett tudós, vagy népi eredetű; azt egymásnak továbbadták (mester a tanítványnak) és egyik ilyen, másik amolyan — nem egyszer ellentétes — értelemben használták fel ezeket a melódiákat, a nélkül, hogy ezzel az utánzás vagy a szellemi eltulajdonítás (plágium) bűnébe estek volna. *Bourgeois* dallamanyagában is bizonyára voltak olyan melódiák, amelyeket más szerzők előbb vagy később profán szövegekkel kapcsolatban használtak fel, de semmiesetre sem tételezhetjük fel, hogy egyetlen zsoltár esetében is *profán melódiának* szent szövegre való alkalmazásáról lehetne beszélni. Annál inkább mondhatjuk, hogy éppen a népi karakter teszi a zsoltárdallamokat annyira erőteljessé és meggyőzővé a kor más, írásban készült, kontrapunktikus tétel cantus firmus-ául kiagyalt és mesterkélt dallamaival szemben.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a genfi zsoltárdallamok nem meglévő, kész világi-népi melódiák egyszerű átvételei, vagy fúrt-faragott alkalmazásai, hanem azokkal közös gyökérről (nem annyira írásbeliségből, mint szóbeli hagyományból) fakadt, több-kevesebb átdolgozásban kiformált, túlnyomórészt eredeti alkotások.[15]

[14] A *Souterliedekens*-nek jóformán minden dallama ismert egykorú világi (sokszor nagyon is világias) szöveg szomszédságából ered.

[15] V. ö. *Gaillard*, i. m 47. l.

A gregorián forrás, ha teljesen nem is hiányzik, elenyészőnek tekinthető. Egyes dallamelemek és fordulatok gregorián reminiscentiáitól eltekintve, mindössze három zsoltárdallam készült római liturgikus énekből (80, 129, 141), de ezek közül csak egy (129, latin karácsonyi ének nyomán) a *Bourgeois* munkája, és csak a 141. mutat csaknem teljes egyezést latin himnuszmintájával (Conditor alme siderum).[16] A hangnemek is a népzenei ión-lyd-aeol tonalitások felé tendálnak, bár még a legnagyobb csoportot a dór dallamok alkotják. Hangismétlések, hajlítások (melizmák) igen ritkán fordulnak elő a dallamokban.

Hogy a dallamok formálásában *Kálvin*nak milyen szerepe lehetett, arra nézve levelezéséből meríthetünk értékes adatokat. *Bourgeois*nak több esetben pontos utasításokat adott a dallamokkal szemben felállított követelményeiről.[17] Még világosabban kitűnik ez, ha összehasonlítjuk a genfi egyház számára készült zsoltárdallamokat Bourgeois szabad és eredeti kompozícióival.

Strasbourgban még váltakozva alkalmazták a szövegeket és a dallamokat egymáshoz, később Genfben már a dallamokat készítették *Marot*, majd *Béza* szövegeihez alkalmazkodva. A reformátor és a muzsikus szoros együttműködésben állottak egymással. Hogy ez nem ment minden nehézség nélkül és hogy a művészi szabadság megkötésére, sőt sérelmére is vezetett, azt abból is látjuk, hogy 1551-ben, tehát kevéssel *Lyonba* történt végleges távozása előtt a városi tanács *Bourgeois*-t börtönbe vetette, mert néhány zsoltárdallamon kisebb változtatásokat eszközölt a tanács felhatalmazása nélkül. Nem *Kálvin* vettette börtönbe, mert a reformátor elismerte és támogatta a művész munkáját, hanem a hívek, akik a megváltoztatott alakban nem ismervén fel a megszokott éneket, felháborodtak az újítás felett és a tanácson keresztül kikövetelték a bűnös megbüntetését. Tudása mellett nagy elismerést érdemel *Bourgeois* jellemszilárdsága, mert egy „tudatlan és lomha" néppel szemben is megpróbálta érvényesíteni új és magasabbrendű művészi elgondolásait az egyházi

[16] Amédée *Gastoué, Le cantique populaire en France*, Lyon, 1924, 147. skk.

[17] Gaillard i. m. 48—50. ll.

ének tekintetében.[18] *Kálvin* lehet, hogy egy véleményen volt a művésszel, mert közbelépett azonnali kiszabadítása érdekében, és később változtatásainak (először fakultatív) használatához a tanács is hozzájárult. *Bourgeois* marad az atyja a komoly és férfias hugenotta-zsoltárnak, amelynek későbbi, utódai kezéből származó dallamai is az ő dallamformáló művészetének hatását mutatják. Ha zsoltárénekeinek sajátkézből származó harmóniái nem maradtak is reánk, ennek csak az az oka, hogy őt sokáig félreismerték. Így maradt az apaság dicsősége művének lezárójára, *Goudimel*re, aki maga olyan szépnek találta a reá maradt örökséget, hogy alig változtatott rajta, ahogy maga mondja a zsoltárok harmonikus feldolgozásához írt előszavában.[19]

4. A genfi zsoltárdallamok keletkezése és szerzőik.

Az egyes zsolátrdallamok keletkezési és megjelenési idejét és szerzőségét illetően nem beszélhetünk minden esetben végleges és általánosan elfogadott tisztázásokról.[20] Az egyes dallamok szerzői és keletkezési adatairól más helyen adunk tájékoztatást; itt most csak arról emlékezünk meg, hogy miután *Bourgeois* 1552 végén elhagyta Genfet, az addig keletkezett és megjelent dallamok a 36. zsoltár kivételével tőle származottnak tekintendők, vagy, amennyiben (mint azt az átdolgozáson keresztülment strassbourgi dallamok esetében láttuk) az idők során alakjukban megváltoztak, átdolgozásukat *Bourgeois* végezte el. Van olyan nézet, amely szerint a strasbourgi dallamok közül a 91. zsoltáré legrégibb alakjában *Greiter*től származik, a 137. zsoltáré pedig[21] csaknem változatlan átvétele egy régi francia *Noël* (karácsonyi népének) dallamának.

[18] Mint művei bizonyítják, *Bourgeois* valódi „reformátor-muzsikus" volt. Különösen kitünik ez *Le Droict Chemin de Musique* c. tanító célzatú munkájának (1550) előszavából, amelyben, különösen a zene s az ének Istentől rendelt hivatását illetően, szinte hitvalló erejű kijelentései vannak. — L. *Gaillard*, i. m. 59. l.

[19] Gaillard, i. m. 68. l.

[20] A próbaénekeskönyv zsoltárdallamainál *Árokháty* Béla nyomán megadott *keletkezési adatok* meglehetősen sok esetben eltérnek mások eredményeitől. Ezért az adattári rész elején a zsoltárversek és dallamaik keletkezési sorrendjének adatait a szerzők és a megjelenés feltüntetésével táblázatosan külön is összeállítottuk.

[21] L. *Terry*, i. m. VII, XI. ll.

Az 1554. évi öt alkalmazást már semmiesetre sem ő végezte; ezek különben sem új dallamok voltak, hanem régebbi *Bourgeois*-dallamok újabban — tehát a már meglévő melódiák figyelembevételével — készült *Béza*-szövegekkel történt összeházasításai (63. a 17-re, 64. az 5-r, 65. a 72-re, 67. a 33-ra, 111. a 24-re). *Bourgeois*-t a genfi kántori állásban *Vallete* (vagy Valette) Péter követte, aki némelyek szerint csak 1553-ig, de H. *Hasper* [22] szerint jóval tovább is genfi kántor volt. Akár ott maradt, akár nem, 1553-ban Guillaume *de la Mule* (vagy *Mole*) jött Genfbe és ott maradt 1556 szeptemberében bekövetkezett haláláig. Az 1554-i alkalmazásokat tehát a kettő közül valamelyik végezte el.

A többi dallamok szerzése és 19 „ad notam"-zsoltárnál a meglévő *Bourgeois*-dallamok alkalmazása már a titokzatos *Péter mester* (Maître Pierre) műve volt. Persze, az ilyen esetekben (most már, *Marot* halála után több mint tíz esztendővel) inkább az állandóan Genfben élő *Beza* verseinek a már mintaként készen álló eredeti-dallamos zsoltár versmértéke és dallama szerint való kiformálása volt a főfeladat, mert az új szövegekhez járuló dallamok semmiféle változtatást nem szenvedtek, de ennél a munkánál is szükség volt a megfelelő zenész-szakember közreműködésére, hogy az új szöveg és a már meglévő dallam jól egymáshoz símuljanak.

Az egységesen *Maître Pierre*-nek tulajdonított negyven dallam szerzője talán valóban egy ember volt, de ezt sem tudjuk kétségen kívül megállapítani. *Hasper* itt is *Vallete*-re gondol, és a döntést nehézzé teszi, hogy mind a három számbavehető embert Péternek nevezték. *Douen* úgy vélte, hogy *Du Buisson* (vagy Dubuisson) Péter a szerző, őróla azonban megálapították, hogy csak segédkántor volt a genfi Szent Péter-templomban. Még az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az ismeretlen Péter mester azzal a *Dagues* Péterrel azonos, aki 1556 és 1568 között működött Genfben egyházi kántori minőségben. A *Péter* mester-készítette dallamok együttesen az 1562. évi teljes kiadásban jelentek meg.

[22] Lásd: *Het Boek der Psalmen — bijlage voor de protestanten,* Hága 1936, 7. l., ahol *Vallete* elméleti könyvecskéjének facsimilében közölt előszavával bizonyítja, hogy 1556-ban is még genfi kántor lehetett. E kérdés eldöntése még sok komoly tanulmányt igényel.

5. Szenczi Molnár Albert fordítói munkája.

A verses zsoltárköltészet gyökerei mindenképpen francia nyelvi talajba nyúlnak vissza. Már 1840 táján felcsendültek egyes flandriai apácakolostorokban a nép nyelvén énekelt zsoltárok, sőt a XV. század utolsó évtizedéből már nyomtatott francia verses zsoltárok is maradtak fenn. *Marot* tehát, akinek zsoltáraiért V. *Károly* császár 200 arany jutalmat adott és akinek zsoltárait olvasták I. *Ferenc* francia király előtt halála órájában, nem a legelső zsoltárköltő volt a szó időrendi értelmében.

Ugyanakkor a korai német zsoltárénekek sem bibliai hűség, sem költőiség tekintetében nem mérkőzhettek francia társaikkal. A szabad és többnyire kezdetleges magyar zsoltárparafrázisok (átköltések) módjára ezek a Luther utáni második nemzedéktől származó énekek javarészt hosszadalmasak, eltérnek az alapulvett zsoltár értelmétől, és jóval nehézkesebbek a francia zsoltároknál. Ennek következménye volt, hogy a németek is hamarosan érdeklődni kezdtek a francia zsoltárminták iránt és Paul *Schede* (humanista-latin nevén *Melissus*) már 1572-ben kiadta III. *Frigyes* pfalzi választófejedelem felszólítására a genfi minta szerinti első ötven zsoltárt tartalmazó fordítását,[23] amelyik mind költőileg megfelelő értékű, mind filológiai (francia-héber) tekintetben pontos munka volt. Ez a mű azonban csonka maradt, mert *Lobwasser* Ambrosius königsbergi jogászprofesszor 1573-ban már kiadta a sokkal nagyobb népszerűségre jutott saját teljes genfi zsoltárfordítását, amely pedig *Schede*-énál sokkal színtelenebb, úgyhogy szinte érthetetlen, hogy miként juthatott olyan nagy és sokáig tartó népszerűségre, kivált ha figyelembe vesszük, hogy a soviniszta és orthodox német-lutheránus körök már annakidején is nehezteltek rá amiatt, hogy éppen a református zsoltárfordítást ültette át német nyelvre. Az másfelől igaz, hogy Lobwasser fordítása a skótok ma is használt metrikus zsoltárainál jobb, pontosabb és a vele kapcsolatos lutheránus bírálatok nem mindig elfogulatlanok.

[23] Szenczi *Molnár* sem naplójában, sem másutt nem említi ezt a fordítást, de nincs kizárva, hogy ismerte, aminthogy *Lobwasser* mellett a francia eredetit is forgatta. — V. ö. Császár Ernő, Sz. M. A. zsoltárai, Ir. Tört. Közl. 1914, 406—410. ll.

Szenczi *Molnár* Albert 1593-tól 1596-ig strasbourgi diák volt és ez utóbbi évben Genfben is járt, ahol aug. 15-én *Bezát* hallotta prédikálni. Alaposabban megismerkedhetett a francia zsoltárokkal akkor, amikor 1602-ben két hónapig Clément *Duboys* Frankfurt/a.-M.-i francia lelkipásztor vendége volt. *Duboys*-val később is érintkezett és segítségét igénybevette zsoltárfordítói munkájában is. *Bezát* ugyan 1596-ban még nem értette meg, de később, szótárának összeállítása közben francia szótárakat használt, *Károli* bibliájának javítása közben pedig — naplója szerint — a genfi francia bibliát is forgatta.

A genfi zsoltárokat Szenczi *Molnár* előtt latin, német, olasz, spanyol, holland, lengyel és cseh nyelvre fordították le. A *Spaeth* (latinosan *Spetha*) Andrástól származó latin fordításnak különös népszerűsége volt egész Európában, olyan országokban is, ahol közkézen forgott a nemzeti nyelvre lefordított zsoltároskönyv. Még a XVII. században is több kiadásban látott napvilágot.

Az akkor Altdorfban tartózkodó *Molnár* 1606 március 9-én, Invocabit (bőjt első) vasárnapján kezdte el munkáját, május 29-én fejezte be a századik zsoltárt és szünetet tartott egészen szeptember elsejéig, amikor újra nekifogott és szeptember 23-án be is fejezte a százötven zsoltár lefordítását.[24] Hogy ez minőségben-mennyiségben mekkora teljesítmény volt, azt mai ember nem is tudja felmérni. Akár az akkori magyar nyelv kifejezésbeli gazdagságát, akár verselési-formai hajlékonyságát tekintve, *Molnár* Albert zsoltárversei, egyedül *Balassa* Bálint költeményeit kivéve, messze meghaladják mindazt, amit a magyar verses irodalom a XVII. század elejéig, sőt jóval azutánig is létrehozott. Ha ehhez hozzávesszük a hosszú szók és szóalakok nagy számát tartalmazó nyelv nehézségeit a „Franciai apró igékből álló versekre" formálás tekintetében, valamint az elsősorban közvetett alapszövegre (a francia eredetinél jóval könnyebben értett német fordí-

[24] Munkájáról naplójában ezeket a latinnyelvű bejegyzéseket olvassuk:
9. Martii, dominica INVOCAVIT Psalterium ad Gallicas melodias vertere incoepi.
24. Maii, absolvi psalmum C et cessavi.
1. Septembris, ☽ (hétfő) incepi vertere psalmum CI.
23. Septembris, absolvi totum Psalterium. Laus viventi Deo.

tásra) való támaszkodást, végül pedig azt is, hogy munkája közben még a magyar és másnyelvű bibliai szövegre is észlelhetően tekintettel volt, valóban azt kell mondanunk, hogy Szenczi *Molnár* Albert, bármennyire nagy költő, nyelvtudós, képzett theológus, zeneileg képzett ember és hívő lélek volt, *ezt* a munkát *így* semmiképpen sem végezhette el a maga erejéből, hanem egyedül csak a Szentlélek Isten segítségével.

Nyelvi tekintetben *Molnár* Albert zsoltárai rendkívüli mértékben időtállóak és frissek. Ami szokatlanná teszi őket a mai, főleg városi átlagember szemében, az nem a XVII. századeleji magyar nyelv elavulását, hanem inkább nyelvünk azóta történt felhígulását és megromlását árulja el. Régies, elavult, vagy megváltozott értelmű szavak csak igen csekély mértékben fordulnak elő, az elavult névmások (aki, amely helyén) vagy ragalakok csekély igazítással, utóbbiak a mai helyesírás alkalmazásával eltüntethetők. A legnagyobb nehézségekkel a rímeknél találkozunk. Ezek között sok van olyan, amelyet a régi hangzásnak megfelelő formában [25] nem hagyhatunk, mert ez a közérthetőség rovására menne, de mai helyesírás szerint átírva rím-voltuk válik felismerhetetlenné. Az ilyen rímeket a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség 1948. évi zsoltárkiadása [26] ahol csak lehet, eredeti formájukban hagyja meg, de hangtani sajátosságuknak megfelelő szedéstechnikai kiemeléssel hívja fel rájuk a figyelmet.

Hogy a Szenczi *Molnár*-zsoltárversek kivételes és semmi mással nem helyettesíthető sugárzó erejének titkát megértsük, abba a nagyfeszültségű, hívő korba kellene beleélnünk magunkat, amely ennek a magyar bujdosónak nemcsak háttere és légköre, hanem életadó anyaföldje is volt. Ma hiába vállal-

[25] A XVII. századeleji magyar nyelvnek még 4—4 különböző *a* és *e* hangja volt, amelyek jelölésére nem szolgáltak külön betűk. Ezek a hangok egyik-másik nyelvjárásunkban ma is élnek és *Molnár* Albert fülében bizonyára az ő csallóközi nyelvjárásának megfelelően csengettek.

[26] *Karácsony* Sándor átírásában és bevezető tanulmányával. — A próbaénekeskönyv zsoltárszövegeinél a régi rím- és ragalakokat a lehetőségig szintén megkíméltük, de olyan esetekben, ahol a mai helyesírás nem mossa el végleg rím-voltukat, inkább a mai alakkal pótoltuk, már csak azért is, mert a gyülekezeti énekeskönyv nyelvtörténeti igényeket úgysem tud teljesen kielégíteni, azonkívül *a dallam igen nagy mértékben javítja a gyengébb rímet;* népdalainkban is gyakran segíti a dallam a magában véve gyenge rímet.

koznék a százötven *Marot-Béza*-zsoltár átköltésére a „Francia nótáknak és verseknek módgyokra" akármilyen fényes tehetségű, sokoldalú és akár theológiailag is képzett költő: hiányzanék belőle és körüle a XVII. századelő kollektív hitének termőföldje és légköre: az a világ és az a nemzedék, amelyet valóban nem érdekelt más, mint a hit, az Isten és a Lélek dolgai. Ezért, a szöveg és a dallamok kivált mai fül számára letagadhatatlan és helyenként komolyan zavaró ritmus- és hangsúlybeli ellentéteivel szembenézve sem fogadhatnánk el olyan megoldást, amely modernizációs célkitűzéssel talán prozódiailag kifogástalanul hangzó „új" zsoltárszövegeket hozhatna létre, de kiölné a genfi zsoltárok magyarnyelvű énekléséből a *Molnár* Albert szövegeiben rejlő, azokból áradó és semmi mással sem pótolható inspirációt.[27]

A nagy mű — egyúttal a magyar irodalom legnépszerűbb és legmélyebb hatású alkotása — 1607-ben a németországi *Hernborn*ban jelent meg először, *„PSALTERIUM UNGARICUM. Szent David Kiralynac es Prophetanac Szaz ötven Soltari"* címmel. A könyv latin és magyar nyelvű ajánlása IV. *Frigyes* rajna-pfalzi grófhoz és választófejedelemhez és *Móric* hesseni tartományi grófhoz van intézve. Ebben, valamint a Magyar- és Erdélyországban „vitézkedő keresztyén anyaszentegyházhoz és annak minden rangú és rendű tagjaihoz szóló *Előljáró beszéd*"-ben részletesen megemlékezik munkája előzményeiről, lelki indításairól, a neki nyujtott anyagi és szellemi támogatásról, a magyar éneklés kérdéseiről, verselésünk gyöngeségeiről, és munkájának technikai nehézségeiről. Zsoltára már a következő évben (1608) újra megjelent *Hanau*ban, az ú. n. hanaui bibliával egybekötve, majd ugyancsak az ő gondozásában és javításaival 1612-ben *Oppenheim*ban kiadott magyar bibliával együtt. Ennek az oppenheimi bibliának a zsoltárrésze végén függelékszerűen 73, részint XVI. századi, részint új magyar éneket találunk, köztük régi magyar zsoltárparafrázisokat (magyar psalmusokat) is. Szenczi Molnár zsoltárait 1635 óta találjuk a (debreceni típusú) magyar énekeskönyvvel egybekötve. Ezekben a kiadásokban a zsoltárrész mindig hátul áll, külön címlappal,

[27] V. ö. *Karácsony* S. az *Igazság és Élet füzetei*, 22. sz. 22—23. ll.

egészen a XIX. század elejéig, amikor az 1806. évi reformból létrejött énekeskönyv elsőízben helyezte a genfi zsoltárokat az első helyre.

A formát tekintve, Szenczi *Molnár* Albert sokkal jobban igazodik a francia eredeti versekhez, mint *Lobwasser*. Zenei tanultságát és az eredeti szövegre is ügyelését bizonyítja, hogy néhány helyen, ahol a königsbergi professzor egy sor szótagszámát, vagy egy versszak rímelhelyezését megváltoztatja, a magyar költő az eredeti formához igazodik. Egyetlen kivétel a 37. zsoltár esete, amelyben ugyan *Molnár* helyreigazítja a német fordítónak az 5. sorban eggyel megrövidített szótagszámát, de a rím eredeti tercina-formáját (*aba-bcb*) ő is *ababcc*-re változtatja.

Versszakainak száma 1425, azaz hattal kevesebb a *Marot-Béza*-versek 1431 strófájánál. Ez onnét van, hogy a végig tizenkétsoros strófákba tagolt 18. zsoltár nála tíz-és-félversre jön ki, azonkívül az 51. zsoltár félverssel, a 109. pedig egy egésszel rövidebb a franciánál. Egyébként a francia eredeti összes záró félverseit hasonlóan fordítja.[28]

Verselésének megítélése kétféle szempontú lehet: mint a francia formáknak az ősi magyar verselés ösztönös belső ritmustörvényei szerint átültetett verseké, vagy mint a genfi ritmikus zsoltárdallamok éneklésének szolgálatára hivatott szövegeké. Ennek a két szempontnak összeegyeztetése igen nehéz, de a fogalmak kellő tisztázása mellett nem lehetetlen. Ezen a tisztázáson fordul meg a magyar református zsoltáréneklés jövője, azért ezzel a kérdéssel még később részletesen is foglalkozunk.[29]

[28] Ilyen félversszakok állanak a 2, 7, 11, 17, 18, 20, 22, 29, 32, 34 41,44, 46, 47, 48, 51 (csak a franciában!), 54, 63, 66, 68, 70, 72, 79, 86, 104, 107, 120, 128, 133, 144, 145. és 149. zsoltárok végén. (Érdekes, hogy a 66.-al azonos dallamú 98. és 118., valamint a 86.-al azonos dallamú 77. zsoltárok teljes versszakkal végződnek.) — Ezeknek a zsoltároknak a dallamai a középen végezve, *da capo*-szerűen hatnak. A versszakok összes számában ezek a záró félversek egésznek vannak számolva.

Az új próbaénekeskönyv nem tartalmazza az összes verseket, hanem (néhány zsoltárban eszközölt összevonással) 1052 verset, ami azonban kb. kétszerannyi, mint a XIX. századi csillagozott versek, és 409-cel több, mint az 1921-es kiadású énekeskönyv 643 versszaka.

[29] E kérdéshez l. *Karácsony* S. és *Kerékgyártó* E. idézett munkáit és utóbbi részletesen felsorolt és idézett irodalmát.

Szenczi *Molnár* Albert zsoltárfordítása nem közvetlen írott ige, tehát nem kánon és nem érinthetetlen, de lényegében pótolhatatlan. Nemcsak történeti-hagyományi értéke, irodalmi és irodalom-alatti, szinte hasonlíthatatlan hatása, hanem készítőjének nagy és hitben megszentelt költői ereje, a benne kifejezett hit minősége és intenzitása is olyan, ma is élő értékké teszi, amelyet semmiféle más zsoltárverzióval nem lehetne helyettesíteni. De éppen ezért kötelessége a mai nemzedéknek az, hogy ott és annyiban, ahol és amennyiben ennek a páratlan értéknek megőrzése, élő és ható voltának biztosítása megköveteli, gondos és alázatos restauráló munkával olyan igazításokat végezzen rajta, amelyek a lényeges szépségeket nem érintik, sőt a múló, vagy elavuló részek lehántásával és helyreigazításával felfrissítik, hangsúlyozzák és kiemelik. Egy-két beteg fog betömése, sőt ha kell, kihúzása az egész fogsort, esetleg magát az embert mentheti meg.

6. A genfi zsoltárdallamok zenei sajátosságai.

A százhuszonöt genfi zsoltárdallam, mint láttuk, száztízféle verssor- és szótagszám szerint megalkotott, de belső mértékét tekintve százhuszonötféle, tehát ugyanannyi strófás szerkezetre készült. Rendeltetésüket nézve, egyszólamú (unisono) népénekek, zenei megformálásuk tekintetében pedig a kor stílusában fogant ritmikus és népszerű dalformák. Ez azt is jelenti, hogy a gregorián korálisnak az óegyázi psalmodiából kifejlődött recitáló jellegével szemben úgy kell énekelni őket, mint ahogy az értelmes beszédet kiejtjük, mert az ilyen éneklésmód alkalmas csak arra, hogy a maga határozott lüktetésével (a ritmussal) az egész gyülekezet éneklését ékesen egybefoglalja, hitvallásszerűvé és életteljessé tegye.

Minden zene ritmusból születik. A ritmus a dallamnál (melosz) is ősibb és lényegesebb eleme a zenének. Igaz ugyan, hogy jóformán a ritmus születésére következő pillanatban meg kell indulni valamiféle kezdetleges dallam életének is, de ez már a megtermékenyülés misztériuma, amely nem volna lehetséges termékeny anyaméh és a benne már megtermett életképes petesejt nélkül. Ritmus nélkül nincs zene. A ritmus lehet egyhangú, vagy változatos, elmosódó, vagy határozott,

szárnyaló, vagy szárnyaszegett, de *van*, sőt sokszor akkor *van* leginkább, amikor alaktalanná torzultan, azaz nem úgy halljuk, ahogy hallanunk kellene.

A ritmus tulajdonképpen minden tér- és méginkább időbeli történés, mozgás- és hangjelenség ősi szemléleti formája, amely a különböző jelenségek váltakozásának és a hasonló, vagy azonos jelenségek rendszeres, vagy rendszerezhető visszatérésének szemléletében jön létre. Lényege az, hogy a megismétlődő jelenségekben a szemlélet bizonyos lüktetést érez meg, ez a lüktetés azonban magában a szemlélet tárgyában nincs szükségszerűen benne (tehát önmagában nem dinamikus), mint ahogy a nappal és az éjszaka, a hét napjai, az évszakok természeti jelenségei nem csak önmagukban, hanem az emberben nyerik el a maguk élménybeli hangsúlyát és ebből adódó ritmusát. Ez ismét azt jelenti, hogy egyes primitív népzenék, vagy a gregorián ének ütemnélküli dallamai, sőt bizonyos értelemben a magyar népzenei ú. n. parlando-dallamok is, végső fokon nem tekintendők aritmikusnak (azaz ritmusnélkülinek), mert ezekben vagy a melódiának a hullámzása, vagy a szövegben jelentkező súlypontok magukban is létrehozzák akár az előadásban, akár a hallgató ösztönös „beleérzésében" a ritmus valamiféle szemléletét. Talán csak a metronon (zenei időjelzőgép) szabályos ketyegését nem tekinthetjük ritmusosnak, tehát azt a készüléket, amelyiket pedig éppen a ritmus ellenőrzésére szerkesztettek, de anélkül, hogy a ritmus éltető elemét, a hangsúlyt (akcentus) éreztetni lehessen vele.

A ritmus tehát akkor áll elő, ha a zenei mozgásjelenségeket (hangokat) az ember bizonyos szabályszerűséggel megismétlődő, és a hangsúllyal érzékeltetett, vagy érzékelhető egységekbe (ütemekbe) foglalja. Ezek az ütemek az emberi felfogóképesség (appercepció) határain belül igen sokféle beosztásúak és hosszúságúak lehetnek, sőt maguknak a különböző ütemfajoknak és formáknak a váltakozását is mutathatják (többüteműség, polymetria). Csupán az a fontos, hogy a két-, három- vagy több időegységnyi mértéket a dallam vonala, éneknél pedig az annak megfelelő szöveg világosan kifejezésre juttassa. Plasztikus, jól formált dallam és hozzáillő szöveg esetében, normális zenei érzékű és csak vala-

mennyire is hangjegyolvasó ember számára fölösleges az ütemjelző törtszám és az ütemvonalak kiírása, kivált egyszerűbb zenei alapszövetű dallamok esetében, amilyenek nagyobbrészt a mi egyházi énekdallamaink is. Ezt ugyan a genfi zsoltárdallamok jórészéről nem mondhatjuk el, de annak, mint később látni fogjuk, más okai vannak, és nézetünk szerint a bonyolultabb ritmusbeli összetételű dallamoknál is sokszor inkább zavaró lenne a gyakran váltakozó és versszakonként is el-eltolódó ritmus ütemenkénti jelzése (vándor-hangsúlyok), ezért nem alkalmazunk ütemvonalakat a zsoltárdallamoknál.

Az alább következő nyolc hangjegyes sor a ritmus lényegét szemlélteti. Mindegyik sorban ugyanazt a 13 hangot látjuk, ugyanabban a sorrendben. Az első sor hangjegyeinél semmiféle ritmusjelzést, vagy ütemvonalat nem találunk, de szinte lehetetlenség még ezeket a ritmus nélkül leírt hangokat is minden hangsúly nélkül (aritmikusan) hangoztatni. A többi sorokban megváltozik az ütem, tehát a hangsúlyos lüktetés és ennek megfelelően mindegyiknek más lesz a ritmusa, holott a 2—3. sorokban mind a tizenhárom hang időméreti értéke változatlan marad, sőt a 4—5. sorokban is csak egy-egy lényegtelen időméreti eltolódás áll be. A 6—7. sorok arra adnak példát, hogy nagyobb időméreti változtatás esetén az így előálló megszámlálhatatlan lehetőség hányféle új alak képzésére nyujt alkalmat; végül a 8. sorban előttünk áll Bornemisza Péter „Cantio optima"-jának az utolsó sora abban a formában, ahogy azt próbaénekeskönyvünk 236. dícséretében látjuk. Az egyes sorok alá írt szövegek kellőképpen szemléltetik azt, hogy szöveges (ének-) dallam esetében menynyire szükséges az ütemlüktetés és a szöveghangsúly egybeesése, amikor a kettő egymást nem akadályozza és rontja, hanem kölcsönösen kiemeli. A zenei ritmus tehát nem egy vagy két ilyen vagy amolyan törtszámmal jelzett ütem, mert az ütem csak alapképlet, hanem az egész zenedarab élő, szabályos, tervszerű és kifejező lüktetése: szívverése, élete. Helyesen állapítja meg *Árokháty* Béla,[30] hogy *„addig éli egyéni életét a dallam, amíg ez a szív lüktet; ha megölöm ritmusát, meghal a dallam is, amely abban született s abban élt"*.

[30] *Szenczi Molnár Albert és a genfi zsoltárok zenei ritmusa*, Kecskemét, 1934. 9. lap.

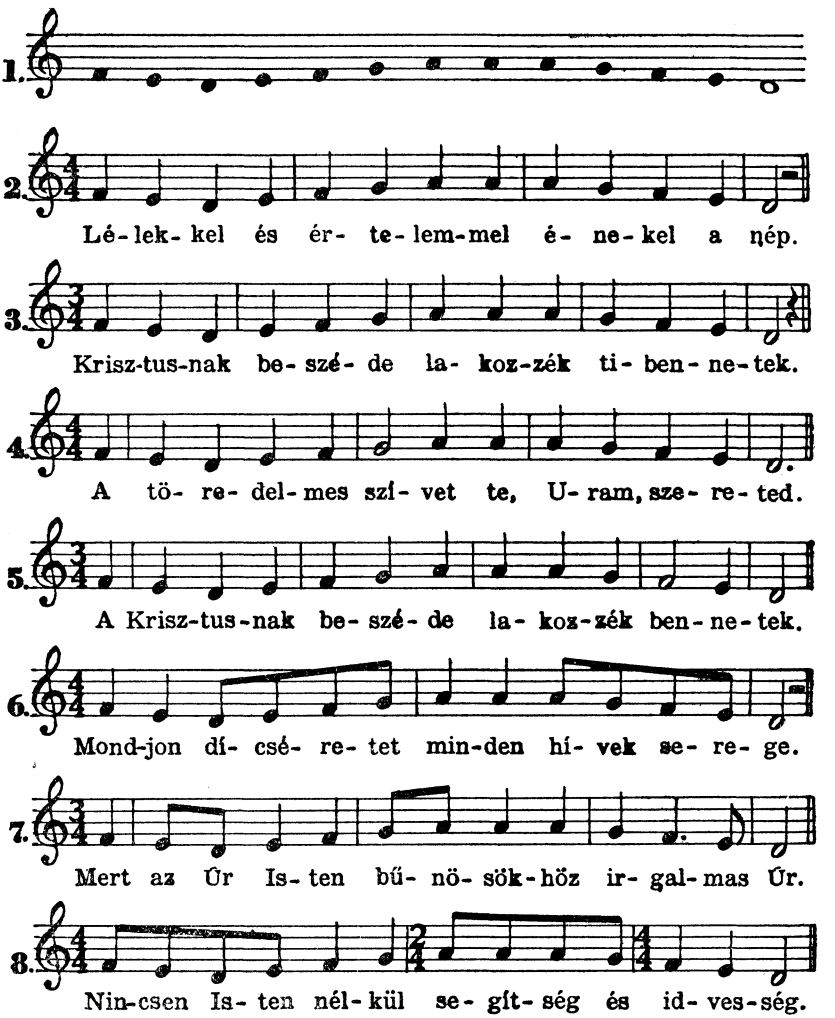

Ha a fenti példa hangjegysoraiban csak egy skála szerepelne, még azzal is világosan meg lehetne mutatni, hogy egyenlő hosszúságú hangjegyek esetében is az egyszerű hangsor más-más ritmikus lejtéssel más-más dallam alakját ölti fel. Hiszen pl. a dobszó nem is ad különböző magasságú zenei hangokat, csak ritmikus zörejt, de különböző ritmusú megszólalásai szinte kimeríthetetlen változatokat nyújthatnak a kifejezésben.

Nem szükséges itt részletesen foglalkoznunk a ritmus lényegével foglalkozó zenetudósok felfogásának eltéréseivel, csupán azt szögezzük le, hogy számunkra a ritmus a hangjelenségek szabályos lüktetését jelenti, amelynek alapképlete az ütem; ez utóbbit azonban, énekelt dallam esetében, a dallam állandó, vagy áthelyezhető (vándor-) súlypontjaihoz igazodó és azokat kiemelő szövegnek is világosan meg kell mutatni.

A genfi zsoltárok keletkezésének idejében még nem volt szokás a zenedarabok mai értelemben vett és szokásos ütemjelzése, sem az ütemeket elválasztó vonalak alkalmazása. Ennek oka egyrészt abban állott, hogy a középkor egyházi zenestílusa és a fokozatosan kifejlődő világi stílus ekkor volt összeolvadóban. A Szentháromságfogalomból levezetett hármas osztódású méret (*tempus perfectum*, a triolásan három részre osztható zenei időegységhez hasonlíthatjuk) az egyház gyakorlatából fejlődött ki, a feles osztódású alak, (*tempus imperfectum*) pedig a világi-népi stílust jellemezte. A XVI. században azonban még népi-világi dallamokban is igen gyakran előforduhat kétfajta méretnek ugyanabban a dalban, sőt ugyanabban a sorban való keveredése, (pl. 25. zsoltár 6. sora, 29. zsoltár 3—4. sorai, stb.) a hangsúlynak a ritmikai lüktetőhangról való egy- vagy két időegységnyi (szótagnyi) félértékkel való eltolódása (szinkopa), végül a ritmikai lüktetőhangok vándorlása a dallamsoron belül. Ilyenformán a genfi zsoltárdallamok polymetrikus voltáról beszélve, három jelenségre kell gondolnunk:

a) *méretfajok* (páratlan és páros osztódás),

b) *mértékszámok* (2—3—4 egységnyi ütemek) váltakozására és

c) *lüktetőhangok* (hangsúlyos ütemkezdetek) vándorlására a dallamsoron belül, az egyes versszakok szövegeiben adott hangsúly követelményei szerint. Ez a hangsúly jó ha olyan helyre esik, ahol a dallam felfelé lép, vagy a szótag hosszú (egész időegységnyi értékű) dallamhangra esik, de kivételes esetekben eshetik a megosztott (felezett) időegység zeneileg hangsúlytalan második felére is, kivált mikor a dallam nagyobb ugrással, majd erre következő lépésszerű menet-

tel pótolja azt a súlyt, amelyet az előtte álló szótag jogtalanul élvez az ütemegység első felén. Például:

A - zért téged, *Úr* Isten, ké - rünk
Ma - gatokat *meg*gondol - já - tok (4. zsolt. 8. sor.)

A zsoltárdallamokat tehát nem szabad *izometrikus* (egymértékű) ütemekbe foglalni, mert ezzel (amint azt egyes francia énekeskönyvekben láthatjuk) összetörnénk azt, ami bennük a legszebb és leglényegükhöz tartozóbb: a dallamok változatos, szabad, és megfelelő szöveghangsúllyal szinte strófáról-strófára újjászülető szárnyalását azzal, hogy gépies, monoton kettős, vagy négyes ütemekbe tördeljük őket. De éppen ennél a szabadságánál fogva azt sem tartjuk lehetségesnek, hogy *heterometrikus* (többféle mértékű) ütemvonalakkal lássuk el őket, mert igen sok esetben az első versszak ütemelosztása nem lenne érvényes a többiek nagyrészére és szintén gúzsbakötné a belső, vándorakcentusok szabad érvényesülését. Ha az ilyen ütemvonal-meghatározási kísérleteket nézzük, azt találjuk, hogy a dallamok és sorok mértékbeosztása és zenei értelmezése igen nagy részben egyéni felfogás dolga és többféle eltérő megoldás lehetséges, amelyeknek egyike sem mond ellent a dallamok belső alkatának.

A zene második eleme a dallam. A dallam különböző magasságú zenei hangokból áll, amelyek egymáshoz való állandó (fizikai-hangtani és matematikai megalapozású), természeti és történelmi viszonyulásukban hangsorokba (skálákba) rendeződnek. Azok a hangsorok, amelyekre a genfi zsoltárdallamok felépültek, az úgynevezett egyházi hangsorok. A nyolc egyházi hangsor valamelyikéhez tartozik 76 dallam, a modern dúr és moll hangfajok őseinek tekinthető ión és aeol hangsorokat és plagális változataikat pedig 49 melódia képviseli.[31] Ez azt mutatja, hogy, ámbár az európai népek középkori-barbárzenei öröksége — immár kiművelt formában — helyet kért és kapott a zsoltármelódiák között, az ősi, gazdag és erőteljes egyházi hangsorok megtartották vezetőszerepü-

[31] Az egyházi hangsorokról részletesebben más helyen lesz még szó.

ket. Az egyes zsoltárdallamok hangnemi megoszlása szám szerint a következő képet mutatja: [32]

I.	*dór:* 2, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20, 24, 33, 34, 37, 41, 45, 48, 50, 59, 80, 88, 90, 91, 92, 96, 104, 107, 112, 114, 115, 125, 128, 130, 137, 143, 148, 149	*37 dallam.*
II.	*hypodór:* 7, 23, 28, 40, 61, 77, 120, 129, 146	*9 dallam.*
III.	*frig:* 17, 26, 31, 51, 83, 94, 100, 102, 132, 141, 147	*11 dallam.*
IV.	*hypofrig:*	*0 dallam.*
V.	*lyd:*	*0 dallam.*
VI.	*hypolyd:*	*0 dallam.*
VII.	*mixolyd:* 15, 19, 27, 46, 57, 74, 85, 87, 126, 136, 145	*11 dallam.*
VIII.	*hypomixolyd:* 30, 44, 58, 93, 103, 113, 117, 121	*8 dallam.*
IX.	*aeol:* 4, 16, 22, 38, 65	*6 dallam.*
X.	*hypo-aeol:* 18, 39, 55, 106, 110, (144)	*6 dallam.*
XI.	*ión:* 1, 3, 21, 29, 32, 36, 47, 52, 73, 75, 81, 84, 97, 105, 122, 133, 135, 138, 150	*19 dallam.*
XII.	*hypo-ión:* 25, 35, 42, 43, 49, 54, 56, 60, 66, 79, 89, 99, 101, 119, 123, 124, 134, 140	*18 dallam.*
	Összesen:	*125 dallam.*

Az egyházi hangsorokban született dallamokat hangkészletük tekintetében a mérsékelt *ambitus* és a tiszta *diatonia* jellemzik. Az előbbi azt jelenti, hogy a dallam legmélyebb és legmagasabb hangjai közötti *távolság* rendszerint nem lépi túl az oktávnyi hangterjedelmet, vagy ha túllépi is, legfeljebb egy hanggal, az oktávnyi terjedelmű hangsor alsó vagy felső határát lépi csak át.[33] Az utóbinak értelme pedig

[32] A lyd és hypolyd hangsorokat a bennük lévő F—H tritonus miatt általában nem használták; a frig dallamok közül több van ugyan, amelyik a III. modusnál mélyebb fekvésű, de dominánsuk szerint nem tekinthetjük őket a IV. modushoz tartozónak.

[33] Előbbire jó példa a 2., utóbbira a 8. zsoltár dallama.

az, hogy az egyházi hangsorokban fogant egyszólamú népies dallamok nem tűrik az idegen (módosított) hangokat. Hangkészletükben csakis az alapulvett hangsor hangjainak van helye és a dallamon belül, ha az előjegyzés az illető *modus*nak (hangnemnek) megfelelő, *egyetlen hangot sem szabad* félhangnyi felemeléssel vagy leszállítással *módosítani*, kivéve az I. számú (dór) hangnem hatodik fokát, amely eredetileg és általában nagy hatodfok, kivéve azokat az eseteket, amikor a dallam akár lépésszerűen, akár ugrással felfelé haladva éri el és utána visszafordul. Ebben az esetben — kivált amikor a nagy hatodfok a zenei frázison belül a hangsor harmadik fokához viszonyítva bővített negyedhangközt (tritonust) eredményezne — a dór dallamban a hatodfok többnyire félhanggal leszállítódik.

Azok a dallamromlások, amelyek az idők folyamán, de kivált a modern dúr-moll hangrendszer uralomrajutása óta az egyházi hangsorokban keletkezett dallamokon rendre megfigyelhetők — *Bach* különben páratlanul szép korálfeldolgozásaiban éppenúgy, mint a magyar, vagy akár holland zsoltároskönyvekben — három fő típusban foglalhatók össze:

a) *dór* (I.) és *hypodór* (II.) dallamok hatod- illetve másodfokainak leszállítása olyankor is, amikor azt a tritonus elkerülése nem teszi szükségessé, ami ezeknek a hangsoroknak a mai *moll* hangnemmel való fokozatos összeolvadására vezetett. (Így „mollosodtak" el nálunk pl. a 23. zsoltár hypodór és a 37. zsoltár dór dallamai.)

b) Lépésszerűen felfelé haladó dallamban *mixolyd* (VII.) és *ión* (XI.) melódiák esetében az ötödik fokot megelőző negyed-, dór (I.) dallamok esetében pedig a harmad- és negyedfokok félhangnyi felemelése. (Előbbire példák a 117. zsoltár (*hypomixolyd*) utolsó és a 138. zsoltár eső sora, utóbbira a 9. zsoltár második sorának két utolsóelőtti hangja.)

c) Az I—II., valamint VII—X. és XII. számú hangsorokban az alaphang (tonika) alatt álló hetedik, illetve plagális hangsoroknál harmadik foknak, az úgynevezett „*vezérhang*"nak félhanggal való felemelése, illetőleg dór dallamokban a két ötödfok között középen álló negyed hasonló, váltóhangszerű felemelése. (Ilyen példák előbbiekre az aeol 16.

zsoltár utolsó és a hypodór 23. zsoltár első sorának, valamint a hypoión 35. zsoltár 5. és a mixolyd 136. zsoltár első sorának utolsóelőtti hangjai, utóbbira a dór 130. zsoltár harmadik sorának második hangja.)

E háromfajta dallamromlások közül az a)-csoportbeliek 16 zsoltár 21 helyén, a b)-csoportbeliek 53 zsoltár 86 helyén, a c)-csoportbeliek pedig 28 zsoltár 52 helyén mutatkoznak, túlnyomórészben az énekeskönyvek által is szentesített nyomtatásban, kisebb részben pedig azonfelül, a gyülekezetek továbbromló és egyre általánosabb gyakorlatában. Ez azt is jelenti, hogy, miután néhány zsoltárban a fenti dallamromlások egyike-másika együtt is jelentkezik, kerekszámban száz zsoltárdallamban fordulnak elő ilyen dallamromlások és hogy ezek természetesen legnagyobb mértékben a ma is használt dallamok eredeti szépségeit rombolják széjjel.

Teljesen megromlott formában énekeljük a 30. zsoltárt, amelynek eredeti *hypomixolyd* (VIII.) hangnemisége nyomtalanul eltünt és önmagában nem formátlan, de mégsem eredeti és hiteles *hypoión* (XII.) változatnak adott helyet, és a 46. zsoltárt, amelynek *mixolyd* (VII.) dallamát a harmadfokok leszállításával az utolsó két sorban gyülekezeteink éneklése *dór* (I.) jellegűre változtatta, ez pedig, bármennyire megszokott és önmagában talán nem is kellemetlenül hangzó, az egyházi hangsorokban készült dallamoknál helytelen.

A vezérhangok felemelését azzal szokás magyarázni és igazolni, hogy a XVI. században, kivált a hangszeres művekben már kezdett kifejlődni a felemelt vezérhangok használata, ezt azonban nem minden esetben jelezték, hanem kivitelezésüket az előadóra bízták, így tehát az egykori jelzésük hiányára való hivatkozás nem más, mint afféle „pontus asinorum", ostoba emberek számára. Ezzel kapcsolatban két jelenségre kell figyelemmel lennünk. Az egyik az, hogy a zsoltárdallamok *Goudimel*-féle négyszólamú kiadásában [34] a harmonikus kísérőszólamokban gyakran fordulnak elő kisebb részben modulatopikus, nagyobbrészt vezérhangszerű módosított hangok és azok minden esetben jelezve vannak, a fődallamok (tenor, Cantus Firmus) azonban egyetlen módosított

[34] *Les Pseumes ... mis en musique a quatre parties par Claude Goudimel*, Genf, 1565. (Az ú. n. *Jaqui*-kiadás.)

hangot sem tartalmaznak. A másikat pedig ugyanennek a kiadásnak az elején, az olvasóhoz intézett figyelmeztetésben találhatjuk meg. Eszerint a zsoltárok ilyetén többszólamú éneklése nem arra való, hogy azt a templomi istentiszteletbe bevezessék, hanem hogy a hívek más alkalommal, „különösen otthon, Istenben örvendezzenek". Kálvin egyházában a gyülekezeti éneklés hangszeres (orgona-) kíséret nélküli, egyszólamú és szigorúan diatonikus volt, annyira, hogy még a *Goudimel* egyszerű (homofon) feldolgozású harmóniái sem szólalhattak meg az istentiszteleten, ha pedig ezek nem szólalhattak meg, világos, hogy a semmiféle módosítójelet nem mutató hangjegyzésű egyszólamú dallamok éneklésében *egyetlen idegen hangot sem* volt szabad énekelni, kivált ha azt is figyelembevesszük, hogy *Bourgeois*-t, a legtöbb és legszebb dallam készítőjét egy ízben azért is börtönbe vetették, mert a dallamok megszokott formáján néhány jelentéktelen *diatonikus* (azaz hangnemen belőli) változtatást eszközölt a tanács hozzájárulása nélkül.

A legfőbb bizonyítékot e tekintetben *Vallete* Péter 1556 ban Genfben megjelent zsoltárkiadása szolgáltatja.[35] A könyvhöz a szerző háromoldalas előszót írt, amelyben röviden, de szabatosan összefoglalja a dallamok helyes megtanulására

[35] *„Octanteneuf Pseaulmes"* — ebből 49, valamint a Simeon éneke és a Tízparancsolat *Marot*, a többi negyven (addig elkészült) szöveg *Béza* versei szerint. Ha figyelembevesszük, hogy *Bourgeois* dallamainak száma az átdolgozásokkal és a nem tőle származó strasbourgi dallamokkal együtt sem tesz ki ennyit, arra kell gondolnunk, hogy Pierre *Vallete*, bár *Gaillard* szerint ekkor már nem volt genfi kántor, ha 1556-ban Genfben hivatalosan autorizált zsoltároskönyvet adott ki, néhány dallamnak szerzője is lehetett. Bár közvetlen bizonyíték nincs rá, tekintettel arra, hogy *Vallete*, *Dagues* és *Dubuisson* keresztneve egyformán *Péter* volt, *Hasper* szerint, aki *Vallete* könyvének címlapját, előszavát és két hangjegyes lapját összesen hét oldal facsimiléjében közli (*Bijlage bij het Boek der Psalmen*, Hága 1936. 6—8. ll.), nyílt kérdés marad, hogy a titokzatos Péter Mester egy, vagy több személy volt-e, és hogy a dallamok közül egyeseknek nem éppen *Vallete* volt-e a szerzője?

Vallete előszavában arról is szól, hogy szolmizációs módszerével a zeneileg kevésbbé képzettek (gondoljunk a négyszáz év előtti Genfre!) a 89+2 dallamot 2—3 hét alatt jól megtanulhatják, valamint megemlékezik a hajlítások, módosítások, ütemmódok, egész- és félegységnyi hangok, sorközti szünetek kérdéseiről és kifejezetten utal arra, hogy a zsoltárok lüktetésének ritmikai alapszövete a kettős osztódású ütemezés (tempus imperfectum).

vonatkozó utasításait. Magában a könyvben a dallamok minden zenei hangja elé a vonalrendszerbe belenyomtatja az illető hang szolmizációs elnevezését, mégpedig úgy, hogy ott, ahol a dallam intonációjának félreérthetetlen tisztasága megkívánja a félhangtávolság elkerülését, a megfelelő hangot, vagy frázisrészt annak a következő *hexachord*nak megfelelően jelöli, amelynek értelmezése *lehetetlenné teszi a módosítás útján előálló félhang éneklését.* Ha pedig valahol (pl. a 23. zsoltár ötödik sorának utolsóelőtti szótagjában) külön szükségét látja annak, hogy a leszállított (moll) hangoztatás helytelen voltára figyelmeztessen, az illető hang fölé „x" jelet tesz akkor is, ha a dallam előjegyzése szerint erre nem volna szükség és a félsort FA-FA-SOL-FA-*MI*-RE értelmezésben adva, a szóbanforgó utolsóelőtti hangot „MI"-nek jelöli. A vezérhangot pedig (pl. ugyancsak a 23. zsoltár első sorának végén) SOL-*FA*-SOL jelölésben feltétlenül egésztávolságúnak (azaz mélynek) jelzi. Arról, hogy ez a kiadás a genfi egyház hivatalos és egyedül jogosított kiadványa, az 1556. január 6-án kelt és a könyv elején kinyomtatott „Extraict du privilege" tanúskodik.

Ebből is láthatjuk, hogy a genfi gyülekezetben a zsoltárokat nem úgy énekelték, ahogy azt egy későbbi kor felfogása a dallamokba belemagyarázta, vagy belemagyarázza, hanem szigorúan és minden hangra nézve pontosan meghatározott diatonikus tisztaságban.

Igen valószínű, hogy ez a szigorúság volt egyik oka annak is, hogy a mindenféle művészi egyházzenei feldolgozásra annyira alkalmas gyönyörű dallamokból nem tudott kibontakozni a német lutheránus népénekekhez hasonlóan, a hugenotta zsoltárokhoz méltó gazdagságú és jelentőségű zenei vegetáció, amelynek során a genfi dallamok továbbfejlődtek volna, másfelől sajnálatosan igaz, hogy hangnemi megromlásuk és meghamisításuk minden műzenei ízlés- és stílusváltozás művészi befolyása nélkül, pusztán a gyülekezeti éneklés elkorcsosodásában is bekövetkezett.

Az egyházi hangnemek fokozatos szétoldódása tehát a genfi dallamokat sem kímélte meg. Ez a meghamisítás (*musica falsa* vagy *musica ficta*, ahogy a régiek a módosítás útján előállott zenei hangokat nevezték), azon-

ban semmiképpen sem igazolt, jóvátételének lehetősége pedig a mai legjobb zenei törekvésekben újból megnyílik azzal, hogy korunk zenéje megújult érdeklődéssel tekint minden téren az elhanyagolt régi hangsoroknak a kimerült dur-moll rendszernél erőteljesebb, színgazdagabb világa felé. Amikor tehát a zsoltárdallamokat az új próbaénekeskönyvben ismét eredeti alakjukban, a *musica falsa* módosításainak kiküszöbölésével adjuk közre és zsoltáréneklésünk jövő fejlődésének útját a tiszta diatonia irányában szabaddá tesszük, nem valami túlzott és időszerűtlen *purizmus* vezet bennünket, hanem a zsoltárok eredeti alakjának megbecsülése és gyülekezeti éneklésünk fokozatos megtisztulásának és újra való meggazdagításának szándéka. Jól tudjuk, hogy ez a gyakorlatban nem megy símán és gyorsan; körülbelül egy emberöltőbe kerül, amíg teljes eredményre vezethet. Mégis kötelességünk, hogy a lehetőséget megteremtsük azzal, hogy legalább egy alkalommal a legszélesebb körök használatára szánt népénekeskönyvi kiadásban közreadjuk a genfi zsoltárdallamokat mai, olvasható és az eredeti alakjuknak legjobban megfelelően [36] hangjegyes formában. Az, hogy a gyülekezetek az így közreadott dallamokat milyen vezetés mellett, milyen készséggel és eredménnyel fogják énekelni, már nem ezeknek a fejtegetéseknek a körébe tartozik.

Az egyházi hangsorokban fogant genfi zsoltárdallamoknak ez a *dúr-moll* hatásra bekövetkezett eltorzulása nem kizárólagosan magyar jelenség, sőt nem is csupán a genfi dallamokat érintette. Ha például *Bach* J. S. művészi, sőt a maguk nemében felülmúlhatatlan korálfeldolgozásait vizsgáljuk, igen sok esetben megállapíthatjuk, hogy a feldolgozott dallam eredeti — és a *mai* evangélikus gyülekezeti életben újra felelevenített — alakja dór, vagy mixolyd hangnemű volt, de a XVIII. század nagy mestere már átalakított for-

[36] A genfi alaktól mindössze három csekély eltérés mutatkozik: a 68. dallam 9. sorának második és a 105. dallam 4. sorának első hangjában, valamint a 84. zsoltár első sorkezdetének ritmusában. — Mindhármat régi változatok igazolják; az első kettő egy-egy hangfoknyi eltérés, az utóbbi a kezdősor ritmikus alakjának a második sorhoz alkalmazkodásából állott elő.

mában dolgozta fel, sőt hajlításokkal, vagy modulációkkal további változtatásokat is eszközölt rajta. A XVIII. század óta a legújabb időkig készült holland, német- és másnyelvű énekeskönyvekben a zsoltárdallamok nagyjából ugyanazokat a változásokat (hangnemi romlásokat) mutatják, mint amelyeket magyar énekeskönyveinkben is megtalálhatunk és amelyeket még az egyházi hangsorok és a zsoltárdallamok nagy ismerője és alázatos szerelmese, *Árokháty* Béla sem mert a délvidéki énekeskönyvből (1939) és a Psalteriumból (1941) kiküszöbölni.

A hangjegyes magyar református énekeskönyvkiadások kótarésze pedig, kivált a XIX. század folyamán, az 1877. évi revízióig, mivel C-kulcsokkal és szögletes menzurális kótákkal élt, amelyeket úgyszólván senki sem tudott olvasni, a dúr-moll dallamromlások nagyrészét szentesítő módosítójeleken kívül legfeljebb annyi változást mutat, hogy a hangjegy-sajtóhibák nem igen javítódtak ki, sőt inkább szaporodtak. Így azután nem lehet csodálkozni azon, ha maga a gyülekezet éneklése is szomorú visszafejlődést mutatott abban az időben, amikor a dallamok szóbeli megtanulása és terjedése egyre jobban összezsugorodott, az írásbeli terjedést pedig a zenei helyesírás hibái mellett a használt írásmód ismeretlen volta is akadályozta.

Pedig rendkívül tanulságos lehet számunkra az is, amit *Misztótfalusi Kis* Miklós írt 1686-ban a zsoltárok dallamainak helyes énekléséről. Erre vonatkozó tanácsait [37] nem lesz haszontalan szószerint idéznünk:

„Igyekezzed a' Sóltároknak igaz nótájokat követni. Minem tsak tzifraságúl tétetnek a' Psáltériumba a' Kóták. Ezeket ha érteni és éneklésben követni nem akarjuk, *nem méltó*

1. hogy Sóltárink eleibe függesszük többé amazt: *a' Francziai nótákra rendeltettek* 's a' t. azoktól már mi sokakban messze távoztunk, és távozunk hova tovább inkább, midőn minden Régulák nélkül, tsak hallomásból vesszük 's adjuk kézről kézre: minden egyéb nemzeteknek szokások ellen, melyek az éneklést intéző mesterségnek őrizeti által, meg-

[37] Szent Dávid prófétának és királynak százötven Sóltári... Amsterdam, 1686. — (Az „Előljáró Beszéd"-ből; idézve Magyar Történeti Életrajzok XIV. évf. IV. füzet, Bp. 1898. 191. lapról.)

tartják 's követik változatlanúl a' Sóltároknak egyszer rendeltt és bévött igaz nótájokat.

2. Az sem méltó, hogy a' Könyvnyomtatás és annak eszközei körül munkálkodók annyi munkát tegyenek hijába. Közelebb e' Könyvetskét nyomtattató személy is, az itt előadott tanátslásának foganatjának reménlése kivül nem munkálkodott vólna annyit, sok idejének káros fogyatásával ezen Kótáknak mind készíttetésekben, mind pedig a' Psáltériumnak ezekbéli elébbeni sok hibáinak orvoslásokban.

3. Az sem méltó, hogy a' könyveknek árra afféle hijábavalóságokkal a' Kótákkal nehézíttessék: hijjábavalóságok ugyanis, *ha hasznokat nem vésszük*. De az a' jó mégis megvagyon közöttünk, hogy akarki inkább vészi bár drágább légyenis a' kótás Psáltériumot, ha tőle kitelik: tsak vólna *méltó oka* reá! t. i. annak, a' miért drágább, haszna-vétele."

Ime: már *Misztótfalusi* tisztán és egészen szabatosan foglalja össze a kérdést: a zsoltárdallamokkal szemben méltatlan eljárás,

1. ha azokat másként énekeljük, mint ahogy „egyszer rendelt és bévött' alakjuk előírja, mert ez a „franciai nóták" cimkéje alatt tulajdonképen kulturális hamisítás; de méltatlanság az is,
2. ha a hangjegyes énekeskönyv készítőinek gondos munkáját annyira nem becsüljük, hogy a közölt dallamalakot, vagy a szakértelemmel kijavított hibák igazítását nem vesszük figyelembe; végül
3. ha a könyv kiállítását lényegesen megdrágító hangjegyeket nem akarjuk megismerni, mert bármilyen könyv, avagy más szellemi termék haszontalan fényűzés, ha nem élünk vele értelmesen és rendeltetése szerint.

Misztótfalusi közel háromszáz évvel ezelőtt írt tanácsainak megszívlelésével máig is adós maradt az éneklő református egyház. Akkor, vagy még *Maróthi* György idejében is, könnyebb lett volna figyelembevenni és a gyakorlatba átvinni ezeket az intelmeket. Időközben egyre nagyobb mértékben megromlott az egymást váltogató nemzedékek füle,

de még ma sem késő újra-tanulni a genfi reformáció zsoltárdallamait. Akár sikerül ez a kísérlet, akár nem: nemzedékünk tartozása ez a zsoltárokkal szemben, amihez az 1948. évi magyar próbakiadást kell eszközül állítanunk. Már az előzetes kísérletek is azt mutatják, hogy mindazokban a gyülekezetekben, ahol az éneklés irányítói engedelmes lélekkel és nem is különösebb szakértelemmel, csak kellő fogékonysággal és ügyességgel fognak a munkához, meglepően hamar *meg lehet tanítani és meg is lehet szerettetni* az eredeti, tiszta zsoltárdallamokat.

Nagyon kívánatos, hogy mindaddig, amíg a tiszta egyházi hangnemeket megszokjuk, a zsoltárdallamokat, amennyiben éneklésük orgonakísérettel történik, tiszta modális összhangosításban kísérjük. Mikor azután már annyira benne lesznek a dallamok eredeti szépségei a gyülekezetek fülében, hogy készakarva sem lehetne őket kitéríteni a helyes éneklésből, odarakhatjuk a dallamok alá a legváltozatosabb harmoniákat.

Az egyszerű (♪ ♩ ♪) és kettős (♪ ♩ ♩ ♪) *színkópák* közül kivált a kettősek okoznak nehézséget az éneklésben, mert egyszerű szinkópás alakok a magyar népi dalokban sem szokatlanok (ámbár a szöveg más prozódiája itt is okozhat nehézségeket), a kettősökre azonban nincs példa. Az eltolódó hangsúly következtében a dallam és szöveg egybevágásának hiányosságai is ezeknél jutnak leginkább előtérbe. Vannak azután olyan frázisok is, amelyeket egyes külföldi szakemberek (pl. H. Hasper) tempus perfectumnak fognak fel, de ugyanígy lehet őket szinkópának is tekinteni. Ilyen pl. a 25. zsoltár első sorkezdete, amely tempus perfectumként felfogva: ♩ ♪ ♫ ♩ ♪ szinkópaként pedig: ♩ ♫ ♪ ♩ ♪ stb. Vagy a 24. zsoltár első sora, tempus perfectumként: ♩ ♩ ♩ ♩ ♪ ♪ ♩ ♩, szinkópa *nélküli* kettős tagolásban (tempus imperfectum) pedig: ♩ ♩ ♩ ♩ ♫ ♩ ♩

Újabb, vitatott kérdés a *szünetjelek* kérdése. Tagadhatatlan, hogy az egyszólamú énekeskönyvekben az őskiadásoktól kezdve (a strasbourgit nem számítva) a vers- illetve dallamsorok között egységnyi értékű szünetjeleket találunk.

Ezeknek a szünetjeleknek, azonban, mint több kutató [38] véli, de a magunk felfogásának megfelelően is, unisono templomi énekdallamok esetében nincs menzurális jelentése. A szünetjelek itt csak a sorokat elválasztó jelek, de nem a mű integráns részei. Pontos megtartásuk a gyülekezeti éneklést megfosztaná telt kicsengésétől, folytonos áramlásától. Ez nem azt jelenti, hogy lélekzetvétel céljából nem kell, vagy nem is lehet megállani, csupáncsak azt, hogy a sorok közötti szüneteket nem lehet pontosan jelezni, vagy jelzés esetén pontosan végrehajtani, de mivel az sem lenne helyes, hogy minden sor végére fermátát, vagy bármiféle más jelzést tegyünk, legcélszerűbbnek láttuk átvenni etekintetben azt a gregorián eredetű jelölésmódot, amelyre a példát H. *Hasper* 1948-ban megjelent új holland zsoltárkiadása [39] szolgáltatta.

Ennek a jelölésmódnak lényege az, hogy a hangsúlyátvetéssel, feles ritmusbeli osztódású ütemegység második felén kezdődő sor (20. zsoltár második sora) elején csak egy, a vonalrendszer felső vonalán álló vessző áll, ami azt jelzi, hogy itt nem kell megállani, csupán a szerkezeti figyelmeztetőjel mutatja az új verssor kezdetét. A felső két hangjegyvonalat összekötő függőleges vonás a szövegsor (illetve dallamsor) és ritmusegység egybeeső végződését, a három középső vonalat összekötő függőleges vonal a zenei periódus végét, a dallam közepén az egész vonalrendszert széltében összekötő vonal a *da capo*-szerű dallamok belső zárlatát (a „fine"-t) jelentik, a dallam végét kettősvonal és a záróhang fölött álló fermáta zárja le.

Az összes dallamokban egységnyi ritmusmértéknek a negyedkótát vettük, amely tempus perfectumban hármas (vagy), tempus imperfectumban pedig kettős ( ) osztódású. Semmi szükség sincs arra, hogy akár záróhangokban is harmadikfajta (kétegységnyi hosszúságú) értékeket alkalmazzunk, mert, bár az őskiadásokban

[38] *Terry*, i. m. 12. l., *Hasper* idézett munkáiban számos, különböző nyelveken megjelent énekeskönyv facsimile lapjai, Pierre *Devoluy* et Paul *Bourguet*, „*Le Psautier Huguenot*" 1928 közlésformája, *Árokháty* Béla közlésmódja a jugoszláviai énekeskönyvben, genfi zsoltárdallamok és hasonló stílusú egykorú énekek közlésmódja több német kiadásban, stb.

[39] A szünetjel a debreceni és kolozsvári kiadványokban is mindig csak a sorvégződés jelölésére szolgál.

ezt látjuk minden dallam végén, másrészt itt is azt kell mondanunk, amit a szünetjelek esetében mondottunk, hogy t. i. a záróhang kétszeres hosszúságra való írása nem jelent a dallam szerkezetéhez tartozó menzurális (méretbeli) értéket, a nyugvópontot pedig a fölötte álló fermáta úgyis világosan kifejezi.

Az úgynevezett *felütés*sel (Auftakt) kezdődő sorok tekintetében már *Árokháty* Béla meggyőzően kimutatta, hogy ezeket nem kell abban az értelemben súlytalannak venni, ahogy a németes Auftakt-ot kezeljük. Elsősorban azért nem, mert az ütemegységnyi hosszúságú, félütemes sorkezdés éppen a zsoltárdallamok szabad lüktetésénél és a sorok változó belső elrendezésének lehetőségénél fogva sohasem teljesen súlytalan, hanem legalább másodlagos hangsúlyú, sőt bizonyos esetekben, ha a szöveg úgy kívánja és a dallam vonala megengedi, hangsúlyos ütemkezdetté is válhatik. Sőt még az igazi, súlytalan Auftaktra emlékeztető félegységnyi (nyolcad-) értékű sorkezdések is (az 1, 8, 9, 43, 103, 104, 115, 137. zsoltárokban) könnyen és szépen énekelhetők, kivált ha a sorkezdő súlytalan dallamhang alá névelő, kötőszó, vonatkozó névmás, vagy más súlytalan beszédrész kerül.[40]

A genfi zsoltárdallamok rendkívüli zenei értéket és közösségi építőerőt tartalmaznak. Egyrészük síma, egyszerű és könnyen énekelhető ritmusformákat mutat, másrészük azonban szokatlan és csak bizonyos fáradsággal, megfelelő neveléssel elsajátítható lüktetésformájú, ami sokakat elriaszt a „ritmikus énekléstől". Ha azonban figyelembevesszük, hogy a melódiák, kivált a maguk eredeti tisztaságában általában könnyen énekelhetők és könnyen újra tanulhatók, ha meg tudjuk magunkat szabadítani a cigányzenés, vásári félhangok selypes modorától, arra is rá fogunk jönni, hogy itt voltaképpen egy elfelejtett anyanyelv újra-tanulásáról van szó. Mint ahogy a megromlott magyar zenei közízlés kézzel-lábbal kapálózott, sőt részben még most is kapálózik az ősi magyar népdalok zeneisége ellen, ugyanúgy lúdbőröznek néha a jó magyar kálvinista hátak is attól a valódi *kálvini* énekléstől, amelyet — még csak nem is ismerünk. Hiszen

[40] V. ö. *Árokháty*, i. m. 16—23. ll.

még a magunk megrontott módján is jó, ha egy-két tucat dallamot tud gyülekezeteink túlnyomó része.

Már pedig a genfi zsoltárok pontos írásbeliségben, rögzített alakban jöttek létre és ilyen alakban kerültek hozzánk idestova negyedfélszáz évvel ezelőtt. Ezt a formát semmiféle hiteles, egységes és elfogadható magyar *zenei asszimiláció nem alakította át,* hanem egyszerűen: nem tanultuk meg, s amit énekeltünk és éneklünk belőle, azt is annyira megrontottuk (nemcsak ritmusában, hanem *dallamában* is), hogy zsoltáréneklésünk halálosan komoly válságba jutott. Ebben az állapotban pedig nem lehet elég a zsoltároknak egy utolsó, zenei hűségre törekvő kiadással *díszes sírkövet* állítani, hanem a zsoltáréneklés egyedüli és vitathatatlan alapját megkeresve, célul kell kitűzni, ha még nem késő és egyáltalán lehetséges, a negyedfélszáz év óta elhanyagolt lecke megtanulását. Ez viszont csak akkor történhetik meg, ha a szöveg és dallam függő kérdései teljesen kielégítő közös megoldást találnak.

7. A szöveg és dallam eltérései a zsoltárokban.

Ha azokat a régibb ideje jelentkezett törekvéseket, amelyek külföldi, főleg francia és svájci XIX. századi példákra hivatkozva a genfi zsoltárok jelentékeny részének felszámolását célozták és az 1903. évi próbaénekeskönyvben, valamint az újabb erdélyi és felvidéki énekeskönyvekben eredményeket is értek el, figyelmen kívül hagynók, akkor is lehetetlen volna észre nem vennünk, hogy zsoltárainknak ha hivatalos és hagyományos tekintélye nem is, de éneklésük súlyos válságba került. Az a körülmény, hogy a 23., 25., 42., 90. és még vagy tíz-húsz zsoltárhoz általában és (a legszószerintibb értelemben véve) *mereven* ragaszkodunk, csak még jobban aláhúzza a zsoltároknak, mint *egész gyüjteménynek* válságát, mert ennek a részszerinti ragaszkodásnak semmi különös theológiai, de mégcsak mélyebb hagyományi alapja sincs, de ennek a kevés zsoltárnak a kedveltsége esztétikai, élménybeli, vagy dallambeli kiválóságukkal is csak részben mutat összefüggést. Még leginkább arra gondolhatunk, hogy jobbára azokról a zsoltárokról van itt szó, ame-

lyeket a gyülekezeti és főleg a *családi kegyesség* elsorvadása utáni időkben egyedül a dallamukra készült, többé-kevésbbé kedvelt dícséretek miatti szükség, meg a felekezeti népiskolákba és a vallásoktatásba szorult egyetlen lehetőség: az *énektanítási tanterv* tartott úgy-ahogy életben, no meg amelyeket a gyülekezet, kántor és pap gyakran adódó háborúságai adott alkalmakkor fegyverül (nagyon pogány fegyverül) adtak a nép ajkára, ahogy ezt pl. a 3., 35. és a 79. zsoltárral kapcsolatban nem egy eklézsiális anekdota megőrizte. Lényegében tehát nem isteni, hanem nagyon is szegényesen és sokszor pogány módon emberi szempontok játszottak közre a még mindig énekelt egyes zsoltárok „divatban" maradásában, sőt sokszor szállóigévé válásában. Ilyen elanekdotásodott zsoltárszemlélettel persze dőreség volna a zsoltárok éneklésének népszerűsítésére és kiterjesztésére gondolni.

Azután ott van az a másik körülmény, hogy kiszikkadt és elszegényedett istentiszteletünkben igen kevés hely jut az éneklésre és azt a kevés alkalmat is igénybeveszi a vontatott éneklés, úgyhogy annyi idő alatt, amíg rendes, életes tempóban tíz zsoltárverset el lehetne és kellene énekelni a gyülekezetnek, jó ha kettőre-háromra telik. Bizony, mint már többen elmondották, gyülekezeteink zsoltáréneklésével egyetlenegy lélek sem vállalná a hugenották mártíromságát. Az átlagos magyar gyülekezet zsoltáréneklésében lehet ugyan bizonyos egyszerű erőteljesség és méltóságteljes (sokszor inkább csak lomha) hömpölygés, ez azonban *nem az éneklésmódnak az érdeme,* hanem azoké a hatalmas áradású dallamoké, amelyeket még a leghelytelenebb énekléssel sem lehet egészen tönkretenni. Az élet eleven és természetes lüktetése, amelyben ezek az énekek születtek, nem található meg zsoltáréneklésünkben, és ez is egyik oka annak, hogy az egyházunkban mutatkozó lelki ébredés nem tud mihez kezdeni a zsoltárokkal, sőt térhódítása sok esetben fokozni látszik a zsoltárok elhanyagolását.

Mindezek azt mutatják, hogy a zsoltárválságnak első, mult századi előjeleitől fogva mindmáig főként *theologiai, kegyességi* és *éneklésbeli* gyökerei és tünetei vannak. Ezek közül a *theologiai* és *kegyességi* tényezők az *objektív* kije-

lentés és a *szubjektív* élmény összeegyeztetésének nehéz voltából következnek, olyan korban, amikor a theologiai fogalmazás és magatartás általában tisztultabb, mint az éneklő kegyesség minőségi igénye, és olyan területen, ahol mindenben az ember válaszol Isten tettére. Igaz ugyan, hogy ebben a válaszban is Istennek kell közvetlen megszólalnia, mint ahogy a visszhangban is az eredetileg elkiáltott szó cseng vissza, néha tisztán, néha elmosódva, de az eredetinél mindig halványabban, de éppen ezért nagyon fontos, hogy a visszhang ne eltorzítása, hanem mennél hívebb tükörképe legyen Annak, Akinek szavát vissza kell zengenie és tetteit meg kell vallania. Az a kegyesség, amelyik éppen a zsoltárokat törekednék szinte programmszerűen elhanyagolni, vagy éppen kizárni az Isten népének énekléséből, semmiféle keresztyén theologiával alá nem támasztható, de ilyen törekvésében a Szentlélekkel sem igazolható. Nyilvánvaló tehát, hogy *valóban keresztyén theologiai, vagy kegyességi alapon a zsoltárok válságáról nem beszélhetünk;* inkább megfordítva áll a tétel: ott, ahol az adott keresztyén közösség éneklésében akár igénybeli elfordulás, akár tervszerű ellenhatás következtében kizárják, vagy aránytalan mértékben kiszorítják a zsoltárokat, valamilyen formában mindig vagy az igei-theologiai tisztaság, vagy a keresztyén közösségi életforma minősége kerül veszedelembe.

Egyetlen komoly és elfogadható oka a zsoltáréneklés válságának (akár a genfi zsoltárok, akár másfajta, zsoltárokból merített énekek esetében) a meglévő énekek szöveg-, vagy dallambeli formája, avagy együtt mindkettő ellen joggal emelhető alaki kifogásokban jelölhető meg. Mik lehetnek ezek a kifogások a mi zsoltáraink esetében? Szerintünk semmi más, mint hogy meglévő éneklésmódjuk más, közvetlenebb hangulatú és eleven lüktetésű énekekkel összehasonlítva, a mai ember ízlését, de lelki igényeit sem elégíti ki, más vitán felül álló és teljes megoldást biztosító éneklési formát pedig nem ismerünk, vagy eddig még nem próbáltunk meg. Azt egyre többen tudják, hogy a genfi dallamok sajátos és kifejező ritmusban születtek, de a megtanulás nehézségeitől való félelem (gondoljunk arra, amit *Vallete* írt szolmizációs zsoltárkiadása előszavában, csaknem négyszáz évvel ez-

előtt), egyes szokatlan formák meg nem értése, valamint a dallamok ritmusa és a szövegek közötti összecsengés (prozódia) hiányosságainak gyakorta tapasztalható eltúlozása[41] miatt igen sokan úgy félnek a ritmusos éneklés megpróbálásától, mintha az valami mumus volna. Már pedig a zsoltárok: *énekek,* amelyek *csak éneklésben élhetnek.* Az éneklés bármiféle nehézségeit pedig csak a *zene* (dallam és ritmus együtt) és a *szöveg* (mint vers és mint adott dallamhoz tartozó *ének*szöveg) egymáshoz való viszonyának kifogástalan rendezésével lehet megoldásra juttatni. Ez ismét csak azt jelentheti, hogy addig nincs megoldás, amíg nem találunk olyan éneklési formát, amely a dallamhangok és a szöveg szótagjainak puszta számbeli egyezésén túl a két önálló elemet szerves és szétbonthatatlan, művészi formában és stílusban vitathatatlan és népszerű, hatásos egységbe olvasztja össze, tehát: *az éneklés problémáját csakis zenei úton, az adott dallam ritmusára támaszkodva oldhatjuk meg.*

A kérdés meglehetősen bő magyar irodalmának egyrésze sajnos, vagy teljesen kikapcsolja, vagy másodlagos jelenségnek fogja fel a dallamoknak a szöveggel szemben támasztott igényeit, vagy arra gyakorolt alakító hatását, egy másik része pedig nem részesíti kellő figyelemben a magyar verses dikciónak az idegen eredetű dallamokkal szemben is érvényesülni kívánó és érvényesíthető igényeit. Már pedig „az *igazi* mai magyar költői dikciónak legörökkévalóbb elemei nagyjában megegyeznek *Szenczi Molnár* nyelvének örök elemeivel s ez a megegyezés nagyobbmérvű, mint egyesek gondolják. Hogy ez a nyelv nem azonos a jelenkor konzumköltészetének a nyelvével, az tagadhatatlan, de ... a népnyelv, amelyen éneklő gyülekezeteinkbe tömörült százezreink beszélni és zsoltárokat zengeni szoktak, mai formájában sem nagyon tér el a XVII. század elejének nyelvétől" — állapította meg *Karácsony* Sándor.[42] Ezért a kérdés vizsgálatá-

[41] Érdekes, hogy olyanok, akik nem egyszer ritmusban (genfi módra) végigpróbálták Szenczi *Molnár*nak mind a 9386 zsoltársorát, ezt az ellentétet, bár kétségkívül jobban ismerik, de nem szokták olyan könnyedén kiélezni, mint egyesek, akik a problémákat csak egy-két alkalmi, többnyire célzatos „stichpróbában" szemlélik. — (A zsoltárversek másik számolása — 9370 — a 138. zsoltárt nem tizenkét, — hanem nyolcszorosnak veszi.)

[42] Mostani és leendő énekeskönyvünk. Debrecen, 1941. 23. l.

nál legehelyesebb irodalmi szempontból *Horváth* János megállapításaiból kiindulnunk, aki elsőnek alkalmazta az énekszót, mint ritmusképző, vagy azt módosító tényezőt az énekelt magyar versek vizsgálatában. Megállapítása szerint „a zsoltárok versidoma nem magyar, hanem a francia eredetinek az énekmintájához igazodik. Megadja az ének kívánalmaihoz szükséges szótagszámot a sornak, de a soron belül semminemű szabályos időmérése, ütemezése nincs, s magyar ütemmintát csak elvétve és akaratlan nyujt".[43]

Legtöbbet és legrészletesebben *Árokháty* Béla foglalkozott a kérdéssel. Vizsgálatai során megállapította, hogy fel sem tételezhető, hogy *Molnár*, aki nemcsak poéta, hanem képzett zenész is volt, ne énekelve, még pedig az eredeti ritmusra figyelve fordította volna a zsoltárokat, hiszen azokat így tanulta és így szerette meg és így kottázta le őket. A dallam és szöveg összefüggését, illetve összeegyeztetésüknek lehetőségeit nem elméleti megfontolásból állapítja meg, hanem a fordító munkamódszerének soronként való tanulmányozásából vezeti le. Megállapítja, hogy a fordítás nem felel meg mindenütt a zenei ritmus mai követelményeinek, de ennek okát abban látja, hogy részint kifinomult, részint meg csak az európai (német) zenei iskolától befolyásolt füllel vagyunk kénytelenek vizsgálni a zsoltárokat. De szerinte a rossz sorok még így sem tesznek ki többet, mint a 9370 zsoltárverssornak kb. egytizedét. Ugyanő közli (jegyzetben), hogy *Kodály* Zoltán, a zsoltárok lelkes tanulmányozója 25—30%-ra teszi a hibás sorok számát. A mai dallam alá történő szövegfordítás szabályait is vizsgálta és a zsoltárszövegeket megpróbálta ez alá a mérték alá állítani, de, megvallja, hogy sikertelenül. Összefoglalásul így szól: Molnár Albert „a magyar ősi népdal szabadsága alapján írja meg a zsoltárszövegeket ... Átvette az eredeti zsoltárok külső versszerkezetét,

[43] Magyar ritmus, jövevény versidom, Bpest, 1922, 54. l. — A kérdés irodalmából utalunk még *Kerékgyártó* Elemér és *Árokháty* Béla idézett munkáira. *Szabolcsi* Bence az ómagyar Mária-siralom dallamáról írt tanulmányában (Budapest, 1937) szintén feltételezi a francia melódiák inspiráló hatását. *Péczely* László a XVI. századi énekköltés formáról szóló dolgozatában (Keszthely, 1931) azt mondja, hogy már a közvetlen megelőző kor megadta az útmutatást arra, hogy miként kell a zsoltárokban az idegen dallamok ritmikai kereteit a magyar ritmuseszmény szerint kitölteni.

verssorainak magyar ritmusa pedig ... inkább subliminalis prozódiai ösztönénél fogva alakult".[44]

Újabban még *Halmy* Ferenc foglalkozott a zsoltárformák kérdésével. Elismeri a francia dallamot mint formai vezérelvet és — nem minden túlzás nélkül — kijelenti, hogy „a francia vagy a német szöveg ritmusának époly kevéssé kereshetjük nyomát a magyar zsoltárokban, mint határozott magyar versritmust". Mindössze harminc olyan zsoltárt (20%) talál, amelynél a dallam és a vers összevág. Ebből a kedvezőtlenül felállított arányból arra a következtetésre jut, hogy „Molnár nem törődött a zsoltárszöveg és a dallam ritmusának együttélésével, hanem megelégedett annyival, hogy a dallamhangok megfelelő számú éneklendő szótaggal találkozzanak".[45] Eltekintve attól, hogy eredménye túlzottan kedvezőtlen és a belőle levont következtetés sem igazságos, a dalban-fogantatás elmélete ilyen eredménnyel semmiképpen sem lenne igazolható, mert ilyen csekély egyezés esetében vagy a fordítást kellene sikerületlennek tartanunk, vagy arra kellene következtetnünk, hogy *Molnár* nem tudta, vagy nem is akarta figyelembevenni a dallamok ritmusát.

Már pedig nincs, de nem is lenne igazolható a szöveg és dallam viszonyának semmi olyan elvi felfogása, amely ne ennek a két elemnek a *mellérendeltségére* és egyenrangúságára épülne fel. A mellérendeltség pedig kölcsönös alkalmazkodást jelent, ami alól feloldás egyedül csak az előállás sorrendjében régibb elem javára történhetik. Miután pedig a genfi zsoltárdallamok és velük együtt (sőt nagyrészben a dallamokat megelőzően) létrejött szövegek egymás közötti viszonyát az új, idegen nyelvre való szövegfordítás mégis-csak az új formában is változatlanul megmaradó dallam igényei szerint határozza meg, nem mernénk feltételezni, hogy *Molnár* Albert erre ne lett volna figyelemmel. Sokkal inkább arra gondolunk, hogy benne az idegen dallamritmus és a változatos, új versformák, másfelől pedig az ősi magyar verselés belső lüktetése munkája közben állandó harcban állottak egymással és, mivel gyorsan dolgozott, azonkívül szinte min-

[44] Protestáns Szemle, 1932. 369—70, u. o. 1934. 79—87. ll. — L. még: i. m. 25. l.

[45] A magyar zsoltárformák francia előzményei. Budapest, 1941. 41, 47. l.

ták nélkül, elsőnek készített soha nem használt formájú magyar verseket, amellett bámulatosan igazodott nemcsak a francia-német verses mintákhoz, hanem a bibliai szöveghez is és mindezeknek tetejébe bármennyire hatalmas költői tehetsége volt, versírási gyakorlatok során kifejlődő rutinnal sem rendelkezhetett olyan mértékben, mint egy elsősorban költészettel foglalkozó poéta: munkája, ha a mai fül szerint nem is sikerült *ritmikus szempontból* tökéletesre, így is egészen rendkívüli értékűnek tekintendő. Egészen másként kell tehát elbírálnunk a zsoltárverseket aszerint, hogy eredeti magyar verseknek, vagy meglévő, *végleg rögzített műzenei formájú,* nem-magyar ritmusú dallamokhoz készült szövegfordításnak fogjuk fel őket. De még ebben az esetben sem lenne helyes zsoltáraink felett elhamarkodott ítéletet mondanunk, mert a magyar zenei szöveghangsúly önálló törvényeit sem lenne szabad hiánytalanul az indogermán nyelvek alárendeltségi viszonyából levezetnünk. Ha tehát a zenei gyakorlatban a vers ritmusa az énekelt dallaméhoz igazodik,[46] másrészt az eltérő ritmusú — *eredeti* — szöveg a dallamon is változásokat hozhat létre, sőt a népzenében gyakran találkozunk olyan jelenségekkel, amikor a dallammal társuló másfajta szöveg új dallamváltozatokat segít létrehozni, — mint sok históriás éneknél — az egyes strófákban változó belső lüktetés ugyanazt a dallamot is esetről-esetre kisebb mértékben megváltoztatja. Másfelől azt is tapasztalhatjuk, hogy némely esetekben a szöveg is módosul a dallam kedvéért.[47] Ilyen esetekben a *főkérdés az előadás módja:* hogy az illető éneket feszes (tánc- vagy menetelésszerű) ritmusban, vagy bizonyos rugalmassággal (értelem- és beszédszerűen) értelmezzük és adjuk-e elő. A zsoltárokra nézve ezt a kérdést zenei vonatkozásban *Kálvin* alapálláspontja dönti el, aki, mint korábban láttuk, a gyülekezeti strófás zsoltáréneklést olymódon kívánta megoldani, hogy az ismétlődő zenei és verses formáiban kötött, de előadásmódjában ne puszta skandálás, hanem

[46] L. *Farkas* Lajos: Az Énekeskönyv reformja zenészeti szempontból. Prot. Szemle, 1895. — Ez a tanulmány a legelső a ritmuskérdésekkel foglalkozók sorában.

[47] Lásd: *Kodály* Zoltán: Kelemen kőmíves balladája, Zenei Szemle, 1926. és *Bartók* Béla: A magyar népdal, Budapest, 1924. XXXIII. lap.

az értelmes beszédhez hasonló, költői dikció legyen. Ha már most zsoltárainkat így tekintjük és nem veszítjük szem elől a sorokra oszló dallamoknak a vers-, illetve dallamsorokon belől meglehetősen szabad és rugalmas tagolási lehetőségét: ismét eggyel több akadályt sikerült eltávolítani a megoldhatatlannak látszó kérdés tisztázásának az útjából.

Árokháty Béla vizsgálódásait e téren ezekben foglalhatjuk össze:

1. ha a dallam és a vers ritmikailag hangsúlyos helyei egybeesnek, elég, ha a versakcentusok a dallam vándorakcentusait fedik;
2. ha nem is hangsúlyos, de felfelé vagy lefelé kiugró hangra esik a vershangsúly, az éneklésben ezt érzékeltethetjük és elfogadhatjuk;
3. az egyszerű és kettős szinkópának bármelyik fázisán helyet foglalhat a szöveg lüktetőhangja;
4. a súlytalan (auftaktos) sorkezdésekhez akkor símul a szöveg zökkenő nélkül, ha alája súlytalan beszédrész kerül.

Hozzáteszi még, hogy „a szótagok hosszúságának és rövidségének a magyar énekzenében semmiféle hangsúlytani szerepe, sőt metrikai jelentősége sincsen". Szerinte ez a magyarban a népdalok igazolása szerint „tisztán *agógikai* vonatkozású probléma".[48]

Való igaz, hogy az indogermán nyelvek és verselésük időmértékesek, a magyaré pedig hangsúlyos, azonkívül ott a szöveg alkalmazkodni kénytelen (feltétlen alárendeltség) a dallam szigorúan meghatározott ritmusmenetéhez. Azonkívül nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy nyelvünk ragozó nyelv, amelyben a ragok eredetileg külön szó életét élték. Valóban kínos és szinte kerékbetörő sokszor az az igyekezet, amellyel — főleg csupa felütéses sorkezdettel ellátott idegen dallamok esetében — össze-visszatörjük a szöveget, kerüljük a sokszótagos szavakat, hol hangsúlyosnak, hol hangsúlytalannak vesszük a névelőt és az igekötőt, hogy

[48] Id. m. 14—21. l. — Az *„agógika"* szó *Riemann* német zenetudós műszava (Musikalische Dynamik und Agogik, 1884) a dallam dinamikai vagy hangsúlybeli kisfokú tempóingadozásainak a jelölésére.

a magyar szöveget úgy tegyük időmértékessé, hogy egyúttal az idegen dallam ritmusának súlypontjaival a szöveg hangsúlyos szótagjai is egybeessenek. Pedig nyelvünk hajlékonysága és főleg az a körülmény, hogy — időmérték esetében — hosszú és rövid szótagjaink aránya és eloszlása lényegesen kedvezőbb, mint sok európai, kivált a germán nyelvekben, arra engedne mutatni, hogy lehet idegen jellegzetességű dallamok alá megfelelő, időmértékben-hangsúlyban egyformán kifogástalan magyar verseket készíteni. Hát lehetni lehet, csak az így előálló „magyar" versek elszomorítóan sok esetben nem magyar versek többé, hanem erőszakolt, a magyar nyelv szavainak felhasználásával gyártott fordításszövegek, amelyeknek sokszor épen a legbravurosabb ritmikus-prozódiai megoldásai terjesztik és fokozzák a magyar stílus és gondolkodásmód idegenné válását.

Mindezek után a zsoltáréneklés kérdésének lényegét ebben foglaljuk össze:

1. *Szenczi Molnár* Albert zsoltárszövegeinek a versmenetei jelentékeny részükben nem vágnak egybe a francia dallamok ritmusával. Igaz ugyan, hogy az a szabály, amely szerint ez az ellentét mutatkozik, nem a magyar népdal és énekbeli dikció törvényeiből ered, de az is igaz, hogy magukat a dallamokat sem lehet a teljes átalakítás, sőt meghamisítás veszélye nélkül a magyar népi zene ritmustörvényei alá vonni és ennek következtében a szövegek alá rendelni. Igaz továbbá az is, hogy a műzenei iskolázottságú mai magyar fül prozódiabeli igényei nem a magyar énekelt vers ősi törvényeiből következnek, hanem külföldi dallamritmusok és időmértékes versek együttélésének a szabályaiból merítették őket, de azt sem tagadhatjuk, hogy idegen művészi formákra készült versek, valamint ezekhez alkalmazott ritmusalakra formált dallamok esetében a szövegek magyar átültetésénél nem hagyható figyelmen kívül annak a formának az igénye sem, amelyet énekeskönyveink hangjegyei 1607-től 1877-ig feltétlen tiszteletben tartottak és megőriztek, még akkor is, ha megállapítjuk, hogy szórványos kísérletektől eltekintve, országosan elterjedt és írásbeliségen alapuló ritmikus zsoltáréneklésről egyetlen korban sem beszélhetünk.

2. Magukból a versekből nyilvánvaló, hogy a verssorok

igen jelentékeny részében — még ha a hibás sorok arányát *Kodály* Zoltán megállapításánál is magasabbra vennők — tehát legalább kétharmadában a szöveghangsúly a dallaméval jól, vagy legalább is elfogadhatón egybevág, de a hibás sorok nagyrésze is arra mutat, hogy *Molnár* igyekezett azokat a dallamhoz formálni s ha ez nem sikerült teljesen, azt sem szabad teljesen az ő rovására írni. A nem egészen száz nap alatt száztízféle bonyolult és nyelvünkben még ki nem próbált, hasonlóan sokféle ritmusú dallamok szerint is megkötött versformában elvégzett munka 9386 (9370) verssort ölelt fel, bonyolult rímképletekkel, sokszor belső rímekkel, a technikai nehézségeket tekintve bámulatos tartalmi hűséggel és olyan költői nyelven, amelyen nem érezni semmiféle fordításbeli verítékszagot, hanem ha nem tudnók, hogy miként jöttek létre, friss és eredeti magyar verseknek éreznénk őket. — Ha tehát a sorok zavaró mértékben nagy része — mondjuk, negyede, vagy legfeljebb harmada — a ritmikus dallamokra énekelve a *mai* fület nem elégíti ki, az magában nem csoda, sőt azt kell csodálnunk, hogy csak ennyi a ma már ki nem elégítő sor (és az is csak ritmus-szempontból), amikor azt látjuk, hogy a ma német, holland, sőt francia nyelven énekelt zsoltárszövegek seholsem ugyanazok, amelyeket az illető népek a XVI—XVII. században énekeltek, sőt éppen a francianyelvű zsoltárokat 1677—79. óta már nem eredeti *Marot-Béza*-szövegükkel, hanem *Conrart* Bálint (Valentin) gyakran igen messzemenő átdolgozásában énekelték.

3. Az egyes ritmus- és hangsúlybeli nehézségek megítélésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a sorok belső vándorhangsúlya következtében semmiképpen sem szabad a dallamokat izometrikus ütemekbe tördelnünk; azonkívül *Molnár* Alberttől nem kívánhatjuk, hogy mai, részint talán fejlettebb, részint azonban (magyar hangsúlytörvényi szempontból) csak *romlottabb* fülünkhöz igazodva alkotta légyen verssorait, nem is szólva arról, hogy vannak szók és szótagok, amelyek akkor hosszúak voltak, ma pedig röviden ejtjük őket, hogy akkor még a ragok ősi, önálló életének emléke minden bizonnyal elevenebben élt a nyelvérzékben, hogy a soron belüli lüktetést nem zavarta fülünkben

a németből importált súlytalan kezdőszótag és az utána következő „Stammsilbe“ (pl. a „Ge*bet*“ szóban) hangsúlyviszonya.

4. Mindezeket tudva is meg kell állapítanunk, hogy időközben elmult negyedfél évszázad, amely idő alatt maga a magyar élőnyelv is fejlődött, részint természetellenesen és egészségtelen hatásokra, de részint természetes irányban is. Ebbe a fejlődésbe ma már bele kell számítanunk azt is, hogy az európai vers- és dallamformák és az azokkal együtt jelentkező másfajta lüktetés igényeivel készakarva nem helyezkedhetünk szembe, kivált ha megfontoljuk, hogy nyelvünk hangzásbeli és ritmikus hajlékonysága az indogermán nyelvekénél nem alábbvaló, sőt azokat sok tekintetben felül is mulja. Evégből tehát minden olyan szöveget, amely a gondozásra helyesen és magyar módon értelmezett nyelvfejlődési okokból rászorulhat és azt megérdemli, egyenesen kötelessége a mai nemzedéknek az eredeti stílus megtartásával olyan módon revízió alá venni, hogy az élőnyelvtől el ne szakadjon, sőt a maga nagyobb tisztaságával azt továbbra is segítsen megőrizni és esetleges romlástól megóvni. Ez azonban csak úgy történhetik, ha az illető régi szövegről lehántjuk azt, ami benne valóban elavult és akadályoznà annak további eleven hatását. Ha pedig verses, sőt énekelt verses szövegről van szó, annak esetében meg kell kísérelni valami olyan megoldást, amely alkalmas arra, hogy a dallam és szöveg egymást kölcsönösen kiemeljék és támogassák.

5. A zsoltárszövegek és dallamok ritmuseltéréseit tehát nem lehet megoldani azzal, hogy összeerőltetjük a két ellentétes elemet, mert ez zsákutcába és a zsoltáréneklés elfajulására, végső fokon pedig kihalására vezetne. Egyiket — bármelyiket — a másiknak egyszerűen feláldozni sem szabad, mert a négyszáz év óta rögzített ritmus- és dallamformájú, nemzetközileg ilyen formában ismert és elfogadott zsoltárdallamok ezt nem engednék meg, *Szenczi Molnár* Albert zsoltárversei pedig, bár közvetlen értelemben vett írott Istenigének (kánonnak) nem tekinthetők, de reformátori-nemzeti és kegyességi hagyománynak, sőt élő értéknek is annyira rendkívüliek, hogy helyettesítésük még egy, a miénknél sokkal nagyobb hőfokú hívő korban sem bizonyulna könnyű

szívvel vállalható feladatnak. Egyetlen megoldásnak az látszik, hogy a dallamok belső tagolásában rugalmasan értelmezett ritmusalakra figyelve, a zsoltárverseket megpróbáljuk összeegyeztetni a genfi melódiákkal. Ilyen kísérletet, még ha a gyakorlatban nem váltaná is be a hozzá fűzött reményeket, meg kell próbálni.

8. A zsoltárok alakja a próbaénekeskönyvben.

A genfi zsoltárok gyülekezeti éneklésének nemcsak barátai, hanem ellenzői is vannak. Ezek az utóbbiak rendszerint azzal érvelnek, hogy a teljes zsoltár ma már holt-teher az énekeskönyvben, azt nem lehet a gyülekezeti éneklésben kimerítően használni, mert

a) a szövegek jórésze ódon, nyelvezete nem mindenütt közérthető, egyes kifejezésmódok és képek egyenesen nevetségesen hatnak, de még a leghasználhatóbb szövegek is csak tradíciós értéket jelentenek, a mai embert nem tudják igazán megragadni, vagy hitre ébreszteni;

b) egyes versek túlságosan részletező tartalmúak, vagy törvényvallási, önigazsági képzetek felkeltésére alkalmasak, esetleg (az ú. n. átok-zsoltárok) a gyülekezeti istentiszteletbe nem valók; azonkívül a zsoltárversek szövege itt-ott kisebb-nagyobb mértékben eltér a bibliai zsoltárokétól, sőt azzal értelmi ellentétben is áll;

c) a dallamok és a szöveg hangsúlya nem fedik egymást és emiatt nem lehet őket a mai fület kielégítő szépséggel énekelni, végül

d) maguk a dallamok sem egyenlő értékűek, hanem azoknak kisebb-nagyobb része (gyakorlatban többnyire a kritikus előtt ismeretlenek) jelentéktelen melódia, amit minden veszteség nélkül el lehetne hagyni.

Ezeknek a kifogásoknak egyrésze nem alaptalan, sőt bizonyos mértékig helytálló, egészükben mégis hamis eredményre vezetnének. Különösen áll ez a dallamok értékére, mert igen sok esetben éppen a legkevésbbé ismert dallamok között találunk nagy számmal olyanokat, amelyek szépségben a legismertebbeket is elérik, sőt azoknak egyikét-másikát felül is múlják. Éppen ezért kellett megpróbálkoznunk azzal,

hogy a zsoltárok nagyon elhanyagolt ügyében megtaláljuk azokat a lehető legátfogóbb szempontokat, amelyeknek érvényesítésével a megrekedt gyülekezeti zsoltáréneklést válságából kisegíthetjük.

Ezeknek a szempontoknak a mérlegelésénél abból kellett kiindulnunk, hogy az eddigi kísérletek minden jószándék ellenére is céljukat tévesztették, sőt csak a zűrzavar fokozására szolgáltak. Az 1806. és 1877. évi reform kisebb módosításai, majd *Begedi* Lajos, *Fejes* István, Pálóczi *Czinke* István és *Baltazár* Dezső, valamint a legújabb erdélyi énekeskönyvek átdolgozásai — hogy csak az énekeskönyvekben megjelenteket említsük [49] — csak arra törekedtek, hogy a kor költői, többnyire csak epigon-ízlésének megfelelő verseket nyujtsanak. A dallamra vagy nem voltak tekintettel, vagy, mint például az 1903. évi próbaénekeskönyv esetében, egyenesen a dallamokat próbálták a századforduló „magyaros" stílusában átritmizálni. Ilyen rész-szempontú munka természetesen nem eredményezhette a sokrétű probléma végleges és maradandó megoldását, sőt méginkább fokozta a megoldatlanság nyugtalanító érzését. Gyakorlatban pedig azt eredményezte, hogy a gyülekezetekben még tovább terjedt a zsoltárokkal szemben táplált hangulat megoszlása, a zsoltáréneklés színvonalának süllyedése, a zsoltárok elhanyagolása és az őket egyre jobban körülvevő langyos unalom.

Árokháty Béla és *Hodossy* Béla 1932—34. között lefolyt vitája [50] állította egyre növekvő mértékben előtérbe a kérdés elvi és gyakorlati megoldásának sürgősségét. Az azóta is lefolyt tanácskozásokat és vitatkozásokat figyelembevéve, a zsoltáréneklés módja tekintetében egyre jobban előtérbe kerültek az eddig teljesen vagy csaknem teljesen figyelmen kívül hagyott dallamok is és a következő irányzatok alakultak ki:

1. A *Fejes* István próbaénekeskönyvében szereplő magyaros ritmizálás. Ennek az irányzatnak *Hodossy* Béla volt

[49] Lényegében ugyanez áll *Baksay* Sándor, *Szabolcska* Mihály és *Dusza* Béla zsoltárverseire is, amelyek pedig különben szintén jó igyekezetű, tiszteletreméltó és sokszor önmagukban igen formás kísérleteknek tekintendők.

[50] L. a Protestáns Szemle akkori évfolyamait.

az utolsó ismertebb harcos képviselője, de élete utolsó szakaszában ő is kiegyezett a másik irányzattal, amelyik a megoldást abban kereste, hogy

2. a zsoltárokat a német korálok XVIII—XIX. századi, úgynevezett kiegyenlítésében, egyforma hosszúságú szótagokkal, meglehetősen vontatott tempóban énekeljük. Ezt az éneklésmódot helytelenül nevezik „cantus planus"-nak, mert ez a név tulajdonképpen a gregorián éneket illeti meg.

3. Egy újabb irányzat volt az, amelyik a szövegeket magyar verseknek fogva fel, a dallamokat teljesen a magyar versprozódia alá kívánta rendelni, mégpedig olymódon, hogy a magyar népzene kétféle előadásmódjának (a kötetlen „parlando" és a feszesebb, de nem belső rugalmasság nélküli „giusto"-tempónak) mintájára egyes dallamokat teljesen a nyugodt beszéd ritmusának megfelelően értelmezett, másokat pedig a nyugodt lépés módján foglalt a szövegek lüktetéséből levezetett ritmikus keretbe.

A három irányzat közül kétségkívül a legutóbbinak van első látásra is a legtetszetősebb megfogalmazása és a legmélyebb, mert a magyar vers- és népzenei ritmus törvényszerűségeiben gyökerező megalapozása. Mégsem hallgathatjuk el vele szemben azt az aggodalmunkat, hogy, mivel a sorokon belőli lüktetés a legtöbb zsoltár ugyanazon sorában versszakonként más tagozódást tesz lehetővé, sőt nem egyszer követel akár a „parlando", akár a „giusto" előadás esetében, továbbá mivel, kivált nagyobb tömegek együttes éneklésében a határozott ritmus, vagy a gépiesen kiegyenlített ritmustalanság (illetve monotonia) biztosíthatja csak az egyöntetűséget, az ilyen éneklésmód, különösen a beszéd módján (parlando) előadott énekek esetében ismét előbb-utóbb a ritmuskiegyenlítődés egy újabb fajtájára vezetne, amely a mostani templomi kiegyenlítettségnél legfeljebb annyival lenne jobb, hogy itt-ott a szöveg némi agógikai érvényesülést találhatna magának s ez enyhíthetné némileg az énekelt dallam ritmikus egyhangúságát.

Bármennyire rokonszenves is ez a népzenei ihletésű éneklésmód, nem ígérhet teljes és megnyugtató eredményt a gyakorlatban, mert még ha minden versszak minden szótagjára szóló érvénnyel külön kottáznánk, akkor sem lehetne

várni, hogy a gyülekezetek megtanulják. Igaz ugyan, hogy a genfi dallamritmusok sokfélék és bennük a szöveg és dallam hangsúlyeltérésein kívül szokatlan alakok (páros-páratlan méretváltozások, szinkópák) gyakran találkoznak, mégis csak az egész dallamra végig érvényes és meghatározott ritmusalak biztosíthatja az éneklés szépségét és egyöntetűségét.

E tekintetben lett volna még egy negyedik lehetőség, amire a külföldi irodalomban itt-ott példákat is találhatunk. Ez abban állott volna, hogy a legnehezebb és nálunk legszokatlanabb ritmusképleteket egyszerűsítjük,[51] ezt azonban egyrészt a legújabb külföldi énekeskönyvek zsoltárdallamközlései ismeretében, másrészt az eredeti dallamformák tisztelete következtében sem vállalhattuk. Ilyen, az eredeti alaktól itt-ott nagyobb mértékben eltérő „magyar variáns"-értelmezést csak akkor éreznénk jogosultnak, ha annak gyökereit az elmult idők magyar református gyakorlatának a dallamokon végbevitt és írásban is átörökítődött zenei módosulásaiban lehetne kimutatni. Ilyenek hiányában minden elméleti úton gyártott módosítást önmagunkkal szemben is stílusmerényletnek kellene minősítenünk.

Nem maradt hátra tehát más, mint *a dallamok tekintetében* a genfi alapra támaszkodni, kivált amikor már a jugoszláviai énekeskönyv néhány ritmusbeli módosítását és meghagyott dallammódosulásait az Exodus főbizományában megjelent új zsoltárkiadás (1938) végképpen túlhaladottá tette. E téren a próbaénekeskönyv mindössze három jelentéktelen eltérést mutat a dallamok ősalakjával szemben: a 68. zsoltár 7. sorának utolsó hangjában az eredeti quartlépés helyett csak másoddal lép lefelé, mint azt már az 1562-i kiadásban is találjuk (ezáltal a 7. sor a 8-ikkal teljesen egyforma lesz); a 84. zsoltár első sorának kezdetében a 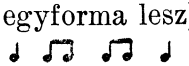 ritmusalakot a XVI. század vége óta használatos és ismert németországi módosulásnak megfelelően a második sorral

[51]) *Ilyenek pl. a kettős szinkópák* */feloldása* 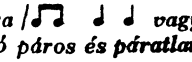 *vagy* */alakra, az egyazon sorban egymásmellett álló páros és páratlan osztású alakok kiegyenlítése, mint pl. a 61. zsoltár első sorában* 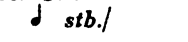 *helyett:* *stb.*/

egyező ♩ ♫ ♫ ♩ ♩ ♩ formával cseréli fel, amely a magyar szövegnek is sokkal inkább megfelel; végül a 105. zsoltár 4. sorának kezdőhangját a harmadikéval azonosnak veszi, ahogy azt most is énekeljük. E három módosítás közül a 68. zsoltáré, ha az 1562. évi első teljes genfi kiadást vesszük alapul, nem is tekintendő módosításnak; a 84. zsoltárét lényegében egykorú és elterjedt változat mellett a szöveggel való egybehangzás igazolja; a 105. zsoltáré pedig, bár egykorú forrással nem igazolható, egészen csekély mértékű és a gyakran használt dallamban már megszokott eltérés a genfi alaktól.

Egyébként, mint már korábban volt is róla szó, a dallamokban teljesen az eredeti tiszta hangnemek hangkészletéhez és a genfi ritmikus formákhoz igazodtunk, csupán a bonyolultabb szinkópás dallamoknál (47, 99.) jeleztük szaggatott vonallal a sorok belső tagolását, valamint a tempus perfectumos (hármas osztódású) ritmusoknál kapcsoltuk össze az egybetartozó hangokat (⌒) jellel, ez utóbbihoz azonban meg kell jegyeznünk, hogy ez az összekapcsolás nem jelent szükségszerűen triolás értelmezést. A sorok elválasztására nem ütemvonalakat alkalmaztunk, de egységnyi értékű szünetjeleket sem írtunk ki, mert a zsoltárdallamok esetében H. *Hasper* eredményeit fogadjuk el, aki a XVI. századi egyszólamú énekeskönyvekben elhelyezett menzurális szünetjeleket csak a dallam alkati tagolásának eszközeiként fogja fel, de nem tartja őket ebben a vonatkozásban menzurális értéknek, vagyis a dallam integráns részeinek.[52] Az egymásba folyó és összeénekelhető sorok közé csak egy '-t, a lezárt sorok után felül „|", a zenei periódusok végére középen „|" jelet alkalmaztunk (ezeket gregorián dallamoknál ma is használják); a da capo-szerű dallamok közepét pedig ütemvonallal zártuk le.

A szövegek tekintetében ott, ahol *Szenczi Molnár* szövege jelentékenyebb módon eltér a Textus Massoreticustól, vagy annak éppen ellene mond (ilyen eset igen kevés találkozott), a szakértői javaslat figyelembevételével is csak ott és annyit módosítottunk, amennyi feltétlenül szükségesnek látszott,

[52] Lásd idézett tanulmányait, melyekben álláspontját sok egykorú kiadvány facsimiléivel is bizonyítja.

egyes ma már érthetetlen nyelvi ódonságokat megigazítottunk, ott pedig, ahol a szöveg és a dallam ritmusbeli összehangolása céljából eszközöltünk módosításokat, a munkabizottság vezérelve az volt, hogy ez a *Molnár*-szöveg lehető legcsekélyebb változtatásával és úgy menjen végbe, hogy az új szövegalak ne tartalmazzon olyan szót és kifejezésformát, amellyel a nagy magyar zsoltárfordító maga is ne tudott volna élni, ha nagy feszültséggel végzett és ma is csodálatos lendületű munkája közben éppen az a kifejezésmód jutott volna az eszébe. Röviden összegezve: alázatos restaurátori munkát kívánt végezni a bizottság. Ebben a munkában erősen kötötte a bizottságot a régi szép szöveggel szemben érzett kegyelet is, ezért a változtatások a még fentemlített elvi alapon is sokkal messzebb mehettek volna.

Lássunk néhány példát a megváltoztatott sorokból: [53]

17. zsoltár, 2. sor:

	—	∪ ∪	— —	∪ ∪	— —
Sz.	Úr	Is - ten,	ki - ál -	*tá - som*	értsd meg
U.	*Én*	*ki - ál -*	*tá - som,*	*U - ram,*	*értsd meg*
G.	En -	te he -	las ce	que ie	cri - e
LW.	Hör	mein Ge -	schrey, ver -	nimm mein	Fle - hen
J.	Ach	mer - ke	auf mein	ban - ges	Schrei - en

26. zsoltár, 6. sor:

	— — —	∪ ∪ ∪ ∪	—
Sz.	Min - den - né -	*mű há - bo - rú -*	tól
U.	*Min - den há -*	*bo - rú - sá - gom -*	*tól*
G.	Que cheoir ne	pourray nulle -	ment
C.	Ie ne tom -	beray nulle -	ment
LW.	Dass ich et -	wan austoss und	strauch
J.	So wank ich	auch im Unglück	nicht

[53] Az egyes sorok előtt álló betűjelzések értelme a következő:

Sz. = Szenczi Molnár,
Ú. = Új próbaénekeskönyv,
G. = Genfi ősalak,
C. = Conrart átdolgozása
PS. = Psautier Romand, 1936.,
LP. = Louange et Priere, 1939.
LW.= Lobwasser szövege.
J. = Jorissen német fordítása.

Igen tanulságos lenne még több példán — régi és újabb holland és angol verziókon is bemutatni a szöveg és dallam ritmikus egybevetését, a szinkópás, felütéses, valamint a vegyes osztódású alakok megoldására is tekintettel, ez azonban magában véve önálló tanulmányt tenne ki.

50. zsoltár, 2. sor:

		—	∪ ∪ — —	∪ ∪ ∪ ∪	—
Sz.	Szól	és mind e föl -	*det e - lő - hív -*		ja
U.	*Szól*	*és e föl - det*	*mind e - lő - hív -*		*ja*
G.	Et	haut et clair la	terre appelle		- ra
C.	Et	d'vn ton haut la	Terre appelle		- ra
LW.	Zu	sich die gan - tze	welt beruffen		wird
J.	Dir,	Er - de gilts; hör,	seine Stimm er		- geht

51. zsoltár, 1. sor:

		—	∪ ∪	— —	∪ ∪ —	— —
Sz.	Úr	Is - ten,	*ke - gyel -*	*mezz meg én -*		né - kem
U.	*Úr*	*Is - ten,*	*kér - lek,*	*ke - gyel - mezz*		*né - kem*
G.	Mi -	se - ri -	corde au	poure vi -		ci - eux
C.	Mi -	se - ri -	corde et	grâce, ô Dieu		des cieux (PR. LP. is)
LW.	Herr	Gott, nach	dei - ner	grossen Gü -		tig - keit
J.	Er -	barm dich	mein, o	Gott, nach dei -		ner Huld

150. zsoltár, 7. sor:

		— —	∪ ∪ ∪ ∪	—	
Sz.	Mely - ből	ő di - *cső vol -*		tát	
U.	*Mely - ből*	*di - cső nagy vol -*		*tát*	
G.	Soit lou	- é de tant d'ef -		fets	(LP. is!)
C.	Et pour	tant de grand ef -		fets	
PR.	Lou - ez	Dieu, notre Sei -		gneur	
LW.	Drausz man	zu ver - nehmen		hat	
J.	Lobt die	Wunder seiner		Macht	

Külön kell megemlékeznünk az „igaz" és „igazság" szavakról, amelyek az 1425 versszakban körülbelől száz esetben fordulnak elő jobbára olyan helyen, ahol a lüktetőhang a második („gaz-") szótagra esik. Ilyenformán a mai fül mindig „gazság"-ot vél hallani ritmikus éneklés mellett. Persze, a XVII. század legelején még a „gaz" szó ebben a vonatkozásban nem volt használatos, a belőle képzett „gazság" pedig még későbbi képződmény. Mégis meg kellett igazítani az ilyen sorokat, ami minden esetben úgy történt, hogy amennyire lehetett, a soron belől levő szavak sorrendjének megváltoztatásával olyan helyre kerüljön, ahol a hangsúly nem esik a második szótagra. Így pl. az 5. zsoltár 8. versének első sorában

		—	∪ ∪	— —	∪ ∪	— —
Sz.	Ve -	zérlj, U - ram, i -		*gazsá -*		god - ban
U.	U -	ram, ve - zé - relj		*igaz -*		*ság* - ban

Az ugyane dallamra énekelt 64. zsoltár 10. versének ugyane sorában pedig:

Sz.	De szí - ve	az i -	*gaz em* - ber - nek
U.	De szí - vük	i - gaz	*embe* - rek - nek

Zsoltáréneklésünk szépségének szempontjából kívánatos lett volna ezt a módosító munkát minden zsoltár minden versére alkalmazni, azonban a legismertebb zsoltárokhoz egyáltalán nem nyúltunk hozzá ez alkalommal, így azután megmaradtak a próbaénkeskönyvben a szép ritmusos éneklés szempontjából gyenge sorok is. Hogy csak néhányat említsünk:

23. zsoltár, 1. sor: (itt csaknem az egész éneket lehetne idézni)

	—	∪ ∪ — —	∪ ∪ ∪ ∪	—	—
Sz.	Az	Úr én - né - kem	*ő - ri - ző pász* -	to -	rom
G.	Mon	Dieu me paist, sous	sa puissan - ce	hau -	te
C.	Dieu	me sou - tiet par	son pouvoir su -	prê -	me
PR.	Dieu,	mon ber - ger, sous	sa puissan - ce	hau -	te
LP.	Dieu	me con - duit par	sa bonté su -	prê -	me
LW.	Mein	Hüter und mein	Hirt ist Gott der	Her -	re
J.	Gott	ist mein Hirt, nie	werd ich Mangel	lei -	den

33. zsoltár, 1. sor:

	— ∪ ∪	∪ ∪ ∪ ∪	—	—	
Sz.	No - sza is -	*ten - fé - lő szent*	hí - vek[54]		
G.	Re - sueillez -	vous chacun fi -	de - le		
C.	Re - veillez -	vous peup - le fi -	del - le	(PR., LP. hasonló)	
LW.	Wol - auff ihr	seligen und	from - men		
J.	Jauchzt alle!	Gott sei hoch er	- ho - ben		

89. zsoltár, 1. sor:

	— ∪ ∪	∪ ∪ —	— ∪ ∪	— — —	
Sz.	Az Úr - nak	ir - gal - mát	*ö - rök - ké*	é - nek - lem	
G.	Du Seigneur	des bon - tez	sans fin ie	chan - te - ray	
C.	Je chan - te	rai, Seigneur,	sans cesse	ta bon - té (LP. is)	
PR.	Je chan - te	rai ta gloire	et ta bon -	té, Seigneur	
LW.	Ich wil des	Herren Gnad	lob - singen	e - wig - lich	
J.	Ich sing in	E - wig - keit	von des Er -	bar - mers Huld	

125. zsoltár, 4. sor:

	— — —	∪ ∪ ∪ ∪	—	—
Sz.	Sem - mi - né -	*mű ve - sze - de* -	lem -	ben
G.	Ains au - ra	sa grande asseur -	an -	ce
C.	Tel - le se -	ra son assur -	an -	ce
LW.	Wenn sie schon	Un-glück thut an-	tra -	ben
J.	Weil sie auf	Zi - ons Fel - sen	bau -	en

[54] „Nosza ti *istenfélő* hivek" itt könnyű és jó megoldás lett volna.

Ez a néhány példa is világosan mutatja, hogy milyen módon történt a szövegek és dallamok összeegyeztetésének kísérlete és hogy milyen mértékben lehetne beszélni az ilyen természetű szövegrevízió esetleges további feladatairól. Nyilvánvaló, hogy ennek a szövegmódosításnak az érvényre juttatása nem áll ellentétben a sajátos magyar prozódia kívánalmaival, bár az is kétségtelen, hogy továbbmegy a népdalainkban található énekmondási módon. A genfi zsoltárszövegek és dallamok ritmikus összeegyeztetésének alaptörvénye itt ebbe a kettős szabályba foglalható össze:

1. *a dallam hangsúlyos helyein, kivált az állandó főhangsúlyt hordozó hangok alatt hangsúlyos szótag álljon, illetve a szöveg különösen hangsúlyos szótagjai a dallamnak legalábbis vándorakcentus képzésére alkalmas hangjaival kerüljenek össze;*

2. *hosszú dallamhang alatt lehetőleg mindig, de kivált hangsúlyos helyen hosszú (hangsúlyos) szótag álljon.* (A rövid dallamhangok, kivált ha nem egyenként állanak a hosszú hangok mellett vagy közöttük, nem kívánnak minden esetben rövid szótagokat.)

9. A zsoltárok éneklésének módja.

A zsoltárdallamok genfi-ritmikus közlésformájával és a szövegeknek a dallamokhoz való ilyetén igen mérsékelt igazításával a próbaénekeskönyv előkészítő bizottsága nem kívánt magába a zsoltárok gyülekezeti éneklési formájába parancsoló módon beavatkozni. Csupán az a meggondolás vezette a bizottságot, hogy bármilyen önkényes ritmusbeli alakváltoztatás, amelyik semmiféle hagyományos és egyöntetű gyakorlatra nem támaszkodik, csak tovább fokozta volna zsoltáréneklésünk zürzavarát. Mivel a jelenlegi suta kiegyenlített írásmódot fenntartani lehetetlen lett volna, egyetlen vitathatatlan érvényű alapnak a négyszázéves melódiák eredeti formája kínálkozott. Ennek kettős gyakorlati előnye is van: egyrészt magából a gyülekezeti énekeskönyvből ismerheti meg mindenki a dallamok hiteles alakját, másrészt a genfi ritmusban hangjegyezett dallamokat

minden nehézség nélkül énekelheti kiegyenlített tempóban az is, aki a különböző ritmusértékeket nem ismeri, vagy nem tudja és nem is akarja megtanulni, viszont kiegyenlített hangjegyekből senki sem ismerkedhetnék meg azzal a félelmetes és titokzatos „genfi ritmussal", amelyikről annyi szó esett nálunk az elmult másfél évtized során.

A zsoltárének négyszázesztendős története alatt más országokbeli református egyházakban is elszenvedte és kiállotta azokat a stílusváltozásbeli és többnyire kívülről jövő, más-egyházi, vagy világi hatásokat, amelyek a genfi zsoltárokat eredeti lényegükből meglehetősen kiforgatták. A magyar zsoltáréneklés megújulását minden vonatkozásban csakis a forráshoz való visszatérésben tudjuk elképzelni, ami nálunk sem lesz könnyű és gyorsan valóraváló feladat, de ha nem ezt az utat választanók, a magyar zsoltárének végleges és teljes elapadását és ezzel református egyházunk karakterbeli elszegényedését semmi eszközzel sem lehetne feltartóztatni.

A zsoltárok ritmikus tanulását és megkedvelését legcélszerűbb az egyszerű, sima ritmusú dallamokkal és ezek között is az egészen ismeretlen szép zsoltárainkkal (mint pl. a 7, 12, 15, 41, 45, 48, 59, 85, 87, 94, 97, 110, 112, 113, 114, 115, 123, 143, 144, 145, 149.) elkezdeni. Az ismertek közül is kezdjük olyanokkal, mint pl. a 19, 66, 77, 134. stb.

Magát a szövegeknek a dallamokhoz való ilyetén igazítását a jóindulatú és reményünk szerint egyre növekvő hozzáértés jegyében kifejlődő gyakorlatra kell bíznunk. A megoldást nem látjuk tökéletesnek és befejezettnek, inkább csak „modus vivendi"-nek. Látásunk szerint, a Molnár-szövegek integritásának a szempontjából ez a kevés módosítás is sok, a dallamok oldaláról nézve pedig kevés. Elégtelen voltát bizonyára azok érzik leginkább, akik közreműködtek a létrehozásában, de másfelől mégis azt kell mondanunk, hogy a zsoltáréneklés megmentése céljából valamit tenni kellett és a kettős revíziónak nem lehetett más elfogadható alapot találni, mint az eredeti dallamok és a rendkívüli, ma is nélkülözhetetlen és élő értékű versek ilyetén összehangolását. Így sikerült megmenteni mind a kettőt, különösen pe-

dig nem kellett feláldozni azokat a negyedfélszázesztendős szövegeket, amelyeket ma semmi mással sem lehetne helyettesíteni. Persze, ha egyszer születne egy olyan tehetségű, bibliai és theologiai tudású és olyan hitű magyar költő, amilyen *Szenczi Molnár* Albert volt, és lefordítaná a zsoltárokat hasonló szépségű és forróságú mai magyar versekben akár a genfi, akár más dallamokra, az Istennek különös ajándéka lenne. Ebben az esetben a genfi dallamokra készülő új magyar versek minden bizonnyal a mai magyar fül igényei szerint kapcsolódnának a melódiákhoz.

Amennyiben pedig megtörténik az, hogy a magyar református egyházban otthont talál a ritmikus zsoltáréneklés, annak bizonyára jelentkeznek még a szövegnek és a dallamnak egybehangzásával szemben támasztható további igényei. Ezeknek az igényeknek jórésze bizonyára jogosult lesz és kívánatosnak látjuk, hogy alkalomadtán egy újabb, de hasonló elvi megalapozású revízió során a jogosult igények kielégítést nyerjenek. Nem az a célunk, hogy egy énekeskönyvkiadással kriptába zárjuk a haldokló zsoltárokat, hanem az, hogy ezek a történelmünkbe, hitünkbe és jellemünkbe belenőtt énekek továbbra is éljenek a magyar református gyülekezetekben, sőt újra meghódítsák a szíveket és megfrissült szépséggel szállhassanak az ég felé.

IRODALOM.

Árokháty Béla: A református gyülekezeti éneklés. — Bp. 1940.
— Szenczi Molnár Albert és a genfi zsoltárok zenei ritmusa. — Kecskemét, 1934.
— Énekeskönyvünk, gyülekezeti éneklésünk és a Magyar Református Kántorkönyv. — PrSz., 1932.
— Psalterium (Organum comitans) — bevezető tanulmánnyal. — Bp. 1941.
Császár Ernő: Szenczi Molnár Albert zsoltárai. — IK. 1914.
Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert (Magyar Tört. Életrajzok, XIII. évf.) — Bp. 1897.
— Szenczi Molnár Albert naplója, levelezései és irományai. — Bp. 1898.
Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. — Bp. 1908. (Túlhaladott elmélet.)
Halmy Ferenc: A magyar zsoltárformák francia előzményei. — Bp. 1941.
Hodossy Béla: A magyar nemzeti ritmus. — Sárospatak, 1940.
Horváth János: Magyar ritmus, jövevény versidom. (Olcsó Kvtár.) — Bp. 1922.
— A középkori magyar vers ritmusa. — Berlin, 1928.

Incze Gábor (szerkesztésében) — Szenczi Molnár Albert. (Áprily Lajos és és Árokháty Béla tanulmányával.) Bp. 1939.

Kerékgyártó Elemér: Szenczi Molnár Albert zsoltárai magyar verstörténeti szempontból. — Bp. 1941.

Németh László: Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk. — PrSz. 1928.

Szűcs Lajos: Szenczi Molnár Albert költészete. — Egyetemes Philologiai Közlöny, 1882.

Szügyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. — Debrecen, 1910.

Varga Bálint: Marot Kelemen — első francia protestáns zsoltáréneksZerző élete és költészete. — Bp. 1931.

— Béza (Besze) Tivadar — második francia protestáns zsoltárénekszerző... — Bp. 1932.

— Szenczi Molnár Albert, a magyar zsoltárszerző... — Bp. 1932.

Douen, O.: Clément Marot et le psautier huguenot I—II. — Paris, 1878—9.

Expert, Henry: Le Pseautier Huguenot du XVIe siècle publié sur un plan nouveau. — Paris, 1902.

Gaillard, Paul-André: Loys Bourgeoys — Sa vie son oeuvre comme pédagogue et compositeur. — Lausanne, 1948.

Hasper, H.: Het Rhythme in den zang der gemeente bij den eeredienst der protestantsche Kerken. — Baarn, 1934.

— Een reformatorisch kerkboek. — Leeuwarden, 1941.

— Het Boek der Psalmen — bijlage voor de protestanten. — 's Gravenhage, 1936.

Hugenotten-Lieder — Elberfeld, 1925. — (50 válogatott zsoltár, több tanulmánnyal.)

Les Pseaumes — mis en rime françoise par Clément Marot et Théodore de Bèze, mis en musique à quatre parties par Claude Goudimel. — Kassel, 1935. (Az 1565. évi Jaqui-kiadás hasonmása, Pierre Pidoux és Konrad Ameln tanulmányaival.)

Psalmen — opnieuw naar het hebreeuws bewerkt op de oorspronkelijke melodieën der reformatie. — Leeuwarden, 1948. (H. Hasper tanulmányával.)

Terry, Sir Richard R.: Calvin's First Psalter. — London, 1932.

V. A GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS ZENEI SAJÁTOSSÁGAI.

1. Általános alapfogalmak.

A zene az ember lelki tevékenységének az a művészi formája, amely szabályos rezgésszámú és egymásközti viszonyukat tekintve rendszerezett hangjelenségek (*zenei hangok*) előidézéséből jön létre. A hangokat előidéző közeget tekintve, beszélhetünk *hangszeres* (instrumentális) zenéről, amelynek anyagát a zenei hangok megszólaltatására alkalmas szerszámok (vonós, pengetett, ütő- vagy fúvóhangszerek) szolgáltatják, és *énekelt* (vokális) zenéről, amelynek hangszere maga a zenei hangokon megszólaló ember. Az énekelt zene, vagyis az ének lehet magános, vagy csoportos, egy- vagy többszólamú. Az ének alkalmával a zenei hangok rendszerint érthető és kifejező beszéd hangjaival társulnak; ilyenkor az éneket *szövegesnek* mondjuk, de találkozunk olyan énekléssel is, amelyben a dallamot önmagában, beszédszerűleg nem érthető hangok hordozzák. Legtöbbnyire azonban minden éneklés, tehát a keresztyén gyülekezeti ének is (I. Kor. 14: 15) szöveggel kapcsolatos; ilyen esetben pedig a dallam és a szöveg egymáshoz különböző módon viszonyulhatnak. Az *alárendeltségi* viszony egyik esete az, amikor a dallam csak járuléka, alkalmi megjelenési formája az ilymódon nagyobb ünnepélyességgel, a közönséges folyó beszédnél hangsúlyozottabban megszólaló szövegnek: ez a *recitáló* éneklésmód, amelynek legősibb gyökereit a keleti vallási kultuszokban, az ószövetségi zsoltárok éneklési módjában és az ókeresztyén psalmodizálásban, valamint mind a mai napig a római egyház hasonló természetű szertartási énekstílusában ismerhetjük fel; a másik esetben viszont a dallam mentől dúsabb kibomlása, szinte véget érni nem akaró áradása a cél, a szöveg pedig csupán alkalmi járulék: ezt az éneklési módot leginkább a keleti egyház régi dallam-

világában, a gregorián stíluson belül pedig az alleluja-*jubilációk*ban találhatjuk meg, amelyek egyes időkben odáig fajultak, hogy egyetlen „alleluja"-szóra negyedóráig tartó hangékítményeket (coloraturákat) énekeltek. Később *Notker* Balbulus (a Dadogó) St.-galleni szerzetes ilyen cikornyás Alleluja-dallamok alá készítette a „Media vita" és más kezdetű szekvenciákat. [1]

A szöveg és a dallam egymásközti viszonyában az evangéliumi értelemnek és mindkét elem legmagasabb fokú és egymást támogató kifejezőképességének is a *mellérendeltség* felel meg leginkább, amikor a szöveg és a dallam egyenlő rangú felekként társulnak. Ennek legrégibb példája az *Ambrosius* által bevezetett hymnodia, a ritmikus himnuszéneklés; ezen a vonalon indultak el a késő-középkori vallásos népénekek (az úgynevezett „*leis*"-ek), és ezt folytatták tovább *Luther* és társai, legnagyobbrészt az előző kor egyházi dallamvilágából átvett és egyszerűsített, de ritmusos alakjában csodálatosan plasztikus, kifejező és evangéliumi szöveget kidomborító dallamalkotásukban; ezt folytatta az egyházi szövegekre alkalmazott világi-népi dallamok legnemesebbjeinek az evangéliumi egyházi használatba való felvétele és a genfi zsoltárdallamok és szövegek egymásrafigyelő együttes és tudatos kimunkálása.

A gyülekezeti éneklés mai szemléletében ugyancsak az ének e két ősi alkotóelemének mellérendeltségére kell figyelnünk. Ebből a szempontból kell vizsgálnunk az énekelt zene — elsősorban a dallam — felépítését, alkotóelemeit, helyesírását és helyes olvasását, ezeknek történeti fejlődését és formáit arra elegendő mértékig, hogy az így összefoglalt ismereteink lehetővé tegyék azt a tájékozódást, amely a „lélekkel és értelemmel" való énekléshez elengedhetetlenül szükséges.

[1] Különösen a „graduale" utáni Allelujában voltak hosszú hangfutamok és szöveg nélküli cifrázatok, amelyeket jubilációknak is neveztek. Mivel ezek az Alleluja utolsó szótagán a megelőző dallamot ismételték, utánuk pedig az evangélium következett (sequebatur), ezeket az önálló szövegre hozott énekeket szekvenciáknak nevezték el. Később további formafejlődésen mentek át. Mások a sequentia latin nevét a görög *ἀκολουθία* fordításának (bizánci formaelnevezés) fogják fel.

2. A dallam.

Különböző magasságú zenei hangok egymásutánja (melosz) még nem dallam a szó teljes értelmében; ahhoz, hogy a hangok dallammá váljanak, szükséges az egymást követő hangok viszonyának valamilyen arány szerinti rendszeressége és időtartam, valamint hangsúly tekintetében szabályos lüktetése (ritmus); ezekből áll elő a dallam, vagy görögösen *melódia*. Ahol melódia van, ott már teljes értékű és szinte korlátlan kifejezőképességű zene áll előttünk, mert a változó magasságú hangok jelenléte és azok formai (művészi) egybeépítése az időtartam és a hangsúly hatására létrehozza azt a belső és külső ritmust, amely a tudatos művészi formálást, az életérzés és a gondolati tartalom leszűrt, kvintesszenciális kifejezését eredményezi.

A melódia alapegységei, építőkövei a hangsorokban rendszerezhető zenei hangok és a szabadabb, vagy kötöttebb, egyszerűbb, vagy bonyolultabb formában kifejezett ritmus lüktetése. Magasabb, tudatos műzenei fokon találkozunk egy harmadik tényezővel: az *összhang*gal (harmonia) is, amely azonban a két előbbinek a származéka, mert keresztmetszetében a hangsorbeli összefüggések törvényszerűségeire, hosszmetszetében pedig a dallam és a ritmus több formájának egyidejű megszólaltatásából adódó kifejezésbeli lehetőségekre épül fel. Legősibb formája a primitív ütőhangszerekkel kísért ének, modern művészi jelentkezései keresztmetszetben az *összhangzat* (homofonia) és az ellenpont (*polifonia*). Mivel azonban a gyülekezeti ének a maga tiszta stílusában mindig egyszólamú (unisono) közös éneklésben megy végbe, az összhang és az ellenpont kérdéseit itt csak megemlítjük, megjegyezvén, hogy részletes vizsgálatuk az egyházi (és világi) műzene területére vezetne át.

A zenei hangok összefüggése nem önkényes és tudákos elvonásból, hanem a hangok rezgésszámának arányából, tehát adott és állandó fizikai törvényszerűségből adódik. Említsük meg erre csak azt, hogy minden adott hang alsó oktávjának másodpercenkénti rezgésszáma az alapul vett hang rezgésszámának pontosan fele, a felső oktávé pedig annak

kétszerese, és ezen belül a természetes hangsor oktávtól-oktávig (vagyis nyolcadtól-nyolcadig) elhelyezkedő hét hangja rezgésszám tekintetében az alaphanghoz viszonyított törtszám-arányokban is kifejezető. Egy ilyen, oktávtól-oktávig terjedő, együtt tehát *nyolc* hangból álló hangsort diatonikus skálának nevezünk. A diatonikus hangsorok az alapulvett hang oktávjával újrakezdve felfelé vagy lefelé tovább ismétlődnek azokon a határokon belül, amelyek között a hangjelenségek az emberi fül számára felfoghatók és zenei hang gyanánt megkülönböztethetők.

3. Az egyházi hangsorok.

A hétfokú hangsorokon kívül más hangsorokat is ismer a zene. Ilyenek a negyedhangokat is használó indiai és más keleti népek zenéje, valamint a hiányos (ötfokú) hangsorok, amelyek közül a kelet- és középázsiai eredetű félhangnélküli ötfokúsággal ősi népdalainkban olyan gyakran találkozunk.[2]

A mai európai zene hangrendszere teljesen a hétfokú hangsorra épül fel. Legrégibb ismert őse, amely már bizonyos elméleti rendszerezésre is jutott, az antik *görög* zene, amelynek ránkmaradt néhány dallamjelzését ma már kielégítő módon el tudjuk olvasni. Ezek szerint a régi görög zene nem oktávtól-oktávig terjedő nyolchangú hangsorokra (skálákra), hanem félskálákra, a négy hangból álló úgynevezett *tetrachordok*ra épült fel. A régi görögök három ilyen tetrachordot ismertek. Ezek voltak:

a *dór:* e - f - g - a (félhang az 1—2. fok között),
a *frig:* d - e - f - g (félhang a 2—3. fok között) és
a *lyd:* c - d - e - f (félhang a 3—4. fokok között).

[2] Ez a *moll*jellegű (kis harmadfokú) ötfokúság később a *dór* egyházi hangsorra egészül ki népdalainkban. Az európai, főleg pedig a Brit-szigeteken élt kelta őslakók népzenéjéből fennmaradt *dur*jellegű ötfokú hangsor inkább a modern *dur*, némely esetekben pedig az egyházi *mixolyd* hangsorok felé mutat érintkezési pontokat. A molljellegű ötfokú hangsor formája: *a - c - d - e - g*, a kelta ötfokúé *c - d - e - g - a*, vagy néha *g - a - c - d - e*. Egymásközti elrendezésük a harmónium vagy zongora fekete billentyűin szemlélhető, ha a hangsort előbbi esetben *dis*, utóbbiban *fis*, ill. *cis* hangon kezdjük el.

Ezenkívül még ismeretes — kivált Perzsiában és a Közelkelet más vidékein — az ú. n. *diatonikus* ötfokú hangsor, amelynek hangjai (előjegyzés nélküli rendszerben): *e - f - a - h - c*. Ez a hangsor az egyháziak közül a frig skálával mutat némi rokonságot.

A természetes skála bármelyik fokán elkezdett hangsorok két ilyen tetrachord egymásfölé helyezéséből állottak elő. Az egyes hangsorok jellegét az határozta meg, hogy tetrachordjaikon belül hogyan helyezkedtek el a félhangközök. Legszabályosabb felépítésűek voltak a dór, frig és a lyd hangsorok, mert ezeknek mindkét tetrachordjában ugyanazon a helyen állottak a félhangok. A többi hangsorokban különböző jellegű tetrachordok keveredtek egymással. Ilyenformán a három legfontosabb és legtisztább felépítésű görög hangsor a következő képet mutatta: [3]

	alsó tetrachord:				felső tetrachord:		
dór:	*e-f*	*g*	*a*	|	*h-c*	*d*	*e*
frig:	*d*	*e-f*	*g*	|	*a*	*h-c*	*d*
lyd:	*c*	*d*	*e-f*	|	*g*	*a*	*h-c*

[3] Nagyobb pontosság és teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a görög tetrachordális rendszerben a hangok sorrendjét nem, mint ma, azaz alulról felfelé, hanem *felülről lefelé* értelmezték. Tehát a mi sorrendünk szerint H-C-D-E-nek olvasott tetrachordot ők fordítva: E-D-C-H-nak olvasták és énekelték. Mindenféle hangsorozatot, tehát a két tetrachord egymás végébe (azaz egymás alá) helyezéséből előálló *oktochord*-ot, azaz oktávnyi hangsort így fogtak fel, pl.:

E D C H A G F E

Azonkívül nem csak a *diatonikus* tetrachordot ismerték, amelyen belül a félhangköz bármelyik szélső, vagy közbülső elhelyezkedése adta meg (immáron *lefelé* olvasva)

E D C H esetében a *dór*, —

E D Cis H (vagy D C H A) esetében a *frig*, — illetve

E Dis Cis H (vagy C H A G) esetében a *lyd* jelleget, hanem szerepeltek zenei rendszerükben olyan, számunkra szokatlan és mesterkélt tetrachord-képletek is, mint az *enharmonikus* és *chromatikus*, amelyeket a háromfajta *diatonikus* tetrachorddal azonos kezdőhangon összehasonlítva, a következőkben próbálunk szemléltetni:

Diatonikus:	dór:	E	D	C	H	
	frig:	E	D	Cis	H	
	lyd:	E	Dis	Cis	H	
Enharmoikus:		E		C	Ces H	(egy kéthangnyi + két negyedhanglépés)
Chromatikus:		E	Cis	C	H	(egy másfél + két félhangköz)

Ezek közül az újabbkori európai zene fejlődésére csak a természetes felépítésű *diatonikus* tetrachordok felépítése hatott, de, mint már mondottuk, a hangok sorrendi értelmezésének megfordításával és az oktávnyi hangsorok felfelé haladó értelmezésével.

Amint később is látni fogjuk, az egyházi zene későbbi korszakaiban a hangsorok elnevezésének értelme megváltozott, így pl. az ógörög *frig* hangsor a középkorban a *dór* elnevezést nyerte és megfordítva.

A keresztyén egyházi zene legkorábbi európai rendszerezése a hagyomány szerint *Ambrosius* műve volt. Ő az antik hangsorok alapjára tért vissza, csupán az egyes hangsorok elnevezését változtatta meg. Négy hangsort vezetett be (a későbbi négy authentikus skála), amelyeknek sorrendje és elnevezése a következő:

I. (dór) d e-f g a h-c d
II. (frig) e-f g a h-c d e
III. (lyd) f g a h-c d e-f
IV. (mixolyd) g a h-c d e-f g

Ez a rendszer még a klasszikus görög tetrachordális építkezést mutatja és ez lett alapjává az ú. n. Cantus Ambrosianusnak. Mivel azonban később szükségessé vált a továbbfejlesztés, Nagy *Gergely* pápa után a zeneelmélet a hangsorok felépítését új alapokra fektette. Először is abból indult ki, hogy a tetrachordális felépítés nem veszi figyelembe a két tetrachord között lévő egészhangnyi távolságot. Miután pedig ezt az intervallumot beiktatta, a skálát nem két egyenlő részre osztotta fel, hanem egy, az alaphangtól az ötödig (pl. *d - a*) terjedő és egy, ugyancsak az ötöddel kezdődő és az oktávon nyugvópontra jutó (tehát: *a - d*) hangsorrész egybekapcsolásának fogta fel. Így tehát az eredeti I. számú dór hangsor felépítése

Ambrosius szerint: *d e-f g | a h-c d*
Gergely szerint: *d e-f g a h-c d*

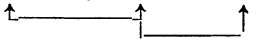

Azonkívül Gergely megalkotta mindenik eredeti (*authentikus*) hangsor mellé a megfelelő származtatott (*plagális*) hangsort is és ezek egymásmellé helyezésével az egyházi zene hangsorainak számszerű jelzését is megváltoztatta. A plagális hangsorok lényege az, hogy ezeknek hangterjedelme a megfelelő authentikus hangsor ötödik fokának alsó oktávjától (tehát az alaphangtól lefelé számított negyedtől) az

eredeti skála ötödik fokáig terjed, de záróhangja az authentikus hangsoréval azonos. A hangsor két felét egybekapcsoló ötödik fokot Gergely dominánsnak nevezte el. A domináns (uralkodó) hangok szerepét és elhelyezését később az elmélet úgy határozta meg, hogy azokban az esetekben, amikor az ötödik fokon való állása az éneklésben *tritonust*[4] eredményezne, a domináns a szomszédos hangra tétetik át. Az *authentikus* hangsorok tehát egy alsó *kvint* (ötöd) és egy hozzákapcsolt felső *kvart* (negyed) távolságot befogó részre oszlanak, a plagálisok ezzel ellentétben egy *alsó* kvart és egy felső *kvint*rész egybekapcsolásának tekintendők.

A Gergely-féle hangsorokat *modus*-oknak (modi ecclesiastici) nevezték és általában római számokkal jelölték, mégpedig úgy, hogy a páratlan számok mindig egy authentikus, a rákövetkező párosak pedig a belőle származtatott plagális hangsort jelentik. A IX. század óta görög elnevezéseik újra háttérbe szorították a puszta számjelzéseket, bár azok mindmáig fennmaradtak.

Ebből a rendszerből még teljesen hiányzanak a mai *dúr* és *moll* hangsorok, illetőleg azoknak megfelelő ősi formái. Ezeket, főleg az északeurópai népek népzenéjében a második évezredben egyre erősebben jelentkező dúr-hangnemiséget ismerte az egyház, de sokáig nem engedte be őket a szent zene gondosan őrzött fellegvárába. Hallgatólag tudomásulvette, hogy a világi éneklésben léteznek, de még a nevek is, amelyekkel felruházta őket, arra mutatnak, hogy az egyház távoltartotta magát tőlük és távol akarta őket is tartani a templomtól.[5]

Egészen a XVI. század közepe tájáig csak ez a nyolc hangsortípus (a gregorián négy authentikus és négy plagális) szerepelt az elismert hangsorok között. *Glareanus* svájci zenetudós mutatta ki azután (1547-ben) ezeknek hiányossá-

[4] = három egészhangnyi távolság.

[5] A c-től c-ig terjedő (dur) hangsort „modus *lascivus*"-nak (ledérhangnem), az a-tól a-ig terjedőt (a moll ősét) pedig „modus *peregrinus*"-nak (idegennek) nevezték.

gát, rámutatván, hogy a természetes hangsornak csak négy fokára épültek authentikus skálák. Így egészült ki azután a tizenkettős skálarendszer,[6] amelyben a jövevények authentikus-plagális formát és *ión* (a mai dur őse), illetve *aeol* (a mai moll őse) elnevezést kaptak. Később ezek az újabban beengedett világi eredetű hangsorok a régi egyházi hangsorokat előbb háttérbe, majd teljesen kiszorították, mérhetetlen veszteségére az európai zene fejlődésének.

A természetes (mai dur-) hangsor hetedik hangjára, a *h*-ra is próbáltak egy hangsort (a *lokrisi* elnevezésűt) építeni, ez azonban a gyakorlatban nem vált be, a benne mutatkozó tritonus következtében.[7]

Különös érdekessége az egyházi hangsorok kialakulásának, hogy az eredeti négy hangsor (D, E, F, G) kezdőhanggal) és a hangok sorrendje szerint azokat közbefoglaló két későbbi (C, illetve A kezdőhangú) skála kezdő- vagy alapnangjai egybeolvasva az úgynevezett természetes hexachordot (C, D, E, F, G, A) adják ki. A hangsor hetedik foka, mint láttuk, skála felépítésére alkalmatlan, a nyolcadik pedig az elsővel azonos, tehát a hétfokú diatonikus hangrendszerben nem is lehetséges többféle hangsor képzése.

Az egyházi hangsorok táblázatos összeállítása a következő:[8]

[6] 1547-ben megjelent főműve, amelyben az egyházi hangnemek kérdéseivel foglalkozik, a *Dodekarchordon* címet viseli.

[7] Ez a hangsor már az antik görög zene ősi hangnemei között is szerepel. — A tritonus itt nem, mint a *lyd* hangsorban, az első és a negyedik, hanem a negyedik és a nyolcadik fokok között jelentkezik, tehát a *lokrisi* hangsor hangközi értelemben nem más, mint a *lyd* megfordítása, vagy tükörképe.

A *tritonus* (= három egészhangnyi távolság) két szélső értéke hangköztani értelemben bővített negyedfok távolságot mutat, amelyik nem természetes és énekhangon nehezen megszólaltatható, azonkívül a tiszta negyedtávolságot egybefoglaló tetrachord kereteit félhanggal meghaladó hangköz. A vokális zenében a legújabb időkig kerülték, az egyházi népénekben pedig feltétlenül kerülendő, akár mint lépés, akár mint tagolási határérték.

[8] *Az üres és betöltött kótafej itt nem időmértéket jelöl; ○ jelenti az alap—illetve záróhangot, ◇ a dominánst, ● a többi hangfokokat.*

Szám: Elnevezés:	Alap-hang:	Domináns:	Haugsor:
I. DÓR	d	a	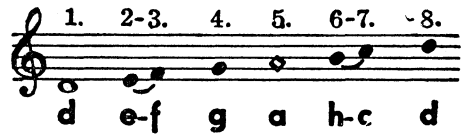
II. Hypodór	d	f	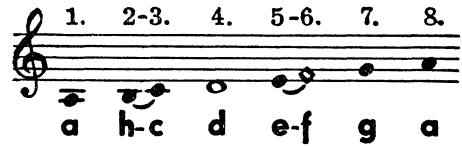
III. FRIG	e	c	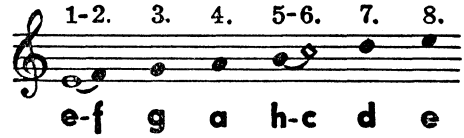
IV. Hypofrig	e	a	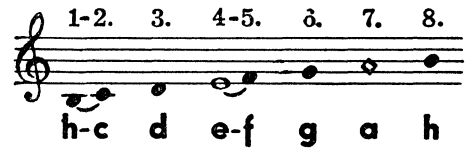
V. LYD	f	c	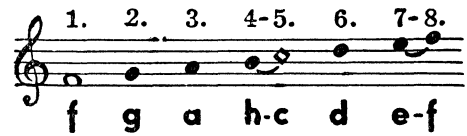
VI. Hypolyd	f	a	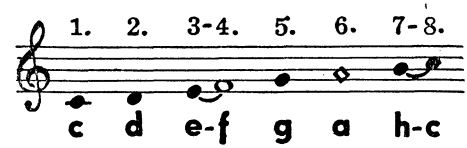
VII. MIXOLYD	g	d	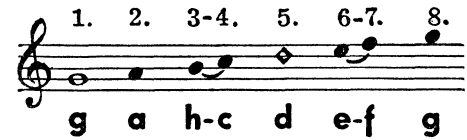
VIII. Hypomixolyd	g	c	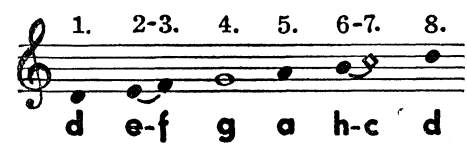

A nyolc ősi authentikus és plagális hangsort egészítették ki azután a két pár járulékos hangsorral:

Szám: Elnevezés:	Alap-hang:	Domináns:	Hangsor:
IX. AEOL	a	e	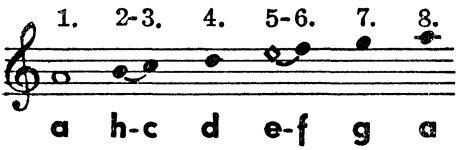
X. Hypo-aeol	a	c	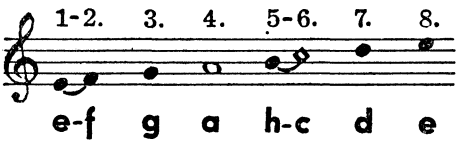
XI. IÓN	c	g	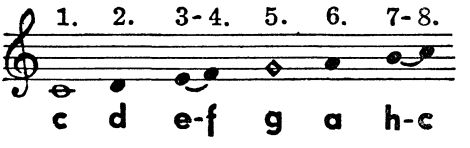
XII. Hypo-ión	c	e	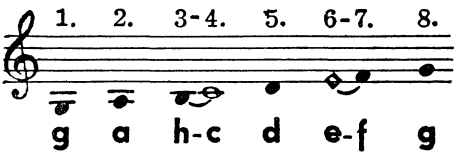

Az egyes egyházi hangsorokban fogant énekdallamok jellegét az *alaphang* (amely minden esetben az ének záróhangjával azonos), a dallam vonalában, építkezésében főszerepet játszó *domináns* és a dallam terjedelme (*ambitusa*) határozza meg. Általában az egyházi modusok dallamai a hangsor oktávnyi ambitusán belül mozognak, sőt annak szélső határait nem is mindig érik el. Az oktávnyinál kisebb terjedelmű dallamok rendszerint az alaphang és a domináns közötti terjedelemben mozognak. A felső határt nem szokták egy hangnál messzebb átlépni; ez is leginkább a dór és a hypo-ión dallamoknál fordul elő (a genfi zsoltárokban). Az alaphangnál szintén csak egy (mindig *egész*-) hangtávolsággal szállnak mélyebbre, vagy, ha a mélyebbre szállás a harmadfokot eléri, ez csak felfelé dominánsig terjedő frig dallamoknál szokott előfordulni.

Ha már most figyelembe vesszük, hogy a mai dúr hangnemet a *nagy* harmad- és hetedfok (tehát a 3—4. és a 7—8. fokok között elhelyezkedő félhangtávolság), a *moll* hangnemet — eredeti alakjában — pedig a *kis* harmad- és hatodfok (tehát a 2—3. és az 5—6. fokok közötti félhangköz) jellemzi, az authentikus egyházi hangsorok jellegzetességeire a következőkben mutathatunk rá:

1. a *dór* hangnem moll jellegű, kis harmaddal, de nagy hatoddal és kis heteddel. Ha a dallam felfelé haladtában akár lépés- akár ugrásszerűen éri el a hatodik fokot és onnét nem halad azonnal tovább felfelé, hanem visszafordul, akkor a hatodik fok rendszerint félhanggal módosul. Újabb dór-dallamokban már semleges hatodfok is előfordul, amikor a hatod tetszés szerint lehet kemény, vagy lágy. Ez már a modern moll kialakulásának és semlegesítő hatásának a jelensége, kivált amikor *tritonus* elkerülése sem indokolja.

2. A *frig* hangnem szintén moll jellegű, kis másod-, harmad-, hatod- és hetedfokokkal. Zárlata (dallamvégződése) mindig a második fokról lefelé irányuló kis másodlépéssel történik; ez az úgynevezett frig zárlat. Hangközviszony tekintetében az egyházi frig hangsor az ión (dúr) skála teljes megfordítása (tükörképe); a leginkább molljellegű hangsor:

ión: c d e-f g a h-c
frig: c-des es f g-as b c

3. A *lyd* hangnem dúr jellegű, de bővített negyeddel. Ez a klasszikus szabályok szerint tiltott hangköz (tritonus) legtöbbször tiszta negyeddé módosul; ilyenkor a dallam hangzásában az ión (dúr) hangnemmel egyformává válik. A genfi zsoltárok között lyd dallam nem fordul elő.

4. A *mixolyd* hangnem szintén dúr jellegű, nagy harmaddal, de kis heteddel.

Magyar népdalaink régi és újabb stílusában a dór, frig, mixolyd és aeol hangnemek igen gyakran feltalálhatók.

5. Az *aeol* hangnem a mai moll őse, de nem azonos azzal. A fő eltérés abban mutatkozik, hogy míg a moll hangnem hetedik fokát, az ú. n. *vezérhangot* félhanggal felemelt módosítással szoktuk énekelni, az aeol hangnemben a *vezérhangot* mindig *kis hetednek*, tehát az alaphang, vagy az

oktáv alatti szomszédos előfordulásában *nagy másod*nak kell tekinteni.

Azokat az eltéréseket, amelyek a hangszeres zenében már a XV. század vége felé, de — amint Goudimel kitűnő, a genfi istentiszteletbe azonban be nem engedett négyszólamú feldolgozásai is mutatják — a XVI. század közepe táján már a vokális irodalomban is fellelhetők, a világi zene és a két modern hangnem uralomra törése hozta létre. Mint már más helyen mondottuk, ezek az egyházi hangsorok anyagán kívülálló módosított hangok (alterációk) azonban a genfi zsoltárok alapdallamaiban (a *cantus firmus*ban) nem fordulnak elő. A tiszta egyházi dallamok és azoknak összhangosítása nem engedi meg a módosított hangokat; azoknak alkalmazását a régiek „*musica falsa*"-nak vagy „*musica ficta*"-nak (hamis muzsikának) nevezték és különösen egyházi kompozíciókban küzdöttek ellene.

Ez a megromlott éneklésmód egyházunkban különös rombolásokat okozott. A próbaénekeskönyv a legújabb svájci, francia és főleg holland törekvések példájára megkísérli ezeknek a dallamromlásoknak kiküszöbölését a tiszta modális hangjegyzéssel is elősegíteni. Az ilyen dallamromlások a következő tipikus esetekben figyelhetők meg:

1.	*Dór*	♯5...	2. zsoltár, 5. sor:	„egy*be*gyűlnek"
2.	„	♭6...	96. zsoltár, 1. sor:	„minden *né*pek"
3.	„	♯VII...	34. zsoltár, 8. sor:	„örülnek *raj*ta"
4.	„	♯3—4...	91. zsoltár, 1. sor:	„hatal*masság*nak"
5.	hypodór	♭2...	23. zsoltár, 5. sor:	„szent ne*vé*ben"
6.	„	♯3...	23. zsoltár, 1. sor:	„pász*to*rom"
7.	*Frig*	♯3...	31. zsoltár, 1. sor:	„*biz*tam"
8.	„	♯2—3...	26. zsoltár, 2. sor:	„hűség*gel jár*tam"
9.	*Mixolyd*	♯4...	15. zsoltár, 2. sor:	„A te *fel*séged"
10.	„	♯7...	27. zsoltár, 1. sor:	„én vi*lág*osságom"
11.	hypomix.	♯3...	30. zsoltár, 1. sor:	„Dí*csér*lek"
12.	*Aeol*	♯7...	16. zsoltár, 6. sor:	„jóté*tem*mel"
13.	hypoaeol	♯3...	18. zsoltár, 4. sor:	„erős kő*vá*ram"
14.	*Ión*	♯4..	138. zsoltár, 1. sor:	„Dícsér *té*ged"
15.	hypoión	♯7...	35. zsoltár, 5. sor:	„nyújtsd ki ke*zed*del"

Csak a genfi zsoltárdallamokban [9] több mint száz olyan hang található, amelyeknek hamis módosítását nemcsak a gyülekezetek helytelen gyakorlata, hanem maga az énekeskönyv hangjegyezése alakította ki, sőt szentesítette. Mégsem látszik reménytelennek, hogy kellő felvilágosítás és alkalmas tanítás esetén a gyülekezetek készséges és énekelni szerető hűségesei, azután pedig az ifjúság megtanulhatja a dallamok helyes éneklését.

Az eddigiekben szólottunk az egyházi hangsorok eredeti alakjáról, ahogy az az előjegyzés nélküli zenei alaphangok rendszerében jelentkezik. Tudjuk azonban, hogy minden zenei alaphang félhangnyi távolsággal felemelhető, vagy leszállítható, a megfelelő módosíójelek († és b) alkalmazásával. Ilyenformán tehát, ha az előjegyzés nélküli *c-hangsor* (mai *dúr*, egyházi nevén *ión)* minden hangját félhanggal felfelé módosítjuk, a *cis-hangsort* nyerjük, amelynek hangjai ezek:

cis dis eis-fis gis ais his-cis,

ha pedig ugyancsak a *c-hangsort* minden hangjában félhanggal leszállítjuk, a következő ces-hangsort nyerjük:

ces des es-fes ges as b-ces.

Az előbbinek hét kereszt, az utóbbinak hét bé előjegyzés felel meg. E hangsorok megfelelő számú tagjainak egymástól való távolságát vizsgálva látni fogjuk, hogy a félhangköz mindegyiknél a 3—4. és a 7—8. fok között van. Ha már most a dúr-mollrendszerben ennek megfelelően alkotjuk meg az egytől hétig terjedő † illetve b előjegyzésű hangsorokat, ezeknek mintájára a megfelelő egyházi hangsorokat is áthelyezhetjük (transzponálhatjuk) bármilyen ma-

[9] A túloldali példák hangjelzéseinél a következőket vegyük figyelembe: a *frig* (kis másod) kivételével az *authentikus* hangsorok vezérhangja a *hetedik*, az összes *plagálisoké* a *harmadik* fok (mert a plagálisok alaphangja a hangsor *negyedik* foka). Az illető hangsoron belőli hangfokot jelző szám előtt álló kereszt az illető fok félhangnyi szabálytalan felemelését, a b pedig hasonló félhangnyi leszállítását jelzi.

A példákban egyszerűség kedvéért csak zsoltárdallamokat adunk, de megjegyezzük, hogy hasonló dallamromlások egyházi hangnemű dícséretdallamainkban ugyanígy feltalálhatók. A jelölésekben a „†" félhangnyira felemelt, a „b" félhanggal leszállított fokot, az arab számok a skála alap- vagy záróhangjánál magasabb, a rómaiak az annál alacsonyabb hangközt jelzik.

gasságra, csak arra kell vigyáznunk, hogy az egyes fokok viszonya a szabályoknak megfelelő legyen. Úgy is mondhatjuk, hogy pl. minden *dór* hangsor az ugyanannyi előjegyzésű dúr (ión) *második*, minden *frig* hangsor a megfelelő dúr *harmadik*, minden *mixolyd* a megfelelő dúr *ötödik* fokáról indul el, stb. Ennek megfelelően tehát az alábbi c-hangsort

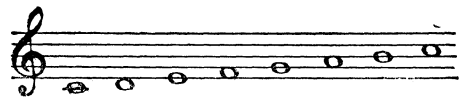

a különböző egyházi hangnemekben így fogjuk olvasni:

I. Dór:	(előj.: 2 b)	c d-es f g a-b c
III. Frig:	(előj.: 4 b)	c-des es f g-as b c
V. Lyd:	(előj.: 1 ♯)	c d e fis-g a h-c
VII. Mixolyd:	(előj.: 1 b)	c d e-f g a-b c
IX. Aeol:	(előj.: 3 b)	c d-es f g-as b c
XI. Ión:	(előj.: 0)	c d e-f g a h-c

Amint látjuk, az *authentikus* hangnemek elrendeződése olyan módosulásokat mutat, amelyeket a c-től c-ig terjedő hangkörben az egyes hangsorok félhangtávolságainak beosztása tesz szükségessé. Ha pedig a *plagálisokat* nézzük (megjegyezvén, hogy ezeknél a c-től c-ig terjedő hangsor *záróhangjának* mindig az *f*-et kell tekinteni, ezt fogjuk látni: [10]

II. hypodór:	(előj.: 3 b)	c d-es *f* g-as b c
IV. hypofrig:	(előj.: 5 b)	c-des es *f*-ges as b c
VI. hypolyd:	(előj.: 0)	c d e-*f* g a h-c
VIII. hypomix.:	(előj.: 2 b)	c d-es *f* g a-b c
X. hypoaeol:	(előj.: 4 b)	c-des es *f* g-as b c
XII. hypoión:	(előj.: 1 b)	c d e-*f* g a-b c

[10] Más hangfokokról elindulva pl. az *e-dór* két kereszt, a *fis-frig* ugyancsak két kereszt, a *d-mixolyd* egy kereszt, az *f-frig* öt b előjegyzést kíván. — Az egyházi hangsorok különböző magasságban való képzése és értelmezése igen könnyűvé válik a relatív szolmizásió elsajátítása és alkalmazása által, amint arra később is ki fogunk térni.

Az egyházi hangsorok más magasságba való áthelyezésére nézve álljon itt a következő egyszerű áttekintés:

Dór: eggyel több kereszt, eggyel kevesebb bé;

Frig: eggyel több kereszt, eggyel több bé,

mint az ugyanazon hangon kezdődő és záródó *moll.*

Mixolyd: eggyel kevesebb kereszt, eggyel több bé;

Lyd: eggyel több kereszt, vagy eggyel kevesebb bé,

mint az ugyanazon hangon kezdődő és záródó *dúr.*

Az *ión* és az *aeol* a dúr-moll előjegyzéssel azonosak.

Az egyházi hangsorok — kivált a négy legősibb eredetű *dór, frig, lyd* és *mixolyd* — a *dur-moll* rendszernek csupán két típusra szorítkozó kifejezőképességét messze túlhaladják a maguk változatosabb, több kifejezési lehetőséget nyujtó belső felépítésével, erőteljességével. Amint az elmondotakból is kiviláglik, ezek a hangsorok nem elméleti úton keletkezett mesterséges alkotások, hanem fizikai törvényekre épült és a mindenkori természetes zenei érzéknek is megfelelő ősi melódiatípusok. Ez nemcsak abból tűnik ki, hogy eredetüket az ősi görög skálákra vezethetjük vissza és hogy dominánshangjaikból a félhangnélküli ötfokú hangsort állíthatjuk elő, hanem abból is, hogy egyes ázsiai, valamint a magyar, román és szláv népzenében ma is élnek és mind a klaszszikus, mind a modern szerzők alkotásaiban gyakran találkozunk velük.

Érdekes még megemlékeznünk arról, hogy az írásban ránkmaradt régi magyar egyházi énekdallamokban a magyar népzene ősi hangsorát, a félhangnélküli ötfokú (anhemitonikus pentaton) skálát tiszta alakjában nem lehet megtalálni, de az ötfokúságra jellemző fordulatok, dallamrészletek meglehetősen gyakran felfedezhetők, különösen *dór* hangnemű melódiákban.[11] Ilyesmire a legrégibb eredetű kül-

[11] A népzenénkben elforduló — moll-jellegű — ötfokú hangsorról elég annyit megjegyeznünk, hogy oktávig kiegészítve ez is két egyenlő részre oszlik, amelyek között egészhangnyi távolság van és az egyes részek egy-egy csonka (antik értelemben frig, egyházi értelemben *dór*) tetrachordnak felelnek meg, amelyből a második tag hiányzik és a helyén másfél hangnyi távolság van. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy olyan egyházi *dór* hangnem, amelynek hiányzik a második és a hatodik foka. Pl.: a — c — d / e — g — a, ami hangközökben kifejezve: o — 1½ — 1 — (1) — 1½ — 1.

földi dallamokban is lehet példát találni, mint pl. a német földön keletkezett „Christ ist erstanden" (185. sz. ének), vagy a „Nun bitten wir den heiligen Geist" (234. sz. ének; előbbi dór, utóbbi dúr-jellegű) esetében és több másban is.

Gyülekezeti éneklésünk megújulásában és megtisztulásában így találkoznak a dallam történetének időben és térben annyira különböző eredetű fázisai, amelyeknek fejlődési egységében mindennek megvan a maga helye és fontossága, de különösen nagy jelentőséget nyernek azok az ősi és történelmi hangsorok, amelyeken mint pilléreken épült fel a tudatos zeneművészet alkotmánya és amelyek ma, az önmagát kiélt és banálissá vált dúr-moll zeneiség alkotóerejének hanyatlása idején ismét arra hivatottak, hogy a jövendő zenéjét és éneklését felfrissítsék és új életerővel töltsék be.

4. Hangjegyírás és hangjegyolvasás.

Az ókorban a hangjegyeket feltehetőleg részint csoportjelekkel, részint az ábécé betűivel jelölték mind a keleti népek, mind a görögök. A görög betű-hangjelzés értelme később egészen homályossá vált, sőt a középkori elméleti írók is (pl. *Hucbaldus* flandriai szerzetes a X. század elején) meglehetős önkényesen magyarázták.

A külön zenei hangjelzések legrégibb rendszere, a *neuma*-írás (görög szó, értelme = jel) az ókori keleti kultúrákból került át a kora-középkori nyugati egyházba, ahol *Gergely* pápa reformjában foglalták őket rendszerbe. Ezek a korai középkori neumák nem voltak alkalmasak a pontos hangmagasság, hangközök, vagy a hangzás időtartamának jelölésére, inkább csak bizonyos hangcsoport-típusokat jelentettek és az énekhang mozgásának irányát mutatták meg.[12]

[12] Az ember elsődleges hangélménye a dallamban a forma hullámzása, az alakzat; ennek rögzítésére pedig a csoportjel szolgál. A külön hangokra való felbontás és újból-összerakás lehetőségére nem jöttek rá azonnal; az egyes hang meghatározása a zenében ugyanolyan másodlagos fejlődési fok, mint az élő beszéd írásának és olvasásának elsajátításában az egyes beszédhang és az azt kifejező betű felismerése és megtanulása. Innen érthető, hogy a Syriában és Bizáncban már igen régen megvolt neumákat, amelyeknek elnevezéseik is igen régiek, *Gergely* nyomán az egyház és vele az európai zene is átvette és olyan hosszú ideig használta.

A hangjegyírás fejlődésének következő fokozata *Arrezoi Guido* bencés szerzetes nevéhez fűződik; az ő kezdeményezésére alkalmazták *négy* hangjegyvonalra az ismert neumajeleket, amelyeknek magasságát és jelentését az egyidejűleg használt *c* és *f*-kulcsokkal is meghatározták.

A további fejlődés méginkább mutatja a világos és egyszerű jelölési formákra való törekvést. A csupán hangmagasság és dallammenet jelzésére alkalmas korálkóta (vonalrendszerre írt neuma) mellett már a XII. században kezdett kialakulni a *menzurális* (időmértékes) hangjegyírás, amely már a hangok időtartamát is tudta érzékeltetni és arányosítani. Az ütemjelzések első nyomai a XIV. század immár világi hatásokat érvényesítő „*Ars nova*" elnevezésű mozgalmával jelentkeznek, de a mai értelmű ütemrendszer és taktusjelzés csak a XVII. század folyamán alakult ki.

Azok az egyházi népénekdallamok, amelyek részint egyházi liturgikus énekekből, vagy azok motivumaiból állottak elő, részint a reformáció korában népi, világi dallamok átvételéből, illetve ezek stílusának hatására (pl. a genfi zsoltárok legnagyobb része) jöttek létre, majdnem mind metrikus (időmértékes és hangsúlyos) formát nyertek és menzurális hangjegyekben nyerték el végleges alakjukat. Csupán a nyomtatott és kézírásos graduálokban (tehát még a XVII. századi nyomtatott Öreg Graduálban is) találunk mindvégig korálkótákat (vonalrendszerre alkalmazott neuma-jeleket). Ez utóbbiaknak a dallamai is tiszta gregorián stílusúak és a reformáció, valamint a humanista metrikus dallamok stílusváltozásának semmiféle hatását nem mutatják. Azok a főleg szír, júdeai és görögországi eredetű ősi dallamvázak és motivumok tehát, amelyeket, vagy európai származékaikat *Nagy Gergely* reformjában foglalták rendszerbe, a graduálénekeskönyvek vonalán próbálták fenntartani magukat a református egyházban, de végül is csak néhányuk került át és maradt meg leegyszerűsödött formában egyházunk élő éneklésében.

Ahhoz tehát, hogy a reformátori dallamformák és egyben saját régi énekeskönyveink hangjelzéseiről és a jelek értelméről helyes fogalmunk legyen, elégséges a menzurális

hangjegyírás főbb jellegzetességeit áttekintenünk úgy, ahogy az a XVI. századi és későbbi énekeskönyveinkben jelentkezik.

A régi menzurális hangjegyírásos énekeskönyvek kótái a mai írásnak megfelelő öt vonalból álló vonalrendszerben helyezkednek el. A vonalrendszer élén C-kulcs (legtöbbnyire az ú. n. tenor-, igen ritkán altkulcs), ez után pedig c alakú ütemjelzés áll. Ez az ütemjelzés, kivált magyar kótás énekeskönyveinkben, nem mindig felel meg a dallam ritmusának, amint azt később látni fogjuk.

A dallamoknak — az egyházi hangsorok alapfekvésének megfelelően — többnyire nincs előjegyzése, vagy ahol van, az legfeljebb egy b lehet.[13] Ezen az előjegyzésen kívül, valamint az előjegyzés nélküli dallamoknál is csak a *dór* hatodfok félhangnyi leszállítása lehet szabályos; minden ezen túlmenő alteráció a dallam szabálytalan, vagy kevert hangnemiségű felépítésének, avagy dallamromlásnak a jele.

A hangjegyek és a szünetjelek menzurális értéke nagyobbról a kisebb felé haladva a következő képet mutatja:

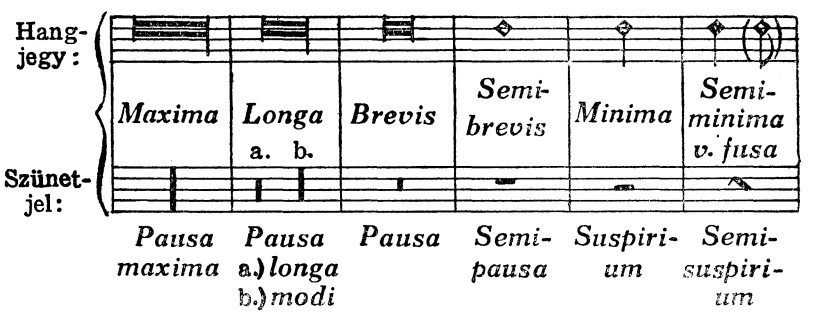

Az énekek rendszerint kétféle (*semibrevis* és *minima*) hangértékben szerepelnek; ezek közül a semibrevis tekintendő az ütemegységnek, a minima pedig ennek harmadnyi

[13] A régi zeneelmélet az egyházi hangsoroknak mindössze egyféle áthelyezését (transzpozícióját) ismeri el: ez a rendes, már ismert alaphelyzetnek (systema *regulare*, vagy genus *durum*) négy hanggal magasabbra helyezése (systema *transpositum*, vagy genus *molle*), amikor az összes hangsorok egy b előjegyzést gyernek, mert *c*-rendszerből *f*-rendszerbe tolódnak át.

(*perfectum*) vagy kettednyi (*imperfectum*) osztódása. Az énekek záróhangja mindig brevis-értékkel van jelezve, a genfi zsoltárok és több más ének dallamában itt-ott előforduló, egyenként egy-egy ütemegységnyi tartamú két szomszédos hangból álló hajlítások hangjai kétszeres értékkel vannak jelölve (□), tehát két semibrevis helyett két brevis kiírásával. Egyes hangjegyek időértékének pontjelzéssel való felényi meghosszabbításával zsoltárainkban, de régi énekeskönyveink más dallamaiban sem találkozunk.

A hosszabb értékek osztódása tekintetében a bonyolult felosztási lehetőségek között itt csak az ú. n. „*tempus*"-ról emlékezünk meg, amely eredetileg a brevis időegység — a későbbi általánosan elfogadott ütemnyi érték — aprózódására vonatkozott. Ha már most a brevist (□) 1/1-ed értéknek vesszük, az O-jellel jelölt *tempus perfectum* azt jelentette, hogy egy brevis *három* semibrevisre osztódik, ezekben pedig egyenként két-két minima foglal helyet:

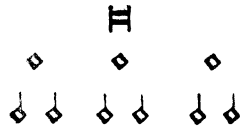

Ezzel szemben a C (félkör-) jelzésű *tempus imperfectum* értelme az volt, hogy az ilyen ütem brevis-értéke két semibrevist foglal magában, amelyek ismét két-két minimára oszthatók:

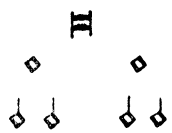

A tempus gyakori módosulása volt a *prolatio*, amely a semibrevis-érték három, vagy két minimára való bontásának a lehetőségét jelentette. Itt a *prolatio maior* a három-, a *prolatio minor* pedig a két minimára való felosztás volt. Külön jelzésre csak a *prolatio maior* esetében volt szükség, mert az alapfelosztás mindig eleve két-minimás tagolást jelentett. A prolatiót, a tempus perfectumot, vagy imperfectumot jelző

kör, illetve félkörjel közepébe helyezett ponttal jelölték, értelme pedig ez volt:

Tempus perfectum cum prolatione: 9/2 ütem	Tempus imperfectum cum prolatione: 6/2 ütem

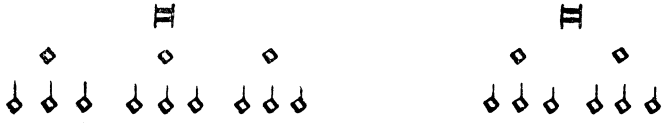

Mint már mondottuk, a szó mai értelmében vett, mindvégig egyforma tagolású ütembeosztással e korban nem találkozunk; azt főleg a táncdallamok és a belőlük, vagy hatásukra kifejlődött későbbi zene tették általánossá. A régi szerzők nem előre meghatározott zenei ütemformák, hanem *a szöveg verssorai* szerint készítették dallamaikat. Ezek a sor-dallamok tehát polymetrikusak, ami azt jelenti, hogy egy-egy szövegsornak megfelelő dallamrészen belül nem csak egyfajta hosszúságú ütemek lehetnek, sőt ugyanannak a sornak a más versszakbeli szövegéhez nem szükségszerűleg ugyanaz a tagolás felel meg, feltéve, hogy az a másik dallamhang, ahol az új versszak szövege súlypontot keres, ilyen súlypont kiképzésére alkalmas. (Ez az ú. n. vándorakcentus.) Az is előfordulhat, hogy ugyanabban a dallamban a mai írásmód szerint elhelyezhető két egymásutáni ütem hat minima-értéke előbb 3+3, másodszor pdig 2+2+2 beosztást kíván, mint pl. *Hassler* világhíres dallamában (341. dícsért), melynek régi alakja különböző soraiban ilyen ritmusformákat mutat: [14]

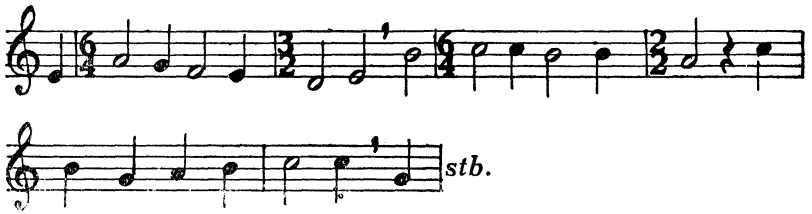

[14] Átírásunkban itt — a régi hangjegyképhez való hasonlóság kedvéért — a semibrevisnek egész-, a minimának félhangjegynek kellene megfelelni, de ezeket a mai olvasó túlságosan nyújtott értékeknek fogná fel és ezért alkalmazunk felényivel kisebb (fél- és negyed-) értékeket.

Az itt közölt dallampéldában egy 6/4-es, egy 3/2-es (sesquialterának, azaz másfelesnek is nevezett) képlet, majd pedig 4/4-es alak követik egymást.

A szünetjelek (pauzák) nem jelentenek az egyszólamú énekben határozott mértékbeli egységet, mint a többszólamú műveknél. Mind *Terry*, mind újabban *Hasper* és mások is azon a nézeten vannak, hogy az egyszólamú egyházi énekben, kivált a genfi zsoltárokban az ősnyomtatványokon látható semipausák (némelykor éppen pausák) nem integrális részei a melódiának, hanem csak a dallam- és szövegsorokat elválasztó technikai jelek. Abból a körülményből, hogy az általa megvizsgált régi zsoltároskönyvek egyszólamú dallamkiadásai sok esetben ugyanabban a kiadványban, sőt ugyanazon dallam esetében is egyformán értelmezendő teljes sorvégződéseknél különféle szünetjeleket alkalmaznak, *Hasper* arra következtet, hogy a hangjegykészítők, nem lévén más alkalmas választójelük, a menzurális pauzajelzésket használták ugyan, de éppen azoknak ilyen szabad váltogatásával kívánták alátámasztani azt az akkor tudott dolgot, hogy a gyülekezeti éneklésben nem szükséges, sőt nem is kívánatos a teljes egységnyi szünetekkel meg-megszakgatott előadás. Ezért legújabb zsoltárkiadásában ő sem használ mai értelmű szünetjeleket, hanem a gregorián koráléneklés ma is szokásos írásmódja szerint átvett ú. n. *disztinkciókat*, amelyek közül a két felső vonal közötti a vers- (és zenei) sort, a középső vonalakat összekötő a két-három sorból álló periódust, az egész vonalrendszeren keresztülhúzott pedig a *da capo*-szerűen (félversszakkal) záródó vers és dallam végét határolja el.

A tempus perfectum és imperfectum, valamint az egyszerű és kettős szinkópák kérdéseiről már a zsoltárokról szóló fejezetben is megemlékeztünk; most még csak annyit kell megemlítenünk, hogy a szögletes, üres semibrevis- és minima-hangjegyek ugyan a kerek egész- és félhangokhoz hasonlítanak leginkább, de értékük és tartamuk nem azoknak, hanem a modern *negyed-* és *nyolcad*hangjegynek felel meg. Így értjük meg a tempót, amelyben énekeinket elő kell adni. Ahogy ugyanis a modern hangjegyírásbeli értelmezés-

sel összehasonlítottuk templomi énekeinket, azt gondoltuk, hogy azoknak végtelenségig elnyujtott éneklése nem is lehet hibás, hiszen olyan hosszú értékekben vannak hangjegyezve. Megfeledkeztünk arról, hogy a szögletes üres hangjegy mai értelem szerinti metrikai értéke csak egynegyde a hasonló formájú modern kerek hangjegy metrikai értékének. Ettől az alapvető félreértéstől kell hogy megszabadítson bennünket az új énekeskönyv mértékjelzési formája.

Magát a szorosabban vett tempót, vagyis a ritmusegységek időtartamát illetően gépies szabályt nem lehet felállítani, már azért sem, mert mind a zsoltároknál, mind a dícséreteknél a dallam jellege és a szöveg tartalma esetenként élénkebb, máskor méltóságteljesebb, vagy lassúbb — de sohasem vontatott — dallammenetet kíván. Sokkal élénkebben kell énekelnünk a 41., 66. vagy a 150. zsoltárt, vagy a 350. dícséretet, mint a 22., 102., 137. zsoltárt, illetve a 205. dícséretet. Amazokat csak kissé is vontatottan, emezeket csak kissé is sietősen énekelni: súlyos éktelenség lenne. Azt mondhatjuk tehát, hogy a páros tagolású (imperfectum) dallamok egy ütésre eső hangjainak (a mai negyedkótás egységnek) az éneklési tempója az ének tartalma és a dallam jellege szerint percenként 60—100 ütés (negyed) között mozogjon, a két szélső érték között középen állapítva meg a nem különösen lassú, vagy élénk menetű énekek átlagos éneklési tempóját (Metronom = 80).

Már a középkorbeli zeneelmélettudósok igyekeztek megállapítani a hangjegyek belső időbeli értékét (integer valor notarum). Azt mondották, hogy az egységnyi érték a nyugodtan lélekző ember lélekzetének, vagy a nyugodtan felemelt, vagy leeresztett kar mozgásának felel meg. A félegységnyi hosszú minima-értékre pedig azt mondották, hogy egy közönséges káposztaszelő mozdulatainak felel meg („so wird eine *minima* einen gemeinen krauthackerischen Schlag gelten"). A kéznek ez a szabályos, mérsékelt gyorsaságú fel- és lefelé való mozgatása volt a *taktus*, ez mutatta meg a semibrevis belső értékét (integram valorem semibrevis); a *brevis perfecta* három, a *brevis imperfecta* pedig két ilyen (egyformán két mozgásból összetett) *tactus*-t tartalmazott;

szóval olyanformán ütemezték a semibrevist, mint manapság a negyedhangot 3/4 és 2/4 ütemben, *andante* tempóban. Ha pedig a semibrevis (többnyire a 6/2-es, vagy mai értelemben 6/8-os *tempus imperfectum cum prolatione-alakban*) nem két, hanem három minimára tagolódott, az a taktust nem nyujtotta meg időtartamában. Innét van az, hogy a genfi zsoltárdallamok ilyen, kivált csak egyes taktusokban jelentkező hangjegyképeit mai kótaírással nyolcad-triolákhoz hasonlóan értelmezzük.

Ennek a mérsékelt *andante*-tempónak gyorsítását úgy érzékeltették, hogy a taktusjelző ♀, illetve ☾ jeleket függőlegesen áthúzták, ami azt jelentette, hogy az egyes hangjegyfajták taktusértéke felére, illetve, ha még egy 2/1 törtszámot is kiírtak, negyedére csökken (*diminutio* = kisebbítés). A felényi kisebbítésből származott a későbbi „*Alla breve*" — 2/2 — ütemfaj. A diminutio ellentéte volt az *augmentatio* (megnyújtás), amikor a taktusértékek kétszeresére (augmenatio simplex), illetve négyszeresére (augmentatio duplex) emelkedtek eredeti jelentésüknek.

A kótasorok végén az utolsó kiírt hangjegy után meg szokták jelölni a következő sor első hangjegyének a magasságát a megfelelő vonalra, illetve vonalközre kitett V jelzés (*custos* = őr) alkalmazásával.

A régi hangjegyírás kizárólag *c*- és *f*-kulcsokat használt, amelyeket a melódia (szólam) ambitusának megfelelően más-más vonalon lehetett elhelyezni. Ezeknek olvasása a mai kulcsokhoz szokott embernek kezdetben nehézséget okoz ugyan, de kevés gyakorlattal meg lehet szokni és megvan az az előnye, hogy a dallam hangjainak egymáshoz való viszonyát (relációját) teszi a helyes olvasás alapjává és ezáltal ránevel a hangsorok szerkezetének megismerésére és a transzponálásra való képességet is növeli. Mivel olyan többszólamú énekeskönyvekben, mint a hazánkban ma is meglehetős számban fellelhető *Maróthi*-féle harmoniás zsoltár (kivált annak 1774-es utolsó kiadása), többféle kulccsal is találkozunk, ideiktatjuk a régi kulcsokat (claves):

C-kulcsok: F-kulcsok:

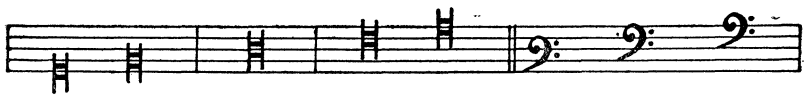

Discant (szoprán) Alt Tenor Basszus

Megemlékezünk még röviden arról, hogy az énekeskönyvek többszólamú kiadásaiban az egyes szólamokat nem partitúraszerűen egybefoglalva egymás alá, hanem egymás mellé nyomtatták, mégpedig úgy, hogy a kinyitott könyvben a baloldali lap felső felén állott a ma szopránnak nevezett *Superius,* vagy *Discantus,* alatta a rendszerint fődallamot hordozó *Tenor,* a jobboldalon pedig felül az *Altus,* alatta pedig a *Bassus* szólamát találjuk.

A fődallamot (*Cantus Firmus*) a genfi zsoltárok 1565-ös *Goudimel*-féle első teljes négyszólamú kiadásában és az ugyane feldolgozásokat nyujtó *Maróthi*-kiadásban is általában a tenorszólam énekli, csupán a 28, 30, 34, 35, 40, 43, 61, 76, 77, 81, 117, 129. és 146 zsoltárokban és e dallamok ismétlődéseiben találjuk a dallamot a felső szólamban.[15]

Az elmondottak alapján a próbaénekeskönyv dallamainak hangjegyzésbeli alapelveit a következőkben foglaljuk össze:

1. *Egységnyi érték* (egy teljes ütés) mindig a negyedhangjegy (♩) , amely nyolcadokra osztódik, vagy felekben kettőződik. Hármas osztódású dallamokban (pl. 166, 356, 358. sz.) ez néha pontozott negyedhangnak (♩.) felel meg, vagy a negyedhangok hármasával alkotnak egy ütemet (pl. 264. sz.). A ritmikailag feltétlenül egybetartozó nyolcadhangjegyek akkor is össze vannak kötve (♫ vagy ♬ vagy ♬♬), ha mindegyikükre külön szótagot kell énekelni. Az ugyanazon szótagra éneklendő több zenei hangot (*melizma*) összekötő ívvel (*ligatura*) jelezzük.

[15] A tenorszólam *cantus firmus*-ának módszere a XII. században kezdődött és uralma a XVI. században véget is ért. Az ilyen technikával készült vegyeskari művek magas szólamait, főleg a kath. templomi éneklésben nem nők, hanem fiúgyermekek, kasztráltak, vagy fejhangon éneklő férfiak (falzettisták) szokták előadni.

2. A genfi zsoltárdallamokban ugyanazon a zenei soron belül előforduló *tempusváltozások* (2-es és 3-as osztódás) esetén a hármas osztódású egybetartozó hangokat ⌐¬ jellel láttuk el, az olvasás és a hangsúlyozás megkönnyítése céljából. Ugyanezt alkalmaztuk néhány más, hasonló stílusú régi dícséretdallamnál is.

3. Az egyenlő méretű modern ütemekbe be nem osztható, ú. n. heterometrikus dallamokban *nem tettük ki az ütemvonalakat,* hanem csak a sorok végét jelző distinkciókat, azonkívül nem alkalmaztunk szünetjeleket (pauzákat), ámint ennek okait fentebb kifejtettük. Amelyik éneknél pedig ütemvonalak vannak, nem írtuk ki elől az ütemjelzést, amire egyméretű ütemek esetében valamennyire kótaolvasóknak nincs is szükségük. A sorvégi megállást, kivált a zsoltároknál, az utolsó hang kis megnyujtásával és lélekzetszünettel gondoljuk kivitelezhetőnek, de úgy, hogy mint az új holland zsoltármozgalomban gyakorolják, megállás tulajdonképpen csak a *periódusok* végén történjék.

4. Az énekek *záróhangjainak* értékét nem hosszabbítottuk meg a régi brevis-hangjegyek mintájára, hanem a nyugvópontot *fermátával* (𝄐) jelöltük, mint ez az új holland értelmezésben is megfigyelhető.[16]

5. Az *egyházi hangnemű dallamokat* tiszta alakjukban adtuk közre; az ingadozó értelmezési lehetőségeket (az egyházi értelmezés elsőbbségi jogának szemléltetésére) az egyes hangjegyek fölé írt módosítójelekkel tüntettük fel; a dúr-moll melódiákban ellenben nem törekedtünk erőszakolt és indokolatlan purifikációra.

6. *Minden kezdőhang felett* megadtuk a *szolmizációs* betűjelzést.

[16] Természetesen, olyan énekeknél, ahol akár a sor-, akár a dallamvégződések, vagy az egymértékű (izometrikus) ütem teljessége megköveteli, ennek megfelelően meghosszabbított értékű záróhangjegyet alkalmaztunk.

5. A hangjegyekről való éneklés.

Az egyes zenei hangok bizonyos törvényszerűségek szerint csoportosítható és rendszerezett összekapcsolásából áll elő a zene beszédmódja, nyelve: a melódia. A melódiát hallásból meg lehet tanulni és át is lehet adni, de a nemzedékek során puszta szájhagyományi úton átszármaztatott dallamok igen könnyen szenvedhetnek nemcsak önkényes, vagy tudatos, hanem önkéntelen és akaratlan módosulásokat is. Az írásbeliség arra jó, hogy a formát pontosan megrögzítse. De mit használ az az írás, amelyet nem tudunk olvasni, vagy, ha olvasni tudjuk is szemmel és értelemmel, nem úgy ejtjük ki, mint amilyen értelemben és hangzásbeli jelentéssel azt leírták? Kótát olvasni sokan tudnak olyanformán, hogy ez a hang cis, amaz meg b, de hogy egy akármilyen, előjegyzés nélküli egyszerű dallamocskát is helyesen el tudjunk az írás szerint énekelni, az igen sok ember előtt boszorkányosságnak látszik.

Pedig nincs benne semmi boszorkányság. Azzal az átlagos zenei érzékkel, ami sokkal több emberben megvan, mint némelyek gondolják, azonkívül valamelyes gyakorlattal, amely viszont a meglévő zenei érzéket nagymértékben fejlesztheti, úgyszólván annyi ember megtanulhat hangjegyről olvasva énekelni, mint ahányan megtanulhatnak betűről bibliát, vagy más szöveget fennhangon olvasni. A hangjegyről való éneklésnek ezt a célszerű módját *szolmizációnak* nevezzük.

A szolmizáció eredetét a középkor egyik legnagyobb zeneelmélettudósának, *Arezzo*-i *Guido*-nak (995—1050) nevéhez szokás kapcsolni, bár véglegesen csak utódainál alakult ki. Zenei alapja nem az oktávonként egymáshoz kapcsolódó teljes hétfokú hangsor, hanem az úgynevezett *dúr-hexachord.*[17]

A hexachord a természetes hangsor alsó hat hangját foglalja össze; jellegzetessége az, hogy csak (és minden eset-

[17] Ez a görög szó hat hangot jelent, összetétele „hexa-chord", tehát semmiképen sem tévesztendő össze az „*akkord*" szóval, amely egyszerre megszólaló hangok összhangzattani jelentését mutatja.

ben) a 3—4. fokok közé esik benne a féltávolság. De mivel a legtöbb melódia meghaladja a hat foknyi (szekszt) ambitus keretét, a hexachordot úgy lehet folytatni, hogy a következő hexachord kezdőhangjával a megelőzőnek a negyedik, vagy az ötödik fokába kapcsolódjék. Ennek megfelelően a természetes hangsor 7—8., vagy a hetedfok félhangnyi leszállítása esetén [18] a 6—7. foka közé iktatódik be az önmagában hiányos hexachordból egyébként kimaradó másik félhangköz, amelyet a dallam (és a hangsor) továbbfolytatása esetén számításba kell venni. Így osztották be *Guido* és követői a nagy *G* és a kétvonalas *e* között lévő 21 hang sorát hét egymásba kapcsolódó hexachord rendszerébe, amelyben a *c*-vel kezdődő hexachordokat *természetes*nek (hexachordum naturale), az *f*-fel kezdődőket *lágy*nak (h. molle), a *g*-vel kezdődőket pedig *kemény*nek (h. durum) nevezték el. A kemény hexachordban a harmadik fok (*h*) változatlan volt, de a lágyban a negyedik fokon *h* helyett az említett okból *b*-t kellett írni és hangoztatni, mert csak így volt lehetséges, hogy a félhangtávolság a harmadik és a negyedik fokok közé essék.

Ennek megfelelően a háromféle hexachord így alakul:

1. természetes:	c	d	e-f	g	a
2. lágy:	f	g	a-b	c	d
3. kemény:	g	a	h-c	d	e

Mivel ezek a sorok a bennük foglalt hangok elhelyezkedése tekintetében (tehát relatíve, vagyis viszonylagosan) egyértelműek, ki kellett találni egy olyan közös jelölésmódot, amelyben ugyanaz a név (szótag) mindig az éppen használt hexachordnak ugyanazt a tagját jelenti. Erre az abszolut hangmagasság betűjelei nem lehettek alkalmasok, mert pl. a *c* hang a természetes hexachordban az első, a lágyban az ötödik, a keményben pedig a negyedik fokot jelöli meg.

Így találta meg *Guido* egy, Keresztelő Jánoshoz szóló

[18] Ezt az egyházi hangsoroknál a *dór* változó hatodfoka, valamint a ***lyd*** negyedfokának leszállítása az egyébként előjegyzés nélküli alaprendszerben is a 7. fokon (*h* vagy *b*) tette elkerülhetetlenné.

középlatin himnusz sapphikus verselésű szövegének első versszakában (mégpedig a sorkezdő és a sormetszet utáni szótagjaiban) a hexachord tagjainak neveit. A hírnevessé vált latin versszak (a megfelelő szótagok nagybetűs kiemelésével) így hangzik:

UT queant laxis / *RE*sonare fibris
*MI*ra gestorum / *FA*muli tuorum,
*SOL*ve polluti / *LA*bii reatum
Sancte Ioannes.

Ebből azt láthatjuk, hogy a hexachord hangjainak elnevezése sorrend szerint: *ut - re - mi - fa - sol - la.* Az első hangot a XVII. század óta *„do"*-nak szokás nevezni, amint az hazánkban általános és célszerűbb is, mert ilyenformán minden hang-név mássalhangzóval kezdődik, ami a módosított hangok jelölését tesszi könnyebbé.

A szolmizációnak ebben a rendszerében tehát a félhang mindig a *mi-fa* viszonylatban fordul elő. Az egyik hexachordból a másikba való átlépést *mutáció*nak (változtatás) nevezték. Ezt nem szabad összetévesztenünk a *moduláció*val, vagyis a hangnemi átmenettel, mert a mutációban nem történik alaphangváltozás, csupán az egyik hexachordnak a másikba való átmenet útján előállott folytatása. Így történhetett meg, hogy, ha az első hexacord *sol*-hangja után átmentek a másodikba (mert a dallamot a következő *la* fölött nem lehetett volna folytatni), a *g-a* hangokat nem *sol-la*-nak, hanem *sol-mi*-nek énekelték, és ebből a gyakorlatból származik az egész rendszer (*szolmizáció*) elnevezése is.

A szolmizáció rendszere a mai értelemben vett hangnemérzék mellett eredeti alakjában nem maradhatott uralmon és a XVIII. század óta csaknem teljesen háttérbe szorult, amíg újabb időkben ki nem egészítették jeleit a dúrskála hetedik fokát jelentő *„si"* (nálunk, sokkal helyesebben: „ti") névvel. Az így kiegészült jelrendszer (do - re - mi - fa - so - la - ti - do) már a teljes hangsor állandó hangközviszonyának a jelölésére alkalmas és bármilyen abszolut hangmagasságba áthelyezhető. Jelentését az egyházi hangsorokra al-

kalmazva, azt mondhatjuk, hogy az *ión* (dúr) a *dó*-hangsor, a *dór* a *re*, a *frig* a *mi*, stb. Lényegében ezen alapszik az iskoláinkban immár bevezetett és a legszebb reményekre jogosító *relatív szolmizáció* tanítási módja, amelynek módszertanát és tankönyveit *Ádám* Jenőnek köszönhetjük. Gyakorlatban ez azt jelenti, hogy — különösen tiszta *diatonikus* (tehát módosított hangokat nem tartalmazó) dallamokban — egyáltalán nem fontos és a gyakorlatlan olvasót nem kell hogy zavarja az abszolut hangmagasságnak megfelelő, akárhány keresztes vagy bés előjegyzés, csak azt kell tudnia, hogy az illető dallamnak a *dó*-ja melyik vonalon áll, vagy hogy kezdőhangja a hangsornak melyik állandó fokát jelenti.[19] Ilyen módon nagyon megkönnyíthetjük az ismeretlen dallamok tanulását és tanítását, különösen azoknál a gyermekeknél és ifjaknál, akik már az iskolában megismerkedtek a relatív szolmizáció alapfogalmaival.

6. Világi eredetű dallamok a gyülekezeti éneklésben.

A keresztyén egyház isteni rendeltetése szerint a Krisztusban hívők és Őbenne élők közössége, amely az Úr első és második eljövetele közötti időben a világban él és benne szükségszerűen el kell, hogy helyezkedjék. Ez a szükségszerű elhelyezkedés azonban minden időben azzal a kísértéssel jár, hogy az egyház beleilleszkedik a világ adott kereteibe és életformáiba, mégpedig úgy, hogy azokban láthatóan jobban érzi magát, mint a mennyei szférában és elfeledkezik arról a parancsról, hogy, ha itt kell is élnie, állandóan felfelé, az ő Urára figyeljen és Őreá mutasson. A világnak ez az állandó beáramlása az egyház életébe nemcsak kikerülhetetlen, hanem bizonyos értelemben szükséges is, mert az em-

[19] Két példa: a) ha egy háromkeresztes dallam kezdőhangja *h* (azaz *re*, mert a háromkeresztes dur-skála kezdőhagja, vagyis dó-*ja* az *á*), záróhangja pedig *e*, akkor az illető dallam *mixolyd hangnemű;* ha pedig b) egy két-bés előjegyzésű dallam kezdőhangja *g* (tehát *la*), záróhangja pedig *c* (tenát *re*), akkor ez a melódia *dór hangnemű.*

A hangnemek felismerése a próbaénekeskönyv jelzéseivel gyakorolható.

beriség élete itt e földön időben megy végbe, az időben történő életfolyamat pedig minden esetben fejlődést, azaz egymásból kibomló életformákat eredményez. Ha ezekre az egyház nem volna figyelemmel, akkor mondanivalóját sm tudná mindenütt és minden időben időszerűvé tenni és elfogadtatni.

A világban jelentkező nem-egyház azonban ennél többet és lényegében *mást* követel: azt, hogy az egyház *lényegileg* idomuljon hozzá mindahhoz, amit az ember örökké változó történelmi kísérleteiben és stílusaiban felszínre vet. Ha ez a törekvés benyomul magába az egyházba, az a Krisztus népének mindig komoly próbatételt jelent, érvényesülése pedig nemcsak az egyház valódi ügyének, hanem a világnak sincs hasznára. Az ilyen törekvés abban a két szélsőséges esetben szemlélhető leginkább, amikor vagy az elintézményesedett egyház lép fel az e-világra néző és abban megvalósítandó kizárólagos hatalom igényével (mint a pápizmusban látjuk), vagy a keresztyén hagyomány széttördelésével az egyház, vagy annak részei olyan önkényes és egyoldalú csoportokra bomlanak, amelyeknek kegyessége valójában csak az Ige fegyelmét nem tűrő, e-világbeli engedetlenségből táplálkozik (II. Tim. 4: 2—4.).

Az egyház éneklésében a gnosztikus és ariánus eretnekségek csalóka dalaitól kezdve a mai napig minden időben ki lehet mutatni ugyanezeket a jelenségeket. A jelenkorban is, nem csupán a magyar református egyházban, hanem külföldi hittestvéreink körében is megfigyelhető ennek az ősrégi pernek az éneklésben való jelentkezése. Hogy a kérdésben tisztán lássunk, minden mellékes szemponttól függetleníteni kell magunkat, csupán azt vizsgálva, hogy az esetleg világi származású énekek dallamai zenei minőségüket tekintve mennyire alkalmasak és méltók a Krisztusról való bizonyságtétel hordozására, mert látni fogjuk, hogy vannak a világból jött dallamok, amelyek Krisztus dícséretében virágoztak ki és váltak az egyetemes zenetörténet legnemesebb virágaivá, és vannak másrészt olyan, mindig csak lelki szövegekkel társult dallamok, amelyek egy bizonyos kor elferdült, vagy sekélyes zenei ízlésének a terjesztői. Egészen

egyszerűen: egy dallam értékét végeredményben nem az határozza meg, hogy *honnan jött,* hanem az, hogy *mit hozott?*

A középkor vége felé, amikor a magukat megtalált és a maguk hangján megszólaló népek nemcsak az irodalomban, hanem a zenében is érvényesülést kerestek az egyház kizárólagos latinságával és a hasonlóan kizárólagos gregorián stílussal szemben, már megszólalt a *leis*-ekben valami ebből a népi hangból. Amint láttuk, *Luther* és követői, valamint az antwerpeni *Souterliedekens* (1540), sőt bizonyos mértékig a genfi zsoltároskönyv dallamszerzői is merítettek ebből a népi forrásból. Az ilyen, *egyházon kívül* keletkezett dallamok stílusukat tekintve jóformán semmiben sem különböznek az egyházon belül születettektől, hiszen megformálásuk, hangnemeik és a melódiák vonalvezetése egészen az egyházi hangsor-rendszerben gyökerezik. Csupán előállásuk körülményeit és a velük kezdettől fogva társult ősszövegeket tekintve mondhatunk annyit, hogy egyrészük eredetileg is nem ugyan liturgikus, de vallásos szövegre készült, másik részük pedig először világi szöveggel (moralizáló ének, esetleg éppen szerelmi dal) állott kapcsolatban s csak később alkalmazták egyházi szövegre. Általánosságban azonban mind egyforma zenei ízlés termékei, tehát nemes, nem pedig ledér, silány dallamok.

Próbaénekeskönyvünk dallamai között mind a magyar, mind a külföldi eredetű dallamok sorában szép számmal akadnak ilyen, egyházon kívüli eredetű, vagy a világi éneklésből átszármazott dallamok is. Nem szólva azokról, amelyeknek eredete végső fokon felderítésre vár és nem törekedve e helyen aprólékos részletekre,[20] mégis áttekintő összefoglalást kell adnunk ezekről a dallamokról.

A világi eredetű dallamok közül a legrégibbek egyike az 503. dícséreté. Ennek őse *Isaak* Henrik 1490 körül keletkezett „*Innsbruck, ich muss dich lassen*" kezdetű dala. A csak kevéssé módosított dallam 1555 óta keresztyén szöveggel folytatja pályafutását; világhíressé azóta vált, amióta *Gerhardt* Pál „*Nun ruhen alle Wälder*" kezdetű esti énekét éneklik rá.

[20] Az adattári részben minden éneknél ott vannak az ismert adatok.

A 271. dícséret dallama *de Sermisy* Cl. alkalmazásában egy francia szerelmi dalból keletkezett; a 312. sz. dallam elődje egy *„Ich gieng einmal spacieren"* kezdetű kegyes útiének,[21] a 388-iké egy, a XV. század közepéről feljegyzett *„Mein frewd möcht sich wol meren"* szövegű szerelmi dal.

A 320. dícséret felderítetlen eredetű, igen üde és életteljes dallamának meg kellett lennie már a XVI. században, mert ebben a versformában sem más szöveg, sem más dallam nem ismeretes; világi eredetét bizonyítja a versszakok strófányi hosszúságú refrénje.

Különleges érdeklődésre tarthat számot két olyan nagyszerű dallamunk, amelyeknek mindegyike az egyházi dallamirodalom legjelesebb darabjai közé tartozik és nagy mesterek (kivált *Bach*) többszörös feldolgozásában, de különböző felekezetek énekeskönyvein keresztül is világhírűvé vált, holott mind a kettő igénytelen kis szerelmi dalocska szövegével kezdte meg a maga pályafutását, hogy azután, az emberhez hasonlóan Krisztushoz *megtérve*, a hozzájuk adatott Ige által örökéletet vegyenek.

Az egyik a 341. dícséret dallama. Ez először 1601-ben jelent meg szerzőjének, *Hassler* Leó Jánosnak egy világi dalgyüjteményében. Első szövege magyar fordításban így hangzanék: „a lelkem felkavarta egy szende szűzi lány".[22] Később a mostani 401. dícséretünk német őse vette szárnyra (1627), majd énekelték rá jelenlegi 265. dícséretünk szövegét, de igazi és végleges szöveg-párját ez a származása ellenére annyira nemes dallam az *„O Haupt voll Blut und Wunden"*-ben találta meg.

A másik ilyen dallam a 294. dícséreté. Ez először *Albert* Henriknek, a jellegzetes német dal (Lied) atyjának egy világi gyüjteményében jelent meg, úgyhogy *Crüger* János 1653-ban csak kissé átalakította és alkalmazta. Eredeti címe: *„Celadon dala"* volt, és egy bizonyos *Flóra* nevezetű leányzóhoz szólt. A dallam azután szintén egyházi szövegé-

[21] Ennek őse pedig egy XVI. századi francia dal (lásd: Adattár, 312. sz.).

[22] Eredetiben: „Mein Gmüth ist mir verwirret, das macht ein Jungfrau zart".

vel (*Franck* János ismert versével) vált népszerűvé és terjedt el nemcsak Németországban, hanem külföldön is. Nagy *Péter* orosz cár, aki németországi tanulmányútja idején igen megszerette ezt az éneket, 1724-ben le is fordíttatta a szövegét orosz nyelvre.[23]

Magyar dalamaink közül XVI. századi bibliai-históriás énekekhez készültek a 161, 220, 241, 256, 380, 386, 402. dícséretek melódiái, vagy azoknak ősalakjai, ugyane korbeli világi-hazafias énekből (*Bornemisza* Péter Cantio optimá-ja) való a 236, nemzeti tárgyú históriás énekből a 254 és 475, kuruckori eredetű a 226. dícséret dallama. Ezeken kívül még több ilyen eredetű és stílusú dallamunk van, különösen a 4/4/3-as beosztású tizenegy- és a 6/6 beosztású tizenkétszótagos magyar verselésűek, valamint a sapphói szerkezetű énekek között.

Vannak felderítetlen eredetű, de nyilván nem egyházi származású dallamaink is, részben a népiségből, vagy népi közvetítésből (pl. 207, 252.), részben pedig a műdalok köréből. Ez utóbi esetben azonban nem lehet mindig eldönteni az elsőbbséget, mert pl. a 378. dícséret dallamának a *„Mint sír a fehér hattyú"* kezdetű dal *egyik* melódiaváltozatával való rokonsága még mindig nyitva hagyja a kérdést: milyen volt *az a dallam*, amelyikre ezt az éneket a XVI. század hatvanas évei óta énekelték (mert nyilván énekelték, különben nem tudta volna magát máig fenntartani), figyelembe véve azt a körülményt is, hogy az említett világi szöveg jóval későbbi, a régi szövegnek (és dallamának) versformája pedig egyedül álló és hasonló versre szabott másik dallamot nem ismerünk.

Az ilyen, egyházon kívüli származású, de az evangéliumi szöveg hordozására alkalmas dallamok tehát nem előéletük, korábbi előnytelen kapcsolataik, hanem a saját belső értékük és arravalóságuk szerint ítélendők meg.

Szemben állanak velük az olyan lelki énekek és dallamok, amelyek kegyes szövegre készültek ugyan, de a maguk zenei valójában nem építő és nemesítő hatásúak. Ilyen énekek is kelthetnek Isten Szentlelke által megrázó, sőt

[23] Eredetiben: Das Lied Celadons: „Flora, meine Freude".

mély és tartósan áldott hatásokat is, hiszen a Szentlélek a legsilányabb közegeken keresztül is meg tudja mutatni magát, de semmiképpen sem kívánatos, hogy pl. egy önmagát kiélt és mind zenei mondanivalójának minőségében, mind kifejezési formájában terméketlenné vált és az igazi erőt (sokszor csak hamis) érzelmességgel pótolni akaró énekstílus, *csak azért,* mert megszokott és feltűnően hasonlít ahhoz, amit a világ, a mozi, a tánchelyiség, az utca és a rádió naponta a fülünkbe töm; következésképp *csak azért, mert nem kell* tanulni, megszokni, *magunkat ránevelni: éneklésünk zenei mértékévé váljék.*[24]

A világi könnyű-zenének — tehát magának a rossz értelemben vett világnak — a protestáns keresztyénségbe való erőszakos beáradása főként az angolszász országokban végbement multszázadi ébredések egyik melléktermékeként jelentkezett, először szerényebb, majd, az ébredések lelki feszítőerejének ellanyhulásával arányosan egyre hangosabb formában. A rendkívül gazdag saját hagyományra támaszkodó németnyelvű és általában a lutheránus egyházakat csak kisebb mértékben érintette, de erős befolyást gyakorolt a magyarországi ébredési mozgalmak első nemzedékeire is. Ez a befolyás, bár csendesedően, de máig érezhető. Érdekes, hogy a tisztulásra irányuló törekvések már a korábban legmesszebb eltévelyedett amerikai egyházakban is mutatkoznak.[25]

Végeredményben, bár tagadhatatlan, hogy a XIX. század teljesen elvilágiasodott zenei nyelve túlnyomórészt sekély, sőt nem egy esetben silány dallamok tömegével árasztotta el az evangéliumi keresztyénség éneklését, mégsem szabad ezekkel az énekekkel, kivált azoknak a jobbjaival szemben olyan mereven elutasító álláspontra helyezkednünk,

[24] V. ö. *Csomasz Tóth* Kálmán: Ének — Ige — Egyház. Ref- Gyüle. kezet, 1949. 5. szám, 11—17. l.

[25] A század huszas éveinek elején még közönséges slágerdallamokhoz készítettek „szent" szövegeket és a divatos dalocskákat ilyen változatban is meg lehetett venni és hallani különböző kivitelben, templomi istentiszteletek „betétszámaként". Ma már nemcsak ezeket, hanem a valamivel jobb, de Isten elé járulásra nem méltó más dallamokat is közös néven *„Gospeltrash"*-nek (evangéliumi szemét) nevezik a tisztultabb ízlésű komoly keresztyének.

hogy teljesen és erőszakosan kizárattassanak éneklésünkből. A régi, tiszta dallamstílusok értékének újból való felragyogtatása és a nemes hagyományt folytató új dallamok keletkezése és megkedveltetése juttathatja csak kívánatos megoldásra ezt az ősi pert, amelynek során már Szilvásújfalvi *Anderkó* Imre megrótta azokat (a Gönczi-féle énekeskönyv 1602. évi kiadásának előszavában), akik „akármi korban született éneket templomba visznek s valami pajkos vagy hajdú nótára elmondanak", másrészt 1617-ben Szenczi *Molnár* Albert (Postilla Scultetica, 1073. l.) a kívülről jött dallamok védelmében azt mondotta, hogy „az lelki tanulsággal teljes énekek által is, az melyeket az Evangéliomnak tanítói szerzettenek és az szegény deákok az ajtók előtt házanként énekleltenek, sok számtalan emberek vezéreltettek az igazságnak esméretire".[26] Vagyis: a dallammal szemben fenntartott formai követelményeken túl a cél a fontos egyedül, amelyet éneklésünknek mindig szolgálnia kell, szövegével és dallamával, tartalmával és formájával, részleteiben és egészében; ez pedig az ige megvallása és tiszta visszhangzása lehet csupán.

IRODALOM.

Ádám Jenő: A relatív szolmizáció módszere. — Bp. 1942.
Árokháty Béla: A református gyülekezeti éneklés. — Bp. 1940.
— Szenczi Molnár Albert és a genfi zsoltárok zenei ritmusa. — Kecskemét, 1934.
Bartalus István: A magyar egyházak zenéje a XVI. és XVII. században. — Kisfaludy-Társ. évlapjai, Új Folyam, IV.)
Bartha Dénes: A XVIII. század magyar dallamai. — Bp. 1935.
Bogisich Mihály: A keresztény egyház ősi zenéje. — Eger, 1879.
Farkas Lajos: Az énekeskönyv reformja zenészeti szempontból. — PrSz. 1895.
Huber Frigyes: Sanctus — a gregorián korális. — Bp. 1938.
Járosi Dezső: Az egyházi zene liturgikájának tankönyve. — Bp. 1910.
Révész Imre — szerkesztésében — Az új énekeskönyv felé. — Debrecen, 1943.
Seprődi János: A Kájoni Codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. — IK. 1909.

[26] L. Révész Imre: Magyar református egyháztörtéet, Debrecen, 1938, 237. l.

Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. — A Tinódi-dallamok hasonmásával és átirataival. — Bp. 1929.
— A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. — Bp. 1930.
— A XVI. század magyar históriás zenéje, a Hofgreff-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával. — Bp. 1931.
— A zene története. — Bp. 1940.
— A magyar zenetörténet kézikönyve (Példatárral). — Bp. 1947.
Szabolcsi Bence és *Tóth* Aladár: Zenei Lexikon I—II. köt. — Bp. 1930.

Bäumker, Wilhelm: Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen, I—IV. — 1883—1891.
Böhme, Franz M.: Altdeutsches Liederbuch, 3. Auflage. — Leipzig, 1925.
Gaillard, Paul-André: Loys Bourgeoys — Sa vie son oeuvre comme pédagogue et compositeur. — Lausanne, 1948.
Het Boek der Psalmen — Bijlage voor de Protestanten. — 's Gravenhage, 1936. (Név nélk., szerzője H. Hasper.)
Zahn, Johannes: Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder. — 1888—1893.
Werner, Eric: Preliminary Notes for a comparative study of Catholic and Jewish Musical Punctuation, Hebrew Union College Annual XV. Cincinnati 1940., 335—66. lap.

VI. A GYÜLEKEZETI ÉNEKLÉS IRODALMI FORMÁI.

1. Énekfajták a reformáció előtti egyházban.

A keresztyén liturgia énekszövegeinek formái nem csupán a zenei kifejezésmódhoz igazodva alakultak ki, hanem az egyre növekedő változatosságú szertartási elemek maguk alkották meg a legmegfelelőbb irodalmi formákat. Így keletkeztek azok a jellegzetes középkori énekfajták, amelyek főként a lutheri reformáció korai szakaszában szép számmal kerültek át a megújított egyház éneklésébe és abban máig megtalálhatók, sőt világosan fel is ismerhetők. Ezekről az énekfajokról már több helyen volt szó; itt csak rövid összefoglalást adunk róluk.

A református istentisztelet dícséreteihez legközelebb állanak a középkori *himnuszok*. A himnusz egyszerű, strófás szerkezetű, időmértékes verselésű, egyszerű dallamú ének. Tartalma nem szigorúan *bibliai* abban az értelemben, hogy szentírásbeli szöveg versbefoglalása lenne, de mindig *biblikus,* mert az egyháznak a Biblián nyugvó általános, vagy bizonyos üdvgondolatra mutató tanítását fejezi ki lelkes hangon, ünnepélyes formában. Versformái változatosak; leggyakoribbak a 8-, 10- és 15 szótagos (8+7) jambus- vagy trochaeus-lejtésű, egyméretű (izometrikus) képletek; a versszakok leginkább négysorosak. A X. század körül vált népszerűvé a sapphói versszakforma, amelyben igen sok himnuszszöveg készült. Egyes régebbi himnuszok, mint pl. *Nicetas* „Te Deum laudamus"-a, a bibliai költészet formáira emlékeztető gondolatritmusos prózai alakban készültek; a legrégibb verses himnuszok is általában rímtelenek. Később a formák egyre jobban feloldódnak; az „Adeste fideles" kezdetű újkori ka-

rácsonyi himnuszból keletkezett 327. sz. énekünk már egészen világias, szabad költői formát mutat.[1]

A kéziratos graduáloktól az „Öreg Graduál"-ig nagy számmal találunk szertartási énekeskönyveinkben *antifonákat.* Az antifona a minden alkalommal mondandó miséhez tartozó, tehát az egyházi év rendje szerint esetről-esetre más zsoltárok előtt éneklésre kerülő, az illető zsoltárral azonos egyházi hangnemben mozgó egyversszakos prózai szövegű ének. Eredete az Antiochiában már az apostoli korban szokásban volt, úgynevezett antifonális éneklésmódra vezethető vissza, ami ott abban állott, hogy egymástól oktávnyi távolságra fekvő (pl. férfi- és gyermek-) hangok csoportosan, felváltva énekeltek. Mai értelemben minden váltakozó éneklést antifonikusnak szokás mondani.

Mivel a misében elmondott zsoltárrészek több (bibliai) zsoltárversből állanak, régebben (még a XVI—XVII. századi magyar protestáns graduálokban is) minden zsoltárverset egy-egy antifona követett. Ma már csak az első zsoltárvers előtt és az utolsó után énekelnek antifonát.[2]

Az Alleluja-jubilációk megszövegesítéséből kialakult *szekvencia,* mint önálló műfaj, a IX. század második felében kezdett kialakulni. Első mestere, a szentgalleni *Notker* bencés szerzetes, mintegy 80 szekvenciát készített. Legismertebb szövegét, a „Media vita in morte sumus"-t *Luther* is feldolgozta. Később a szekvencia, mint műfaj önállósult és a himnuszokhoz hasonló verses-strófát alakot öltött.[3]

[1] A régi magyar református énekeskönyvek (kéziratos graduálok és nyomtatott kiadványok együtt) száznál több olyan énekszöveget tartalmaznak, amelyet eleink is himnusznak neveznek és megállapíthatóan középkori himnuszból származnak. Egyik-másik himnusznak négy-ötféle XVI. századi magyar szövegváltozata is van. Még az „Öreg" debreceni énekeskönyv (1778) elején is 64 „Ékes Rhythmusu Hymnusok"-at találunk, de a hátrább álló ünnepi dícséretek között is akad jónéhány középkori himnuszi eredetű darab. Himnuszváltozatok és kétségkívül himnuszi eredetűek a 222, 242, 243, 282, 288, 289, 291, 301, 302, 303, 309, 330, 341, 342, 344, 368, 373, 400, 452, 485, 490, 491, 500, 506. sz. énekeink.

[2] Antifonából eredő énekeink a 151, 157, 158, 174, 192. dícséretek és a 370. dícséret első verse, amelyet Luther dolgozott át és ő írt hozzá még két versszakot.

[3] Ebből a műfajból származnak a 218, 310. és 363. sz. énekeink; előbbi Notker említett éneke, a másik kettő a „Mittit ad virginem" változata, illetve a „Dies Irae" teljes fordítása.

A mise állandó elemei közül a „*Kyrie*"-t (177. sz.), „*Gloria*"-t (178. sz.), „*Agnus Dei*"-t és a „*Sanctus*"-t (176. sz.) egy-egy egyszerűsített és a külföldi reformátori éneklésbe átment s abban máig fennmaradt ének képviseli.

A nagyrészt szekvencia-hatásokból kialakult reformációelőtti eredetű népénekeket, az úgynevezett „*leis*"-eket nemzeti nyelvű szövegük miatt az egyház nem engedte be a templomba. Csak a szabadban, vagy házakban énekelhette őket a nép a nap egyes szakaiban, vagy ünnepek alkalmával. *Busch* János ágostonrendi szerzetes emlékezik meg arról, hogy amikor 1419-ben a húsvéti ünnepet a brandenburgi őrgróf udvarában töltötte, ebédidő előtt az egész udvari nép háromszor elénekelte a „Krisztus feltámadott" kezdetű éneket és csak azután ültek asztalhoz.

A *leis*-énekeket minden másfajta énektől a görög „Kyrie eleison" (Uram, irgalmazz) könyörgési formából keletkezett, néha hosszabb frázissá bővült és minden versszak végén megismétlődő refrén különbözteti meg. Ez a forma a XVI. századi magyar énekeskönyvek szövegeiben eléggé gyakori, talán olyan esetekben is, amikor a magyar szöveg már reformátori eredetű, de átvette a régebbi formai sajátságot.[4]

2. A humanizmus metrikus énekformái.

A középkori költészet kezdettől fogva átvette és használta az antik versformákat és azokat leginkább a középkor vége felé egyre jobban megizmosodó énekköltés szövegeiül használta fel. Mivel azonban az énekelt szöveg nem csupán időmértéket, hanem hangsúlybeli lüktetést is követel, a népszerű gyakorlat hatására kialakult új-metrikus formák egyre jobban hangsúlyosakká váltak. Az ilyen szövegek és főleg dallamaik ritmusbeli felépítésében az antik minta már csak a szótagszámban és a súlypontok megoszlásában érvényesül. Legnagyobb virágzását ez a metrikus költészet a hu-

[4] Ehhez az énekstílushoz tartoznak a 185, 234, 293, 351, 352, 354. sz. énekeink. Luther sok énekében használja a „Kyrieleis"-refrént; a fentiek közül is a 234. és 293. dícséretek az ő énekei, középkori minta után.

manizmusban érte el. Formái meglehetős változatosságot mutatnak; leggyakoribb a *sapphói, alkaiosi* és *asklepiadesi* vers. Magyarországra a legelső hatásokat e tekintetben a kézírásos graduálok sapphói mértékű himnuszai és *Honterus* János brassói szász evangélikus lelkész 1548-ban megjelent, 21 négyszólamú metrikus dallamot tartalmazó kiadványa hozták el. Ezekre a Horatius ódáihoz és más metrikus latin költeményekhez készített dallamokra, amelyeknek legelső külföldi forrása a *Tritonius* (Traybenreiff) Péter osztrák humanista 1507-ben megjelent iskolai használatra szánt „Melopoiae . . ." című gyüjteménye volt, sok vallási tárgyú latin és másnyelvű szöveg is készült.

Ezek közül a formák közül a sapphói vált messze kimagaslóan a legnépszerűbbé. Új énekeskönyvünk hét dallama és tizenhárom szövege a sapphói formát mutatja.[5] *Phalaecusi* formából állott elő az 501. dícséret, módosult *alkaiosi* (középkori himnusz-közvetítéssel) a 286, amely utóbbira még öt más szöveget (193, 221, 224, 441, 477.) is énekelhetünk. A Magyarországra is eljutott és a XVI. századi énekköltés formáiban szerepet játszott többi metrikus forma próbaénekeskönyvünkben nincs képviselve.[6]

3. A Balassa-vers és rokonsága.

A XVI. századutó magyar verselésének érdekes, későbbi költőknél is használatos alakja az úgynevezett *Balassa* (vagy *Balassi*)-versszak. Eredetéről elég annyit mondanunk, hogy talán a középkori himnuszköltészet egyes formái is hatottak rá. Közvetlen megelőzőjét azonban a genfi zsoltárok formavilágában találjuk meg.

A Balassa-vers alapegysége az a 6+6+7 szótagos AAB rímelésű képlet, amely kétszer véve a *Simeon énekét*, (441. sz., 1539-ből származó első dallamát l. a 478. sz. a.), há-

[5] A 161, 209, 225, 315, 337, 340. és 391. sz. énekek, valamint ezeknek szövegein kívül az egyiknek vagy másiknak dallamára énekelhető 198, 199, 214, 432, 482. és 508. sz. énekek szövegei.

[6] E kérdéshez lásd: *Szabolcsi* Bence: Adalékok a régi magyar „metrikus" énekek történetéhez. Ir. Tört. Közl. 1928, 101—114. lap, valamint *Péczely* László: A XVI. századi énekköltés formái, Keszthely, 1931.

romszor véve a tulajdonképpeni *Balassa*-verszak alakját (AAB-CCB-DDB rímelhelyezéssel), négyszerezve pedig a *harmadik* genfi *zsoltár,* illetve az annak mintájára készült hangsúlyos magyar formaváltozat, a 260. dícséret képletét mutatja.

Amint látjuk, a legegyszerűbb alak külföldi mintája 1539-ből ered. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a francia zsoltárdallamok már 1566 óta feltünnek a cseh-morva énekeskönyvekben és több adat szerint a század utolsó két évtizedében már egyikük-másikuk nálunk is ismeretessé vált, sőt egyes egykorú gyüjteményekben éppen a 3. zsoltárnak kilencsoros formaváltozatával is találkozunk,[7] valamint hogy a forma csírája már 1546-ban jelentkezik, 1560 óta pedig (*Nagybánkai* Mátyás „Hunyadi János"-ának versalakjában) már a négyszeres képlet is megjelenik,[8] könnyű meglátnunk e formák összefüggését. Nem feladatunk itt eldönteni az elsőség kérdését a tekintetben, hogy melyik külföldi minta milyen sorrendben hatott a magyar forma kialakulására, csupán azt említjük meg, hogy *Balassa* másik kedvelt és igen szép strófaformája, amelyre *Szenczi Molnár* Albert is nagy dícsérettel mutatott rá a *Psalterium Ungaricum* (Herborn, 1607) előszavában, szintén ebbe a rokonságba tartozik. A „Bocsásd meg Úr Isten" versformája ez, amelyet két dallam (220. és 240. sz.) és mindegyikhez egy-egy „ad notam"-szöveg (414, ill. 216.) képvisel énekeskönyvünkben. Sor- és szótagbeosztása szerint ez a vers 6+7-6+7- 6+6+7 képet mutat, ami, mivel ez esetben a rímképlet XA-XA-BBA formájú, mint Szenczi Molnár is rámutatott, olyképpen is felfogható, hogy az első két félrímes sorpárt összevonjuk. Ekkor a szótag- és rímbeosztás 13+13+6+6+7-re, illetőleg A-A-BBA-ra módosul.

Balassa szép formáinak értékét semmiben sem csökkenti az a körülmény, hogy kialakulásukban külföldi minták is közrejátszottak. Ma már mindenütt világos, a legősibb

[7] Lásd: *Szabolcsi* Bence: Néhány zenei adat a Balassi- és Himfy-vers történetéhez. Ir. Tört. Közl. 1938. 228—232. lap.

[8] Hofgreff-énekeskönyv 10 sz. dallama; a négyszeres képletre lásd: *Szabolcsi* Bence: A XVI. század magyar históriás zenéje. Bp. 1931. 28. l.

népmeséktől az írott irodalom formáiig, a legzártabb népdalvilágtól a XVI. században különösen nagy szerepet játszott nemzetközi vándordallamokig a népek és kultúrák állandó kölcsönhatása, de ugyanígy látjuk azt is, hogy az átvevő nép és korszak a maga sajátos alakítóerejének mértéke szerint minden átvett anyagot és hatást feldolgoz és reányomja a maga átélésbeli többletét, egyéniségének bélyegét. Számunkra különösen kedves, hogy *Balassa* legjellegzetesebb formáira éppen a református zsoltárok voltak kétségtelen hatással.

4. Német és szláv versalakok.

A német és szláv versalakok inkább fordított, vagy átdolgozott énekszövegekben találhatók fel. A sokféle, de egyenként kevés énekben jelentkező forma közül itt a különböző szótagszámban előforduló hat-, hét- és nyolcszoros strófákat említjük meg, amelyeknek közös vonásuk az, hogy első sorpáruk a dallamban ismétlődik. Rímelhelyezkedésük a hatsorosnál AB./.AB-CC, a hétsorosnál AB./.AB-CCB, a nyolcsorosnál pedig AB./.AB.-CD-CD. Ezek a formák az eredeti magyar énekköltést alig érintették meg, kivált a XVI. században; inkább az újabb időkben mutatkozott némi hatásuk.[9] Ezeknek a versformáknak XVI. századi példáit csaknem kizárólag németből fordított énekekben figyelhetjük meg.

Nagyobb hatással volt a XVI. századi magyar énekköltés formai kialakulására a szomszédos szláv népek, főleg a cseh huszitizmus és a cseh-morva testvérek éneklése. Az ilyen, szláv èredetű formák fő ismertető jele az 5+5 vagy 5+6 szótagos tagolású tizes vagy tizenegyes sor, illetőleg ennek öt- vagy hatszótagos félsor-részei. Az ötszótagos sorfél ritmikus tagolása a , a hatszótagosé a képet mutatja. *Szabolcsi* Bence, aki először hívta fel a figyelmet ezeknek a formáknak a valószínű eredetére, ugyan azt sem tartja kizártnak, hogy magyar származásúak, de

[9] Néhány példa: a hatsorosra: 164, 195, 357., a hétsorosra: 217, 270, 388., a nyolcsorosra: 271, 312, 341, 395, 487. sz. dícséretek.

megállapítja, hogy a szlovák-morva anyagban különösen gyakoriak.[10]

Az ilyen eredetű énekek szövegeinek ritmusa sok esetben a négyes tagolás felé hajlik el (pl. a hatszótagos félsorban ♫♫ ♪ ♩ ♩. helyett ♫♫♫ ♩ ♩) és talán ennek a népdalköltészetünkben is gyakrabban jelentkező ösztönös törekvésnek a hatására ezeknek a szlávos dallamoknak az éneklés- és írásmódja a későbbi énekeskönyvekben bizonyos átalakulásokat mutat. Így pl. az ötszótagos félsor több esetben a hangsúlyossá alakult sapphói sor első (zenei) félsorának mintájára ♩ ♫ ♩ ♩ formát vett fel. Próbaénekeskönyvünkben e típusnak eredeti ritmusú tiszta alakját csak a 257. dícséret dallama képviseli; az átalakult formák pedig a 163, 237, 241, 242, 251 és 311. számú énekek dallamaiban és az ezekre énekelt más énekszövegekben találhatók meg.

Hogy milyen erős volt a XVI. században a dallamok és versformák nemzetközi forgalma és kicserélődése, arra elég *Balassa* Bálint világi verseire gondolnunk. Ezek fölött rendre ott találjuk a legkülönbözőbb egykorú német, lengyel, olasz, török és más versekre és dallamokra utaló jelzéseket.

Meg kell még emlékeznünk arról, hogy ezekben a szlávos tagolást mutató dallam- és strófaformákban XVII. századi magyar énekköltésünk csupa eredeti éneket hozott létre, mégpedig többnyire az eredeti énekek szerzésének 1550—1560 táján meginduló első szakaszában. Ha pedig hozzátesszük, hogy a históriás énekköltés főleg *Tinódi* Sebestyéntől származó, vagy a *Hofgreff*-gyüjteményből ismert különböző eredetű dallamainak is megvan nagyrészt a maguk egykorú nemzetközi rokonsága, olyan értelemben vett teljesen eredeti magyar dallamokról, mint amilyeneket a magyar népdal ősi (ötfokú) stílusában találhatunk, a reformátori kor énekköltésében nem beszélhetünk. Vannak e korból és stílusból származó dallamaink, amelyek nyomokban a magyar népi zenei alakítóerő hatását mutatják, mint a „Semmit ne

[10] *Szabolcsi* Bence: Tinódi zenéje. Budapest, 1929. 9—12. lap. Itt a magyar anyagban feltalálható „szlávos"-nak nevezett kilencféle formában megjelenő típusokat rendszerbe is foglalja.

bánkódjál" (Tóbiás históriájának dallama, 380. sz.) pentatonikus fordulatai, vagy a „Ne hagyj elesnem" (257. sz.) kvintváltós dallamformája, de általánosságban nem lehet mondani, hogy csak egy olyan egyházi dallamunk is volna, amelyik olyan jellegzetesen magyar, mint a tiszta stílusú népdalok. A magyar verselés alakító ereje azonban a szövegek formálásában igen erőteljesen megmutatkozik és a sokszor idegen eredetű, vagy idegen tagolású versalakokat igyekszik meghódítani.

5. Magyar versalakok a reformáció énekeiben.

Nagy kár, hogy négyszáz év előtti éneklésünkben az ősi magyar ötfokú zeneiség csak töredékesen jutott kifejezésre. Hogy emiatt — különösen dallami tekintetben — egy egész szellemi vegetáció süllyedt vagy sikkadt el nyomtalanul és hogy talán lehettek olyan, még kézírásban sem fennmaradt „lelki virágénekek" is, amelyek a templomokból száműzve, végül a nép ajkán is elnémultak, arra talán Erdősi *Sylvester* Jánosnak az Újtestamentom-fordításához írt jegyzeteiből következtethetünk. Ezekben „az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát", azaz a költői *képes beszédet,* mint az előtte és utána századokon át üldözött vagy elhanyagolt magyar népi költészetnek jellemző sajátságát egyenesen Jézus hasonlataival állítja párhuzamba, ami, kora tudományos és egyházi előítéleteit tekintetbe véve, igen nagy bátorságra vall. Abban a részben, amely ezt a címet viseli: *„Az ollyan ighíkrül tanulság, mellyek nem tulajdon jegyzísben vítetnek"*, közvetlenül az újszövetségi könyvek tartalmának egyenként való verses összefoglalása után, így ír: *„az illyen beszíddel teli a szent írás, mellyhez hozzá kell szoknia annak, az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzá szokni az mü nípünknek, mert nem idegen ennek az illyen beszíd neme. Íl illyen beszídvel naponkid való szóllásában. Íl ínekben, kiváltkípen a virák-ínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, melly nem egyíb, hanem magyar poésis"*. Méltán mondja *Szilády* Áron: „maga e nyilatkozat . . . ele-

gendő arra, hogy Sylvester a nemzeti irodalomtörténet legbecsültebb alakjai közé számíttassék. Mélyebbre ható gondolkodással, fejletteb műérzékkel ilyen bátorságot egyetlen írónk sem tanusít. Aki azokat a virágénekeket ennyire tudta becsülni, lehet hogy gyüjtötte s össze is írta. Mit érne ma egy ilyen gyüjtemény, s mennyit pusztíthattak el ezekből a Pelbártok ... és Pázmányok?“ [11] Ennél a kérdésnél úgy állunk meg, mint csecsemőkorában meghalt idősebb testvérünk sírja előtt, akit mi már e földön meg nem ismerhetünk és aki, ha megmaradhatott volna, sokkal különb emberré lehetett volna nálunknál.

Azt az irodalmi stílust, amelyben a XVI. század eredeti magyar költészete szinte egyik napról a másikra kivirult, *históriás* énekstílusnak szokás nevezni. A névből kitűnik, hogy epikus költészetről van szó, amelynek formái, kifejező eszközei nagyrészt kezdetlegesek voltak, de tárgyi átfogóképessége annál szélesebb. Népszerű költészet volt ez, amely jórészt élőszó útján, a dallam segítségével terjedt, ami meg azt jelenti, hogy a legszélesebb rétegekig eljutott és míg egyfelől hatott reájok, másrészt a népi élet különféle hatásait is felvette és magába olvasztotta. Tárgyai között a bibliai, mondai és nemzeti történetek mellett megjelenik a személyes líra is, egyelőre úgyszólván kizárólag a keresztyén hit, az Istennel és Krisztussal szemben való személyes állásfoglalás formájában. Az énekelt előadásmód a szövegek formálásában bizonyos rugalmasságot enged meg, akár a sorokon belőli ritmikus tagolást, akár a kezdetleges rímelést tekintve, mert a szabadabb ritmikus tagolás enyhítheti a stófánként ismétlődő dallam egyhangúságát, a melódia pedig szárnyára veszi és csaknem teljesen feloldja a gyenge, vagy egyhangú rímet. A históriás énekeket tehát nem szabad felmondott, vagy olvasott „száraz“ verseknek tekintenünk, hanem kizárólag énekszövegnek kell felfognunk őket. Énekben jórészt eltünnek a darabosságok; a dallam, amely maga is bizonyos hajlékonyságra képes, eltünteti a verssorok zökkenőit.

[11] **Régi Magyar Költők Tára, II. kötet, 438. lap.**

Az azonos méretű szövegeknek a dallamokkal való párosítása meglehetős szabadsággal történt. Több éneknél látunk alternatív dallam-utalást, ugyanaz a szöveg egyik énekeskönyvben erre, a másikban arra a nótára rendeltetik. Akad ilyen jelzés is: „Notát keress, avagy szabjad erre . . .“ Annyi azonban bizonyos, hogy a cezurát mindig figyelembevették és például szlávos (5+6 szótagbeosztású) tizenegyszótagos alaknál sohasem utaltak a népdalainkban is gyakran előforduló 4+4+3 beosztású *aszimmetrikus* tizenegyes dallamok egyikére, avagy másikára.

A históriás énekformák között gyakran találkozunk a már említett, szlávosnak nevezett alakokkal, de leggyakoribb az a három eredeti magyar forma, amelyek népdalaink túlnyomó többségében is megtalálhatók. Ezek: a négy-négy izometrikus (egyméretű) sorból álló *kétütemű* („ősi“, 4+4) *nyolcas,* az *aszimmetrikus* háromütemű (4+4+3) *tizenegyes* és a *szimmetrikus tizenkettes,* amelynek két, egyenként hat szótagból álló félsora 4+2 vagy 3+3 tagolást mutathat. Kivülök előfordulnak még sapphói (11+11+11+5 vagy 6), 4×19-es, alkaiosi-himnuszi eredetű (4+4+2) tizes és más versalakok. Heterometrikus, vagyis soronként változó szótagszámú és lüktetésű versekkel csak igen ritkán találkozunk; ezek, amennyiben előfordulnak is, jövevényformák csupán, vagy magános formaalkotási kísérletek, amelyek nem tudtak nagyobb elterjedtségre jutni.[12]

A XVI. század magyar énekverseinek költői nyelve erőteljes és szemléletes. Ide és a Bibliához járt iskolába *Ady* Endre, aki költészetének legtisztább nyelvi, szemléleti és dikcióbeli erőit ezekből a forrásokból merítette. Ez a nyelv ma is közérthető és annak, aki megismerkedik vele, igen drága ajándékokat nyujt. Éneklésünkön keresztül a zsoltárokkal együtt megóv a modern nyelvromlás veszedelmétől, segít megtartani a falusi gyülekezetek népében az egészséges nyelvi érzéket, sőt a városba is elviszi újra az erdők és mezők ősi, egészséges illatát. Régi énekeink használata óvja meg a gyülekezeteket leginkább attól a veszedelemtől, ami

[12] L. *Szabolcsi* Bence id. művein kívül még: *Péczely* László: A XVI. századi énekköltés formái. Keszthely, 1931.

a híg és helytelen értelmezésű városiasságban rejlik. Az általában egyszerű formákon belül egyik-másik régi énekünkben csodálatos verselési technikával is találkozunk; így például *Thordai* Benedek XXXI. zsoltárában (259. sz.), amelynek tizenötös himnuszritmusú háromsoros strófái és a strófánként váltakozó refrénje, ritmusa és nyelve egyaránt bámulatraméltó, kivált ha figyelembe vesszük, hogy ez az ének a legrégibb réteghez tartozik.

Néha a rím egészen el is marad, mint *Szegedi* Gergely CXXII. zsoltárváltozatában (163. sz.), vagy *Batizi* András Szentlélek-himnuszában (369. sz.), de ez semmit sem von le az erőteljes, súlyos és költői énekek értékéből.

Megemlékezünk még egynéhány olyan formai sajátságról, amelynek a XVI. század költészetében általánosak voltak. Ezek: a *doxologikus* zárórés, a *keretvers*forma és a szerző nevét, vagy az ének tárgyát a *versfőkben,* azaz a versszakok első sorainak összeolvasható kezdőbetűiben feltüntető akrostichon.

Doxologikus záróverset mintegy hatvan ének végén találunk; ezeknek túlnyomórésze a magyar reformátori anyagból származik.

*Keretvers*nek az olyan énekszövegeket nevezzük, amelyekben az első, vagy az utolsó versszakba, vagy mind a kettőbe belefoglalta az író az ének címét, tárgyát, tartalmi bevezetését, a saját nevét, a szereztetés helyét, idejét, körülményeit stb. Bizonyos értelemben a doxologiával záruló énekeket is ide lehet sorolni. Próbaénekeskönyvünkben több olyan ének van, amelyek eredeti teljes alakjukban keretversnek készültek, de a keretversszakok csak kettőben találhatók meg az itteni alakban. Ezek: Sztárai Mihálynak a XXIII. zsoltár alapján írt „Szent Dávid próféta" kezdetű éneke (260. sz.) és Kecskeméti Vég Mihály LV. zsoltárparafrázisa, a *„Psalmus Hungaricus"* immár világhírűvé vált szövege (263. sz.). Ennek az utóbbinak a keretversszakai így szólnak:

1. Mikoron Dávid nagy búsúltában,
Baráti miatt vólna bánatban,
Panaszolkodván nagy haragjában,
Illyen könyörgést kezde őmagában:

22. Szent Dávid írta az Sóltár könyvben,
Ötven-ötödik ditséretében;
Mellyből az hivek, keserűségben
Vigasztalásért szörzék így versekben.

A többi, eredetileg keretversnek készült ének a próbaénekeskönyvben több-kevesebb versszak elhagyásával szerepel, tehát keretvers-jellege már nem figyelhető meg.

Meghatóan szép zárókeretversszaka van *Szepetneki* János „Bátorítás a halál ellen" című énekének (399. sz.). Ezt a többi versszakok tartalma alapján is a szerző vértanúhalálára utaló verset magában az énekeskönyvben nem találjuk, de ide kell iktatnunk kegyelet és tanulság okából, mert belőle a magyar reformációnak az őskeresztyénséghez hasonló hite és minden szenvedésen győzedelmeskedő üdvbizonyossága árad:

Ezer ötszáz ötven öt esztendőben
Ez éneket szerzék Szamos mentében;
A halálra való készületjében
Szepetneki János, az Krisztushoz mentében.

Lehetetlen meghatódás nélkül olvasni egyik-másik ének záróversszakában a szereztetés helyéről, idejéről, vagy körülményeiről versbefoglalt tudósításokat. Rajtuk keresztül bepillantunk ennek az űzött, hősi kornak a lelkébe, vívódásaiba: hit által megújhodó népi és lelki közösséget építő, hallatlan erőfeszítéseibe. Elevenítsünk fel egy kis csokorra való példát olyan énekekből, amelyek nincsenek benne új énekeskönyvünkben, de megérdemlik azt, hogy záróverseik itteni felelevenítésével megemlékezzünk róluk.

Verselési tekintetben is a legkezdetlegesebbek közül való, de keletkezésére nézve is a legrégibbek egyike *Batizi* András „Áldott legyen mindörökké az Atya Isten" kezdetű éneke (versfőiben ANDREAS BATISINVS KASSOVIEE jelzéssel), amelynek végén ez áll:

Ezt szerzették kintses Kassában nem régi időben,
Születet után mikor írnának ennyi időben,
Kis Karácson után ezer öt száz az harmintz időben.

Battyáni Orbánnak „Az haborvsagnac zenvedeseröl valo enec"-e arról ad hírt utolsó versében, hogy

Ez éneket szerzettéc Gyula feiér várban,
Battyáni Vrban fekuén kór ágyában
mikor irnac vala ezer ött száz negyuen hétben.

Egy, latin versfőket rejtő (UTINAM DESCENDEREM), ismeretlen szerzőtől való, „Uram Isten magasságban" kezdetű ének végén ez áll:

Ezer ött száz neguen négben,
hideg ősznec kezdetiben,
szent ferentznec innepében,
tordán szörzéc ezt versekben.

Szerémi Illés „Az melly embernec io hiti vagion" kezdetű énekének két utolsó verse a családi háznál egybegyűlt hívő közösségről emlékezik meg ekképen:

Ez kis eneket mikoron szörzéc,
io Kolosuárban istent diczeréc
Bic Márton neue ki házánál zerzec:

Ezer öt százban es hatuan egyben,
Szeremij Illés röuid beszedben,
az Isten legyen mindennec sziuében.

A „Jámbor házasok meghallgassátok" kezdetű éneket így végzi írója:

Ezeket szörzé szépen versekben,
Batizi András egy io keduében,
születet vtan enni időben,
ezer öt szazban es negyuen hatban.

A „Magasztallak én Istenem" kezdetű ének névtelen szerzője ilyen hitvallással zárja énekét:

Az ki szerzé ezt versegben,
lelke vagion nagy örömben,
nintsen semmi rettegesben,
Christust vallya czac hitében.

Irnac vala az időben,
ezer ött szaz ötuenkilenczben,
kis Karaczonnac heteben,
diczertessék Isten, Amen.

Végül az Alsólendván élt *Tőke* Ferenc az Istennek „röttenetes haragjáról" címmel, a hitehagyott Doktor Spira

Ferenc tanulságos történetét magábafoglaló igen hosszú históriáját ilyen vallomással zárja:

> Ezer öt száz után az ötven háromban,
> az kárhozandókról való bánattyában
> Tőke Ferentz szerzé ezt Lynduán versekben,
> vissza vonó néppel való vesződésben.

A Szamos mentében Krisztushoz készülő Szepetneki János, a kolozsvári, ajtóját és szívét kitáró Bic Márton és a Lendván visszavonó néppel vesződő Tőke Ferenc: mind egy-egy drága pillanatkép eleink küzdelmes és hittel megáldott életéből.[13]

A *versfők*be rejtett címirat, vagy a szerző neve (az úgynevezett *akrostichon*) kedvelt gyakorlata volt a XVI—XVII. századnak. Egyes szerzők különösen éltek vele. Érdekes, hogy a XVII. század közepe óta megjelent ellenreformációs énekeskönyvek (*Kisdi* Benedek „Cantus Catholici"-jával kezdődően) jócskán merítettek a megelőző század protestáns énekeiből. Ezeknek szövegeit nem igen dolgozták át, csak ahol észrevették a versfőkben rejtőző eretnek szerző nevét, úgy segítettek magukon, hogy a versszakok sorrendjét kisebb-nagyobb mértékben felcserélték. Néha azonban ez az eljárás elfelejtődött; ilyen esetben a versfők a római énekeskönyvben is világosan mutatják a reformáció elleni fegyverül felhasznált szöveg igazi eredetét.[14]

Próbaénekeskönyvünkben a XVI—XVII. századi magyar énekszövegek egyrészét már nem teljes alakjukban, hanem esetleg több versszak elhagyásával találjuk, de még mindig van jónéhány, amelyből a szerző versfőkbe rejtett neve kiolvasható. Egyes esetekben a szerzőről a puszta nevén kívül semmit sem tudunk, más esetekben egyéb értesüléseink is vannak róla. Az ilyen, versfőkkel ellátott dícséreteink a következők:

[13] Az idézeteket a régi helyesírási alak érzékeltetésével, de mai betűkkel és ékezetformákkal adtuk. Érdekes ezen a néhány példán is megfigyelni, hogy abban az időben ugyanannak a hangnak — néha ugyanabban a szóban is — nem volt mindig egyforma a jelölése, azaz nem volt még egységes magyar helyesírás.

[14] V. ö. Régi Magyar Költők Tára, különösen az I—VII. kötetében egyes énekeknél a szerkesztő megjegyzéseit.

207 (SINKAGyOERGy);
214 (1—9. verseiben: STIPHANUS);
216 (VIFALVI);
220 (teljes alakjában: BALASSI BALINTHÉ);
221 (teljes alakjában és eredeti sorrendjében: LUDOVICVS);
254 (teljes alakjában: MICHAEL STARINVS FACIEBAT);
255 (teljes alakjában: MICHAEL STARINVS);
256 (teljes alakjában: ISTVAN DEAK KESzE);
257 (teljes alakjában: NAGYBANCAI MATJA);
259 (teljes alakjában: BENEDICTVS THORDENSIS VERTI);
260 (SzTARAI MIHAL);
263 (teljes alakjában: MICHAEL VEG KETsKEMETI AHS);
265 (a német eredetű ének kezdő*szavai*ba a 37. zsoltár 5. verse van — a magyar fordításban is — beleszőve);
301 (VEKEIKMD, — esetleg „Vékei" nevet jelenthet);
311 (teljes alakjának első kilenc versében: SzEGEDINVS);
314 (legrégibb alakjában: JESVS L);
337 (teljes alakja 1—13. verseiben: PÉTsEL KIAJ IMRE);
380 (SKAROSINVS H);
381 (teljes alakjában: J BEREKINVS);
384 (STARINVS);
399 (teljes alakjában: IOANNES SZEPETHNEKII CONFESSIOE);
419 (MIKLOS DEAK DOLGA D);
476 (STEPHANUS BARAT).

A század legnépszerűbb *műfaja* a zsoltárparafrázisok (Psalmusok, vagy zsoltárokból vett isteni dícséretek) készítése volt. Ezek a zsoltári ihletésű énekek [15] többnyire igen bő és szabad átköltései voltak a bibliai zsoltárnak, de ép-

[15] A kéziratos és nyomtatott graduálok zsoltárai itt nem jöhetnek figyelembe, mert psalmodizáló előadásra szánt prózai szövegeket tartalmaznak.

pen az időszerűsítő közbeszúrásaik, újszövetségi, vagy a reformátori tanítást kiemelő utalásaik teszik őket ma is elevenné.

Másik sajátos XVI. századi műfaj a *jeremiád*-költészet. Ennek szertartási gyökereit a római egyházban ma is használt, nagyhét három utolsó napjának esti óráira kiszabott *lamentációk*-ban találjuk meg. A lamentációk prózai szövege (megfelel a Jer. Sir. 5. részének) még az óriási alakú Öreg Graduálban is tizenhat (249—264.) lapra terjed, sőt a következő (265.) lapon még egy másik változatban is megtalálható, „Jeremiás prófétának imádsága" címmel. Ezt a verses jeremiádköltészetet énekeskönyvünkben az igen korán, 1550 körül keletkezett 386. dícséret képviseli.[16]

Feldolgozási módja: az énekben minden panaszt nyomon követi a magyarázat: minden nyomorúságunk ilyen és ilyen konkrét bűneink méltó büntetéseként szakadt reánk. Az ilyen panaszének nem lázadás a világ fennálló rendje ellen, hanem az Isten ellen bűneiben fellázadt és azért méltán bűnhődő ember engedelmességre hívásának és megtérésének eszköze.[17]

Végül egész röviden megemlékezünk arról, hogy a római egyházzal folytatott évszázados hitvitázás meddő és sokszor goromba hangjai az énekköltészetbe nem tudtak behatolni. *Szegedi* Gergely ugyan még felvette énekeskönyvébe (Debrecen, 1569), *Szkhárosi Horvát* András Tállyán, 1549-ben szerzett „Mind ez világnak im esze veszett" kezdetű énekét, de ez az ének hamarosan kimaradt az egyházi énekeskönyvekből.[18] Ebben az énekben fordulnak elő ilyen részek:

„Pápa hatalma azmig regnála, ördög országa meggazdagula, e széles világ vakságba juta, Krisztus Jézustól mert elszakada."

„Az Bibliának nem vala híre, az Breviárnak nagy sok

[16] E stílushoz tartozik a szabadabb feldolgozású 385. dícséret is.

[17] Először — dallamával együtt — Kolozsvárott 1553-ban jelent meg *Hofgreff* György históriás énekgyüjteményében. Egyházi énekeskönyvekben *Bornemisza* Péter (1582) óta találhatjuk.

[18] Címe: „Panasza Krisztusnak", elején a második zsoltárral rokon pár gondolattal. Az ének 204 sorból — 51 strófából — áll.

kenyere, mind az papokat ez eléltette, Az Krisztus Jézust egy sem hirdette."

„De Luther Márton kárt tőn Pápának, hogy megjelenté vétkét Rómának, és elhirdeté mind ez világnak; immár nincs haszna az sok búcsúnak."

„Mit pironkodtok váradi papok? Az kövérségtől fénylik nyakatok, nem kell Istennek ti zsolozsmátok, Mesemondástok és kiáltástok."

„Szent László fejét ti imádjátok, Szépen ezüstben béfoglaltátok; olaj az teste, mind azt mondjátok, ezvel a nép közt ti komplárkodtok."

„A szerzetesek, kik ezt nem tudják, A Luther Mártont csak szidalmazzák, az jámborokat csak háborgatják, nagy vakságukat mert ők nem látják."

Ezen az éneken kívül egyetlenegy sem akad az énekeskönyvek anyagában, amelyben a felekezeti vitatkozások leghalványabb visszhangját is fel lehetne fedezni. Ha keletkeztek is — mert keletkeztek — más, ilyen tartalmú népszerű énekek, azok a gyülekezet istentiszteleti használatra szánt énekeskönyveibe nem találhattak utat maguknak.

Az újabb magyar és külföldi énekek irodalmi formáival részletesen már csak azért sem foglalkozunk, mert részint a már ismertetett hagyományos formákat folytatják tovább (mint például a XIX. századeleji dícséretszövegek jobbára genfi zsoltárdallamokra szabott versei), vagy a keletkezésükkel egykorú világi költészettől kölcsönzik új formáikat.

Felmerült egy ízben az a kérdés is, hogy nem kellene-e körülnéznünk a legújabbkori magyar költészet komoly mestereinek munkái között abból a célból, hogy azok között is keresgéljünk az énekeskönyvbe való felvételre alkalmas versek után. A vizsgálódás eredménye hamar megmutatta, hogy ilyen kísérlet nem ígérhet sikert. Még a legnagyobb, és a hit kérdéseivel legtöbbet viaskodó költőink versei között sem találhatunk olyanokat, amelyeket énekeskönyvbe fel lehetne venni.

Ez onnét van, hogy amint a növényi tenyészet kivirulásához megfelelő talajra, hőfokra, fényre és nedvességre

van szükség, a hit igazi költészete, az ének sem bontakozhatik ki hitben való közösség, személyes hitben járás és az Ige állandó hatásai nélkül. A XVI—XVII. századoknak a keresztyén hit központi élménye volt, amelynek megnyilatkozásaiba még az alkatilag közömbös lelkek is lépten-nyomon beleütköztek; ma még a hívők egyéni és közösségi életébe is lépten-nyomon beszivárognak a világ ösztönzései. A legnagyobb költő is csak a vér és arany vetületének látja az életet s a lélek és a hit dolgaival bármennyit viaskodik, többnyire csak önmarcangoló kérdéseket tud felvetni, de odáig nem juthat el, hogy Isten Igéjének szintézisét: a minden kérdést megoldó feleletet tiszta formában meg tudja ragadni. Arany János, aki egyike az eddig élt legnagyobb magyar költőknek, ezt látta meg egész világossággal akkor, amikor 1882. évi, már idézett nyilatkozatát így végezte be: „jó éneket írni nincs a mai kor szellemében, mert vallási ihlet nélkül költői sincsen".

Nem kell hát túlságosan hiányolnunk nagy költőink verseit az énekeskönyvben, mert a német énekeskönyvekben sincs egyetlen Goethe- vagy Schiller-ének sem. Az igazi keresztyén énekvers, kivált a XVIII. század óta rendszerint nem elsőrenden *híres költő* alkotása, de mindig *elsőrendű* irodalmi *műnek* kell lennie. Nem is mindig és szükségszerűen „papköltő" az írója, hanem egyszerűen a keresztyén folytonosság valamelyik hívő közösségében élő, igazi költői tehetséggel megáldott *hívő ember*. Azt azonban ne feledjük el, hogy emiatt az énekköltés sem a multban nem válhatott, sem ma és soha nem válhatik másodrendű irodalommá, vagy éppen irodalom-alatti kísérletezések vadászterületévé. Az irodalmi világpiac árfolyama szerint a keresztyén hit költője talán kis költő, de amit ír, annak nagy poézisnek kell lenni, mert a csillag rangját sem a saját tömege határozza meg, hanem az, hogy mekkora fényességet áraszt.

A hívő költészet tárgyi köre és kifejezési formái szükségszerűleg zártabbak, megszűrtebbek és egyszerűbbek a világi költészeténél, de lényegileg semmivel sem szegényebb annál. Minden korban és minden stílusban lehet értékálló lelkiéneket írni, csak arra figyeljünk, hogy az új ének az Ige

örök mondanivalójából táplálkozzék, a hívő közösséget, mint Krisztus testét építse, az egyént ebbe a Krisztusközösségbe engedelmességben belekapcsolja, a valóban megszentelt hagyományos formáktól el ne szakadjon, tehát ne a divatok színében jelentkező nem-egyháznak nyisson az egyházon belül ajtót, hanem mindig Krisztust hordozza tisztaságban a világban élő, bűnben járó, kegyelemre utalt ember előtt.

IRODALOM.

Arany János: A magyar nemzeti versidomról. — Nagykőrös, 1856.

Császár Elemér: A középkori magyar vers ritmusa. — IK. 1929.

Császár Ernő: A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. — IK. 1902.

Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. — Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta — I—II. köt.. — Bp. 1923.

Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. — Bp. 1887.

Horváth János: Magyar ritmus, jövevény versidom. — Bp. 1921.

— A középkori magyar vers ritmusa. — Berlin, 1928.

Kardos Albert: A XVI. század magyar lírai költészete. — Egy. Phil. Közl. 1883.

Kodály Zoltán: Árgirus nótája. — Ethnographia, 1920.

Mátray Gábor: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI—XVII. századból. — Pest, 1859.

Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. — Bp. 1892.

Péczely László: A XVI. századi énekköltés formái. — Keszthely, 1931.

— Régi énekelt verses irodalmunk rithusa. — IK. 1935.

Révész Imre és *Karácsony* Sándor: Mostani és leendő énekeskönyvünk. (Igazság és Élet füzetek, 22. sz.) — Debrecen, 1941.

Szabolcsi Bence: Adalékok a régi magyar „metrikus" énekek történetében. — IK. 1928.

— Tinódi zenéje. — Bp. 1929.

— A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. — Bp. 1930.

— A XVI. század magyar históriás zenéje, a Hofgreff-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával. — Bp. 1931.

— A Balassi- és Himfy-vers történetéhez. — IK. 1938.

— A magyar zenetörténet kézikönyve. — Bp. 1947.

Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronologiája. — IK. 1926.

— Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz. — IK. 1927.

VII. AZ ÉNEKESKÖNYV ÉS A MEGÚJULÓ ÉNEKLÉS.

1. Az énekeskönyv feladata.

Mint már mondottuk, magában véve a legtökéletesebben szerkesztett és a legteljesebb anyagot nyujtó énekeskönyv sem ér semmit, ha a gyülekezetek sehogysem, vagy egyoldalúan, azaz rész-szempontok szerint, avagy formailag helytelen módon élnek vele. Arról is megemlékeztünk *Kodály* Zoltán megállapítása nyomán, hogy gyülekezeteink több mint háromszáz éve látják szemük előtt a zsoltárdallamokat és mégsem tudják őket hangjegy szerint énekelni. Evégből emlékeztetünk az I./14—15. fejezetekben elmondottakra, hozzátévén, hogy az új énekeskönyv a megelőzőtől nemcsak tartalmában különbözik, hanem abban is, hogy mind az új, mind a régi énekeit tekintve, *egész éneklésünk* megújítását: szebbé, azaz Istennek tetszőbbé való tételét célozza. Utalunk azonkívül magára a próbaénekeskönyv előszavára, amelyben a szerkesztés történetének és szempontjainak a legfontosabb tudnivalói kerültek összefoglalásra.

1943 elején, tehát a közvetlen előkészítő munka megindulása előtt az énekeskönyvre a gyülekezeti éneklés megujításában váró szerep tekintetében ezeket állapítottuk meg:

„Mivel pedig a legtisztább alapvetésű előzetes válogatás is hatástalan maradhat a hívek és gyülekezetek, iskolák, énekvezérek és lelkipásztorok *jó gyakorlata* híján: feltétlen szükség van a kétségkívül szigorú és sokaknak talán szokatlan válogatási elvek és eredmények népszerűsítésére, a helyes irányú felvilágosító munkára is."

„Az ének a maga nagy lélekalakító erejével az Ige egészséges tudományának legáldottabb hódító fegyvere, de

a legártalmasabb tévelygések méreganyaga is lehet. Legfőbb szükségünk, hogy Krisztusnak beszéde lakozzék bennünk gazdagon, minden bölcseségben (Kol. 3:-16.). Aki mindvégig ehhez az Igéhez tartja magát, annak adja meg Isten a várt, drága ajándékot: a mai, magyar, református énekeskönyvet. Sem ma, sem máskor, *nem Istenen múlik* az ilyen ajándék.[1]

I. *Rendeltetését tekintve* tehát az új énekeskönyv a gyülekezet közös hitének sajátos kifejezésén és ezáltal való építésén *belül*, sőt bizonyos értelemben azon *felül*, az ékességre és jó rendre (I. Kor. 14: 40) való *nevelés* eszköze, amelyben a formális igény nem öncél, hanem a Krisztus menyegzőjében való részvétel feltételének, a menyegzői ruhának (Mát. 22: 12) egyik elengedhetetlen tartozéka. A református gyülekezetnek meg kell tanulnia, hogy a mi Urunkat nem lehet büntetlenül akármilyen énekekkel, vagy éppen a legáldottabb énekeknek akármilyen pongyola, vagy éktelen hangoztatásával: olyasmivel dícsérni, amit, kora éneklésének sok csúnyaságáról szólván, Luther méltán „Eselgeschrei"-nek nevezett.

II. *Tartalmát tekintve*, az énekeskönyv nem csupán a gyülekezeti istentiszteleten, vagy más alkalmakkor való együttes éneklés szolgálatára alkalmas, mert anyagában a megelőzőnél jóval teljesebb alakú (több mint négyszáz versszaknyi többletet nyujtó) zsoltárok és a megelőzőből részben módosítva, illetőleg helyreállított alakban átvett mintegy százhúsz ismert dícséret mellett körülbelül kétszáznegyven „új" éneket tartalmaz, amelyeknek nagyrésze, mint költemény és imádság, vagy olvasmány, magános áhítat céljára is igen nagy lelki haszonnal felhasználható, de azonkívül gyülekezeti összejöveteleken „szavalatok" helyén egyszerűen, áhítatosan elmondva, vagy akár szószékről elimádkozva is felettébb alkalmas az építésre. Az egész énekeskönyv anyaga szinte hossz- és keresztmetszete az evangéliumi ihletésű keresztyén költészetnek; magában foglalja az óegyházi- és középkor néhány egyetemes kincset jelentő énekétől a reformátori zsoltárénekeken és dícsérete-

[1] Az új énekeskönyv felé. 1943. 21. lap.

ken keresztül az újabbkori ébredések lelki énekeinek legjaváig mindazt, ami az építésre legalkalmasabb, különös tekintettel a magyar reformáció első századának páratlan bibliai és költői mélységű énekeire. Mivel pedig a Biblia, vagy olyan, főleg magán- és családi áhítatra szánt könyvek mellett, amilyen a *Szikszay* György „Keresztyén Tanítások és Imádságok" című könyve volt a maga idejében, a hívő nép széles rétegeinek legfőbb kegyességi olvasmánya minden időben az énekeskönyv szokott lenni és ez mindazoknak, akik más keresztyéni irodalomhoz nem tudtak hozzájutni, a Szentírás mellett jóformán minden egyéb lelki irodalom hiányát pótolni is tudta: az énekeskönyvet ilyen célból is nyugodtan ajánlhatjuk a hívőknek.

Az énekeskönyv zenei tartalmát illetően úgy véljük, hogy az annak igen kis részében mutatkozó kisebb érték- és stílusegyenetlenségek a legcsekélyebb mértékben sem akadályozhatják éneklésünk zenei választékának és színvonalának kívánt emelkedését, ha nem esünk abba a hibába, hogy éppen az oknélküli hűhóval és nagyképű hadakozással hívjuk fel még jobban a figyelmet arra a legfeljebb két-két-és féltucatnyi kisebb fajsúlyú melódiára, amennyi az Előszóban világosan kifejtett okokból helyet kellett hogy kapjon — főleg szövege miatt — az énekeskönyvben. A jobbra való nevelés és szoktatás eszköze sohasem lehet holmi „szellemi" bunkó, avagy tilalom, hanem mindig csak a jobbnak szelíd fölénye és meggyőző felmutatása. Minden emberi alkotás, még a legtökéletesebb is, bizonyos mértékben a mondai Achillesre emlékeztet: egészében sebezhetetlen, amíg a sarkát el nem áruljuk, hogy célbavegye az ellenség. De a szellem és a Lélek igazán megszentelt alkotásai éppen abban különböznek Achillestől, hogy, bár sebezhető sarkuk van, csak éppen a sarkukon nem lehet őket halálosan megsebezni.

III. Az énekek *istentiszteleti használatára* nézve jelentős segítséget nyujt egyrészt a hitvallásos (káté-szerinti) csoportosítás, másrészt a tárgymutató. Ezeknek segítségével könnyen összeállíthatjuk olyan különleges istentiszteleti és istentiszteleten kívüli alkalmak (mint a már korábban emlí-

tett ének-áhítatok, vagy akár a Passio) énekrendjét, amelyeknek alapgondolatát ünnep- és tárgykörök szerint legalkalmasabban a Kátéból meríthetjük. Ezt az alapgondolatot minden esetben egyedül csak a Biblia és a hitvallás határozhatja meg.

Ami az éneklésnek a gyülekezeti istentiszteletben elfoglalt helyét és elismert jelentőségét illeti, az a legtöbb helyen mindmáig igen mostoha és szegényes. Kevés az éneklésre való alkalom, szűk és szegényes a használt énekanyag, pongyola vagy helytelen az éneklés módja. Ennek az állapotnak már ismertetett és ismert közvetlen okain kívül az alapvető magyarázatát a református istentiszteleti rend történelmi kialakulásában látjuk.

A református liturgiának két felismerhető fő előzménye a római egyház katechumén-miséje és a késő középkorban, főleg a XV. századtól fogva leginkább Délnémetországban és Svájcban, a városi tanácsok alá rendelt templomokban életbeléptetett prédikációs istentisztelet (Predigtgottesdienst) volt. Kivált az utóbbiban már világosan felismerhető a magva annak a reformátori elvnek, amely szerint az istentisztelet nem Krisztus áldozatának drámaszerű megismétlése, hanem meg-megújuló hirdetése Isten Krisztusban teljessé vált kegyelmi tettének. Innét van az, hogy a református istentiszteletben a sákramentom és az igehirdetés különválnak és a nélkül, hogy amaz elhanyagoltatnék, emez kerül a középpontba. *Az istentisztelet alanya* nem a bűnös ember, illetve a bűnösök gyülekezete, hanem *a kegyelmes Isten,* aki az igében és a sákramentomban Szentlelke által megszólal és közli magát az Övéivel. Ige — mégpedig nem csupán olvasott, vagy elmondott, hanem *hirdetett ige* — nélkül nincs református istentisztelet. „*A hit hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által*" (Róm. 10: 17.), tehát Isten az igében jelenik meg a Szentlélek által, mint ahogy Jézus Krisztusban testben megjelent. Az igében és a sákramentomban ugyanaz a kegyelem szólal meg és válik valósággá, csak a megszólalás formája nem ugyanaz. De sákramentom sincs ige nélkül; az istentiszteletnek tehát az a legteljesebb formája, amelyikben a két kegyelmi eszköz egyformán szóhoz jut. Ilyenkor

az ige nemcsak előkészítés a sákramentomra, a sákramentom pedig nem puszta függeléke az igehirdetésnek.

Istentiszteletünkben két dolog történik: Isten szólal meg az igében és a gyülekezet felel az igére hittel és hitvallóan. Ez a felelet lényegében szintén az igétől függ; helyes és valóban üdvösséges felelet csakis az igével összhangban, annak visszhangjaként adható. Mint ahogy a zenei hangok keltéséhez is szükséges a rezonáló test, amely mindig azt a rezgést, tehát azt a dallamot és azt a harmóniát adja vissza, amely rajta átrezdült, a református istentiszteletben a hirdetett igén és — sákramentomos istentisztelet esetében — az igével kiszolgáltatott sákramentomon kívül csak olyan alkotóelemek foglalhatnak helyet, amelyekben az Isten tetteire (igére és sákramentomra) rezonáló gyülekezet szólal meg. Ezek az elemek (mint Isten törvénye, bűn- és hitvallás, stb.) nem azért állhatnak meg istentiszteletünkben, mert már az ókeresztyén, vagy a római katechumén-misében is benne voltak, hanem azért, mert a hívő gyülekezet hittudatában benne élnek és annak kifejezésére alkalmasak. A gyülekezetnek az istentisztelet feleleti részében kifejeződő hittudata pedig magára az üdvrendre épül fel s azt kell tükröznie. Evégből kell abban szerepelnie az Isten törvényének (nem mint alkalmi tanításnak, hanem mint a bűnvallás alapjának), a bűnvallásnak, a kegyelemhirdetésnek, a hitvallásnak, az igehirdetés áldásaiért való (prófétai, vagy kollekta-) és igehirdetés után az egyházért, gyülekezetért, hívekért, felsőségért és minden emberért könyörgő (papi) imádságának és a hálaáldozatnak (adakozás), amelyek között alkalmas helyen énekek helyezkednek el.

A református istentisztelet ilyetén felépítésének semmiben sem mond ellene az, hogy a fent felsorolt istentiszteleti elemek közül mindazok, illetve bármelyik, amelyekben az egész gyülekezet fohászkodik, avagy tesz vallást, gyülekezeti ének formájában is megszólalhassanak. Csupán az a fontos, hogy a responsorikus (felelgető) formát kerüljük, mert ez olyan párbeszéd látszatát kelthetné, amelyben a liturgus mint Isten képviselője és a gyülekezet mint a szent ténykedés alanya szólalnak meg egymás felé.

A magyar református egyházban az idők folyamán az istentiszteleti rendnek az a *Zwingli* nevéhez fűződő formája érvényesült, amely zürichi ősformájában a gyülekezeti éneknek semmi teret sem engedett. Zenei közműveltségünk mindenkori elmaradottsága és énekügyünk gondozatlan állapota mellett ebben látjuk a gyülekezeti éneklés szegényes voltának a magyarázatát. Most, amikor liturgiánk reformjának a *Kálvin* istentiszteleti formáihoz való közeledés jegyében végzett munkálatai folyamatban vannak, az énekeskönyv igen jó szolgálatot tehet a gyülekezeti istentisztelet gazdagítása tekintetében.

Mindenképpen fontos, hogy semmiféle istentiszteleti áktus, tehát pl. házasságkötés megáldása se menjen végbe gyülekezeti éneklés nélkül. A különböző rendben történő, vagy különféle alkalmakhoz szabott istentiszteleti formák közül főleg a nagy (ünnepi és vasárnapi) igehirdetéses és a sákramentomos (úrvacsorai) istentiszteleteket kell énekrészükben gazdagabbá, tartalmilag összehangoltá, anyagukban pedig mennél változatosabbá tenni. Ehhez nem földi értelemben vett „alkalmi énekekre" van szükség, hanem zsoltáraink és dícséreteink igei összefüggéseinek az ismeretére és felhasználására. A gyülekezeti éneklésbe egyre fokozódó mértékben beiktatandó szép és helyes zsoltáréneklés mellett az is kívánatos, hogy kezdő énekül, vagy a liturgia más alkalmas helyén mennél gyakrabban megszólaljnak azok a most újonnan felvett ókeresztyén eredetű énekek is (Gloria, Sanctus, Kyrie, Agnus Dei, stb.), amelyeket más református egyházakban hagyományosan és gyakran énekelnek.

Ezzel kapcsolatban szükségesnek látjuk még megállapítani, hogy vannak olyan, elmult időkből származó énekek és énekversek, amelyek a mostani gyülekezeti éneklésre különböző okokból általában és minden versünkben nem alkalmasak, de felvétettek a gyüjteménybe, egyrészt a keresztyén egyetemesség, másrészt pedig a magyar reformátori kor, vagy az ellenreformációs idők bizonyságaiként. Az egyház igazi szabadságának jelenvaló idején nemcsak helytelen, hanem egyenesen bűnös dolog lenne visszaélni azzal a szabadsággal, amelynek legvilágosabb bizonyítéka az a

tény, hogy a XVI. század mély bűntudatból fakadt jeremiádjai és az ellenreformációs kor néhány panaszéneke is benne van a történelmileg is teljességre törekvő gyüjteményben.

IV. A *szövegalakok,* mint azt megállapíthatjuk, jónéhány esetben eltérnek a megszokott formától. A zsoltároknál és régi dícséreteinknél az eltérést elsősorban a ritmikus dallamokkal való jobb hangsúlybeli összehangolás tette szükségessé; ezenkívül az 1806 óta történt átdolgozások igen sok régi ének erőteljes, biblikus szövegét szükségtelen módon elszínteleníttették; ilyen esetekben mindig a régi szövegalakhoz tértünk vissza, kivéve ha azt nyelvi, vagy prozódiai okok nem engedték. Néhány szöveg- és dallamalak, részint régi, részint új énekek esetében, még a Kis Énekeskönyv-vel szemben is változást mutat; ilyen esetekben mindig a próbaénekeskönyvi, javított alak az irányadó.

2. Az énekeskönyv és az éneklés módja.

A hangjegyek értelme szerint való pontos és ízléses gyülekezeti éneklés néhány gyakorlati szabályát az alábbiakban próbáljuk megadni:

I. A dallamokat néhány kivétellel [2] *ritmikus formában* közöltük. Ez azt jelenti, hogy ebben a formában kell őket megtanulni, mert a ritmus szabályos lüktetése emeli ki teljes kifejezőképességüket és szépségüket. Ezt a ritmust eltorzítani, kivált jambikus időmértékű szövegekkel kapcsolatban (mint pl. a 457, 461, 470. sz. énekek) sántikáló, rossz valcertempóban énekelni: a templomi énekléshez méltatlan éktelenség. *Tartsuk meg pontosan az előírt értékeket!* Egyes dallamokban a negyedhangjegy helyenként (több zsoltárban), vagy végig (166. dícséret) hármas osztódású. Ez, mint láttuk, formailag nem azonos a modern triolával, de gyakorlati kivitelben mégis ahhoz hasonló. Ilyen helyeken az összetartozó és együttesen egységnyi értékű negyed-nyolcad hangjegypár fölött ⌐¬ összekötő jelet látunk.

[2] 210, 302, 316, 405, 500. sz. — Ezek a dallamok részben szövegük alkata, részben saját zenei stílusuk következtében mutatnak kiegyenlített formát.

A zsoltárdallamokat ott, ahol egyelőre a ritmikus éneklés érthető nehézséggel járna, lehet az eddigi kiegyenlített módon is énekelni, mert ebben a hangjegyek különböző ritmusértékei senkit sem akadályoznak. Ott azonban, ahol hozzáértő és lelkes vezetők vannak, az eddigi tapasztalatok szerint aránylag hamar sikerül, kivált egy-egy kisebb jóénekes csoport példája nyomán, a ritmikus zsoltárok fokozatos megtanulása és megszerettetése is.

Ahol akadályok vannak akár e tekintetben, akár az új énekekkel szemben táplált, vagy támasztott ellenszenv formájában, türelemnek és szeretetnek lelkével kell meggyőzni az ellenkezőket. Az erőszak és a kényszer e tekintetben sem lehet a keresztyének fegyvere, nemcsak azért, mert Urunk nem élt vele, hanem azért is, mert tartós sikerre és éppen ilyen ügy szolgálatában semmiképpen sem vezethet.

II. A zsoltárdallamokból *eltüntettük* mindazokat a helytelen, és a dallamok egyházi hangnemeit meghamisító *módosított hangokat,* amelyekkel az újabbkori gyakorlat jóformán minden zsoltárunkat eltorzította. Ez a stílustörekvés nemcsak a legújabb külföldi énekreform-irányokban tapasztalható, hanem a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség gondozásában és kiadásában 1948-ben megjelent „Zsoltár" is így közölte a dallamokat.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy zsoltáréneklésünk megtisztulásában mennyire fontos *a dallamok hangnemi tisztaságához való visszatérés.* Először talán sokaknak szokatlan lesz a felemelt vezérhangok és bővített negyedfokok leszállítása, vagy a dór hatodfokok helyreállítása és a többi torzulás kiküszöbölése, de akik elfogulatlanul és értelmesen végighallgatják és meg is próbálják énekelni a tiszta dallamokat, hamar rájönnek, hogy zsoltárainkat nem is lehet másként méltóképen énekelni.[3]

Énekeink általában a nyugodt, kissé tagolt értelmes beszédnek megfelelő előadásmódot követelnek meg, ami feszesebb vagy élénkebb ritmus és örvendező tartalmú ének

[3] Egyes dícséretdallamokban (pl. 152, 286.) némely hangok felett módosító- vagy feloldójelet látunk. Ezzel arra kívánunk utalni, hogy a helyes módon közölt dallamok a megjelölt módosítással ismertek, helyes éneklésük azonban a módosítás nélkül való, amire törekednünk kell.

esetében természetesen határozottabb és elevenebb lehet. A dallam és a szöveg természetének, hangulatának megfelelően az egységnyi hang percenkénti metronomszerű határértékei legalább 60 és legfeljebb 100 körül mozoghatnak.

IV. *Dinamikai jelek* alkalmazása, vagy az ének hangerősségének soronkénti árnyalása a nagyjából egyenletes, inkább középerősséget kívánó gyülekezeti énekben felesleges. *Ütemjelző* törtszámok az ütemekbe osztott dallamokban sem szerepelnek; aki nem ért hozzá, annak semmit sem jelentenének, annak pedig, aki ért hozzá, könnyű felismerni az ütemet.

V. Minden dallam kezdőhangja felett ott látjuk az illető kezdőhang *szolmizációs* elnevezésének kezdőbetűjét. Ennek segítségével egyúttal a dallam „do"-ját is könnyen megtalálni és az egész dallamot relatív szolmizációs módszerrel megtanítani.

VI. A dallamok éneklésével kapcsolatosan mutassunk rá, hogy azok, főleg a zsoltárok, de igen kevés kivétellel a — kivált középkori eredetű, vagy magyar — dícséretek is, nemcsak hogy nem kívánják, de meg sem tűrik az úgynevezett *„tercelést"*. De ettől függetlenül is: a magyar gyülekezet istentiszteleten maradjon meg a maga szép hagyománya mellett és legyen neki elég annyi, hogy megtanul *egyszólamban szépen* — de azután valóban szépen — énekelni. Bis orat qui *bene* cantat — kétszeresen imádkozik az, aki *jól* énekel.

VII. Azoknál az énekeknél, amelyeknek dallamai egyméretű zenei ütemekbe nem oszthatók be, mint pl. a zsoltárok és a négyszázéves, vagy régibb dícséretdallamok túlnyomó része, a dallam- és egyúttal szövegsorok elválasztására az ú. n. *disztinkciókat* alkalmaztuk. Ezekben azért nem használjuk a mai értelmű szünetjeleket, mert azok, éppúgy mint a két egységnyi vagy még hosszabb kitartott hangok, a gyülekezeti éneklésben gyakorlatilag, metrikus értéküknek megfelelő pontossággal nem igen szoktak betartatni még a szabályos ütemekbe osztott dallamokban sem; a régi polymetrikus dallamokban pedig, mértékadó szaktudósok és

kiadványok bizonyságaira támaszkodva, úgy látjuk, hogy a sorokat elválasztó jeleknek nincs határozott metrikus értéke, mert azok, osztatlan értékű sorvégződés és sorkezdet között nem tekintendők a kompozíció integráns részeinek.

Természetesen a sorok végén a gyülekezeti éneklés folytonosságát nem zavaró, sem azt szét nem tördelő, de a lélekzetvétel céljából is megkívánt szünet természettől is beiktatódik, azonban akár a polymetrikus, akár a mai ütemekbe osztott dallamok esetében feltétlenül kívánatos, hogy *az egész sort egy lélekzetvételre végig énekeljük.*

Ezért fontos az, amire már a IV. pontban is rámutattunk, hogy t. i. *ne túlhangosan* énekeljünk, mert a teli torokkal harsogó gyülekezet a sor felénél kifullad, a dallamsorok íve széttöredezik, amint azt máris meg lehet figyelni 10—12 szótagos, vagy még hosszabb sorok esetében. Nincs ízléstelenebb, mint amikor az ének a sor kellős közepén megszakad, ilyenformán:

„Ó mérhetetlen | szeretet, csodás hit"
„Álomlátás után | hajnal, ha kél"
„Én felmagasztalom | irgalmasságodat" stb.

VIII. A *dallamok megtanítása* lehetőleg *hangszer nélkül* történjék. Kezdettől fogva ügyeljünk arra, hogy *semmi hiba,* kivált helytelen és cigányos hatásokból eredő *félhangnyi módosulás* (mint pl. a 338. dícséret első, második és negyedik sorának utolsóelőtti hangjának felemelt vezérhangként való éneklése) bele ne rögződjék a környezethatásoktól elrontott fülekbe. *Ha ezeket a dallamokat most elrontjuk, vagy el engedjük rontani a gyakorlatban,* soha nem tudjuk helyrehozni őket és akkor *zeneileg hiábavaló fáradság volt az egész énekeskönyv,* amint azt *Misztótfalusi* Kis Miklós a zsoltárok énekléséről (lásd 234—235. lap) már 1686-ban megállapította.

IX. Ahol a próbaénekeskönyvet már most bevezetik a gyülekezetbe, ott ahol nincs orgona vagy harmónium, nyugodjunk bele örvendező lélekkel abba, hogy nem csupán hangszeres kísérettel lehet — akár igen jól és szépen is — énekelni. Ahol pedig orgona van, addig is, míg megfelelő,

teljes *orgonakönyvünk* megjelenik, az orgonista tartsa tiszteletben az egyházi hangnemeknek nemcsak a dallambeli tisztaságát, hanem a harmonia-követelményeit is. Ha pedig nem ismerné jól az ilyen dallamok harmonizálásának helyes stílusát, *inkább unisono kísérjen, vagy hallgasson el az orgona,* semhogy utóromantikus, vagy éppen cigányos hevenyészetekkel „fessük alá" a nemes ősi melódiákat.

Előjáték örve alatt se rögtönözzünk, csak ha tudunk jól rögtönözni. Ha nem tudunk, az sem szégyen; ilyen esetben játszuk el halkan magát a dallamot, vagy annak első részét, esetleg csak sorát, és ha kell, alkalmas egyszerű kadenciával vezessünk rá a kezdőhangra. Még a legfölényesebb készségű művész se válasszon a gyülekezeti ének elé olyan előjátékot, amely nem az illető énekre készít elő, vagy éppenséggel a református istentisztelet karakterétől is idegen.

X. Az ismeretlen *dallamok* megtanításának és az énekekkel való élésnek megvan a maga *objektív értékrendje,* amihez igazodnunk kezdettől fogva és minden időben kívánatos. E tekintetben, mint már több alkalommal és több szempontból rámutattunk, legjobb elsősorban a genfi zsoltárdallamok és velük egyenlő renden a középkori, kora-reformátori és régi magyar, azután pedig az újabb keletű dallamok érték- és sorrendjéhez tartani magunkat. Az újabb dallamok azért olyan „fülbemászók", mert közelebb állanak a széles rétegeket fertőző, lényegében dekadens-kispolgári jellegű úgynevezett könnyűzenéhez. Mennél nemesebb egy palánta, vagy virág, annál több gondozást kíván, de annál drágábban is jutalmazza meg az érette fáradozót. Csak a dudva az, amely magától és ott is díszlik, ahol nem kívánatos. A magas- és mélykultúra tiszta valóságukban nemcsak hogy nem ellentétesek, hanem egymást táplálják, amint azt a *musica humana* két nagy dialektikusának, a népdalnak és az igazi klasszikus műalkotásoknak az összefüggése is igazolja. Az ízlés és találékonyság nélküli talmi álzenével szemben csak a valódi szépségek kultuszával lehet helytállani. Református magyar dallamainkkal szemben is le kell küzdenünk a néha mesterségesen is táplált ellenszenvet,

hogy megismerhessük, mennyire szükségesek és mennyire szépek ezek a mi ősi énekeink.

XI. Végül: meg kell találni a módját annak, hogy *ne menjen végbe református istentisztelet zsoltár*dallam (és lehetőleg zsoltárszöveg) éneklése nélkül. Ez azért is megvalósítható, mert nincs az az üdvtörténeti alkalom, vagy ünnep, amelyre megfelelő zsoltárverset — most már az énekeskönyvben magában is bennelévő részletes tárgymutató segítségével — ne lehetne találni.

3. Az ébredés és a gyülekezeti énekeskönyv.

Az ébredés az egyház életében akkor válik elodázhatatlanná és egyben életmentő, Istentől küldött alkalommá, amikor a násznép nem figyel a Vőlegényre (Mát. 9: 15) és az ócska ruha, meg az ó-tömlő (u. o. 16—11. v.) már-már szétszakadással fenyeget. Az ébredésnek a maga harcát sohasem a külső világgal, hanem az egyházon belül, sokszor magával az egyházzal, vagy legalább is annak uralkodó életformájával szemben kell megvívnia. Van úgy, hogy elnyomják vagy kioltják, mint az *Savonarola* firenzei kísérletével történt; van úgy hogy elnyomják, de tovább izzik a hamu alatt, mint Wald, Wycliffe és Hus mozgalmai; néha győz és azon a területen új életformát teremt, mint a reformáció; ismét máskor nagy tömegeket hódít meg, de az egyház ellenállása miatt új felekezetet kénytelen teremteni, mint a methodizmus; néha azonban átjárja magának a meglévő egyháznak a kereteit és azt egészében megújítja és átformálja, mint a multszázadi welsh, skandináv és finn ébredések.

Az ébredések hangsúlya korszakonként és helyzetenként eltéréseket mutat. Az újabb ébredési mozgalmaknak azonban közös sajátságuk az, hogy bennük a szubjektív elem többé-kevésbbé az objektív fölé igyekszik kerekedni és a theologia elveszti feltétlen elsőbbségét az élménnyel szemben, sőt nem egy esetben elhanyagolást szenved.

A magyar református egyházban ma már *van ébredés.* Azoknak, akik ezt az ébredést felelősséggel szemlélik és szolgálják, arra kell törekedniök, hogy az ébredés az egész

egyházat áthassa, de jellegileg idegen elemeket ne vihessen bele.

Az ébredés és az éneklés kapcsolatait is ebből a szempontból ítéljük meg. Az ébredés angol elnevezése szerint (revival) életmegújulást jelent, afféle új kitavaszodást, amikor a hit ösztönös erői szabadulnak fel, rendszerint igen dús kivirágzásban, az áradáshoz hasonlóan, amely gátakat szakít el, de iszapot is hoz magával. Később az iszap is termékenyítővé válik, az okozott riadalomból és esetleges kárból is áldás fakadhat, ezért az ébredések kritikája igen nagy, és egyedül az Igéből meríthető bölcseséget kíván minden oldalról, kívül és belül egyaránt. A belüllévőknek sokszor kívülhelyezkedést, a kívülvalóknak pedig belehelyezkedést parancsol.

Az ébredést rendszerint igen dús énektermés kíséri, amely mennyiségében az ébredésnek inkább az intenzitását, minőségében pedig a maradandó igei és egyháztörténelmi értékét szokta megmutatni. Az ilyenkor termett énekek — sokszor éppen a pillanatnyilag legdivatosabbak — jelentékeny része tiszavirág-életű szokott lenni és csak igen szerény százalékuk bizonyul értékállónak.

Anyagában és formájában is másként jelentkezik esetenként és helyenként az ébredések énekbeli lecsapódása. Magában a reformációban például a lutheri irányban dúsabb és szabadabb volt ez a kivirágzás, mint a genfi zsoltár fegyelmezett és szigorúan meghatározott énekeiben. Az újabbkori ébredésekben is mindenütt megmutatkozik a kor és a nép karaktere, a zenei igény és közízlés hatása, akár a Wesley-fivérek methodista ébredésének, akár a francia C. Malan és Ami-Bost, vagy a welsh és finn ébredés, vagy az újabb angolszász ébredések (Moody-Sankey, Billie Sunday, Rodeheaver, stb.) énekeit tekintjük. Érdekes például, hogy a multszázadi finn ébredés, bármennyire sok svéd ember volt a vezetői között, mégsem német, de mégcsak nem is svéd jellegű énekeket hozott létre.

Az eddig megjelent és részben már a szélesebb értelemben vett népi ébredés kezdete előtt is elterjedt énekeskönyvek (Hozsánna, Hallelujah, a baptista Hit Hangjai és más

újabbak) tartalmukat tekintve *nem a magyar ébredés termékei,* mert egyrészt nincs közösségük a racionálizmus és liberálizmus idején feledésbe taszított magyar énekbeli kegyesség hagyományával, másrészt alig tartalmaznak eredeti, friss magyar termékeket és az a kevés is, amit tartalmaznak, úgyszólván kizárólag régi külföldi ébredések énekeinek és stílusának az utánérzése. A magyar református ébredés *még tartozik* azokkal a saját énekeivel, amelyek a szükséges leszűrődés után az egyház maradandó énekeivé válhatnak. Ébredésünk mai valóságos és Isten Lelkétől megszentelt hőfokán az ilyenek születésének az ideje még nem következett el. Azonban mindazt, ami külső hatás és behozatal útján is nyilvánvaló áldások forrásává vált és válhatik és felszívódásra minden tekintetben alkalmas, örömmel és hálával kell fogadnunk. Egyedül ez határozza és határozhatja meg a magyar református gyülekezeti éneklésnek a már meglévő és ismert ébredési énekekhez való viszonyulását.

Az evangélizáció szolgálatában némelyek szerint szükség van olyan mindig új énekekre, amelyeket a világ módjára felkapnak, hamar elnyűnek és azután el is felejtenek az emberek. Valóban van ilyen emberi igény, de milyen mértékig szükséges ezt kiszolgálni, vagy talán még elébe is menni? Ha a Bibliát, vagy hitvallásaink e világ változásaitól független tételeit is az ujdonságkeresők tetszésére bíznánk, igen furcsa eredmények jöhetnének létre. A gnosztikus *Bardesanes* és az eretnek *Arius* dalai méltán merültek feledésbe. Mégis csak szükség volna ezen a téren a puszta közönségkiszolgálás helyett valami tanító, nevelő célkitűzésre, mert Istennek nem tetszhetik az, ha az Evangélium prédikálása mellé köritésül kuplét éneklünk. A próbaénekeskönyv előszavában erre vonatkozó látásunkat így fejeztük ki:

„Van úgy, hogy bizonyos helyen és időben egyik-másik, magában különben értékes ének nem feltétlenül szükséges. Azt azonban ne feledjük el, hogy az, ami akár lelki és hitvallási, akár művészi és irodalmi szempontból értéktelen, soha és sehol nem használhat."

A világos hittudatban élő és önmagát mint Krisztus testét építő egyház éneklésében és énekeskönyvében sem zár-

kózhatik el a saját evangélizációs szolgálata nyomán keletkezett, vagy őt megszégyenítően evangéliumi feladatainak vállalására sarkalló ébredés énekbeli igényei elől. És, ha egyelőre ennek az ébredésnek a zenei nyelve nem olyan tisztult, mint a legnemesebb hagyományok kiérett anyagáé, ha kifejezésmódjai jórészt abban a világban gyökereznek, amelynek fertelmességéből éppen a megtérésre hívó Ige által kell előhozni azokat, akik az Úréi, ezt a műveltebb, fegyelmezettebb, hitben álló egyháznak tudomásul kell vennie, nem kárhoztatván a Lélek „zenei barbárait", hanem az Evangéliumhoz legméltóbb éneklés tiszta harmoniáira: „szelídebb erkölcsére" oktatva és szoktatva őket. Nekik viszont el kellett fogadniok azt a tanítást, amely hitből és tudományból adatik. *Luther* mondása, amely szerint nem kell okvetlenül minden jó melódiát az ördögnek átengedni, fordítva is áll, hogy t. i. nem kell minden silány melódiát az ördögtől a Krisztus népe számára kiigényelni.

A mostani énekeskönyv az egyháznak ezt a nevelő válogatását igyekszik érvényre juttatni, több szeretettel és engedékenységgel, mint szigorúsággal. Inkább nyitott ajtó, mint lezárt sorompó; alázatos, és talán sok emberi gyarlósággal terhelt, de hitben fogant kísérlet éneklésünk csaknem másfélszázados szakadékának áthídalására és belső feszültségeink feloldására. Feladata Keresztelő Jánoséhoz hasonló, mert mindenek felett Arra kíván mutatni, Aki utána jő és erősebb nálánál. (Máté 3: 11.)

4. Hymnologiai feladataink az éneklés szolgálatában.

Amint láttuk, a hymnologia az egyház tudományának, a theologiának egyik szerves és nagy területre kiágazó része. Ennek megfelelően feladatai is messzeágazók, mind elvi, mind gyakorlati vonatkozásban. Próbáljuk most végezetül összefoglalni ezeket a feladatokat úgy, ahogy azok a theologiai tudomány és az egyházi élet rendjében és kölcsönhatásaiban jelentkeznek, különös tekintettel a magyar református egyház jelenlegi állapotára és szükségleteire.

Úgy látjuk ugyanis, amint arra már nem egy alkalommal reá is mutattunk, hogy az éneklés, mint minden emberi tevékenység az egyházon kívül és azon belül egyaránt, az emberi együttélésnek minden olyan formájában és fokán, ahol a kollektívum ösztönös, mélyről ható kultúrateremtő erői alig, vagy egyáltalán nem érvényesülhetnek, tudatos és tudatosító szabályozás híján igen súlyos válságba kerülhet. Az erdő, vagy a sztyeppe egyforma természeti hatásokra alakította ki a maga sajátos és minden, a tájtól idegen elemet kiküszöbölő tenyészetformáit; a tervszerű szántóföldi- vagy kertgazdálkodás már szabályozást és ellenőrzést követel, mert ennek híján elgazosodik. Az elgazosodás lényege pedig az, hogy nem egy másik jelleget ölt magára, hanem jellegnélkülivé válik. A gyülekezeti éneklés, mint a Krisztus népének és háztartásának (oikonomiájának) egyik legfőbb formáló tényezője, nem ösztönös tenyészet, hanem tudatos kultúra kell hogy legyen mind tartalmának, mind kifejezésbeli formáinak tekintetében. Ha ezt a feladatát elvéti, vagy elhanyagolja, túlburjánzott, elrontott kertté lesz, amelynek termése az ő Urának nem használ és Őt nem gyönyörködteti. Ezokból éneklésünk komoly megújulását általános hymnologiai érdeklődés és növekvő hymnologiai tájékozottság, valamint az ezt szolgáló és a kérdés minden területére és vonatkozására kiterjedő hymnologiai tudományosság nélkül semmiképpen sem remélhetjük.

Ennek az egyház életét szolgáló hymnologiai munkának legsürgősebb, de minden időben időszerű feladatait a következőkben látjuk:

1. *A gyülekezeti éneklés theologiai alapvetésének* és elvi kérdéseinek, valamint bibliai értelmének állandó vizsgálata és mind teljesebb tisztázása a Szentírás és a vonatkozó régi és új theologiai irodalom alapján.

2. *Énektörténeti kérdések* tisztázása a) az egyetemes keresztyén énekkincs és énektudományi irodalom számontartásával és b) a még feldolgozatlan vagy felderítetlen részletkérdések és énektörténeti (kivált magyar vonatkozású) adatok feltárásával.

3. *Zenei kérdések* (stílusok, variánsok, hangnemek, dallamformák, dallamromlások, stb.) állandó vizsgálata.

4. *A szomszéd népekkel való,* főleg *dallambeli kapcsolatok* és kölcsönhatások kutatása, főként a régi közös anyag összehasonlítása.

5. *Más keresztyén* (protestáns, római és keleti) *egyházak* kultuszi és népi éneklésformáinak, egyházzenei jellegzetességeinek megismerése és református szempontú értékelése.

6. A csaknem teljesen ismeretlen és református szempontból eddig egyáltalán fel nem dolgozott, egyházon kívül keletkezett vagy fennmaradt *magyar népi dallamkincs* és a hozzája tartozó szövegek felkutatása és nyilvántartásba vétele.

7. *A genfi zsoltárok és más külföldi* eredetű történelmi *dallamformák* tényleges gyülekezeti éneklésmódjának figyelése, különös tekintettel a ritmusalakokra és azoknak a különböző típusú gyülekezetekben folyó éneklésére, esetleges módosulásaira, valamint a dallamok tisztaságára, illetőleg a hangnemi módosulások kiküszöbölésének lehetőségére.

8. *A szövegek* — kivált a régiek — esetleges *restaurációjának* állandó lehetősége, elsősorban a jó énekelhetőség prozódia-követelményeinek és az ősszövegek nyelvének, stílusának és más irodalmi szempontjainak tiszteletbentartásával, nem pedig a pillanatnyi irodalmi divathoz alkalmazkodva.

9. *Új keletkezésű énekek* — mind eredeti, mind külföldi anyagból frissen átvett szövegek és dallamok — magasszempontú elvi bírálata.

10. Régi és új *műzenei alkotások* és a gyülekezeti éneklés viszonyának tisztázása; amazok részére a megfelelő előadásra alkalmat és keretet nyujtani tudó gyülekezet, vagy nagyobb egyházi közösség életében illő helyet kell biztosítani, de világosan látni azt, hogy a leghatalmasabb és a legművészibb remekmű sem múlhatja felül, sem nem pótolhatja Isten előtt a Lélektől indított és formájában ékes gyülekezeti éneklést.

11. Őrködés a gyülekezeti éneklés anyagának terjesztését és tanítását végző *pedagógiai- és propagandatevékeny-*

ség felett; ezeknek tanító *irányítása* és kritikai *ellenőrzése,* nemcsak az iskolában és a vallásoktatásban, hanem a lelkipásztorok és gyülekezeti munkások elengedhetetlenül fontos egyházzenei képzésének területén is.

12. Őrködés afelett, hogy a fentiekben vázolt hymnologiai szolgálat *normatív szempontjai és mindenkori eredményei* az időkhöz és az egyház mindenkori állapotához mérten ne csupán a kinyomtatott és használatban álló énekeskönyvben, hanem az avval való élésben is mennél teljesebben *érvényre jussanak.*

Az itt vázolt teendőknek egyrészét magyar református vonatkozásban a semmiből kell előlről kezdeni, jórészét azonban csak mederbe kell foglalni. Az önálló magyar református hymnologiai tudományosság és népszerűsítő irodalom egészében elkésett, de felkarolása tovább már egyetlen részletében sem halasztható. Nem halasztható éppen azért, mert feladata nem kész eredmények lezárásában, hanem az ismeretlen, vagy alig ismert mult és jelen alapján a jövő felderítésében és tudatos, igeszerű kiformálásában áll.

A munka munkásokat vár; nem csupán élenjáró tudósokat, liturgusokat, nem is elsősorban dicsőség-koszorúzta művészeket, hanem hitben járó és az egyházat jelenvalóságának szükségei szerint, de az örök útmutatásokra is egyformán figyelve szolgálni kész és ilyen szolgálatra felkészült munkásokat, akiket maga az Aratásnak Ura (Mát. 9:37—38) küld ki az Ő aratásába. Az egyház éneklésének vezetője és egyben fokmérője a benne megnyilvánuló hymnologiai mélység és színvonal. Ennek megteremtése és fokozása lesz az a próba, amelyet az 1948. évi október hó 31. napján keltezett énekeskönyvnek a gyakorlatban, a gyakorlatnak pedig az énekeskönyvhöz való viszonyában kell kiállania.

IRODALOM.

Árokháty Béla: Énekeskönyvünk, gyülekezeti éneklésünk és a Magyar Református Kántorkönyv. — PrSz. 1932.

— A református gyülekezeti éneklés. — Bp. 1940.

Csomasz Tóth Kálmán: Ének-Ige-Egyház. — Református Gyülekezet, 1949. július, 11—17. lap.

Emlékfüzet — a Magyar Ref. Énekvezérek Egyesületének fennállása emlékére. Írta Szabó Gyula egyesületi aljegyző. — Homok, 1934.

Imre Lajos: Ekkléziasztika — az egyház élete és szolgálata. — Bp. 1941.

Kálvin János: Előljáró beszéde a zsoltárokhoz (Genf, 1542), ford. Révész Imre), a jugoszláviai magyar ref. énekeskönyvben, 3—8. lap. — Subotica, 1939.

László Dezső: Az Anyaszentegyház élete és szolgálata. — Kolozsvár, 1938.

Révész Imre (szerkesztésében és bevezetésével): Az új énekeskönyv felé. (Konferenciai előadások és hozzászólások). — Debrecen, 1943.

Szenes László: Énekeskönyvünk megújulásának néhány kérdése. — ThSz. 1943. 177—82. lap.

Vályi Nagy Ervin: Régi ének — új ének. Református Gyülekezet, 1949. május, 9. skk. lap.

Zsoltároskönyvünk az Ige mérleyén. — A Kálvin János Társaság IV. országos konferenciájának előadásai. Sajtó alá rendezte Árokháty Béla. — Bp. 1941.

Das Berneuchener Buch — vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation. — Hamburg, 1926.

Cullmann, Oscar — Urchristentum und Gottesdienst. — Basel, 1944.

Hoyer, Erich — Die liturgische Not der Gegenwart und ihre Überwindung. — Göttingen, 1934.

Moffat, James and *Patrick*, Millar — Handbook to the Church Hymnary — Revised Edition with Supplement. — London, évsz. nélk. (1935.)

Müller, J. Th. — Die Singstunde der Brüdergemeinde. — Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst, 1903. VI. 201.

Pfenninger, A. — Das Gesangbuch der Kirche. Zürich, 1943.

Sankey, Ira David — Sankey's Story of the Gospel Hymns. — Philadelphia, 1906.

Schweitzer, J. — Zur Ordnung des Gottesdienstes. — Zürich, 1944.

Weber, *Otto* — Gottesdienst und evangelische Verkundigung. — Neukirchen, 1933.

MÁSODIK RÉSZ

ADATTÁR ÉS ÚTMUTATÓ A PRÓBAÉNEKESKÖNYVHÖZ

I. A ZSOLTÁRVERSEK ÉS DALLAMAIK SZERZŐI ÉS MEGJELENÉSÜK.

A százötven zsoltár 1431 (magyarul a 18. zsoltár eltérő strófabeosztása miatt 1425) versszaka, 124 (125) dallama, 110-féle strófa- és rímszerkezete, 9386 verssora, amint láttuk, nem egyszerre és nem egy kézen jött létre, de a nem erre a célra keletkezett szövegek, mint *Marot* udvaronckorszakának termékei, és a néhány srasbourgi vagy más, korábbi eredetű dallam is beágyazódtak a céltudatos és nagyvonalú elgondolás szerint kialakult végleges gyüjteménybe. Ennek a folyamatnak egyes szakaszait foglaljuk össze az alábbiakban.

A *szövegek* közül először *Marot* zsoltárai készültek el; legkorábban a 6. zsoltáré, amely 1533-ban jelent meg a Miatyánk, a Hiszekegy és az Ave Maria verses változatával együtt a költő „Le Miroir de tres Chrestienne Princesse Marguerite de France" c. munkájában. Ezzel együtt 1536-ig, amikor V. Károly császártól a 200 arany jutalmat kapta, harminc zsoltárt készített el: az 1—15., 18, 19, 22, 24, 32, 37, 38, 51, 103, 104, 114, 115, 130, 137. és 143. számúakat. Ebből a harmincból az 1539. évi első gyüjteményébe *Kálvin* — részint *Pierre Alexandre* volt karmelita kisebb mértékű önkényes átdolgozása szerinti alakban a következő tizennégyet vette fel: 1, 2, 3, 15, 19, 32, 51, 103, 113, 114, 115, 130, 137, 143., megtoldva még öttel, amelyeket (*25, 36, 46, 91, 138*) ebben az alakban a reformátor maga írt. *Kálvin* később (1542 után) a saját szövegeit visszavonta és ezek helyébe *Marot* írt újakat, amelyek még tizenhárommal megtoldva (23, *25,* 33, *36,* 43, 45, *46,* 50, 72, 79, 86, *91,* 101, 107, 110, *113,* 118, 128, *138*) 1543-ban jelentek

meg „*Cinquante Pseaumes*“ címmel. Az ötvenes szám csak a „Simeon éneké“-nek hozzáadásával jött ki. Ez a kiadás egyébként a zsoltároknak, (mint *Marot* költeményeinek) gyüjteményeként jelent meg, előszóul Franciaország hölgyeihez és a királyhoz intézett ajánlással, tehát nem tartozik a genfi egyház zsoltárkiadásainak a sorozatába.

Röviddel ezután, 1544 áprilisában elhagyta Genfet és a zsoltárversek befejezését Kálvin rábeszélésére *Béza* folytatta 1550-től kezdve és *Kálvin* ismételt sürgetésével 1562-re fejezte be, amikor is megjelent a teljes zsoltár. *Marot* tehát 49, *Béza* 101 zsoltárt fordított, illetve foglalt francia versekbe.

A *dallamok* közül szintén már kilencet ott találunk — bár a későbbitől többé-kevésbbé eltérő alakban — az 1539-i strasbourgi kiadásban. Ezek: az 1, 2, 15, 36, 103, 114, 130, 137. és 143. sz. dallamok. Ezeket a dallamokat a későbbi kiadások számára némelyek szerint Guilleaume *Franc,* de nagyobb valószínűséggel a *Kálvin* által erre a feladatra Genfbe hívott *Bourgeois* dolgozhatta át, akit — a lényegesebb mértékben átalakított strasbourgi melódiákat is számítva — nyolcvan dallam szerzőjének tarthatunk. A genfi hivatalos egyházi kiadásokon kívül ő is kiadta egyszer, Lyonban (1547) Dávid király és próféta 50 zsoltárát, tehát a *Marot*-versekre addig elkészült melódiáit. *Bourgeois* távozása (1553) után következik a későbbi zsoltárdallamok eredetének homályos korszaka, amelyben Guilleaume de la *Mule* (*Mole*), azután a három Péter (*Dagues, Vallete* és *Du Buisson*) egymást váltották, sőt egyikük-másikuk részben egyidőben is Genfben szolgált. Ma már nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a hagyományos *Péter* mester melyikük volt, és hogy egyáltalán egy személy volt-e, vagy esetleg több? E kérdésben nem is foglalunk állást, sőt az egyes kutatók nézeteinek eltéréseit és megokolásait sem részletezhetjük; ez a további részletkutatás feladata. Ehelyett megpróbáljuk táblázatosan és szemléltetően összefoglalni a genfi zsoltárok eredetkutatásának eddigi ismert végső eredményeit. Táblázatunkban mindig a legvégső eredményekre leszünk tekintetel, megjegyezvén, hogy *Árokháty*

Bélának a dallamokra vonatkozó származási adatai, amelyekre kivált az évszámok és a megjelenési hely tekintetében az énekeskönyvi közlésben támaszkodtunk, itt-ott kérdésesnek, vagy módosítandóknak látszanak. Ennek okát egyrészt abban látjuk, hogy ő adataiban *Douen* és *Expert* megállapításaira támaszkodik, azonkívül (pl. a Lyonból származtatott dallamok esetében) sokszor a legújabb adatnál későbbi megjelenési helyet és évet vesz figyelembe. Ezenkívül a 74. zsoltárdallamot jóval korábbról (1542) származtatja, mint a legújabb adatok mutatják.

Táblázatunkat *Monastier-Schroeder*nek az *Expert*-kiadású zsoltárnak a lausannei theologiai fakultás könyvtárában lévő példányába bejegyzett kéziratos feljegyzései (közli P. A. *Gaillard*, id. m. 89. l.) alapján, de *Terry*, *Doumergue*, *Hasper* és *Árokháty* figyelembevételével is úgy állítottuk össze, hogy abból a tisztázott eredetű zsoltárok származása és a tisztázatlanok függő volta egyaránt kitűnjék. A további kutatás feladata lesz a zsoltárdallamok származásának még függő kérdéseit, ha ez egyáltalán lehetséges, végső megoldásra juttatni.

A táblázatban előforduló *rövidítések* magyarázata a következő:

39 = Strasbourg, 1539.
42 = Genf, 1542.
44 = Genf, 1544.
51 = Genf, 1551.
62 = Genf, 1562. (első teljes kiadás).
(Zárójelben: 47, 49, 58, = lyoni kiadások).
M = Marot.
B = Béza.
BL = Bourgeois.
MU = de la Mule (csak Monastier-Schroeder szerint).
DA = Dagues, ill. az ismeretlen Péter mester.
GR = Greiter.
PsR = (csak Monastier-Schroedernél): Pseudo-Romain.
ÁB = (zárójelben): *Árokháty* eltérő adata.
* = másik zsoltár dallamával jelent meg.
BL-DA, vagy DA-DA = (a meglévő dallamokra alkalmazott szövegek rovatában): az első betűpár azt jelöli, akinek dallamára az illető szöveget alkalmazták, a (kötőjel utáni) második betűpár pedig az alkalmazót.

II. A ZSOLTÁRVERSEK ÉS DALLAMOK SZÁRMAZÁSI TÁBLÁZATA.

Sor-szám:	Szöveg-író:	Keletk. év:	Meg-jelent:	Átdolg. éve:	Szerző:	Alkal-mazta:	ÁB. eltér:	Meg-jegyzés:
1.	M	-1536	39	42	BL?	BL	—	—
2.	M	-1536	39	42	BL?	BL	—	—
3.	M	-1536	39*	42	BL	—	(51)	* Dall. más
4.	M	-1536	42	—	BL	—	—	—
5.	M	-1536	42	—	BL	—	—	—
6.	M	1533	42	—	BL	—	—	—
7.	M	-1536	42	—	BL	—	(51)	—
8.	M	-1536	42	—	BL	—	—	—
9.	M	-1536	42	—	BL	—	—	—
10.	M	-1536	42	—	BL	—	(51)	—
11.	M	-1536	42	—	BL	—	(51)	—
12.	M	-1536	42	—	BL	—	(51)	—
13.	M	-1536	42	—	BL	—	(49)	—
14.	M	-1536	42	—	BL	—	(49)	—
15.	M	-1536	39	42	BL?	BL	—	—
16.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
17.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
18.	M	-1543	44	—	BL	—	(51)	—
19.	M	-1536	39*	42	BL	—	—	* Dall. más
20.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
21.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
22.	M	-1536	42	—	BL	—	(49)	—
23.	M	1543	44	—	BL	—	(49)	—
24.	M	-1536	42	—	BL	—	—	—
25.	M	1543	44*	—	BL	—	(58)	*Dall. és sz. 39 más
26.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
27.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
28.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
29.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
30.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
31.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
32.	M	-1536	39*	42	BL	—	(49)	* Dall. más
33.	M	1543	44	—	BL	—	(47)	—
34.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
35.	B	1551	51	—	BL	—	—	—

Sor-szám:	Szöveg-író:	Keletk. év:	Meg-jelent:	Átdolg. éve:	Szerző:	Alkal-mazta:	ÁB. eltér:	Meg-jegyzés:
36.	M	1543	44*	—	GR	—	—	* Szöv. 39 más
37.	M	-1536	42	—	BL	—	(58)	—
38.	M	-1536	42	—	BL	—	(49)	—
39.	B	1551	51	—	BL	—	(62)	—
40.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
41.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
42.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
43.	M	1543	44	—	BL	—	(49)	—
44.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
45.	M	1543	44	—	BL	—	(49)	—
46.	M	1543	44*	—	BL	—	(51)	* 39. szöv.-dall. más
47.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
48.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
49.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
50.	M	1543	44	—	BL	—	(49)	—
51.	M	-1536	39*	42	BL	—	(58)	* 39. dall. más
52.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
53.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 14.
54.	B	-1562	62	—	DA	—	(42)	—
55.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
56.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
57.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
58.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
59.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
60.	B	1551	51	—	BL	—	(62)	ÁB: dall. DA
61.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
62.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 24.
63.	B	*-1562	62	—	—	BL-MU	—	Dall.: 17.
64.	B	*-1562	62	—	—	BL-MU	—	Dall.: 5.
65.	B	*-1562	62	—	—	BL-MU	—	Dall.: 72.
66.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 118.
67.	B	*-1562	62	—	—	BL-MU	—	Dall.: 33.
68.	B	*-1562	62	—	—	GR- ?	—	Dall.: 36.
69.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 51.
70.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 17.
71.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 31.
72.	M	1543	44	—	BL	—	(47)	— (65!)
73.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
74.	B	-1562	62	—	DA	—	(42)	—
75.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
76.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 30.
77.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	(47)	— (86!)
78.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	— (90!)
79.	M	1543	44	—	BL	—	(62)	—
80.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
81.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
82.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 46.
83.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—

Sor-szám:	Szöveg-író:	Keletk. év:	Meg-jelent:	Átdolg. éve:	Szerző:	Alkal-mazta:	ÁB. eltér:	Meg-jegyzés:
84.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
85.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
86.	M	1543	44	—	BL	—	(47)	—
87.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
88.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
89.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
90.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
91.	M	1543	44	—	BL*	BL	(49)	39. szöv. más, dall. GR?
92.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
93.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
94.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
95.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 24.
96.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
97.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
98.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 118.
99.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
100.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	— (131!)
101.	M	1543	44	—	BL	—	—	—
102.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
103.	M	-1536	39	42	?	BL	—	—
104.	M	-1536	42	—	BL	—	(49)	—
105.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
106.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
107.	M	1543	44	—	BL	—	(51 LY)	—
108.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 60.
109.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 28.
110.	M	1543	44	—	BL	—	(58)	—
111.	B	*-1562	62	—	—	BL-MU	—	Dall.: 24.
112.	B	-1562	62	—	DA	—	(62)	—
113.	M	-1536	39*	42	BL	—	—	* 39. dall. más
114.	M	-1536	39*	42	BL	—	—	* 39. eltérő
115.	M	-1536	39*	42	BL	—	(58)	* 39. dall. nincs
116.	B	*-1562	62	—	—	DA-DA	—	dall. 74.
117.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	— (127!)
118.	M	1543	44	—	BL	—	(58)	(66!)
119.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
120.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
121.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
122.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
123.	B	1551	51	—	BL	—	(62)	—
124.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
125.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
126.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
127.	B	1551	51	—	BL	—	—	— (117!)
128.	M	1543	44	—	BL	—	(49)	—
129.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
130.	M	-1536	39*	42	?	BL	—	* 39. dall. eltér

Sor-szám:	Szöveg-író:	Keletk. év:	Meg-jelent:	Átdolg. éve:	Szerző:	Alkal-mazta:	ÁB. eltér:	Meg-jegyzés:
131.	B	1551	51	—	BL	—	—	— (100!)
132.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
133.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
134.	B	1551	51	—	BL	—	—	—
135.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
136.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
137.	M	-1536	39*	42	?	BL	—	* 39. dall. alig tér el
138.	M	1543	44*	—	BL	—	(49)	* 39. szöv.-dall. más
139.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 30.
140.	B	-1562	62	—	PsR	—	(49)	—
141.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
142.	B	*-1562	62	—	—	BL-DA	—	Dall.: 131.
143.	M	-1536	39*	42	?	BL	—	* 39. dall. kevés elt.
144.	B	-1551	51?	—	—	BL-DA	—	— (v. ö. 18!)
145.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
146.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
147.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
148.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
149.	B	-1562	62	—	DA	—	—	—
150.	B	-1562	62	—	DA	—	—	

Amint e táblázatból is kitűnik, a zsoltár*szövegek* szerzőségének kérdései mind a két költő személyi részesedését, mind az egyes kiadások anyagában mutatkozó időrendet illetően tisztázottak, a *dallamok* kérdése azonban — nem is szólva azoknak távolabbi eredetéről — még a szerzők és átdolgozók személyét tekintve is, még ma is meglehetős számú bizonytalan pontot tartalmaz. Ezekben a vitás kérdésekben végleges állást nem foglalhatunk, ellenben figyelemmel kell kísérnünk a zsoltárdallamok történeti kutatásának bizonyára ezután is jelentkező eredményeit. A fenti táblázat arra lehet alkalmas, hogy az érdeklődő általános betekintést nyerjen a kérdésnek *Gaillard* könyve (1948) figyelembevételével mutatkozó jelenlegi állapotába, a további tanulmányra vállalkozó pedig a könyvünk más helyén feltüntetett irodalom segítségével belemélyedhessen a zsoltárdallam-probléma részletekbe menő tanulmányozásába is.

III. A DÍCSÉRETEK SZÁRMAZÁSI ADATAI.

A 151—512. számú énekeket e cím alatt csak gyakorlati szempontból foglaljuk össze a megszokott „dícséret" elnevezéssel. Az alább következő sorszám szerinti felsorolásban igyekeztünk feltüntetni mindazokat az adatokat, amelyekhez eddig hozzáfértünk. Egy ilyen adattár sohasem lehet teljes, mert akkor minden körülményre, minden előfordulásra és módosulásra ki kellene terjednie, ami egyes énekek esetében ívekre terjedő tanulmányig szélesednék ki; végleges pedig azért nem, mert új adatok mindig bukkanhatnak fel, nem is szólva a legrégibb, kivált pedig a régi magyar réteg sokhelyt teljes homályba vesző, de legfelderítettebb részein is hézagos ismeretéről.

Nagyon tanulságos lett volna még egyes énekekhez fűződő egyháztörténeti emlékek, építő történetek felsorolása is; ezeknek az összegyüjtése folyamatban is van, de közlésük könyvünk kereteit nagyon kitágította volna, hiszen csupán ilyen tartalommal egy külön könyvet lehetne megtölteni.

Az énekek szövegére és dallamára vonatkozó adatokat együtt adjuk ugyanazon sorszám alatt. Rövidség okáért a szövegben különböző rövidítéseket alkalmazunk; azoknak értelmét az alábbiakban közöljük:

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

A) *Az összekötő szövegben:*

ád., átd.	átdolgozás	lev.	levél (első- és hátsó oldal egynek véve)
Bp.	Budapest		
dall.	dallam	megj.	megjelent
er., ered.	eredeti, eredetű	pr.	próba
Ev., ev.	evangélikus	skk.	és következő (lapok)

ékv.	énekeskönyv	sz.	szám, század
én.	ének	szer.	szerint
ford.	fordítás, fordító	szöv.	szöveg
függ.	függelék	v.	vagy
ismtl.	ismeretlen	vált.	változat
jegyz.	jegyzet(ek)	vfő	versfő(k)
k.	kötet	v. ö.	vesd össze
l.	lap (oldal), v. lásd	vsz.	verszak(ok)

B) *Énekeskönyvek címeiben:*

BÁR. *Bártfai* énekeskönyv, 1593. (RMK. 267. sz.)

BC. *Batthyány*-kódex, kéziratos graduál, XVI. sz. közepe. (SzTA 12. sz.) Teljes szövege kiadva a Nyelvemléktár XIV. kötetében, Bp. 1890.

BORN. *Bornemisza* Péter énekeskönyve, Detrekő 1582.

CC. *Cantus Catholici,* évszámmal. 1651 (Kisdi Benedeknek ajánlva): RMK. 856. sz., — 1674 (Kassa, Szegedi Ferenc Lénárd kiadása): RMK. 1159. sz., — 1703 és későbbiek: „ex editione Szelepcseniana".

CsC. *Csurgói* kódex, kéziratos, 1630—39 körül. (SzTA 34. sz.)

D. (évszámmal) a *Debrecen*ben 1569—1791 között megjelent templomi és halottas énekeskönyvek.

DEV. *Dunántúli evangélikus* ékv, 1911 óta.

ÉTM. *„Éneklésben tanító Mester"* — *Losontzi* István katekizmusi gyüjteménye, Pozsony, 1754.

HG. *Huszár Gál* két részből álló ékve, Komjáti, 1574. (RMK.-ban nincs, HG. ott 40. és 332. sz. a. felvett ékveiből egy példány sem maradt fenn. — L. RMKT. VIII. 435—40. l. jegyz.)

HALL. *Hallelujah* énekeskönyv, IV. kiad. Bp. 1944.

HOZS. *Hozsánna* énekeskönyv, Bp. 1901., III. kiad. 1908.

IÉ. *Istenes Énekek* — régi magyar énekek gyüjteménye, Győr, 1945.

JUG. *Jugoszláviai* (délvidéki) református ékv., Subotica, 1939.

Kv. (évszámmal) — kolozsvári énekeskönyvek.

L. (évszámmal) — Lőcsén megjelent ékvek.

OPP. a Szenczi *Molnár* Albert gondozásában 1612-ben *Oppenheim*-ben megjelent bibliakiadásnak az egybekötött genfi zsoltárok után álló ének-függeléke. (RMK. 434. sz.)

ÖG. *Öreg Graduál,* Gyulafehérvár, 1636. (RMK. 658. sz.)

PsU. *„Psalterium Ungaricum"*, Herborn, 1607. (RMK. 407. sz.)

R. *Régi* ékv., előszava 1806-ban kelt, de csak 1813-ban jelent meg D.-ben. Érvényben volt az 1877-es revízióval 1921-ig.

RC. *Ráday-kódex,* kéziratos, XVII. sz. eleje. (SzTA. 143. sz.)

SzH. *Szentek Hegedűje* — Kolozsvár, 1762. óta.

SzVU. *Szent vagy, Uram* — r. kath. ékv., Bp. 1931 óta.

U. *Újabb,* 1921-ben megjelent ékv.

UZMK. *Új Zengedező Mennyei Kar,* ev. pietista gyüjtemény, 1743.

VÁR. *Váradi* ékv., 1566. (RMK.-ban nincs említve.)

ZMK. *Ács* (Áachs) Mihály „Zengedező Mennyei Kar" c. ékve, Lőcse, 1696. (RMK. 1489.)

C) *Szakirodalmi címekben:*

BAL. *Balassa* Bálint minden munkái. — Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta *Dézsi* Lajos, I—II. k. Bp. 1923.

ÉK. *„Éneklő Kar...“* — Az 1806. évi új énekek szerzőinek és az átdolgozóknak életrajzai. Kiadta *Kálmán* Farkas, Bp 1880.

ÉM. *Szügyi József:* A magyar ref. énekeskönyv multja Debrecen, 1910.

HOF. *Szabolcsi* Bence: A XVI. század magyar históriás zenéje, a *Hofgreff*-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával. Bp. 1931.

HCBC. *Horváth* Cyrill: A Batthyány-codexről. IK. 1905. 129, 257, 388. skk. l.

IK. *Irodalomtörténeti Közlemények.*

MÁT. *Mátray* Gábor: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI—XVII. századból. — Pest, 1859.

METR. *Szabolcsi* Bence: Adalékok a régi magyar „metrikus“ énekek történetéhez. IK. 1928. 101—114. l.

MKSz. *Magyar Könyvszemle.*

MZK. *Szabolcsi* Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve, Bp. 1947.

PrEIL. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.*

PrSz *Protestáns Szemle.*

RMK. *„Régi Magyar Könyvtár“* I. kötet. — Írta *Szabó* Károly, Bp. 1879. — Az 1531—1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.

RMKT. I-VIII. *„Régi Magyar Költők Tára“* — kiadta a Magyar Tudományos Akadémia. — Az I—VII. kötetek 1877—1912. között jelentek meg *Szilády* Áron szerkesztésében. A VII. kötet jegyzeteit (1926) és a VIII. kötetet (1930) *Dézsi* Lajos tette közzé. Megj. Bp.

II. RMKT. I. A *RMKT.* I. kötetének 1921. évi új kiadása, *Horváth* Cyrill szerkesztésében és jegyzeteivel. — Megj. Bp.

SzTA. *Szabó* T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században. Zilah, 1934.

ThSz. *Theologiai Szemle.*

TIN. *Szabolcsi* Bence: Tinódi zenéje. A Tinódi-dallamok hasonmásával és átirataival. Bp. 1929.

ZsIM. *Zsoltároskönyvünk az Ige mérlegén.* — A Kálvin János Társaság kiadása. Bp. 1941.

(A felhasznált és tanulmányozásra ajánlott magyar és idegennyelvű irodalom teljes jegyzékét lásd *„Irodalom“* cím alatt az egyes fejezetek végén.)

151. URAM ISTEN, SIESS — HG — Ref. ékvben ÖG óta 1921 előttig, mint vasárnap reggeli Adiutorium, vagy Invocatio (segítségül hívó ének). — Jug. 1. sz.

Dall.: ÖG után, kevéssé igazítva. Jug. szerint.

152. SZENT ISTEN, NOHA NÉKED — írta *Földvári* József, megj. R. — Szövegét a magyarországi német reformátusok számára „Heilger Gott. du wohnest zwar" kezdettel *Schilling* András volt soltvadkerti lelkész fordította le. Sokáig azt hitték, hogy ez a német fordítás az eredeti. Lefordították szlovák és szerb nyelvre is. *(Kálmán* F.: PrEIL 1879., ÉK. 22. lap.) — U,, Jug 2. sz.

Dall.: eredetileg *„Ez esztendőt megáldjad"* szövegéhez készült, a BC-beli XVI. századi versalakhoz; itteni formájában D. 1774-et követi.

153. Ó MELY BOLDOG EMBER AZ — írta *Lengyel* József, megj. R. — Itt kevés szöveg-igazítással. — U, Jug. 3. sz.

Dall.: 152. dícséret.

154. ÚR JÉZUS, MELY IGEN DRÁGA — írta *Lengyel* József, megj. R.— U, Jug. 4. sz.

Dall.: 370. dícséret.

155. Ó ÚR ISTEN, LÉGY KÖZÖTTÜNK — írta *Földvári* József, megj. R. — U, Jug. 5. sz.

Dall.: 84. zsoltár.

156. ÚR ISTEN, MI SOK SZÜKSÉGET — írta *Lengyel* József, megj. R. U. 12. Jug. 8. sz.

Dall.: 25. zsoltár.

157. KÖNYÖRÜLJ RAJTUNK ÚR ISTEN — BC bőjti antifonái között sorrendben a negyedik. Ref. ékvben ÖG óta 1921 előttig, mint köznapi reggeli invokáció. — Jug. 7. sz.

Dall.: egykorúból egyszerűsítve, Jug. szerint.

158. HA TE MEG NEM TARTASZ — BC közönséges antifonái között sorrendben a tizenegyedik. Ref. ékvben 1921 előttig. Latin eredeijének kezdete: „Nisi tu Domine servabis nos" (PrSz. 1892., 347. lap). — Jug. 11. sz.

Dall.: D. 1774. szerint, csekély igazítással.

159. ATYA, FIÚ, SZENTLÉLEK — A kendilónai református templom felavatására készült ének első versszaka, végén kevés igazítással. Szerzője ismeretlen, keletkezési ideje: 1727. Eredetije:: egyleveles nyomtatvány, a kolozsvári ref. kollégium könyvtára „Egyházi nyomtatványok" című mappájában, folio lapon.

Dall.: Egykorú, eredeti. (Lásd. MZK Példatár, 35—36. lap.)

160. MINDEN TEREMTETT ÁLLATOK — *Maróthi* harmoniás zsoltárának 1774. évi posthumus kiadásában (384—5. l.) találjuk először ezzel az egy versszaknyi szöveggel. Eredetije *Gerhardt* Pál „Nun danket all und bringet Ehr" kezdetű énekének első verse. — Jug. 16. sz.

Dall.: J. *Crüger „Nun* danket all und bringet Ehr." Keletkezési ideje tekintetében a német források is eltérőek; 1647—1656 közötti időben készült.

161. SIESS KERESZTYÉN — *Tinódi* Sebestyén „Dávid királ mint az nagy Goliattal meg viut" c. bibliai históriás énekének hat verse kevés igazítással. Az 1549-ben keletkezett ének teljes alakjában száz versszakra terjed; elejének versfőiből SEBASTIANVS LITERATVS DE TIINODLVTINIS... olvasható ki. — Jug. 292. sz.

Az első vers második sorát („ó törvényből hadakozni tanulni") a prozódia miatt igazítottuk; hasonló kis igazítások vannak még egy-két helyen.

Dall.: TIN. 15. sz., a sapphikus schémának megfelelő ritmusigazítással. Ez a dallam MÁT téves értelmezése nyomán („Házadba jöttünk" szöveggel) már HOZS-ban (74. sz.) is megvan; JUG ugyancsak ezt a (dúr) értelmezést használja. — Variánsa a 337. dícséret dallama.

162. ÍM BÉJÖTTÜNK NAGY ÖRÖMBEN — Eredeti alakjában: „Elbémégyünk nagy örömben" volt 1590-től 1806-ig, amikor 4. versét el is hagyták, mert eredetileg első három verse a templomba menés előttre szólt. — A ritmus miatt kevés igazítással. — U. 7. Jug. 161. sz.

Dall.: 1774 előtti egyetlen ismert variánsa Kv. 1744-ben, de már csak azért is egykorúnak kell lennie a szöveggel, mert erre a versalakra már 1569-ből találunk egy XLII. zsoltár-parafrázist „Mint kéuankozic az Szaruas" kezdettel. Az első sorban előforduló kis harmadot Erdélyben felemelték.

163. ÖRVEND MI SZÍVÜNK — A CXXII. zsoltár alapján készült éneket *Szegedi* Gergelyének tartják, bár először HG. II., ill. BORN-ban jelent meg. (RMKT. VI. 375 lap.) Azóta minden énekeskönyvben benne van. Kezdőszavát a dallam hangsúlyos és hosszú kezdőhangja miatt kellett módosítani. — U. 8. Jug. 162. sz.

Dall.: egykorú, itt D. 1774 szerint, de Jug. csekély igazításával.

164. KEGYES JÉZUS, ITT VAGYUNK — „Liebster Jesu, wir sind hier" kezdetű, *Clausnitzer* Tóbiástól származó német eredeti után, az UZMK (217. sz.) magyar szövegének figyelembevételével. — Lásd JUG. 273. sz.

Dall.: „Liebster Jesu, wir sind hier"; néhány, a magyar szöveget zavaró pontozás elhagyásával, a közismert és egyértelmű német alak szerint.

165. ITT VAN ISTEN KÖZTÜNK — Tersteegen „Gott ist gegenwärtig" kezdetű világszerte ismert és szeretett énekének magyar tolmácsolása. (Korábbi fordítás: HALL. 84. sz.)

Dall.: mindig és mindenütt ezzel a szöveggel társul, de eredetileg *Neander* Joachim „Wunderbarer König"-jéhez készült és először Brémában, 1680-ban, tehát Neander halálának évében jelent meg. Van olyan vélemény, amely szerint a dallam Neander szerzeménye.

166. URUNK JÉZUS FORDULJ HOZZÁNK — „Herr Jesu Christ, dich zu uns wend" névtelen író 1648-ban megjelent német éneke után UZMK 221 és DEV 291 egybevetésével és kevés igazítással.

Dall.: „Herr Jesu Christ", ismeretlen szerzőtől. Első megjelenési helye egyes források szerint Redwitz 1643, mások szerint Görlitz 1648.

167. JŐJJ, MONDJUNK HÁLASZÓT — „Nun danket alle Gott", *Rinckart* Márton világszerte ismert és kedvelt szép éneke. Nálunk az evangélikusok „Jer, dícsérjük Istent" szöveggel énekelték, ugyanígy van JUG-ban (201. sz.) is. Mostani szövege egészen új fordítás.

Dall.: „Nun danket alle Gott", Crüger Jánostól, 1647- vagy 1648-ból származik. Utolsó sorában a magyarországi ev. változattól eltérve, az eredetihez tér vissza.

168. Ó ATYA ISTEN, IRGALMAS NAGY ÚR — „Father, again in Jesus' name we meet" kezdetű eredetije elterjedt és kedvelt kezdő ének az angolnyelvű keresztyéneknél. Szerzője *Whitmore* L. Erzsébet, Magyar ékvben eddig még nem fordult elő.

Dall.: „St. Agnes", más szövegekkel is kapcsolatban áll. Langran

ezt a dallamot eredetileg az „Abide with me“ kezdetű esti énekhez (511. dícséret) szerzette.

169. ÚR ISTEN, TÉGED — írta *Lengyel* József. Megj. R. — U. 16. Jug. 12. sz.

Dall.: 81. zsoltár.

170. JŐVEL, Ó ÁLDOTT SZENTLÉLEK — írta *Földvári* József, megj. R. — U, 17. Jug. 13. sz,

Dall.: 210. dícséret.

171. MEGÁLL AZ ISTENNEK IGÉJE — *Luther* „Ein feste Burg“-jának *Skaricza* Mátétól származó legrégibb magyar fordításából a negyedik vers első fele, amint már a váradi ékvben (1566) is benne volt és a Szegedi Gergelyről elnevezett 1569-es debreceniben (36. l.) szószerint így olvasható. Mint részlet, ugyanígy volt benne ékveinkben 1806-ig, akkor kimaradt és az 1921. évi 236. dícséretben erős átdolgozást szenvedett, de ez az alak külön énekként 32. sz. a. bekerült, mégpedig változatlan szöveggel, de „új ének“-ként. — Jug. 20. sz.

Dall.: Ismeretlen eredetű; megpróbáltuk mozgékonyabb ritmikus köntösbe öltöztetni.

172. SZŰKÖLKÖDÜNK NAGY MÉRTÉKBEN — már 1785-ben megjelent Nagyenyeden, de csak a kolozsvári 1837. évi ékv-vel vált Erdélyben általánosan kedveltté. Onnét vette át U. (31. sz.) és JUG. (17. sz.) is.

Dall: Szerzője ismeretlen. Először külön betétlapon található kóta nélkül, mint „Innep napokon Könyörgés és Prédikátzió között *fúvandó* Ének“, majd ugyancsak betétlap formájában a kolozsvári ref. kollégium betűivel (Guttman János) 1811-ben készült nagyobb alakú énekeskönyv egy példányában, de immár (hajlítások nélküli) dallammal.

173. NEM VAGYUNK MI MAGUNKÉI — ismeretlen költő igen szép szövege Kv. 1837-ből. — U. 10. sz. (Jug, bizonyára dallama miatt hagyta el).

Dall.: 42. zsoltár. — (Sikerületlen saját dallamát, amely az ének méltó megkedvelését akadályozta, elhagytuk.)

174. ATYA, FIÚ, SZENTLÉLEK — KÉSZÍTS! — D. 1736-ban már megvan, D. 1778-ban a 38. és 39. sz. himnuszok között áll külön sorszám nélkül, hangjegyekkel Erdélyben 1776 óta ismert. U. is (30 sz.) „erdélyi“ énekként vette fel.

Dall.: Ismeretlen eredetű, D. 1778-ból.

175. GYŰJTSÜNK OLY KINCSET — *Juhász* András „Ó felséges Úr, kinek birodalmad“ kezdetű énekének (R. 208. sz.) 5. verse. Jug. 14, sz,

Dall.: 144. zsoltár. (Énekelhető a 32. vagy 45. zsoltárra is.)

176, SZENT, SZENT, SZENT A SEREGEKNÉK URA — Ézs. 6:3 (görögösen: Trishagion, latinosan: Tersanctus) szerinti óegyházi ének változata, a magyar bibliai szöveggel.

Dall.: Középkori eredetű, abban a módosulásban, ahogy az külföldi — leginkább evangélikus — liturgiákban használatos.

177. URUNK, IRGALMAZZ NÉKÜNK — Az óegyházi liturgia „Kyrie eleison“-ja. Magyar református énekeskönyvekben eddig nem fordult elő, de különböző dallamokkal meg lehet találni úgyszólván minden külföldi testvéregyházban.

Dall.: középkori eredetű, abban az alakban, ahogyan több külföldi evangélikus egyházban használatos

178. DICSŐSÉG AZ ATYÁNAK — talán a legősibb keresztyén énekforma, a „Gloria Patri", minden külföldi evangéliumi egyházban és énekeskönyvben megtalálható. Magyarul eddig nem énekeltük.

Dall.: gregorián eredetű. Az egyik-másik külföldi alaktól való tagolásbeli eltérést a magyar prózai szöveg hangsúlyozása teszi elkerülhetetlenné.

179. A BŰNBŐL HOZZÁD SIETEK — DEV és JUG *Melanchton*tól származtatja. Német eredetijét ma használatos énekeskönyvekben nem sikerült megtalálnunk. — Jug. 19. sz.

Dall.: 166. dícséret.

180. A TÖREDELMES SZIVET — régebbi, ismert alakja: „Uram, a töredelmes" kezdetű, írta *Lengyel* József, de maga a R-ben megismert és azóta kedvelt formája már *Benedek* Mihály átdolgozásának eredménye. — A jelen igazítást a felütéses dallam teszi szükségessé, mert azt a régi szöveggel jó hangsúlyozással lehetetlen volna énekelni. A dallam már — szöveg nélkül — 2. sz. a. D. 1778. 484. lapján, a szöveg először R.-ben jelent meg vele együtt, mint a 4. sz. köznap reggeli invokáció. — U. 18. JUG 10. sz.

Dall.: 341. dícséret.

181. JER, ÁLDOTT VENDÉG — írta *Lukács* István; a „Szent Isten megáll, amit te mondasz" kezdetű adventi ének (R. 53, U. 74. sz.) negyedik verse. Így, magában JUG 21. sz., mint karácsonyi kezdőének.

Dall.: 39. zsoltár.

182. KARÁCSONY ÜNNEPÉBEN — BC. 159. lapján található, másutt nem fordul elő. Ennek oka talán az ének végének szótaghiánya („legien öröc boldogsag az mi kiralunknac"), amin most segítettünk. Így a BC egyforma méretű ünnepi invokációi közül nem hiányzik többé a karácsonyi.

Dall.: 152. dícséret.

183. ISTENNEK BÁRÁNYA — középkori liturgikus énekből származó egyszerűsített „Agnus Dei". *Luther* már 1523-ban használatba vette, a német és francianyelvű reformátusok is. Magyar ékvben eddig nem fordult elő.

Dall.: „Christe, du Lamm Gottes", Wittenberg, 1523., középkori alakból.

184. KRISZTUS, ÁRTATLAN BÁRÁNY — „O Lamm Gottes, unschuldig" kezdetű, ismeretlen szerzőtől származó, Rostockban 1531-ben megjelent énekből.

Dall.: „O Lamm Gottes, unschuldig", először Erfurtban, 1542-ben jelent meg. Szerzője ismeretlen, több változata közül a legtöbb német énekeskönyvben ezt találjuk. Háromszor szokták elénekelni, mindig más szövegű zárósorral; mi csak egystrófásan vettük fel. A magyarországi ev. énekeskönyvbeli változata ettől az alaktól több helyen nagyobb mértékben eltér. Német ékvekben ez az általános alakja.

185. KRISZTUS FELTÁMADOTT — német húsvéti népének a XIII. század elejéről, vagy talán a XII. század végéről. Szövege: „Christ ist erstanden" az idők folyamán kevés változáson ment keresztül. A reformáció előtti századok egyik leghatalmasabb és maig legkedveltebb éneke, jóformán minden protestáns, sőt katolikus énekeskönyvben is benne van. Refrénjének eredeti alakja: „Kyrieleis". — Eddigi magyar változatai (Hozs., Hall. 113. sz.) nem tudtak népszerűvé válni; jelenlegi alakja JUG. 275. szerint, kevés javítással.

Dall.: „Christ ist erstanden" eredeti alakjában, de az „örvendezzünk" kezdetű sorok előtti súlytalan Auftakt („*des* solln wir alle") elhagyásával és az újabb alakokban felemelt vezérhangok *(Alleluja)* diatonikus helyreállításával.

186. E HÚSVÉT ÜNNEPÉBEN — DÍCSÉRJÜK — húsvéti invokáció a BC-ből. R. 29. sz. — A későbbiekből — Jug.-ból is — kimaradt.
Dall.: 152. dícséret.

187. E HÚSVÉT ÜNNEPÉBEN — ÖRVENDJÜNK — írta *Budai* Ézsaiás, megj. R. 27. sz. — U. 23, JUG. 23. sz.
Dall.: 152. dícséret.

188. E PÜNKÖSD ÜNNEPÉBEN — DÍCSÉRJÜK — pünkösdi invokáció a BC-ből. Minden ékvünkben szerepelt. — U. 27, Jug. 25. sz
Dall.: 152. dícséret.

189. E PÜNKÖSD ÜNNEPÉBEN — ZENG NYELVÜNK — írta valószínűen *Lengyel* József, bár van olyan nézet is, hogy *Földvári* József írta. Megj. R. 47. sz. — U, Jug. 26. sz.
Dall.: 152. dícséret.

190. EZ ESZTENDŐT MEGÁLDJAD — a BC újévi invokációja. Azóta minden ékvben ott találjuk. — U. 21, JUG. 27. sz.
Dall.: 152. dícséret. (Eredetileg a dallamot ez az újévi szöveg hordozta.)

191. EZ ESZTENDŐT ÁLDÁSSAL — írta *Budai* Ézsaiás. R. 6, Jug. 28. sz.
Dall.: 152. dícséret.

192. ADJ BÉKESSÉGET, ÚR ISTEN — egy „Da pacem Domine" kezdetű vlsz. VII. századi latin antifonából írta 1531-ben *Luther* Márton. Német szövege: „Verleih uns Frieden gnädiglich". — Magyarul már *Szegedi* Gergely ékve 143. lapján ott láthatjuk, mint az „Atya Isten, tarts meg minket" kezdetű ének (lásd: 233. dícséret!) egy sorral megtoldott hetedik versszakát. Ettől csak a XVIII. századi dallamos kiadásokban válik külön. A XIX. század elején elmarad, de Erdélyben meghagyták, itt azonban dallama már 1837-ben erősen módosul, az 1923. éviben pedig egészen új, másunnét nem ismert dallamalakot kapott.
Dall.: a *Luther*-kiadáséra támaszkodik, de már önálló dallamnak tekinthető változat. Ennek a dallamformának igen kiterjedt középkori és reformátori rokonsága van (v. ö. a 302. dícséret igen régi dallamával is). Magyar változatai közül Kv. 1744 adja a leghasználhatóbb ritmikus formát; ezt csak helyenként módosítottuk a legrégibb magyar alakjában adott szöveg hangsúlyának kedvéért.

193. Az ÚR JÉZUS KRISZTUSNAK KEGYELME — a II. Kor. 13:13-ban foglalt apostoli áldás énekbefoglalása.
Dall.: 286. dícséret.

194. TARTSD MEG E GYÜLEKEZETNEK — *Böszörményi* Pál „Uram, áldjuk szent nevedet" kezdetű konfirmációi énekének (R. 234. sz.) ötödik verse. U. 36, Jug. 301/4. sz.
Dall.: 68. zsoltár.

195. ÁLDJUK ISTENT VÉGÉVEL — UZMK 222. sz. kissé igazítva. Az ének felvételét főként az elhagyott „E múlandó világban" kezdetű szöveggel ismert szép dallam megtartása indokolta.
Dall.: „Herr, wie lange willst du doch", *Crüger* János szerzeménye 1653-ból. Gyülekezeteink általában szeretik, sőt magyar eredetűnek is gondolják.

196. MONDJATOK DÍCSÉRETET — Bártfán, 1593-ban már megjelent, de *Szügyi* J. szerint már D. 1592-ben is előfordul. Később mindenütt szerepel; U. 211, Jug. 164. sz. Címe D. 1592-ben: „Invocatio ad laudandum Deum" 1593-ban pedig: „Cantio post contionem".

Dall.: BORN. („Gyakran nekünk kellene" szövegnél) szerint „Virgo Dei genitrix" kezdetű latin énekből ered. U. ezt adja sajtóhibával D. 1569 is. Itteni alakja D. 1774-et követi. Erdélyi változatai több eltérést mutatnak; Jug. adata hibás, mert nem az 1776-os KV-alakot közli, hanem a debrecenit, az 1. sor 4. hang eltérésével.

197. HÁLAADÁSUNKBAN RÓLAD EMLÉKEZÜNK — *Sztárai* Mihály éneke. Megj. már Váradon, 1566-ban; a szerző nevét BORN jelölte meg. (L. RMKT. V 348., lap). — 1806 után kimaradt az ékvből.

Dall.: 380. dícséret.

198. TI KERESZTYÉNEK, DÍCSÉRJÉTEK ISTENT — ismeretlen eredetű. a CXXXIV. zsoltárból képezett ének. Első két verse inkább kezdő — a harmadik záróéneknek való. Megj. BORN-ban, 1806 után kimaradt. A szövegen a ritmus kedvéért keveset igazítottunk.

Dall.: 391. dícséret.

199. ADJUNK HÁLÁKAT AZ ATYA ISTENNEK — XVII. századi ének, származása még felderítésre vár. E század második felétől 1806 előttig megtalálható.

Dall.: 315. dícséret.

200. Ó, MARADJ KEGYELMEDDEL — „Ach, bleib mit deiner Gnade", *Stegmann* Józsué világszerte elterjedt éneke. A magyarországi ev. liturgia záróéneke (DEV. 290. sz.), itt JUG (137. sz.) szerinti, prozódiai okokból szükséges igazításokkal. (Az alapfordítás *Payr* Sándor munkája.)

Dall.: „Christus, der ist mein Leben" (Fil. 1:21) szövegre készült, szintén nemzetközileg elterjedt. Szerzője *Vulpius* Melchior (Menyhért); először 1609-ben Erfurtban, „Ein schön geistlich Gesangbuch" c. kiadványban látott napvilágot. Nemzetközileg két fő változata ismert (lásd Kis Ékv. 92. sz.), amelyek a harmadik sorban térnek el egymástól; a magyarországi ev. dallamváltozat ezek egyikének sem felel meg.

201. URAM, KEGYES INDULATOMBAN — *Losontzi* István éneke, az ÉTM „Én lelkem, indulj fel örömmel" kezd. 1. sz. énekének 3. skk. verseiből. — JUG. 31. sz.

Dall.: 65. zsoltár.

202. FŐ BOLDOGSÁGOM TARTOM ÉN EBBEN — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály. R. 80, U. 105, Jug. 32. sz. — Kevés újabb igazítását a prozódia tette szükségessé.

Dall.: 119. zsoltár.

203. MENNYBÉLI ÚR ISTEN — ismeretlen szerző éneke BORN-ból. Felirata ott: „Edes vigaztalo enec". Más ékvekben nem fordul elő.

Dall.: 260. dícséret (vagy 3. zsoltár).

204. BOLDOGOK, AKIK LELKI SZEGÉNYEK — ismeretlen szerző „Követi vala népek soksága" kezd. énekének 4—13. verseiből. Először BORN-ban (ill. HG—II-ben), azután 1806-ig állandóan szerepel. Jug. 33. sz.

Dall.: 242. dícséret.

205. NE SZÁLLJ PERBE ÉN VELEM — Pécselyi *Király* Imre éneke az LI. zsoltár alapján. Megj. először *Balassa* Bálint „Istenes énekei"

függelékében (Dézsi-kiad. 26. sz.), egyh. ékvben később, 1654-ben. Azóta mint egyik legnépszerűbb énekünk, él tovább.. Időközi módosításait most megszüntettük és teljes alakját visszaállítottuk. *Vasáry* D. nem tartja Királyénak, de az ének élén álló I. P. C. monogramm minden valószínűség szerint őreá utal. — U. 194, JUG 34. sz.

Dall.: eredeti, minden bizonnyal egykorú. Mind a KV., mind a D. nyomtatott kiadásokban előfordul. Ritmusformáját most megpróbáltuk könnyen énekelhető alakban restaurálni.

206. ÉN ISTENEM, SOK NAGY BŰNÖM — *Rutilius* Márton „Ach Gott und Herr, wie gross und schwer" kezdetű éneke alapján készült Megj. L. 1634, azóta minden ékvben benne van. — U. 195, Jug. 35. sz, — Szövege itt újra teljes, csupán a dallamritmus-követelte kisebb igazításokkal.

Dall.: származása ismeretlen, nem azonos a német énekével. — Az új ékv. I. kiadásbeli adata (JUG-hoz hasonlóan) téves, mert ez a dallam Kv. 1751-ben nincs benne. Az erdélyiek az éneket 1777-től kezdve hozzák, az „Örülj szívem" dallamával. Forrása tehát helyesen: D. 1774.

207. SEREGEKNEK HATALMAS NAGY KIRÁLYA — a szombatos énekköltő nevét a *Sinka* Gergely értelmet adó versfők rejtik. Megj. Kv. 1777; Magyarországon U. 197. sz. (8. verse nélkül.)

Dall.: Kodály Zoltán gyűjtéséből, Perőcsényből (Hont m.) származik. (Isk. Énekgyüjtemény, II. 510. sz.) — Eddig használt, különben szép dallamát azért hagytuk el, mert szokatlan zárlatát a gyülekezetek többsége össze-vissza énekelte.

208. URAM, BŰNEINK SOKSÁGA — írta *Keresztesi* József, igazította *Benedek* Mihály. — R. 164, U. 196, JUG 36. sz. — Teljes alakja 8 versszak

Dall.: 38. zsoltár.

209. TÖKÉLETES VOLT MINDEN TEKINTETBEN — írta *Lengyel* József, megj. *Benedek* Mihály átdolgozásában R. 84. sz. — U. 108, Jug. 37, sz, — Szövegét most főleg a dallam követelményei szerint igazítottuk kevéssé.

Dall.: nálunk először mostani 432. dícséretünk szövegével kapcsolatban találjuk BORN-ban ezt az utalást: „Notaia: Felseges Isten mennynec földnec Vra etc."; ez pedig a BC-ben is szereplő sapphikus közönséges hétköznapi himnuszokra utal. Maga a melódia *Paulus Diaconus* „Ut queant laxis resonare fibris"-ének változata; metrikus alakban *Glareanus* „Dodekachordon"-jában találjuk (1548, 438. l.). Átment a német protestáns éneklésbe is. Egy időben az „Aufer immensam" (391. dícs.) szövegével is kapcsolatba került, kivált *Honterus* metrikus énekeket tartalmazó kiadványa (Brassó, 1548) nyomán. Egy változata a XVII. sz. óta „Die Nacht ist kommen" szöveggel máig szerepel a német ékvekben.

210. Ó ÁLDANDÓ SZENTHÁROMSÁG — *Ráday* Pál „Lelki hódolás"-ának XII. adajához fűzött éneke (1715). Halottas ékveinkben már a XVIII. század végétől fogva benne volt; most kiemeltük ebből a csoportból. — U. 324, JUG 319. sz.

Dall.: eredetét nem ismerjük; D. 1791. évi halottas szerint.

211. MEGHAGYTAD NÉKÜNK, ÚR ISTEN — írta *Szenczi Molnár* Albert. Megj. a „Psalterium Ungaricum" (Herborn, 1607) zsoltárfüggelékében (422. l.). Az oppenheimi Biblia énekfüggelékében nincs benne, de a későbbi zsoltárkiadásokéban igen. — R. 81, JUG 38. sz.

Dall.: 6. zsoltár,

212. ÉN NEM PERLEK — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály. R.85, U. 109, JUG 39. sz.

Dall.: 206. dícséret.

213. MINDENHATÓ ÚR ISTEN — az úrvacsorai közgyónási imádság, énekbe foglalva. BORN ilyen címmel látja el: „Bvneinkröl valo közönseges vallástettel, az vristennec előtte, mellyet akar mikoris eneklünc de fö keppen ackor szoktunc mondani: mikor az Vrnac szent Vacsoraiat ki szolgaltattyuc." Megj. Várad, 1566, 20 strófás teljes alakjában fennmaradt 1806-ig. — Mostani 16 versével JUG 41. sz.

Dall.: egykorú eredetű; igen távoli német rokona is akad, de későbbi időből (1659, lásd 1É 206. lap). Kv. 1751. hibás záróhangját helyesbíttetük.

214. SOK NYAVALYÁNKBAN ATYÁNKHOZ KIÁLTUNK — először (5. verse nélkül) BC-ben, attól fogva 1806-ig fennmaradt. Versfői STIPHANVS D-t adnak. Dallamjelzése BC-ben: „Ut queant laxis" (v. ö. 209. dics.). — *Szilády* Áron szerint (RMKT. VI. 105) lehetséges, hogy a szerző egy bizonyos *Gyulai* Istvánnal azonos, aki 1551 körül Kolozsvárt pap volt; ez esetben a BC előállása körül is jelentős szerepe lehetett. — Most másik, azonos mértékű dallamra vettük.

Dall.: 161. dícséret.

215. ELTÉVEDTEM, MINT JUH — eredeti alakjában sem *Petrőczy* Kata Szidónia verse, ahogy azt régebben gondolták. Ebben az alakban az ismeretlen eredetű, kb. XVII. századvégi ének *Payr* Sándortól eredő átdolgozása. — DEV 321. után JUG 45. sz.

Dall.: Payr S. szerint XVIII. századi pozsonyi kodexből (PrSz. 1923, 163. l.)

216. VÉGTELEN IRGALMÚ ISTEN, HOZZÁD KIÁLTOK — az VIFALVIE értelmű versfők szerint bizonyára Szilvás-Újfalvi *Anderkó* Imre írta a CXXX. zsoltárnak ezt a szép parafrázisát. Megj. OPP, később nem fordul elő.

Dall.: 240. dícséret.

217. BŰNÖSÖK HOZZÁD KIÁLTUNK — *Luther* „Aus tiefer Not schrei ich zu dir" kezdetű CXXX. zsoltárváltozatának *Skaricza* Mátétól származó, nem különösen hű, de magában igen szép tolmácsolása. Megj. már VÁR. azóta fenmaradt 1806-ig. — JUG 47. sz. (Más dallammal; l. alább.)

Dall: „Aus tiefer Not schrei ich zu dir" Wittenberg 1524. Ezt a gyönyörű és világszerte ismert dallamot nálunk nem használtuk, JUG-ban is a „Teutsch Kirchenampt Strassburg" 1525-ből származó, *Kálvin* 1539-es kis gyüjteményébe a CXIII. zsoltárhoz vett másik dallamával áll. Az itteni, wittenbergi dallam valószínű szerzője *Walter* János.

218. ÉLETÜNKNEK RENDIBEN — a „dadogó" *Notker* St. Gallenben élt bencés szerzetes († 912) volt a valószínű szerzője ennek a „Media vita" kezdetű szekvenciának, amelyikből *Luther* „Mitten wir im Leben sind" kezdetű énekének első versét fordította, megtoldva még két eredeti versszakkal. Új szövegünk megtartja a XVI. századi igen kezdetleges magyar változat néhány használható sorát, egyébként a német eredeti alapján készült. Külföldön (németül, franciául és hollandul) ma is éneklik.

Dall.: az ősi gregorián dallam Wittenbergben, 1524-ben készült egyszerűsített változata.

219. ATYA ÚR ISTEN, KÖNYÖRÜLJ RAJTAM — eredeti teljes alakjának kezdete: „Háborúsága Dávid királynak"; itt csak felét látjuk összes verseinek. A teljes alak versfői *Hartyáni* Imre nevét adják. *Balassának* volt egy ilyen nevű deákja. Az ének az LI. zsoltár szabad átköltése. — Megj. VÁR, fennmaradt 1806-ig. — L. RMKT. VIII. 440—441. lap.

Dall.: 257. dícséret.

220. BOCSÁSD MEG ÚR ISTEN — erre az énekre, mint a szép magyar verselés példájára hivatkozik *Szenczi Molnár* Albert a Psalterium (1607) ajánlásában. A költő hitehagyása miatt azonban nem került bele a ref. ékvbe, csak OPP-ban található. Tizenöt versének kezdősoraiból BALASSJ BALINTHÉ olvasható ki. JUG 46. Kilenc strófát ad, mi hetet.

Dall.: A XVII. századi *Kajoni*-kódexből származó dallamnak egy variánsa („Leborulva áldlak") a róm. kath. éneklésben ma is népszerű; ősalakja, a Holofernes és Judit asszony históriája megvan már a Hofgreff-gyüjteményben (1552—3) is. Ez pedig *Szabolcsi* Bence szerint *Sztárai*tól származó lehet.

221. LÉGY IRGALMAS, ÚR ISTEN, MINÉKÜNK — az LI. zsoltár alapján készült, versfői LVDVVICVS-t adnak; szerzőjéről, *Szegedi* Lajosról annyit tudunk, hogy 1525-ben a krakkói magyar diákegyesület tagja volt. (RMKT. VIII. 442—445. l.) — Megj. VÁR, elmaradt 1806 után.

Dall: 286. dícséret.

222. Ó MENNYEKNEK FÉNYESSÉGE — ÖG-ban jelent meg, valószínű szerzője Geleji *Katona* István. Fennmaradt 1806-ig. Most keveset igazítottunk rajta. — JUG. 48. sz.

Dall.: 233. dícséret.

223. ISTENEM, ÉN NAGY BŰNÖS EMBER — *Tietze* Kristóf „Ich armer Mensch, ich armer Sünder" kezdetű énekének magyar fordítása UZMK. 309. sz. szövegével, kissé javítva, az eredeti 4—5. versek elhagyásával.

Dall.: 274. dícséret.

224. KEGYELMEZZ MEG NÉKÜNK, NAGY ÚR ISTEN — VÁR-tól 1806-ig. Névtelen szerzőtől.

Dall.: 286. dícséret.

225. NAGY HÁLÁT ADJUNK AZ ATYA ISTENNEK — szerzője ismeretlen. Megj. D. 1590, fennmaradt — több XVII. századi kiadásból való kieséssel — 1806-ig.

Dall.: a boroszlói városi könyvtár 353. sz. kéziratának (a *Szegedi* Gergely énekeskönyvéhez kötve) 25/b—26. lapján; átírva először közölte *Osváth* János (Nemzeti Zeneművészet. I. Bp. 1908. 37. l.). Előfordul *Náray* Görgy „Lyra coelestis"-ében és más kath. gyüjteményben is, de más szöveggel. — Első sora egy Bartholomaeus *Ringwaldt*-tól (1530—99) származó, „Lobet den Herrn, und dankt ihm seine Gaben" kezdetű asztali ének későbbi (1640), *Crüger*-átdolgozta alakjával mutat némi rokonságot. Metrikus dallamról lévén szó, feltételezhető, hogy a hasonlóság nem véletlen.

226. KRISZTUSOM, KÍVÜLED NINCS KIHEZ JÁRULNOM — *Balassa* Bálint Istenes énekei függelékéből (Dézsi-kiad. 19. sz.) az „Én nyavalyás lelkem" kezd. ének 6., 12., 13., 15. versei. A versfők értelme EMERICVS REGIVS D, tehát a szerző Pécselyi *Király* Imre. — „Kihez folyamodjam" kezd. átdolgozása DEV 330 után JUG 44. sz. a.

Dall.: Rákóczi Sámuel „Püspök városába hogy bémentem vala" kezd. balladája Pálóczi *Horváth* Ádám kéziratából (1813). Új közlése MZK példatár 37. lap. Attól csak a féldallam kettőzésénél tér el kisebb mértékben.

227. A MI SZÍVÜNK CSAK TE HOZZÁD — UZMK 240 nyomán; ott 10 versszakban, versfőkben: ATs FERENTZ, a szerző neve. Itt 4—5. versei nélkül, a 7. (9) vers elején szórendcsere és másutt is kevés igazítás. — DEV 413. sz. átdolgozásából négy vers JUG 253. sz. a.

Dall.: 295. dícséret.

228. JEHOVA, CSAK NÉKED ÉNEKLEK — „Dir, dir, Jehova, will ich singen" — *Crasselius* Bertalan nemzetközi elterjedtségű énekéből. Az első két vers DEV-ből (ford. *Zábrák* Dénes), csak a 2. végén kis igazítással, a 3—4. az eredetiből újonnan fordítva.

Dall.: „Dir, dir, Jehova . . ." 1690-ből származó előbbi alak nyomán először Halle-ben, 1704-ben, *Freylinghausen* gyüjteményében jelent meg.

229. HÚ PÁSZTORUNK, VEZESD A TE ÁRVA NYÁJADAT — a „Lead, holy Shepherd, lead us" (Church Hymnary 569. sz.) kezdetű angol ének ősalakja Alexandriai *Kelemen*nek a Megváltó Krisztusról szóló himnusza, amelyet Hamilton Montgomerie *Mac-Gill* (1807—80) dolgozott át angol nyelvre. Ebből készült a jelen fordítás.

Dall.: „Kings Lynn", ősi, ötfokú jellegű angol dallam. Átvételi helyén (Songs of Praise with Music, Oxford, 1931. 308. sz.) csak ennyi áll: „Traditional English Melody".

230. ÁLL A KRISZTUS SZENT KERESZTJE — *Bowring* János 1825-ben írt „In the Cross of Christ I glory" kezdetű éneke, magyarul először.

Dall.: „Shipston" egy warwickshire-i népdal dallamának alkalmazása az „English Hymnal"-ból.

231. URAM, A TE IGÉD NEKEM — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály. — R. 88, U. 112, JUG 51. sz.

Dall.: 30. zsoltár.

232. HISZEK A MENNYBÉLI EGY ISTENBEN — az Apostoli Hitvallás ügyes parafrázisa, ismeretlen szerzőtől, OPP-től 1806-ig. Vajjon nem a zsoltárfordító írta-e? — nem tudni. — Néhány szócsere, a ritmus kedvéért.

Dall.: 74. zsoltár.

233. ÚR ISTEN, TE TARTS MEG MINKET — „Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort" *Jonas* Justus-féle változatából készült. VÁR-nak ez az első éneke. Akkori kezdősora: „Atya Isten, tarts meg minket". Eredeti dallamát nálunk nem használták; elmaradt 1806 után.

A *Jonas*-vázlattól is meglehetősen független magyar átköltés, de Luther háromversszakos őseredetijéből sem lehet maradéktalanul levezetni.

Dall.: „Erhalt uns, Herr", reformáció előtti eredetre mutató, igen szép dallam. Egy variánsát nálunk a „Krisztus, ki vagy nap és világ"-ra énekelték 1806-ig. Az eredeti dallam keletkezési ideje 1542, vagy 1543.

234. JER, KÉRJÜK ISTEN ÁLDOTT SZENTLELKÉT — *Luther* „Nun bitten wir den heiligen Geist" kezdetű énekének mai magyar verziója. A XVI. századi magyar szövegek szabálytalan szótagszámuk miatt nem használhatók; közülük egy (RMKT. II. 69, 418—19) valószínűen *Batizi* András fordítása.

Dall.: „Nun bitten wir den heiligen Geist' — XII. századi alakból

fejlődött ki; ezt a formát wittenbergi (1524) kiadásában nyerte el. Egyike a legrégibb és legszebb leis-énekeknek; méltán állítható a „Christ ist erstanden" mellé.

235. HALLGASS MEG MINKET, NAGY ÚR ISTEN — írója ismeretlen; VÁR-tól 1806-ig volt benne ékveinkben.

Dall.: első felében a „Nun bitten wir" (234. dics.) változata; mintha kétféle dallamelemekből tevődött volna össze, a végén egy adonisi sorral, amelynek ritmusát a szöveg változtatja el. Itt Kv. 1751 szerint, kevés ritmusmódosítással. D. 1778 változata eltér.

236. MINDENEK MEGHALLJÁK — CXXVII. zsoltár alapján készült ének, VÁR-tól 1806-ig minden ékvben benne volt. Itt utolsó versének elhagyásával, csekély igazítással. *Baranyai* Pál esetleges szerzőségére nézve l. RMKT. II. 261. és VI. 380. lap. — Valószínűen 1560 előtti.

Dall.: *Bornemisza* Péter 1565 körül készült Cantio optima-jának ugyanakkori dallama, pontosabban a frig értelmezéssel megfejtett dallam aeol értelmezésű alakja.

237. REMÉNYSÉGEMBEN HÍVLAK, URAM ISTEN — *Skarica* Máténak a LXIII. zsoltár alapján írt „Saulnak a Dávidhoz jó szerelme" kezdetű énekéből a 4. verssel kezdődő szemelvényes rész. Megvolt 1806-ig. A szerző nevét a teljes alak versfői (STSARITSEVS MATTHEIEE) mutatják.

Dall.: valószínűen egykorú — a ritkább versalak és más ismert hasonló dallam hiányából következtetve — D. 1774 szerint, kevés ritmusigazítással.

238. TEREMTŐ ISTENÜNK — „Bože, Stvořiteli" kezd. szlovák énekből, *Tranoscius* után, UZMK szerint, a 9. és 11. versek nélkül.

Dall.: szintén szlovák-morva eredetű (Brno, 1798), *Zalánfy* A. adatai szerint.

239. ÚR JÉZUS, HOZZÁD KIÁLTOK — *Agricola* János „Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ" kezdetű énekéből, UZMK 428. alapján, kevés igazítással.

Dall.: „Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ", megj. Wittenberg. 1533.

240. Ó ÉN KÉT SZEMEIM — *Pap* Benedek (versfők!) 1570 táján írt „Bánja az Úr Isten" kezdetű XXVII. zsoltár-parafrázisának 21., 23—28. versei, csekély igazítással. Ebben az alakban HG óta 1806-ig minden ékvben, azóta elmaradt. (Lásd RMKT. VI. 375—77. lap.) — A hosszadalmas ének különösebben a teljes alak 15. versétől („Wr Isten, te voltál nekem világosságom") emlékeztet az alapul vett zsoltárra.

Dall.: Kv. 1751 szerint, az elmosódott záróhang igazításával. A debreceni változat kissé eltér. A dallam jóval régebbi eredetű, mert már XVII. századi kath. ékvekben is megvan, azonkívül több XVI. századi szöveg hivatkozik reá.

241 SZENT VAGY ÖRÖKKÉ, ATYA ÚR ISTEN — írója ismeretlen. D. 1592 óta máig minden ékvünkben megvan. — U. 91, JUG 55. sz.

Dall.: Kv. 1751-nél sokkal régibb, magyar eredetű (*Szabolcsi* B. 2. sz. szlávos típusa). Ez az egyetlen több históriás XVI. századi szövegnél dallamul idézett ilyen méretű melódiánk. (A másik — „Szent Ézsaiás", lásd 311.. dícséret — ilyen mértékű dallamot a régi históriás ékvek nem adják „ad notam"-ul.)

242. TÉGED, ÚR ISTEN, MI KERESZTYÉNEK — *Nicetas* „Te Deum"-a nyomán, először HG-ben jelent meg (1574). Minden ékvünkben

benne volt 1921-ig. — JUG 58. sz. — Itt csak hét verse van meg.

Dall.: „O gloriosa, o speciosa" kezdetű latin himnuszból. Ezt a dallamot a magyar róm. katholikusok kissé eltérő alakban ma is éneklik.

243. TÉGED, Ó ISTEN, DÍCSÉRÜNK — *Nicetas* „Te Deum"-ából írta *Szőnyi* Benjámin. Megj. a „Szentek Hegedűje" ötödik kiadásában. (Pozsony, 1784). — 13 verséből itt csak kilenc van meg. — JUG. 208. sz.

Dall: JUG 208. sz. szerint; ott névtelenül jelent meg, de feltehetőleg *Árokháty* Bélától származik.

244. ÁLDOTT LÉGY, ÖRÖK ÚR ISTEN — a „Salve rex misericordiae" himnusz hatása alatt készült. Eredetileg „Idvöz légy" volt a kezdete, de már a XVII. században „Áldott"-ra változott. — VÁR-tól 1806-ig szerepelt évkeinkben. Egy verse (6.) hiányzik, kevés igazítás van a szövegben.

Dall.: első sora D. 1778, a többi része Kv. 1744. szerint.

245. DICSÉRET A SZENTHÁROMSÁGNAK — *Ráday* Pál „Lelki Hódolás"-ának (1715) függelékéből. Másutt nem jelent meg.

Dall.: 125. zsoltár,

246. ADJ ÚR ISTEN, NÉKÜNK SZENTLELKET — megj. HG-ben, megmaradt 1806-ig.

Dall.: 235. dícséret.

247. IMÁDANDÓ ISTEN, E SZÉLES FÖLD NÉKED — írta *Lengyel* József, megj. R. 66. sz., U. 85, JUG 59. sz. — A 4. és 5. versben egy-egy igazítás.

Dall.: 89. zsoltár.

248. A CSILLAGOS ÉGNEK SEREGEI OTT FENT — *Kálmán* Farkas szerint (ÉK. 72. l.) *Lengyel* József ezt az éneket *Kleist* F. Sándor meg nem nevezett német verséből fordította; 16 verséből itt 7 elmaradt, kevés igazítás. — R. 67, U. 86, JUG 60. sz,

Dall.: 89. zsoltár.

249. NAGY AZ ÚR, KI FÉNYES HÁZÁT ÉPÍTETTE — ugyancsak *Kálmán* Farkas szerint (ÉK. 72. lap) *Lengyel* József ezt is Kleist más, meg nem nevezett verséből fordította. — R. 68, U. 87. sz, — Ugyancsak 16 verséből 7 elmaradt; jelen szövege egészen U. szerinti.

Dall.: 89. zsoltár,

250. ATYA ÚR ISTEN, RÓLAD VALLÁST TÉSZEK — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály. Megj. R. 90. sz. — U. 114. sz. Változatlan.

Dall.: 23. zsoltár.

251. MEGHÓDOL LELKEM TENÉKED, NAGY FELSÉG — *Ráday* Pál éneke, csak a Lelki Hódolásban fordul elő. Két fölös szótag és egy vers elhagyásával.

Dall.: már 1582-ben megjelent, „Dícsérd az Istent mostan, ó én lelkem" kezdetű psalmus melódiája. D. 1774 szerint, csekély ritmusváltoztatással és a 3. sorban egy szótagnyi toldással.

252. MENNYEI SEREGEK, BOLDOG, TISZTA LELKÉK — *Balassa* Bálint Istenes Énekei-ből (Dézsi-kiad. 18. sz.); a CXLVIII. zsoltár parafrázisa. Teljes alakjában 14 versszakból áll. Ékvünkben még nem fordult elő.

Dall.: régi magyar balladaelemek nyomán összeállítva (Kis magyar daloskönyv, 58. lap).

253. ISTEN KEZÉT MUTATJA — írta *Szentgyörgyi* József orvosdoktor Megj. R. 77. sz. — U. 92, JUG 62. szám. Változatlan maradt.

Dall.: 150. zsoltár.

254. MINDENKORON ÁLDOM AZ ÉN URAMAT — *Sztárai* Mihály éneke a XXXIV. zsoltár alapján. (Versfők: MICHAEL STARINVS FACIEBAT.) Megj, HG, elmaradt 1806 után. Itt 23 verséből csak 7 van, kevés igazítással. (Lásd: RMKT. V, 346, lap jegyz.)

Dall.: D. 1778-ban a 483. lapon szám nélkül, külön. Pontosan megfelel *Görcsöni* Ambrus, Mátyás királyról írt históriás éneke (1570 körül; megj. 1574. Kolozsvár, Heltai cantionaléjában) dallamának, amelynek szövege „Árpád vala az fő kapitányságban" kezdetű.

255. MELY IGEN JÓ AZ ÚR ISTENT DICSÉRNI — *Sztárai* XCII. zsoltárparafrázisából (versfők: MICHAEL STARINVS), nyolc vers. Megj. BÁR, elmaradt 1806 után — JUG 78. sz., csak négy verssel. (RMKT, V, 348, jegyz,)

Dall,: „Az Úr Isten nékem édes táplálóm" (D. 1778:84. sz.) egyszerűsített alakja a DEV dallamoskönyv (19. sz.) szerint, *Árokháty* Béla JUG. 78, sz.) ritmizálásában.

256. IRGALMAZZ, ÚR ISTEN — az LVII. zsoltárból készült ének; versfői szerint ISTVÁN DEÁK KESzE, ami talán elveszett folytatásra („készétette") mutathat (L. RMKT. VIII. 442. l.). — Szerzőjéről közelebbit nem tudunk. Megj. VÁR, fennmaradt 1806-ig.

Dall.: Tinódi Jason király-ának (l. HOF 26 l., TIN dallamok 3. l., RMTK. II. 301—314. l.) változata. D. 1778. szerint, de utolsó sorában *Illyés* István:: „Sóltári énekek" (1693) szerint módosítva. — A Jason-, Cyrus-, József-nótajelzéssel gyakran idézett dallam minden bizonnyal a XVI. századból származik.

257. NE HAGYJ ELESNEM — a LXXI. zsoltárból szerzett ének; 1575-ös szereztetési évszámát magábanfoglaló 15. verse csak BÁR-ban van meg, de mert a többi BORN-ban, tehát HG/II.-ben is ott van, legalább 1—14 verseinek 1574 előtt kellett keletkezni. Viszont 15. verse nélkül nem teljes a NAGyBANCAI MATJAS akrostichon. A szerzőnek utolsó ismert éneke. Fennmaradt ékveinkben 1806-ig. (L. RMKT. IV. 281—2. l.)

Dall.: egykorú (több más szöv. dallamjelzésében is szerepel), Kv. 1744 szerint. A debreceni változatok (1774 más szöveggel, 13. sz.) alig eltérőek.

258. FOHÁSZKODOM HOZZÁD, URAM, ISTENEM — a XLII. zsoltárra hivatkozó, igen szabad átköltés, ered. 10 versben. Megj. D. 1569, fennmaradt 1806-ig. Itt 4 verse hiányzik, kevés javítása már részben D. 1778-ban megvolt.

Dall.: csak Kv. 1744 és 1751-ben fordul elő. A többiek — már BORN is, ahol a szöv. kétszer is előfordul — más dallamokat jeleznek.

259. BENNED BÍZTAM, URAM ISTEN — *Thordai* Benedek 24 versszakból álló éneke a XXXI. zsoltár bő parafrázisa. Szerző nevét versfői mutatják; itt csak 10 verse áll. Az 1540 táján keletkezett ének (RMKT. II. 246—48., 466. l.) verselését, váltakozó refrénjét *Császár* Ernő méltatta (IK 1902, 40—42. l.); megj. VÁR, fennmaradt 1806-ig. A XVIII. századi D.-kiadásokban refrénsorait egy-egy szótaggal megrövidítették, hogy a 146. zsoltár dallamára is lehessen énekelni, mert a „Iuste iudex" himnusz dallamára *(Szenczi Molnár* Jubileus Academieus, 102—103) hivatkozó éneknek a D. 1778-ban látható dallamalakja részint hibás köz-

lésű, részint magában sem tartozik a sikerültek közé. Más, jobb dallamot ad Kv. 1751 („Örök Isten, figyelmezzél" szöveggel, 90. sz. a.), de hibás hangjegyezése miatt az is javításra szorult volna.

Dall.: 210. dicséret, vagy 146. zsoltár.

260. SZENT DÁVID PRÓFÉTA — *Sztárai* Mihály bő parafrázisa a XXIII. zsoltár alapján, tipikus keretvers. Versfők: SzTARAI MIHAL. D. 1579, sőt már HG/II. óta 1806-ig minden ékvben benne volt. JUG 74. sz. — Más felekezetek is használták a szöveget is. (RMKT. V. 344. lap.)

Dall.: D. 1774 szerint. A dallam igen régi; három- és négysoros (19-es) változatai vannak. (Lásd HOF függelék, XIII. lap.)

261. KEGYELMES ISTEN, KINEK KEZÉBÉN — *Balassa* Bálint énekének 1., 6., 7. és 8. versei. (Istenes énekek 15. sz., lásd *Dézsi*-kiad. 666. l. jegyzet.) JUG 76. szám.

Dall.: 241. dícséret.

262. FOROG A SZERENCSE — *Balassa* szerzőségét csak úgy fogadhatnók el, ha az eredeti 19. versszakot („az ezerhatszáznégyben") későbbi betoldásnak vehetnők; ennek azonban ellene mond a FERENDVM ET SPERANDVM értelmű versfők teljessége. (L. *Dézsi* Lajos: *Balassa* Bálint minden munkái, I—II., Bp., 1923. jegyz. II. k. 756, l.) *Szilády* Áron mégis B. versei közé iktatta. — Szöv. itt és JUG-ban (67. sz.) teljesen DEV 365. sz. *(Payr S.* igazításai) szerint, 7 vers, kissé felcserélt sorrendben. (1, 4, 16, 9, 10, 11, 12.) — Arról, hogy hatodik (ered. 11.) versét a gályarabok a kapuvári börtönben énekelték, *Kocsi Csergő* Bálint „Narratio brevis"-e tudósít. JUG kivételével ref. ékvben nem fordult még elő.

Dall.: 215. dícséret.

263. MIKORON DÁVID NAGY BÚSULTÁBAN — az LV. zsoltár átköltése, versfői szerint *Kecskeméti Vég* Mihály éneke. Világhírűvé vált *Kodály* Zoltán „Psalmus Hungaricus"-ának szövegeként. A szerző valószínűleg nem prédikátor, hanem Kecskemét főbírája (1564) lehetett; énekét 1561. táján (TIN 11. lap) írhatta, bár egy régebbi nézet *(Nagy* István, Tud. Gyüjtemény 1823. VI. 87. lap) a keletkezés idejét 1535 tájára teszi (L. még RMKT IV. 285—88. l. jegyz.) Utolsó versének harmadik sora a Boroszlói Kézirat szerint így szól: „Ezerötszázban és hatvanegyben" — s ezt a keletkezés idejére nézve döntő adatnak kell tekintenünk. — Ékveinkben csak 1592 óta szerepel, 1806-ig minden kiadásban *Siklósi* Mihály „Mennynek és földnek kegyes Istene" kezd. éneke után áll; dallama D. 1778 szerint is a versfőiben *Bethlen* Gábor nevét mutató „Gyakorta való buzgó könyörgést" kezd. ének; ez azonban helytelen, mert énekünk 10, 10, 10, 11-es szótagszáma amannak 10, 11, 10, 11-esével nem egyezik. — JUG 75. sz. csak hat versét hozza, nálunk most tizenhárom áll. — Tipikus keretvers.

Dall.: Kodály Zoltán „Psalmus Hungaricus"-ának főtémája, ahogy azt a kezdő- és záróversszakban az énekkar unisono mondja.

264. ÁLDJAD ÉN LELKEM A DICSŐSÉG ERŐS KIRÁLYÁT — *Neander* Joachim „Lobe den Herren, den mächtigen König der Ehren' kezdetű, világszerte eltedjedt és a CIII. zsoltár hatása alatt készült énekének új magyar változata DEV 10. sz. és UZMK 500. sz. egy-két sorának megtartásával. Megj. a szerző halála évében, „Glaub- und Liebesübung" c. gyüjteményben (Bréma, 1680). — Két más változatát lásd JUG 77. és 259. sz. a. — Ezenkívül ékveinkben nem fordult elő.

Dall.: „Lobe den Herren . ", első formájában egy „Hast du denn,

Liebster" kezd. ének szövegével a stralsundi ékvben (St. Gesangbuch) jelent meg 1665-ben. Azóta a szöveg és dallam együtt váltak világhíressé és utóbbit mindenütt ebben az alakban éneklik.

265. HAGYJAD AZ ÚR ISTENRE TE MINDEN ÚTADAT — *Gerhardt* Pál „Befiehl du deine Wege" kezdetű énekéből, a versszakok kezdő*szavai*ban a XXXVII. zsoltár 5. versével, *Sántha* Károly (lásd DEV 370. sz.) összevont átdolgozásában, igen csekély igazítással. — Magyar ref ékvben most először jelenik meg.

Dall.: Gesius Bertalan 1603-ból származó dallama eredetileg „Lobet Gott, unsern Herren" szöveghez készült. A svájci reformátusok erre éneklik. A német evangélikusok inkább a „Herzlich tut mich verlangen" (341. dics.), vagy a „Valet will ich dir geben" dallamra éneklik.

266. EGEK NAGY KIRÁLYA — *Neander* Joachim „Wunderbarer König' kezdetű éneke, magyarul először.

Dall.: 165. dícséret (valójában e szöveghez készült).

267. MIRE BÁNKÓDOL, Ó, TE ÉN SZÍVEM — korábban Hans *Sachs*-nak is tulajdonított, ismeretlen eredetű „Warum betrübst du dich, mein Herz" kezdetű éneknek esetleg *Balassa* Bálinttól (Istenes Énekek függeléke, 32. sz.) származó fordítása, *Földvári* József átdolgozásában (1806). — *Horkay* L. szer. (DPL. 1938. 144, l.) megj, már D, 1590-ben; OPP-ben benne van és a XVII—XVIII. századokon át fennmaradt máig. — U. 260, JUG 72. szám.

Dall.: „Warumb betrübstu dich mein hertz", dúr-alakja 1560 körül bukkant fel először egy drezdai kódexben, moll-változata 10 évvel később egy bázeli hangjegyes kiadvány tenorjában. — A magyar változat kissé eltér; a reá vonatkozó adatot JUG-ból vettük át.

268. DICSÉRJÜK HÁLAADÁSSAL — írta *Lengyel* József, megj. R. 91. sz. — U. 115, JUG 63. sz. — Második verse 6—7. soraiban kevés igazítás.

Dall.: 42 zsoltár,

269. ISTENRE BÍZOM MAGAMAT — *Gellert* F. Keresztély „Auf Gott und nicht auf meinen Rat" kezd. énekéből dolgozta át Komádi *Nagy* Mihály († 1826). A versmérték nem azonos; az eredeti u. az, mint 272. dicséretünké. A magyar szöveg akár eredeti alakjában, akár 1921-es átdolgozásában mást tartalmaz, mint az eredeti. — Most 4. versét elhagytuk, az 5. végét az eredeti szerint kiigazítottuk és az eddig hiányzott utolsót lefordítva, hozzákapcsoltuk. (A kérdéshez l. *Révész* Imre megállapításait, ThSz. 1942, 140. lap.) — R. 93, U. 116, JUG 64. sz. A kiigazított utolsóelőtti vers második felének eredeti szövegét okulásul adjuk a *volt* magyar szöveg mellett:

Vagyon egy jó Istened,	Wer Gottes Rat
Ez tenéked mindened	vor Augen hat,
Van jó lelkiismereted:	dem wird ein gut Gewissen
Elég, ezzel beérheted.	die Trübsal auch versüssen.

A „Gewisen" szó túlzott kiemelése az egész értelmet meghamisította; itt a szó nem is „jó lelkiismeret"-et, hanem inkább „boldog tudatot" jelent.

Dall.: 42. zsoltár.

270. LÉGY CSENDES SZÍVVEL ÉS BÉKÉVEL — *Gerhardt* Pál „Gib dich zufrieden und sei stille" kezd. énekének tíz versszaka; az utolsó (ered. 14.) 5—6. sora az eredeti 15. versből átvéve, UZMK 398. sz. szerint kevés igazítással, főleg az utolsó két versben. *Füzesi* József is való-

színűen innen merítette a maga, már Kv. 1838-ban megvolt s onnét U. 99. sz.-ba is bekerült szövegét, amelyet a LXVI. zsoltár barbár megcsonkításával csinált „dallam" sem támogathatott. Mégis szerették, mert az ének igen szép. — JUG 69 már eredeti dallamával, de *Zábrák* Dénes (DEV 374. sz.) szövegével hozza.

Dall.: „Gib dich zu Frieden"; ehhez a szöveghez szerzette *Hintze* Jakab, aki *Crüger* halála után a „Praxis Pietatis Melica" 12. és további kiadásait új anyaggal bővítve kiadta. Megj. Berlin, 1670.

271. MINT ISTEN AKARJA, LEGYEN — a „Was mein Gott will, das g'schech allzeit" kezdetű német éneket IV. *Albrecht* brandenburg-kulmbachi őrgróftól, vagy a hasonló nevű porosz hercegtől származónak tartják, keletkezési ideje kb. 1558. — Itt UZMK 374. sz. szerint, amelynek szövegét JUG 282. sz. is adja, kevés igazítással.

Dall: egy „Il me souffit de tout mes maulx" kezdetű francia világi dal (feldolg. Cl. *de Sermisy* 1529) volt, amely a 128. zsoltár szövegével először a „Souterliedekens"-ben (Antwerpen, 1540) jelent meg.

272. MIND JÓ, AMIT ISTEN TÉSZEN — *Rodigast* Sámuel „Was Gott tut, das ist wohlgetan" kezdetű, megjelent 1675-ben, a „Hannoverisches Gesangbuch"-ban. Beteg barátja, *Gastorius* Severus jénai kántor vigasztalására írta. — Itt UZMK 439. szerint, kevés igazítással, JUG 203, ill. DEV 376-nak megfelelően.

Dall.: „Was Gott tut", *Gastorius* Severus betegségéből való felgyógyulása után (1675) készítette; megj. az „Auserlesenes Weimarisches Gesangbuch"-ban (1681).

273. AZ ÚR ISTENT MAGASZTALOM — *Németi* Ferenc tokaji várkapitány († 1565) éneke, mint a versfők (AS'z NEMETI FERENC ENEKE . . .) is mutatják. A LXXVII. zsoltár alapján készült, 24 verséből itt csak 10 van meg. — Megj. VÁR, fennmaradt 1806-ig. — (L. RMKT. VII. 369. l. jegyz.)

Dall.: D. 1774 szerint. Kv. változata eltér; a XVII. századi kath. ékvekben szereplő dallama a DEV dallamos könyvecske 1. sz., ott huszitának mondott dallamával erősen rokon.

274. KI ISTENÉNEK ÁTAD MINDENT — — „Wer nur den lieben Gott lässt walten", *Neumark* Györgynek, a rablók által kifosztott szegény diáknak 1641-ben szerzett világhírű vigasztaló éneke. — Több magyar szövege, mint DEV 373, vagy JUG 65, az eredeti dallamritmusban nem használható; ez az új fordítás csak négy versét tartalmazza.

Dall.: „Wer nur den lieben . . ." a szövegíró *Neumark* György szerzeménye, először az ő „Fortgepflanzter musikalisch-poetischer Lustwald" c. gyüjteményében (Jena, 1657) jelent meg. — A XVIII. század óta elterjedt páros kiegyenlített ritmusú alakjával szemben ma minden németnyelvű ékvben hármas ritmusú alakját találjuk, ahogy a dallam eredetileg is készült.

275. AZ ÚR ISTEN AZ ÉN REMÉNYSÉGEM — *Tranoscius* „Cythara Sanctorum" c. szlovák énekeskönyvének (1636) „Pán Buh jest má sil'a" kezd. éneke *Vietorisz* József (Bpest, 1935) fordításában, *Schulek* Tibor javításával. — Magyar ékvben eddig nem fordult elő, kivéve a békéscsabai evangélikus ékvet.

Dall.: *Zalánfy* Aladár közlése szerint egy 1567-i prágai graduálból. — Több, magyar népdalokban is található pentaton fordulat van benne.

276. EGYEDÜLI REMÉNYEM — *Fejes* István verse. — Pr. 1903. 195, U. 263, JUG 54. sz,

Dall.: tulajdonképpen a 388. dícséret XVI. századi német dallamának mollváltozata, de egyes századeleji egyházi kiadványok *Sztárai* nevével is kapcsolatba hozták. Ebben a formájában *Kálmán* Farkas kezén alakult ki; első sorának végén azonban az utolsóelőtti szótag felemelt hetedfokát leszállítottuk, miután megfigyeltük, hogy falusi gyülekezetekben és hangszerkényszer nélkül híveink szívesebben éneklik a természetes intervallumot.

277. GONDVISELŐ JÓ ATYÁM VAGY — *Lévay* József verse, Pr. 1903. 187, U. 200, JUG 66. szám.

Dall.: Crüger J., „Herr, ich habe missgehandelt" melódiája, ahogy azt JUG is adja e szöveggel. Kis ritmuseltérés csak az utolsó sor kezdetén. U-ból ismert dallama ennek szegényes variánsa volt.

278. DICSŐÜLT HELYEKEN, MENNYEI PARADICSOMBAN — *Balassa* Bálint Istenes Énekei függelékéből (Dézsi-kiad. 28. sz.); az ének felett álló I. P. C. Pécselyi *Király* Imre szerzőségére utal. Megj. *Dézsi* szer. Bártfa, 1635—40 (lásd II. k. 761, lap jegyz.); azóta minden kiadásban benne van. Átdolg. 1806-ban *Diószegi* Sámuel; ez átdolgozásban adjuk, az eredeti 4—5. versei nélkül. A CXLVIII. zsoltár alapján készült. — U 245, JUG 250. sz.

Dall.: már csak a ritka versalak miatt is egykorúnak kell lennie, bizonyára nálunk keletkezett. JUG ritmusváltoztatását a 3. sor elején D. 1774 szerint állítottuk vissza.

279. VÍGAK E FÖLD LAKOSAI — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály. Megj. R. 185. sz., 5. verse nélkül. U 248., 3. verse nélkül JUG 235. Itt is ez utóbbi formában találjuk.

Dall.: 68. zsoltár.

280. ISMÉT EGYIK ESZTENDEJE — írta Dr. *Szentgyörgyi* József orvos; megj. R. 236. sz., 4. verse nélkül U 278. JUG 247. szám. Itt ugyanúgy.

Dall.: 84. zsoltár.

281. LELKÜNK, TESTÜNK TEREMTŐJE — írta *Bátori* István. Megj. R 238. sz. — U 279, JUG 248. sz.

Dall.: 102. zsoltár.

282. NÉKÜNK SZÜLETÉK MENNYEI KIRÁLY — őse egy „Natus est nobis rex gloriae" kezdetű, kevéssé ismert középkori latin ének. Megj. VÁR, elmaradt 1806 után. Eredetileg kiskarácsonyi (újévi) ének volt.

Dall.: egykorú lehet, D. 1774 szerint. — R. kath. és népi változatai is vannak (V. ö. *Kodály:* Vízkereszt; l. még: MZK. példatár, 48. lap, c) példa).

283. AZ ÚRNAK JÓVOLTA NAPJAINKHOZ NAPOKAT TOLD — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály; megj. R. 1. sz. — U 39, JUG 244. sz. — Kevés igazítás a 4. és 5. versekben.

Dall.: 278. dícséret.

284. ÁLDJUK A NAGY ISTEN JÓSÁGÁT — írta almási *Balogh* Mózes. Megj. R 4. sz, — U-ból kihagyták, JUG 246. sz, A 6. versben egy szócsere.

Dall.: 96. zsoltár.

285. ÖRÖK ISTEN, KINEK ESZTENDŐK — írta *Keresztesi* József. Megj. R 2. sz. — U 40, JUG 245. sz. — A 6. vers végén változtatás.

Dall.: 65. zsoltár.

286. JER, DICSÉRJÜK AZ ISTENNEK FIÁT — *Batizi* Andrást, mint szerzőt BORN nevezi meg; felirata ott: „A Christus Iesusnac isteni és emberi termeszetiröl es tisztiröl valo Diczeret". Megj. VÁR. elmaradt

1921-ben. 1806-ban *Benedek* Mihály és *Diószegi* Sámuel átdolgozták; most 30 verséből 17-et — u. úgy, mint JUG 79. sz, — vettünk fel, az eredeti szöveg legszükségesebb, csekély igazításával. Versalakja középkori latin himnuszformából ered; ez a forma igen népszerű volt a XVI. század magyar énekköltésében.

Dall.: a XVI. századi csak-szöveges ékvek dallamjelzésül két latin sort adnak: „O venerabilis virginitas" és „Felix namque decoris'; az utóbbit jóval gyakrabban. Ez utóbbi éneket, amelynek nótájára *Batizi* énekét szerzette, *Sziládi* Á. nem ismeri, de úgy véli, hogy a szerző előtt *Vásárhelyi* András „Angyaloknak nagyságos asszonya" kezdetű, Szűz Máriához intézett éneke (1508, RMKT, I, 174—6, 206—8. lap) lebegett. E dallam kialakuláshoz és rokonságához lásd még TIN dallamok XIV. sz. bő jegyzeteit és példáit, az ott felsorolt irodalommal, valamint METR 111—112 lap. — A dallam kiegyenlített formában 1921 után a „Kegyes Jézus én imádságomra" szöveg (U 207) fölé került. Mostani ritmusalakja már JUG 79. sz, a. megtalálható, egyes hangjainak alterációit most csak a hangjegyek fölött zárójelben jelöljük. D. 1774 szerint adjuk (12. sz., más szöveggel), mindössze az újabb gyakorlatnak a 4. sor 5. hangjában mutatkozó eltérésével. Ha a Kv 1744-beli változat a hitelesebb, akkor a dallam nem dór, hanem mixolyd jellegű; ez esetben a 3. sor 6. és 8. hangjai feloldva volnának helyesek, de u. a. sor 9.hangja akkor sem emelhető fel, viszont a 4. sor 8. hangja is módosítandó lenne. — Ma már igen nehéz lenne a különben igen szép dallamot gyökeresen megváltoztatni.

287. JÁRULJUNK MI AZ ISTENNEK SZENT FIÁHOZ — első, általunk ismert helye OPP-ben, elmaradt 1921-ben, — R 71. sz., JUG 81. sz, — *Dézsi* L. szerint (RMKT, VII. 362. l. jegyz.), mivel egy XVI. századi ékvben sem található, *Huszár* Gál szerzősége nem fogadható el. JUG 1538-as évszámát ezért nem látjuk indokoltnak.

Dall.: 372. dícséret.

288. E VILÁGNAK FÉNYESSÉGE — BC-ből származik, elmaradt 1806-ban. — JUG 146. sz. — Latin őse: „Lux mundi beatissimus" kezd. himnusz, de tartalmi rokonságot mutat a „Jesu nostra redemptio" kezdetűvel is, amelyből *Horváth* Cyrill származtatta (HCBC 397. lap).

Dall.: 316. dícséret.

289. ZENGJ NYELVEM ÉKESEN — *Ráday* Pál „Lelki Hódolás"-ában lévő három Clairvaux-i *Bernát*-parafrázisának egyikéből kiválasztott versek, szükséges igazításokkal. Gyülekezeti ékvben most először.

Dall.: 34. zsoltár,

290. DICSÉRLEK TÉGED, IDVEZÍTŐMET — *Ráday* Pál éneke, a „Lelki Hódolás"-ból (1715), kevés igazítással. Gyülekezeti ékvben először.

Dall.: 74 zsoltár.

291. Ó MI KEGYELMES KRISZTUSUNK — BC-ből származik, de itteni alakja már ÖG Geleji *Katona* Istvántól való átdolgozása. Fennmaradt 1806-ig. — JUG 89. sz., 11. verse nélkül.

Dall.: 301. dícséret.

292. Ó DICSŐSÉGNEK FELKENT FEJEDELME — először ÉTM-ben, azután Kv. 1776. — *Losontzi* István éneke. — JUG 90. sz.

Dall.: 144, (32, 45.) zsoltár, vagy félversenként: 8. zsoltár.

293. JÉZUS, Ó MI IDVEZÍTŐNK — *Luther* „Jesus Christus, unser Heiland'-jának szabad és bővített átköltése, megj. D. 1592, elmaradt

1806-ban. Első és második vers elején szócsere, 4. vers erősebben igazítva.

Dall.: D 1774 szerint, a 4. sor kivételével, amely a Kv. 1744-alakot követi. Az egykorú német dallamok között több rokona van, de nem azonos a Luther-ének *(Zalánfy*-kiad. 18. sz.) dallamával.

294. JÉZUS, VIGASSÁGOM — *Franck* János „Jesu, meine Freude" kezd. éneke után. A dagályos német eredeti három kiválasztott versszakát a fordító igen sikeresen költötte át. — Más magyar szövegei: DEV 404, JUG 86. sz. és egyéb helyeken.

Dall.: „Flora, meine Freude" kezdetű szerelmi dalhoz tartozott (még a szövegkezdetek között is figyelemreméltó a párhuzam); *Crüger* kissé módosítva felhasználta (1653). — Egyházi zeneszerzők, köztük *Bach* is, rengeteg alakban feldolgozták. Itteni alakja az ékvekben legáltalánosabb, ú. n. „újabb" alak.

295. JÉZUSOM, KI ÁRVA LELKEM — eredetije „Jesu, der du meine Seele", *Rist* János éneke. Ez az új szöveg csak két versszakot tartalmaz. — Másik szövege *(Zábrák* Dénestől) DEV 331. Nálunk először jelenik meg.

Dall.: világi (1642) eredetű, de korán társult a fenti szöveggel. Több változata közül azt az egyszerű formát adjuk, amely a DEV dall. könyv 59/a. sz. szerint más szöveggel JUG 253. sz. a. is található. (Lásd pr. ékvünk 227. sz. énekét.)

296. SZÉP TÜNDÖKLŐ HAJNALCSILLAG — *Nicolai* Fülöp „Wie schön leuchtet der Morgenstern" kezd. éneke, megj. a „Freudenspiegel des ewigen Lebens" c. gyüjteményben, Frankfurt a. M. 1599-ben. Szövegét UZMK 391. sz. alapján adjuk, a szükséges igazításokkal.

Dall.: ugyanerre a szövegre ugyancsak *Nicolai*, vagy *Scheidemann* Dávid hamburgi orgonista szerzette; egyike a legelterjedtebb és műzenei alkotásokban leggyakrabban feldolgozott dallamoknak. Feltűnően sok francia szöveget énekelnek rá Svájcban és Franciaországban is, A nálunk eddig énekelt változattól (U 84. sz., más szöveggel) a második felében kissé eltér.

297. Ó SEREGEKNEK HATALMAS KIRÁLYA — *Losontzi* István éneke az ÉTM-ből. — Kv. 1776, 1837-ben is. — JUG 87. sz.

Dall.: 81. zsoltár.

298. JER KRISZTUS NÉPE, NAGY VÍGAN — *Luther* egyik legkorábbi éneke, a „Nun freut euch, lieben Christen gmein" új magyar fordításban. Más szövegei ev. ékvekben találhatók. Nálunk először jelenik meg ez az igen szép és tanító tartalmú hála- és örömének.

Dall.: népi dallamokra emlékeztető; első *Luther* énekeskönyveinek ilyenfaja dallamai között. Már 1523-ban megjelent Wittenbergben, nyolcadmagával.

299. JÉZUS HÍV, BÁR ZÚG, MORAJLIK — eredetije: Jesus calls us o'er the tumult", írta *Alexander* Cecil Fr., 1852-ben. Magyarul eddig nem volt ismeretes.

Dall.: „Evening Prayer"; szerzette *Stainer* János angol orgonista és zeneszerző († 1901).

300. LELKEM DRÁGA JÉZUSA — *Wesley* Károly „Jesus, Lover of my soul" kezdetű énekének új magyar fordítása. (Más szöv.: HALL 350, szám,)

Dall.: sokféle dallammal éneklik, ezek közül *Dykes* J, B. „Hollingside" nevű melódiája a legelterjedtebb.

301. ÚJ VILÁGOSSÁG JELENÉK — latin eredetije „Novum sydus emicuit, error vetus conticuit' Szt. Erzsébet officiumából. BC és a legtöbb graduálunk első adventi himnusza. Szövege teljesen BC szerint, csak mai helyesírással. Elmaradt 1806 után. — JUG 96. sz, más dallammal,

Dall.: Kv. 1744 szerint, bizonyára jóval régibb eredetű. Rokonsága felkutatásra vár. (A D.-kiadások dallama — JUG 96. — több ismert német dallammal rokon,)

302. Ó, NÉPEKNEK MEGVÁLTÓJA — az *Ambrosius*nak tulajdonított „Veni redemptor gentium" himnusz több reformátori magyar változata közül az OPP-ben található; 2—4. versei itt hiányoznak.

Dall.: ősi alak; nagyszámú változatai közül lásd a 192. dícséret kolozsvári dallamát.

303. JÖJJ, NÉPEK MEGVÁLTÓJA — a „Veni redemptor gentium" *Luther* Mártontól származó átköltésének magyar változatai közül itt a BC-belit alkalmaztuk a soronként egy-egy szótaggal rövidebb dallamhoz.

Dall.: „Nun komm, der Heiden Heiland", megj. Erfurt, 1524. Világszerte ebben a formában ismerik ma is.

304. KAPUK, EMELKEDJETEK — megj. SzH, 1762, Kv. 1776-ban is, — JUG 100. sz. — Írta *Szőnyi* Benjámin. Ered. 11 verséből itt kettő hiányzik,

Dall.: 130. zsoltár,

305. ÁLMÉLKODÁSSAL CSUDÁLJUK — írta *Szilágyi* Bálint, megj. R. 50. sz. — U 71, JUG 92. sz, — Eredeti 3, versét visszavettük, az ellaposodó 5—6-ot elhagytuk,

306. KEGYES LELKEK, AZ URAT DÍCSÉRJÉTEK — írta Hegymegi *Kiss* Áron, vagy Láczai *Szabó* József. — R. 51, U 72, JUG 93, sz, — Változatlan.

Dall.: 79. zsoltár.

307. DÍCSÉRETET MOND NYELVE MINDENNEK — írta *Keresztesi* József. — R 52, U 73, JUG 94. szám. — Kevés igazítással.

Dall.: 50, zsoltár,

308. IGAZ ISTEN, IGÉRETEDBEN — írta *Nagy* István. — R 54, U 75, JUG 95. szám, — Eredeti, teljes szövegével.

Dall.: 33. zsoltár,

309. MENNYEI IGE JELENÉL — őse „Verbum supernum prodiens", himnusz az V—VI. századból. BC-beli változat átdolgozása ÖG-ból, kevés igazítással. Ez alakban használatos volt 1806-ig,

Dall.: 301. dícséret.

310. KÜLDÉ AZ ÚR ISTEN — eredetije Petrus *Abaelardus* „Mittit ad virginem" kedetű szekvenciája a Boldogságos Szűzről:

Mittit ad virginem
non quemvis angelum,
sed fortitudinem,
suum archangelum
Amator hominis.

Prózai alakban már a XVI. századi kéziratos graduálokban benne van; itteni szövegét D. 1778 szerint adjuk. Teljes alakja 12 versszak; 1806 után elmaradt. — JUG 97. a szöveget *Zábrák* Dénes (DEV 106. sz.) átdolgozásában adja, CC 1651 dallamváltozatával.

Dall.: D 1774 szerint, az eredeti dallamnak népdalszerű magyaros változata.

311. SZENT ÉZSAIÁS IGY 1R KRISZTUSNAK — Ézs. 9. és 11. részei alapján írta *Szegedi* Gergely (versfők kezdete: SzEGEDI . . .), megj, VÁR, elmaradt 1806 után. — 1—7., 35. versei nagyobb mértékben átdolgozva JUG 102. sz. a. Most kevés apró igazítástól eltekintve, helyreállítottuk az eredeti szöveget.

Dall.: egykorú, mert nemcsak *Kajoni*nál és más kath. kiadványokban, hanem nótajelzésekben a XVI. századi szöveges kiadványokban is találkozunk vele. Mérték szerinti párjánál, a 241. sz. énekünk dallamánál jóval ritkábban fordul elő „ad notam"-jelzésben, csakis egyházi gyüjteményekben. Amaz is leginkább a „Keserves szívvel" (385. sz.) kezdősorával szokott az utalásokban szerepelni. — Mixolyd előjegyzést kíván (JUG dúrt ad); közlés Kv. 1751 szerint, 1. sor 14. szótag kivételével, ahol a dallamhang a D-alakot követi.

312. VÁRJ, EMBER SZÍVE KÉSZEN — *Thilo* Bálint „Mit Ernst, o ihr Menschenkinder" kezdetű éneke (Ézs. 40:3—4.), magyarul először.

Dall.: „Von Gott will ich nicht lassen" néven ismert, de a későbbi keletkezésű adventi éneket kezdettől fogva erre éneklik. — Megj. egy külön kiadványban (Erfurt, 1570—72 körül), mint már egy „Ich gieng einmal spacieren' kezd. kegyes útonjárók énekének dallama. — V. ö Th. *Gérold,* Chansons populaires du XV. et XVI. Siècle, Strasbourg é. n. XIX. számú, Lyon. 1557. jelzésű dallammal.

313. DICSÉRD ISTENT, KERESZTYÉNSÉG — *Herman* Miklós „Lobt Gott, ihr Christen, allzugleich" kezd. énekéből, UZMK 35. sz. szerint.

Dall.: u. a. szerzőtől, megj. Lipcsében, 1554-ben.

314. JÉZUS, SZÜLETÉL IDVESSÉGÜNKRE — D. 1592 óta 1921 előttig. — JUG 108. sz. — (R. 65 sz. volt). — Egyike a legértékesebb, legtömörebb régi énekeinknek. Szövegében néhány igazítás van.

Dall.: egykorúnak kell lennie, már csak azért is, mert a szöveg versalakja magában áll. D. 1774-et követi, kisebb ritmus-igazításokkal. A dallam kezdősorában foglalt zenei frázis több más, XVI. századból eredő énekünkben szerepel, így pl. a pr. ékv. 320. és 420. sz. dallamok ugyancsak első sorában is.

315. KRISZTUS URUNKNAK ÁLDOTT SZÜLETÉSÉN — megj. az 1630 körül keletkezett Csurgói kódexben, Pécselyi *Király* Imre szerzőségének megjelölésével. Nyomtatásban először L. 1654. Azóta minden ékvben megvan; U 81, JUG 104. sz. — A ritmus miatt a 2. vers elején szórendcserét kellett alkalmazni.

Dall.: egykorú; bizonyos rokonságot mutat a 225. dícséretével. D. 1774 szerint. (Kolozsvári változatai tonika-kezdőhangjukkal az evangélikusok által használt alakhoz közelednek.)

316. AZ ISTENNEK SZENT ANGYALA — *Luther* „Von Himmel hoch da komm ich her" kezd. énekének (Lipcse, 1539) magyar változata, de csak a 2. verstől. Első versének eredetijét bevezetésül *Tríller* Bálint írta. (ThSz. 1942. 137. l.) — Első magyar forrása: Ráday-kódex, 1633 (L. IK. 1926. 111. lap); nyomt. Lőcse, 1635 (bevezető verse nélkül l. u. o.). Mai napig minden ékvünkben megtaláljuk: U 82. JUG 103. sz. — Most mind az 1 + 14. versével adjuk, az ered. szöveg szerint.

Dall.: az eredetinek egyszerűsített, önálló számba vehető változata, amely magyar ref. gyülekezeteinkben igen kedvelt. D 1774 szerint, de kiegyenlített formában. Az evangélikusok az eredeti dallamot használják.

317. JER, DÍCSÉRJÜK E SZENT NAPON — megj. VÁR, elmaradt 1806 után. — JUG 22. sz. csak első versét adja. Itt 25 verséből 8 van, kevés

igazítással. (Pl. az 1. vers 1. sor „mái" szava szótagtöbbletet adna.) — Irta *Batizi* András. (L. RMKT. II. 417. lap jegyz.)

Dall.: egykorú származású, D 1774 szerint.

318. JER, MINDNYÁJAN ÖRÜLJÜNK — megj. VÁR, elmaradt 1806 után. — JUG 111. szám. — Itt 20 verséből 8-at találunk.

Dall.: D. 1569-ben és BORN-ban ez áll a szöveg felett: „Az IAM CANTEMVS Nota", középkori őse még meghatározásra vár. — A miénkkel azonos dallamközlésnél JUG tévesen hivatkozik Kv 1751-re, mert közlésünk az első sor 4. hangját kivéve, a D-változat hangjait adja, csak a ritmusforma követi a harmadik sorban erősebben eltérő dallamú Kv-t a trochaikus D-ritmusalakkal szemben.

319. KEZDETBEN VOLT AZ IGE — megj. D. 1569, elmaradt 1806 után. — JUG 112. sz. — („Krisztus Jézus születék" kezd. ének 7, 8, 10, 13—15. verseiből áll.) — Az egybevetésből kitűnik, hogy JUG változtatásait az utolsó vers kivételével az összöveghez való visszatéréssel hoztuk helyre.

Dall.: 318. dícséret.

320. EZ NAP NÉKÜNK DICSÉRETES NAP — megj. VÁR, elmaradt 1806 után. — D. 1569 és BORN-ban a szöveg felett ez áll: „A Dies (jam) laetitiae Nota (iara)". Ez így nem helyes, mert az idézett XIV. századi latin ill. abból keletkezett „Der Tag der ist so frewdenreich" kezd. német énekkel csak tartalmi rokonsága van, formailag teljesen elüt tőlük. Amazok nem refrénesek, eltérő szótagméretűek és ritmikus lejtésük is más; magyar változatuk („Ditseretes ez Gyermec") is van. — Itt az igen szép éneket teljes alakjában, kevés igazítással adjuk.

Dall.: valószínűen egykorú világi dallamból ered, ismert változatai (CC. 1651-ben is) közül ez a D. 1774-beli a legformásabb.

321. HOGY ELJÖTT AZ IDŐKNEK TELJESSÉGE — az énekek összevissza átdolgozásának iskolapéldája ennek az éneknek a sorsa. Irta *Szőnyi* Benjámin (talán valamennyi között a *legszebb* éneke), megj. SzH 144. lapján (1762). „Meg-lett a' Szabadulás és az erő" kezdettel, 12 nyolcsoros strófában, a CXLIV. zsoltár dallamára szabva. (Tehát az ismert 80. dícséretünk és JUG 105. sz. második versével kezdődött.) Ezt az 1806-os átdolgozás idején *Szücs* György elől egy 4×10-es strófával megtoldotta, ami magában nem lett volna hiba, de az éneknek más 36 sorát szétszabdalta az eltérő versmértékbe, kilúgozta belőle megható, mély, helyenként gyermeki költőiségét és készített belőle egy korrekt, de száraz tan-éneket. Lényegileg egészen eltérő, csupán némi halvány Szőnyi-hatást mutató szöveg volt a Szücsé, amelyből most csak az első két sort hagytuk meg, mint alkalmas bevezetést, egyébként visszatértünk az eredetihez, amelyet nagyobbik felében közlünk lényegtelen igazításokkal.

Dall.: 144. zsoltár.

322. E VILÁGOT, BÁR EZ BŰNT TETT — *Lengyel* József éneke, igazítás nélkül. — Csak R 55. sz. a. fordul elő. — Kár, hogy a genfi dallamritmushoz nem tökéletesen igazodik; tartalmát tekintve, igen értékes.

Dall.: 91. zsoltár.

323. DICSŐSÉG A MAGAS MENNYEKBEN — *Nagy* István éneke, megj. R 58, U 78, JUG 106. sz. Néhány igazítással, főleg a dallamritmus miatt.

Dall.: 66. zsoltár.

324. ÖRVENDJETEK, KERESZTYÉNEK — Pálóczi *Horváth* Ádám éneke, R 59, U 79, JUG 107. sz. — Egészen eredeti alakjába állítottuk vissza,

az 5. vers 3. sorában lévő szótagnyi igazítás kivételével.

Dall.: 66. zsoltár.

325. SZÍVÜNK VÍGSÁGGAL MA BETÖLT — megj. UZMK-ban, onnét vette át Kv. 1776 és D 1774 (négyszólamú feldolgozásban) Hozzánk 1921-ben Erdélyből került át, U 84, JUG 109, sz, Ennek az éneknek a 8. verse kezdődik így:

Bethlehem kis Város, de nagy
Mert onnan jött a' fő Hadnagy...

Dall.: 296. dícséret.

326. DICSŐSÉG MENNYBEN AZ ISTENNEK — „Szent vagy Uram" 21. sz. — Szövege *Simon* Jukundiántól. — Igazítások: 2. vers 4. sor: „A *kis* Jézushoz" h., 4. vers 1. sor: „*Kis* Jézus" h., 5. vers 4. sor: „A *malaszt*" helyett.

Dall.: Tárkányi—Zasskovszky: Kath. Egyh. Énektár (1855), 100. l.

327. Ó, JÖJJETEK, HIVEK — „Adeste fideles, laeti triumphantes"; ismeretlen eredetű, késői latin himnusz, kb. a XVII. századból. Legrégibb ismert latin kéziratai 1700 tájáról valók, részint angol, részint francia keletkezésűek. — Más magyar szöv. változat: HOZS 22, JUG 287. sz. Egyes soraik meghagyásával és a megfelelő latin versszakok alapján készült új szöveg.

Dall.: portugál dallamnak szokás tartani, mert 1785 körül az akkori *leeds*-i herceg figyelt fel rá a londoni portugál kolónia kápolnájában, de az is lehetséges, hogy már 1700 előtt szerzette *Reading* János, a Winchester College orgonistája. Akárhogy van, mint portugál dallam terjedt el, a protestánsoknál még nagyobb mértékben, mint a katholikusoknál. Eddig ismert legrégibb nyomtatott kiadását 1782-ben érte el.

328. JŐJJETEK KRISZTUST DICSÉRNI — *Gerhadt* Pálnak a „Quem pastores"-dallamra írt „Kommt und lasst uns Christum ehren' kezdetű éneke. Magyarul most először.

Dall.: a „Quem pastores laudavere" (német változatában: „Den die Hirten lobten sehre") XIV. századi eredetű dallam, amely ebben az alakban evangélikus egyházi használatra Boroszlóban, 1555-ben jelent meg.

329. 1TT ÁLLOK JÁSZOLOD FELETT — *Gerhardt* Pál „Ich steh an deiner Krippen hier" kezdetű énekének öt versszaka. Magyar ékvben először.

Dall.: Bach J. S. szerzeménye 1736-ból. *Riemenschneider* legújabb kiadása (New-York, 1941) szerint a 69 számozott basszussal ellátott dallam között a 14. számú. Külföldi gyülekezeti ékvekben is találkozunk vele.

330. ÖRVENDEZZEN MÁR E VILÁG — „Magno salutis gaudio" latin himnuszból, először BC-ben. (HCBC 145, 390—2. l.) Azóta több átdolgozással és rövidítéssel (1806, 1921) minden ékvünkben benne volt. — U 43, JUG 115. sz., utóbbi kisebb igazításait egy-kettővel megtoldottuk.

Dall.: Kv 1751 szerint, kevés ritmusbeli és két hangra kiterjedő dallambeli igazítással. A dallam ott sem jambikus ritmusú, hanem a 4. sor kivételével teljesen kiegyenlített. E dallam másutt nem fordul elő.

331. A NAGY KIRÁLY JÖN: HOZSÁNNA, KOZSÁNNA — írta Pálóczi *Horváth* Ádám, megj. R 7, U 42, JUG (1, 2, 4. v.) 114. sz. — Itt teljes, a 4. vers 2. sorában egy szótagnyi igazítással.

Dall.: 32. zsoltár.

332. JÉZUSOM, IMÁDJUK SZENT NEVEDET — írta Pálóczi *Horváth*

Ádám, R 9. sz. A dallamritmushoz, mint P. Horváth énekei általában, eléggé símul.

Dall.: 39. zsoltár.

333. BUZDÍTSD FEL URAM, LELKEMÉT — írta *Lengyel* József, átdolgozta *Sárvári* Pál. — R 13, U 46, JUG 118. sz. — Változtatás nélkül.

Dall.: 102. zsoltár.

334. Ó ISTEN, KI A TÖRŐDÖTT — írta *Nagy* István. R 15, U 47, JUG 119. — Változtatás nélkül.

Dall.: 42. zsoltár.

335. Ó, ÁRTATLANSÁG BÁRÁNYA — a XVII. század második feléből. U 48, JUG 120. sz. — Két verse elhagyva; részben U módosításaival.

Dall.: D 1774 szerint.

336. DÍCSÉRD LELKEM ISTENEDET — megjelenésének JUG-adata (1642) nem volt ellenőrizhető. A XVIII. század elején már megvan, R 16, JUG 121. sz. Főleg Ézs. 53:2—7-re támaszkodik. Itteni alakja részben veszi csak át *Benedek* M. változtatásait.

Dall.: 415. dícséret. — (A 316. dícséret dallama, amelyre régen énekelték, nem való ennek az éneknek a tartalmához.)

337. PARADICSOMNAK TE SZÉP ÉLŐ FÁJA — Pécselyi *Király* Imrének szokás tulajdonítani; versfői is ezt mutatják. Teljes alakja két verssel több. — Megj. L 1654, elmaradt 1806 után. JUG 122. sz., dallama nélkül. — Nem azonos a *Balassa*-függelék (l. *Dézsi*-kiad. 760. lap, 18. sz.) hasonló kezdetű énekével. Nincs meg minden XVII. sz.-végi kiadásban.

Dall.: csak Kv. 1751-ben; 161. dícséretünk közeli változata.

338. LELKI PRÓBÁIMBAN — írója *Montgomery* Jakab, készült 1834-ben, eredetije: „In the hour of trial Jesus, pray for me". Magyarul először most jelenik meg.

Dall.: ir népdal, amelyet kb. száz éve egyházi éneknek használnak.

339. JÉZUS, ISTENNEK BÁRÁNYA — közelebbről ismeretlen eredetű XVI. századi lengyel ének, DEV 180. sz. szerint.

Dall.: Zalánfy A. adata szerint: *Seklucyan* S. ékve, 1559.

340. TE DRÁGA JÉZUS — „Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen", *Heermann* János világszerte ismert éneke, új magyar szöveggel. Más változatai: DEV 182, JUG 125. sz. — 15 verséből itt 8.

Dall.: Crüger Jánosé, 1640-ből; egyike a legnépszerűbb és legtöbbször feldolgozott koráldallamoknak. Ma már eredeti ritmusban éneklik.

341. Ó KRISZTUSFŐ, TE ZÚZOTT — *Gerhardt* Pál „O Haupt voll Blut und Wunden" kezdetű énekének őse a korábban Clairvaux-i *Bernát*nak tulajdonított, de újabb megállapítás szerint Löweni *Arnulf*tól († 1250) származó, a szenvedő Krisztus testének részeiről írott hét ének utolsója, amely az Ő fejéhez intézve, így kezdődik: „Salve caput cruentatum". Első része talán szokatlanul naturalisztikusan beszél az Úr szenvedéséről, de különösen utolsó három verse a világirodalom legmegrendítőbb és legőszintébb Krisztuhoz szóló vallomásai közé tartozik. Készült 1653-ban. — Új magyar szöveg, régebbi változatok: DEV 177, JUG 123.

Dall.: világi eredetű („Mein Gmüt ist mir verwirret"), megj. Nürnbergben 1601, szerzője, *Hassler* H. L. „Lustgarten neuer Teutscher Gesäng" c. gyüjteményében; a „Harmoniae Sacrae" c. kiadványban (Görlitz, 1613) már 401. dícséretünk német alapszövegével társult 1656-ban pedig („Praxis Pietatis Melica") már egymásra talált a szöveg és dallam, amelyek egymást főként *Bach* művein át tették világ-

hírűvé. — A dallamot nálunk eddig csak az „Uram a töredelmes" szöveggel ismerték és helytelen ritmusban énekelték. A valamikor polymetrikus dallamnak erre a kiegyenlített, de ritmikus formájára nagyon vigyáznunk kell az éneklésben.

342. JÉZUS, VILÁG MEGVÁLTÓJA — a Löweni *Arnulf*tól származó hét passió-ének elsejének, a „Salve mundi salutare"-nak magyar változatának verseiből összeválogatva, 1. és 9. vers a „Szent vagy Uram"-szöveg kisebb igazításával, a többiek a CC ex editione Szeleptseniana (1792) alapján. (A Szelepcsényi-kiadások közül legjobb az 1703. évi; az 1738—92 között megjelentekben egyre több a *dallam*hiba.)

Dall.: „Sei gegrüsset Jesu gütig" német koráldallamnak a *Szegedi* F. L.-féle CC (1674) szerinti változata.

343. Ó KRISZTUS, LÁTTAM SZENVEDÉSED — eredetije *Bastie* Bertalan († 1841) „O Christ, j'ai vu ton agonie" kezdetű francia éneke.

Dall.: Freylinghausen ékvéből (Halle, 1704). Ma már csak francia énekeskönyvekben maradt fenn.

344. KIRÁLY ZÁSZLÓK LOBOGNAK — *Venantius Fortunatus* „Vexilla regis prodeunt" kezdetű himnusza a VI. század végéről. — Mivel BC és ÖG szövegei szürkék és pontatlanok, szövegünket a CC et editione Szeleptseniana(ból (1792) vettük, a latin szöveg figyelembevételével, szükséges igazításokkal és javításokkal.

Dall.: az eredeti gregorián dallam ritmikus egyszerűsítése.

345. IM NAGY ISTEN, MOST ELŐTTED — *Szász* Béla éneke, megj. PrÉkv 1903, U 201, JUG 40. sz. — A 3. vers 1. sorának elejét igazítottuk.

Dall.: Kálmán Farkas szerzeménye. PrÉkv 1903.

346. GYŐZHETETLEN ÉN KŐSZÁLOM — természetesen nem *Rákóczi* Ferenc éneke; ismeretlen eredetű, a XIX. századból. — U 284, JUG 126.

Dall.: a XIX. század második felénél korábbi feljegyzése nem ismeretes. Végét — *Kodály* Zoltán véleménye alapján és JUG-ot is követve — oktávval mélyebb fekvésbe hoztuk le.

347. JÉZUS, KI A SÍRBAN VALÁL — *Lengyel* József éneke, javította *Benedek* Mihály. Megj. R 19. sz., U 52, JUG 128. szám. — R szerinti alakban.

Dall.: 35. zsoltár.

348. ÖRVENDEZZETEK EGEK — írta *Bátori* István. Megj. R 22, U 55, JUG 129. szám. — A 2. vers 3—4., valamint a 3. vers 2. sorát átalakítottuk tartalmi-theologiai okokból. Prozódiai igazítás az 5. vers 5. sorában.

Dall.: 135. zsoltár.

349. JÉZUS MEGHALT BŰNEINKÉRT — *Szőnyi* Benjámin írta; a SzH első kiadásában még nem volt benne. Megj. R 23. sz. — JUG 130. sz. — Egy vers (3—4-ből) összevonásával és néhány kisebb igazítással.

Dall.: 42. zsoltár.

350. FELTÁMADT A MI ÉLETÜNK — először a Csurgói kódexben, 1630 körül, Pécselyi *Király* Imre szerzőségére való utalással. Nyomtatásban csak jóval később; elmaradt 1921-ben. — R 26, JUG 132. sz. Igazítottuk.

Dall.: D 1774 szerint, végén kis ritmusmódosítással.

351. EMLÉKEZZÜNK EZ NAPON — szerzőjét nem ismerjük, megj. D 1579, R 25, elmaradt 1921-ben. — JUG 131. sz. Eredetileg 21 versből állott, itt 8, igen kevés igazítással. Refrénje a leis-stílusba sorolja.

Dall.: egykorú eredetű, itt Kv 1751 szerint.

352. KRISZTUS IM FELTÁMADA — *Batizi* András éneke, megj. VÁR,

kimaradt 1806 után. (JUG-ban — 113. sz. — egy másik, valószínűleg szintén Batizitól származó változat van. — L. RMKT. II. 65, 414. lap.) — A középkor vége felé rengeteg „Christus (iam) surrexit"-kezdetű változat keletkezett, különböző hosszúságú refrénekkel. Ezek mind egy közös ősalakra vihetők vissza. (RMKT. II. 415—6. lap.) — Alig igazítottuk.

Dall.: D 1774 szerint. (Ott is több ilyen dallam van.)

353. KRISZTUS FELTÁMADA IGAZSÁGUNKRA megj. VÁR, elmaradt 1806 után. — Teljes alak 13 vers. — JUG 134. — Igazítás nagyrészt JUG szerint.

Dall.: CC 1651 szerint; a D- és Kv-változatok kevéssé térnek el.

354. A KRISZTUST MEGFESZÍTÉK — megj. VÁR, elmaradt 1806 után. — JUG 139. sz. (csak három vers). — Keveset igazítottunk rajta, 14-ből 6 versét adjuk.

Dall.: egykorú eredetű, D 1774 szerint.

355. MÉLY GYÁSZRA BORULT A TEMÉSZET — írta *Lengyel József*, megj. R 21. sz., U 54. sz. — Szerzősége sokáig bizonytalan és vitatott volt.

Dall.: 66. zsoltár.

356. FELVIRRADT ÁLDOTT SZÉP NAPUNK — „Erschienen ist der herrlich Tag", írta *Herman* Miklós († 1560). — Magyarul először.

Dall.: u. az, ugyanattól a szerzőtől.

357. JÉZUS, ÉN BIZODALMAM — „Jesus, meine Zuversicht', megj. nyomtatásban Berlin, 1653. *Lujza Henrietta* brandenburgi fejedelemasszony szerzősége nem bizonyított. — DEV 213. szöveggel HOZS, HALL, JUG 135. sz. — Itt részben az előbbi, nagyobbrészt azonban UZMK 570. sz. alapján, a szükséges igazításokkal.

*Dall.: Crügert*ől való származása sem feltétlenül bizonyított, csak megj. helye és éve (Berlin, 1653).

358. A KRISZTUS MENNYBE FELMÉNE — megj. VÁR, elmaradt 1921. 1806-ban *Benedek* M. nagy mértékben átdolgozta. R. 35, JUG 144. sz. 16 verséből itt 8, részben egybeolvasztással, de a régi szöveggel. JUG az 1806-os átdolgozás 4 versét adja.

Dall.: minden felekezetnél népszerű volt, sőt népi változatai is vannak. Itteni alakja is az egyik ilyen változatnak megfelelően tér el a lényegében azonos D 1778-belitől. Őse egy latin szövegű (Surrexit Christus pridie) ének volt, a régi ékvek jelzései szerint.

359. UR JÉZUS, AKI FELSÉGGEL — *Keresztesi* József éneke, megj. R 31, U 60, JUG 142. sz. — 1921-ben elhagyott 4. versét visszavettük, az éneket kis mértékben a dallamhoz igazítottuk.

Dall.: 138. zsoltár.

360. SZENT EGEK, MINDEN BOLDOGOK HAJLÉKI — írta Pálóczi *Horváth* Ádám, megj. R 34, JUG 143. sz. — Néhány szócsere és kisebb igazítás.

Dall.: 32. zsoltár.

361. VEDD EL JUTALMADAT — írta *Lengyel* József, javította *Benedek* Mihály. Megj. R 30, U 61, JUG 141. sz. — A 3. vers 4—5. sorában („távolról') U igazítását vettük át, egyébként a régi alakot tartottuk meg, kivéve a 3. és 4. versek utolsó sorainak kis igazítását.

Dall.: 3. zsoltár.

362. ÉBREDJÉL FEL, VILÁG, BŰNEIDBŐL — keletkezése felderítetlen, a XVII. századvégi ékvekben már megtalálható. Elmaradt 1806 után.

Dall.: D 1774 szerint, magyarnak tartható. Egy változata „Feltámadt az új öröm napfénye" szöveggel CC-ben (1651., lásd MZK 46. l.).

363. JÖN A HARAG NAPJA LÁNGGAL — „Dies irae, dies illa", a középkori latin költészet későbbi stílusának egyik legmegrázóbb terméke ez a szekvencia, amelyet 1250 táján, nem sokkal halála előtt írt *Celano* Tamás. — „A nap eljő nagy haraggal" kezdettel már a XVII. századi halottasokban benne volt; első versét innét veszi JUG 337, a továbbiakban *Sántha* Károly DEV 594-szövegéhez alkalmazkodik. — Most új magyar szöveggel, eredeti zárórészével közöljük.

Dall.: az egykorú, a XIV. században már a misekönyvekbe is felvett gregorián dallam 1589 (LUDEKUS) óta ebben az egyszerűsített változatban a német ev. egyházi éneklés részévé vált. — Éneklésmódja a minden sor elején kitett versszakszámoknak felel meg; igen szép, ha az 1—16. verseket páronként felváltva férfi- és női hangok éneklik, az ősi antifonális módnak megfelelően.

364. MENTS MEG URAM, ENGEM AZ ÖRÖK HALÁLTÓL — a római gyászmise „Libera me Domine de morte aeterna" kezdetű része alapján készült ének. *(Tárkányi—Zsasskovszky:* „Kath. Egyh. Énektár" 1855.) — JUG 338. sz. a DEV 593. sz. szövegét átdolgozta; itt lényegében ahhoz tértünk vissza.

Dall.: Tárkányi—Zsasskovszky: Kath. Egyh. Énektár, 1855, „Szent vagy Uram" módosításai szerint.

365. JÉZUS KRISZTUS, MI KIRÁLYUNK — ÖG-ból, elmaradt 1806 után. — JUG 145. sz. — „Jesu nostra redemptio" szabadabb átdolgozása, valószínűen a BC „Jézus Krisztus, mi váltságunk" kezd. himnuszából készült.

Dall.: 415. dicséret.

366. AZ ÉN IDŐM, MINT A SZÉP NYÁR — *Szőnyi* Benjámin éneke a SzH. első kiadásából (1762). 22 versének itt a fele, csak az utolsó igazítva. — DEV 590 és JUG 147. sz. *Payr* S. átdolgozását adta.

Dall.: Sulyok Imre közlése szerint: *Holéczy* Sámuel: Psalmodia, 1818.

367. EMELJÜK JÉZUSHOZ SZEMÜNK — eredetije: *„Psaumes et Cantiques"*, Paris—Nancy 1896, 55. sz. — Írójáról, *Jordan* Sámsonról közelebbit nem tudunk. — Magyarul eddig nem volt ismeretes.

Dall.: Bernouilli F. szerzeménye. Szerzőjéről közelebbi adatunk nincs.

368. JÖVEL SZENTLÉLEK ISTEN — szövege Szegedi *Kis* Istvántól, megj. VÁR, elmaradt 1921-ben. R 73, JUG 158. sz. — Szerzőt először HG nevezi meg. (Lásd RMKT. VI. 285. l. jegyz.) — Szövege változatlan maradt.

Dall.: igen régi eredetű („Ades pater supreme", „Melodiae Prudentianae". Zahn 155.); D 1774 szerint.

369, JÖVEL, SZENTLÉLEK ÚR ISTEN, LELKÜNKNEK — nemcsak *Batizi* Andrásnak, hanem az egész magyar énekköltésnek egyik legszebb darabja. A „Veni creator Spiritus" és más hasonló tartalmú latin himnuszok egyes sorainak felhasználásával készült, de lényegében önálló és kerek egész. (Ezekből a pünkösdi himnuszokból a graduálokban több — olykor igen formás — változatot találunk.) A szerzőt BORN nevezi meg. — L. RMKT. I. 368, 414, 418. l. jegyz.) — 1806-ban *Benedek* M, kisebb mértékben átdolgozta, ezt 1921-ben megtoldották és 6—7. verseit elhagyták; most eredeti alakját nyerte vissza. — R 43, U 69, JUG 155. sz.

Dall.: ismeretlen eredetű, egykorú, D 1774 szerint. Legszebb régi

dallamaink egyike; távolabbi rokonai a XVI. századi morva-német anyagban fordulnak elő.

370. JÖVEL, SZENTLÉLEK ÚR ISTEN, TÖLTSD BÉ — közvetlen elődje *Luther* „Komm, heiliger Geist, Herre Gott" kezd. éneke (1524), amelynek első verse egy X—XI. századi, vagy még korábbi latin antifona fordítása, a másik kettő Luther önálló költeménye. Az ősalak így szól:

„Veni Sancte Spiritus,
reple tuorum corda fidelium,
et tui amoris in eis ignem ascende,
qui per diversitatem linguarum cunctarum
gentes in unitate fidei congregasti,
Alleluia, Alleluia."

Ennek a prózai szövegnek magyar fordítása már a kéziratos graduálok egyikében-másikában és ÖG-ban is benne van, de a vers magyarul nyomtatásban csak 1654-ben jelent meg. (L. RMKT. I. 194—5, 368—70.) — Azóta minden kiadásban benne van: R 37, U 63, JUG 150. sz. Magyar fordítóját nem ismerjük; szövege változatlan.

Dall.: ismeretlen eredetű, csak nálunk használt, D 1774 szerint. Külföldi változatáról nem tudunk.

371. JÉZUS KRISZTUS, EGY MESTERÜNK — himnusz a BC-ből, ÖG-beli átdolgozásban, fennmaradt 1806-ig. — JUG 159. szám.

Dall.: ismeretlen eredetű, D 1778 szerint.

372. KÖNYÖRÖGJÜNK AZ ISTENNEK SZENTLELKÉNEK — írta *Huszár* Gál (megnevezi BORN), megj. VÁR, azóta megszakítás és átalakítás nélkül fennmaradt, csak U hagyta el a 4. versét. — U 90, JUG 157. sz. — Most ismét teljes alakjában. (HG-hoz és az énekhez lásd RMKT. VII. 356—62. jegyz.)

Dall.: egykorúnak kell lennie, XVII. századi kath. kiadványban is előfordul. Van olyan nézet is, hogy *Huszár*tól való. — D 1774 szerint.

373. JÖVEL TEREMTŐ SZENTLÉLEK — a IX. század első felének nagy latin himnusza, *Hrabanus Maurus* „Veni creator Spiritus" kezd. éneke, már 1524-ben megtalálta útját az evangéliumi egyházba *Luther* átköltésében (Komm Gott Schöpfer, heiliger Geist). Magyar változatai közül itt az ÖG-belit találjuk; ez 1806-ig benne volt énekeskönyvünkben. A 2. vers kezdősora UZMK szerint igazítva.

Dall.: középkori eredetű, ebben az alakban Wittenberg, 1524. Magyar ékvben még nem volt benne.

374. A PÜNKÖSDNEK JELES NAPJÁN — D 1590-től (*Schulek* Tibor adata) 1921 előttig maradt fenn. Szerzőjét nem ismerjük. *Benedek* M. alaposan átdolgozta; most visszahozott versei a régi szöveget adják.

Dall.: 385. dícséret.

375. JÉZUS, AZ IGÉRETET — írta Pálóczi *Horváth* Ádám, megj. R 41. sz. a., 1921-ben elhagyták. JUG 154. sz. — Nem változtattunk rajta.

Dall.: 135. zsoltár.

376. Ó ÁLDOTT SZENTLÉLEK, KI AZ ÉG DICSŐSÉGÉVEL — *Nagy* István éneke, megj. R 40, U 65, JUG 153. sz. — Nem változott.

Dall.: 278. dícséret.

377. SZENTLÉLEK, VÉGY KÖRÜL BENNÜNKET — írta *Szücs* György, megj. R 45, U 67, JUG 156 sz. — Nem változott.

Dall.: 65. zsoltár.

378. ADJUNK HÁLÁT MINDNYÁJAN — *Dávid* Ferenc éneke VÁR óta

minden ékvben benne van, csak 1806 után elmaradt az 5. verse, amelyet most sem vettünk vissza. (Szerző énekköltői működéséhez l. RMKT. VII. 350—55. l. jegyz.) — U. 89, JUG 160. sz. — Néhány igazítás, részben U szerint.

Dall.: a strófaszerkezet egykorú német alak hatására látszik mutatni, a dallam egy változata CC-ben is megvan. Rokonságára nézve („Mint sír a fehér hattyú") lásd IÉ 198. lap. jegyzetet. — D 1774 és 1778 alig térnek el a Kv-alakoktól.

379. EMLÉKEZZÉL, ÚR ISTEN HÍVEIDRŐL — VÁR-tól R 165. sz.-ig: JUG 52. sz. — A régi versek, kivált a 4. sorok szabálytalanságai és a szöveg ódonsága miatt itt R (165. sz.) átdolgozott szövegét adjuk, annak is a 6. versbeni két szótaghiányát kipótolva.

Dall.: ismeretlen — nyilván nem magyar eredetű, D 1774 szerint. JUG páros ritmizálási kísérlete nem meggyőző, a régi alak egész világosan páratlan tagozódást mutat.

380. SEMMIT NE BÁNKÓDJÁL KRISZTUS SZENT SEREGE — Szkhárosi *Horvát* András éneke, megj. D 1569 (húsz évvel írója halála után), ott volt minden ékvben 1806-ig. — JUG 167. sz. — Versfők: SKHAROSINVS H. — JUG igazításaival szemben, melyek nem látszanak szükségesnek, az eredeti teljes szöveget adjuk, a 12. vers 2. sor („egy állatban") kivételével. — A reformátori kor egyik leghatalmasabb eredeti magyar éneke. (L. RMKT. II. 450—51. l. jegyz.)

Dall.: a külön-külön is eltérő Kv 1751- és D 1774, ill. 1778-változatok helyett az ősalakra tértünk vissza, mely a Hofgreff-énekeskönyvben (Kv, 1553) megjelent „Az Szent Thobiasnac egesz historiaia" c. szöveggel szerepel először. Szerzője *Székel* Balázs. Az aszimmetrikus 12-es szerkezetű dallamot csupán ritmusalakban hagytuk meg az énekeskönyveink szimmetrikus formájában. (Lásd HOF dallamok, 8. szám jegyz., a dallamhoz: *Kodály* Zoltán: Árgirus nótája, 1921.) — A dallamnak több más változata is van; ilyen a 403. dícséretünk dallama is.

381. JÉZUS KRISZTUS, MI KEGYELMES HADNAGYUNK — versfőiből J BEREKINVS olvasható ki. — Megj. D 1592, elmaradt 1806 után. — JUG 166 DEV 260. sz. (*Payr* S.) átdolgozásában adja; most lényegében visszatértünk a régi szöveghez.

Dall.: 255. dícséret.

382. HOGY PANASZOLKODIK AZ ANYASZENTEGYHÁZ — származása felderítetlen. 1806 után elmaradt. — 17 versből itt — részint összevonással. — 8 Stílusa a XVI—XVII. századi eredetű énekével azonos; nyelve is erre mutat.

Dall.: 260. dícséret.

383. KÖNYÖRGÜNK NÉKED, Ó ISTEN FIA — szerzőjét nem ismerjük, L 1675-ben található először; elmaradt 1806 után. — Igen csekély igazítás.

Dall.: 362. dícséret.

384. SOK ÍNSÉGÜNKBEN HOZZÁD KIÁLTUNK — mint a versfők (STARINVS) is mutatják, *Sztárai* Mihály írta. — Megj. D 1590, elmaradt 1806 után. — Az LXXIV. zsoltár alapján készült, (Lásd RMKT. V. 348. l. jegyz.) — A 7. verset kisebb mértékben átalakítottuk.

Dall.: 241. dícséret.

385. KESERVES SZÍVVEL MAGYARORSZÁGBAN — ismeretlen szerző jeremiádja, megj. VÁR, elmaradt 1806 után. (Lásd RMKT. VI. 317—18, 320. lap jegyz.) — A 22 versből csak 4 hiányzik, szöveg változatlan.

Dall. 241. dícséret.

386. EMLÉKEZZÉL, MI TÖRTÉNÉK URAM, MIRAJTUNK — ismeretlen eredetű jeremiád, megvan már HOF-ban (Kv. 1553), egyh. HG. II, ill. BORN. — Elmaradt 1806 után. (Lásd RMKT. VI. 317—19. l. jegyz.) — JUG 291. sz. alatt alig felismerhető változata van, DEV 509 is átdolgozta és megrövidítette. — 19 verséből itt kevés igazítással 9-et találunk.

Dall.: Szerzője ismeretlen, a szöveggel együtt jelent meg 1553-ban. Cseh eredetét *Szabolcsi* Bence állapította meg (HOF dallamok 15. számhoz fűzött jegyzet).

387. ÚR ISTEN, LÉGY MOST MIVELÜNK — a LXXI. zsoltár alapján készült, írta *Szegedi* Gergely. Megj. D 1569, elmaradt 1806 után. Teljes versfőiből URAMNAK NÉMETINEK ÉNEKÖN Sz olvasható ki. (*Németi* Ferenc Tokaj kapitánya és Sz. pártfogója volt.) Utolsó — toldalék — sorában 1563 keltezés van. (L. RMKT. VI. 230—33. és jegyz.)

Dall: csakis a szöveghez kellett keletkeznie, mert a versmérték magában áll. Nyomtatott kótás könyveink közül csak D 1778-ban.

388. HALLGASD MEG, JÉZUS KRISZTUS — L 1675-től 1806-ig. 16 verséből itt 10, kevés igazítással.

Dall.: „Mein frewd möcht sich wol meren" kezd., 1450 körül feljegyzett világi dalból keletkezett. „Herr Christ, der einig Gottssohn" (Erfurt, 1524) kezdetű ének. D 1778 változata csak kevéssé tér el tőle. — V. ö. 276. dícséretünk dallamával, amely *Kálmán* Farkas kezén alakult ki, de szintén e dallam moll-változata. Ezt a változatot, nem tudni miért, *Fejes* István „Gyüjtemény"-e (Sárospatak, 1901) *Sztárai*-dallamnak jelzi, ugyanakkor, amikor a XVI. század igazi magyar dallamait elhanyagolta, ha egyáltalán ismerte.

389. JŐVEL, LÉGY VÉLÜNK, ÚR ISTEN — szerzője ismeretlen. Régi címe: „Táborba szálláskor", *Kálmán* Farkas szerint *Bocskai* hajduinak kedves éneke volt. — Megj. D 1592, elmaradt 1806 után. Tartalmában itt-ott mintha a „Jővel Szentlélek"-változatok egy-két gondolata csengene vissza. — 28 verséből itt 12, alig igazítva.

Dall: eredete nem ismeretes, Kv 1751 szerint, de 3. sora kissé igazítva a szebb D-változatnak megfelelően.

390. ERŐS VÁR A MI ISTENÜNK — *Luther* Mártonnak a XLVI. zsoltár alapján írt, világszerte ismert „Ein feste Burg ist unser Gott" kezdetű éneke (1529), DEV 256 szerint, 2. vers 3. sor és a 4. vers 5—6. sorok igazításával. (Ref. egyházunk eddig a VÁR óta ismeretes *Skaricza*-szövegváltozatot használta, amelynek szótagtöbbletei vannak és emiatt dallamváltozataink is eltérők lévén, nem tudtuk az evangélikus atyafiakkal együtt énekelni. A *Skaricza*-verzió 1806 és 1921 között nem volt használatban; U 236. sz.)

Dall: az a forma, amelyet az új ev. ékvben fognak közölni. Ez ritmusban nem azonos a legrégebbivel. Figyelemreméltó az első sor 5. szótagjában (a dur-hangsor hatodfoka) a magyarországi evangélikusok eddigi gyakorlatának (hetedfok, vezérhang) eltérése az eredeti dallamvonaltól.

391. VEDD EL ÚR ISTEN RÓLUNK HARAGODAT — Georgius *Thymus* „Aufer immensam, Deus, aufer iram" kezdetű éneke után készült igen erőteljes magyar fordítás, megj. VÁR, azóta 1806-ig szerepelt ékveinkben. — Az eredeti 1541-ben keletkezett. — Alig kellett igazítani. — (Lásd METR 109—110. lap.)

Dall: magyar gyüjteményeink közül csak D 1774-ben található meg.

Szerzője *Crüger* János, eredeti szövege „Lobet den Herren alle, die ihn ehren" volt.

392. AZ EGYHÁZNAK JÉZUS A FUNDÁMENTOMA — *Stone* J. Sámuel „The Church's one foundation" kezdetű énekét 1866-ban írta, két évvel később átdolgozta. Az Apostoli Hitvallás ártikulusaira írt himnuszok egyike volt ez, a „hiszek egy közönséges keresztyén Anyaszentegyházat" tételre. — Más magyar szövege: HALL 16. szám.

Dall.: „Aurelia" *Wesley* Sámuel Sebestyén szerzeménye, eredetileg más szöveghez készült, de ezzel jutott nemzetközi elterjedtségre.

393. NE CSÜGGEDJ EL, KICSINY SEREG — eredetije *Altenburg* Mihály „Verzage nicht, du Häuflein klein" kezdetű éneke a harmincéves háború idejéből. A hagyomány sokáig *Gusztáv Adolf* svéd királyénak tartotta. (L. *Révész* Imre, ThSz 1942, 144—5. lap.) — Más magyar változatai: HOZS 248, U 294 (Kovács Sándor); HALL 387, JUG 264 (Podmaniczky Pálné); DEV 259 (Zábrák Dénes); DEV 272 (Czékus László). — Az eredetihez viszonyítva, legjobbnak látszó Zábrák-féle szöveget az eredeti alapján jelentékenyen módosítva állott elő jelenlegi szövegünk, amelyben a dallam miatt két-két strófa eggyé olvad össze az eredeti versméret megtartásával. (Az így kettővé vált négy versből csak az első háromnak eredetijét írta Altenburg; a negyedik — és még egy — későbbi hozzátoldás.)

Dall.: 68. zsoltár. (Két ismert és használatos német dallama nem olyan meggyőző, kivált ha tudjuk, hogy a skót reformátusok is erre a zsoltárdallamra éneklik.)

394. TÉRJ MAGADHOZ, DRÁGA SION — története tekintetében utalunk könyvünk első része III./6. fejezetére. — Tranoscius 450, 237, JUG 172. sz.

Az ének *Tranoscius*-féle szlovák szövege (450. szám) a *Jeszenszky*éhez hasonlóan nyolc versszakra terjed, de a hetedik versszak, mint az *Vietorisz* fordításában is megmutatkozik, mást tartalmaz, mint a *Jeszenszkyé*. Ez a versszak a német énekeskönyvekben már nem található meg; feltételezhető, ha *Pauli* Joachim eredeti költeményében megvolt, a szlovák verzióhoz hasonló tartalmú és annak az alapszövege lehetett. A kérdéses strófa két eltérő alakját a következőkben adjuk:

Jeszenszky:	Vietorisz:
Végső áldást mond hazádra,	Halleluja! ó te áldott
Mely távolról int feléd;	Sion, üdv az életed:
Égi honnak a határa	Jézus, a te napvilágod
Van már hozzád közelébb.	Ölel immár tégedet;
Édes érzés mért fog el,	Üdvözölve ő fogad
Melytől olvad szív, kebel?	S édes békecsókot ad;
Sion, minden másképp lesz ott,	Sion, miért panaszkodnál?
El fog tünni nagy sírásod.	Inkább örvendj s vigadozzál!

Az ének eredeti alapszövegét a fenti versszak kivételével az alábbiakban olvashatjuk:

Zion, gib dich nur zufrieden!
Gott ist noch bei dir darin;
du bist nicht von ihm geschieden,
er hat einen Vatersinn.
Wenn er straft, so liebt er auch,
das is sein geliebter Brauch.
Zion, lerne dies bedenken,
warum willst du dich so kränken?

Treiben dich die Meereswellen
in der wilden, tiefen See,
wollen sie dich gar zerschellen;
musst du rufen ach und weh;
schweigt dein Heiland still dazu,
gleich als schlief er sanft in Ruh:
Zion lass dich nicht bewegen;
diese Flut wird bald sich legen!

Berge, Felsen mögen weichen,
ob sie noch so feste stehn;
ja die ganze Welt desgleichen
möchte gar auch untergehn:
dennoch hat es keine Not
in dem Leben und im Tod,
Zion, du kannst doch nicht wanken
aus des ewgen Bundes Schranken.

Müssen schon allhier die Tränen
deine schönste Perlen sein;
muss das Seufzen und das Stöhnen
schon das beste Lied dir sein;
muss dein Purpur sein das Blut
und der Mangel Hab und Gut:
Zion, lass dir doch nicht grauen;
du kannst deinen Gott vertrauen.

Droht man dir mit Schmach und Banden,
mit dem Tod und Herzeleid,
ei, du wirst doch nicht zu Schanden;
denk nur an die Ewigkeit.
Sei nur fröhlich, wohlgemut,
dass der Herr dich solches tut!
Zion, Gott wird dich schon stärken;
nur auf ihn musst du stets merken.

Freue dich, es kommt das Ende
und der Abend schon herbei;
gib dich nur in Gottes Hände,
der dich nun will machen frei!
Für die Trübsal, Spott und Hohn
gibt er dir die Freudenkron.
Zion, du wirst wieder lachen;
drum so lass die Welt nur machen.

O ihr Engel, Himmelserben,
freuet euch mit Zion hier;
denn die jetzt hat wollen sterben,
soll nun leben für und für
und sich freuen ohne Zahl
in dem schönen Himmelssaal!
Zion, wer will dich nun scheiden
von dem Lamm und ewgen Freuden?

Nyilvánvaló, hogy *Jeszenszky,* aki az éneket a „Vspokog se, ó Syone" kezdetű említett szlovák fordításból ültette át magyarba, az említett, de német eredetijében nem ellenőrizhető verstől eltekintve, sikerült fordítói munkát végzett, mert szövege másodkézi átültetés-volta ellenére is elég jól követi *Pauli* vigasztaló énekét.

Dall.: Tihanyi (Luttenberger) Ágost budapesti zenetanár készítette 1890-ben. Felépítése erősen rokon a „Felleg borult az erdőre" kezdetű népies műdal dallamával; 7. sorának 3. szótagján a vezérhangot legtöbb falusi gyülekezetünk nem tudja énekelni.

395. ISTEN SZÍVÉN MEGPIHENVE — *Zinzendorf* Miklós „Herz und Herz vereint zusammen" kezdetű éneke. HALL 81. sz. igazítása, 3 verse nélkül.

Dall: Szerző neve nélkül megj. Herrnhag 1735, e szöveggel Basel 1745. A több német forrásban is jelentkező 1735-ös évszám alighanem téves. Más források szerint a dallam eredete 1740 tájára megy vissza és a herrnhuti testvérgyülekezetben kezdték először használni.

396. ÉBREDJ BIZONYSÁGTÉVŐ LÉLEK — „Wach auf, du Geist der ersten Zeugen" — az Északmagyarországból német földre származott *Bogatzky* Károly éneke, HALL 235. szerint, igen kevés igazítással.

Dall: 228. dícséret.

397. Ó SION, ÉBREDJ — „O Zion, haste thy mission high fulfilling" — *Thomson* A. Mária éneke 1870-ből. Magyarul először.

Dall.: „Tidings", szerzette *Walch* J, 1875-ben.

398. ÚR LESZ A JÉZUS MINDENÜTT — *Watts* Izsák „Psalms of David" c. zsoltárparafrázisaiból a LXXII. zsoltár második felének (8—19. versek) átköltése ezt a címet viselte: „Krisztus uralkodása a pogányok között". Ennek az éneknek öt versszaka („Jesus shall reign where'er the sun") vált mindmáig kedvelt missziói énekké. Magyarul első ízben jelenik meg.

Dall.: „Duke Street", szerzője *Hatton* J., megjelent 1793-ban.

399. IMHOL VAGYOK ÉDES URAM, ISTENEM — *Szepetneki* János „Bátorítás halál ellen". c. 29 versszakos éneke (versfőkkel), az utolsó vers szerint 1555-ben készült. Egyedül BORN-ban jelent meg, a CCXLVI/b. levélen. — Ékvünkben most tizenöt verse van benne. (RMKT. VI. 193—6.)

Dall.: egykorú, eredeti dallam, amelyet *Szabolcsi* Bence fedezett fel 1925-ben. (Lásd TIN 19—20. lap, valamint MZK példatár 22. l.)

400. HAGYJÁTOK EL, HÍV KERESZTYÉNEK — *Prudentius* „Iam moesta quiesce quaerela" kezdetű éneke alapján készült, benne volt a legrégibb ref. halottasokban. Innét került át a gyülekezeti énekeskönyvbe; U 336, JUG 328. sz. — Benne volt BORN-ban is. — Tíz verséből itt hetet találunk, kissé igazítva.

Dall.: D 1791 halottasból. (Többféle dallamairól, sajátos eredeti versalakjáról lásd: *Szabolcsi* Bence: Pótlás a régi magyar „metrikus énekekhez", IK. 1929. 104—106. l. — Az itteni dallam ritmikus alakja rekonstrukció eredménye; az anapaestusos eredeti versalakhoz nem illő, de a magyar verstagolással jobban megfér.

401. SZÍVEM SZERINT KÍVÁNOM — „Herzlich tut mich verlangen" — *Knoll* Keresztély éneke. Megj. L 1682, később a halottasokban. DEV 553. sz. szerint (UZMK után *Payr* S. átdolgozása) JUG 308. sz. a. — Itt 1. verse UZMK szerint, a továbbiak Payr szövegét adják javításokkal.

Dall.: 341. dícséret. (*Hassler* világhírű dallama az egyházi használatban előbb ezzel az énekszöveggel társult.)

402. Ó ÖRÖK HATALMÚ — először 1896-ban az „Örömhír"-ben jelent meg név nélkül, onnét vette át HOZS (151. sz.), abból pedig a kedzősor módosításával JUG 289. sz. — Bekerült a „Cantate Domine" c. többnyelvű ökuménikus énekgyüjteménybe (Genf, 1924) is.

Dall.: nem Tinódié, mint JUG véli, hanem „Az harom istenfélő firfiakról" (Dán. 3.) szóló bibliai históriás éneké. (HOF dallamok, 16. szám.)

403. SZOMORÚ A HALÁL A GYARLÓ EMBERNEK — az ének nagyrészének őse *Jacopo da Todi* „Cur mundus militat sub vana gloria" kezd. éneke, amely BORN- és Kv 1751-ben még latin szöveggel is megjelent;

magyar fordításai („Mit bizic ez vilag ö alnoksagaban", ill. „ditsőségében") is ismeretesek, egyik-másik kódexből is. A halottasok ezt a módosult alakot vették át, U 311, JUG 323. sz. — JUG szerint, ottani 7. verse elhagyásával.

Dall.: Felismerhetően rokon a 380. dícséretével; egyes régi kiadásokban hármas tagolású. Ez az úgynevezett „szlávos dallamok" közé sorolná, de a szöveg szimmetrikus tizenkettes sorai nem kedveznek az ilyetén értelmezésnek.

404. JAJ, MELY HAMAR MÚLIK — D 1791 halottasból, JUG 312 szerint 4. vers nélkül, 7. vers elején kis igazítással. U 307. szövege nem használható.

Dall.: D 1791 halottasból, U 307. szerint; eredete ismeretlen.

405. MINDEN EMBER CSAK HALANDÓ — *Albinus* J. „Alle Menschen müssen sterben" kezdetű énekből, DEV 550 szerint, a 6—7. versek nélkül. (*Zábrák* Dénes fordította.) A D halottasból származó, de 1921-es ékvünkben (312. sz.) más dallamra (91. zsoltár) szabott szöveg szinte jobb, de nem vág össze a zsoltárdallam *ritmus*ával.

Dall.: 1678-ból, közelebbről ismeretlen német ev. dallam. Első szövege: „Jesu, meines Lebens Leben".

406. ÉN ISTENEM, BENNED BÍZOM — a XVI. század folyamán egész Európán végigvonult pestisjárványhoz kapcsolódott „haláltánc"-versekre emlékeztető ének bizonyára régibb, mint a JUG 321. sz. nyomán (?)-el átvett évszám. A halottasokban már korábban is meg kellett lennie. Rövidítve: U 325. sz.

Dall.: keletkezéséről nem tudunk, D 1791. szerint.

407. ITT NINCS IGAZI BOLDOGSÁG — eredetét nem ismerjük. — D 1791 halottasból. U 338. szám.

Dall.: 420. dícséret.

408. SEREGEKNEK SZENT ISTENÉ — írója ismeretlen, megj. Kv 1837. — U 335, JUG 326. szám.

Dall.: Ismeretlen eredetű, U szerint, de annál régibb.

409. UTAS VAGYOK E VILÁGBAN — írta *Kis* János, megj. ref. ékvben először Kv 1837, U 326. sz. — Egészen DEV 536. szerint.

Dall.: 366. dícséret.

410. CSAK VÁNDORÚT ÁZ ÉLETEM — *Lampe* Fr. A. „Mein Leben ist ein Pilgrimstand" kezd. énekének 1. és 7. verse HALL. 232. szerint. 2. verse végét át kellett írni, mert az „ó vőlegényem, jőjj, siess" nem felel meg a „Mein Heiland komm, o bleib nich lang"-nak.

Dall.: 84. zsoltár.

411. NEM SOKÁIG TART MÁR FÖLDI BUJDOSÁSOM — *Borkó* Julianna éneke, „Buzgóság" c. énekes könyvéből (Kopács, 1928).

Dall.: 256. dícséret.

412. POROK VAGYUNK, PORRÁ LÉSZÜNK — ismeretlen eredetű ének, a pápai halottasból. JUG 320. sz.

Dall.: 1791. évi halottasból.

413. MENJ EL A TE NYUGALMADBA — írója ismeretlen, D halottasból, U 300, JUG 317. sz.

Dall.: 42. zsoltár.

414. MEGSZABADULTAM MÁR ÉN A TESTI HALÁLTÓL — VÁR-ban ez a címe: „Christianus quidam sacerdos ab Archiepiscopo combustus Anno Domini MDL" azaz „egy bizonyos keresztyén pap, ki az érsektől megégettetett az Úr 1550. esztendejében". — BORN-ban még megvan,

később átkerült a D halottasokba. — L. *Szilády* Áron: Szegedi Gergely énekeskönyve, Bp. 1893. hátul XI. lap.) — Egészében változatlanul. — JUG 336. sz.

Dall.: 220. dícséret.

415. JER, TEMESSÜK EL A TESTET — megj. VÁR, a XVII. századtól a halottasokba került át. U 337, JUG 335. sz. — Szöv. D 1791 szerint. — Ősalakja egy „Mandemus istud nunc humo" kezd. latin ének, melynek német változatát (Nun lasset uns den Leib begrabn, 1534) *Weisse* Mihályénak tartják. Egyes német kutatók szerint hetedik (itteni) versét *Luther* írta.

Dall.: eredeti alakja, Wittenberg, 1544. — Könnyű lesz énekeskönyveink eddigi változatait vele helyettesíteni, mert amazt a gyülekezetek nagyrésze nem használta. Nagyon értékes, szép dallam.

416. KRISZTUS, ÉN ÉLETEMNEK — szerzője, eredete felderítésre vár. JUG (315. sz.) szerint megj. Kv 1908. — U 318. sz. — 3. verse elmaradt.

Dall.: ismeretlen eredetű, JUG szerint Kv 1908. — Először *Gyöngyösi* János tordai lelkipásztor és leoninus verselő Mária Terézia halálát siratő énekének szövegével jelent meg egy, gyászistentiszteleti rendet tartalmazó alkalmi nyomtatványban (kolozsvári ref. kollégium betűivel, 1782). Így talált utat az erdélyi halotti énekeskönyvbe.

417. GYARLÓ TESTÜNK PORRÁ LÉSZEN — írója ismeretlen. D 1819 halottasból, U 339, JUG 334. szám.

Dall.: 42. zsoltár.

418. URAM, MAJD EGYSZER FELTÁMADNAK — a pápai halottasból (1841), JUG 332. szám. — Kevés javítással; lényegesebb a 2. vers 2. sorában.

Dall.: 28. zsoltár.

419. MÁR ELMÉGYEK AZ ÖRÖMBE — versfőiben: MIKLOS DEAK DOLGA 1550 tájáról. 1598 óta a halottasokban. U 334, JUG 325, mindegyik átdolgozva. Mi most a régi szöveget adjuk.

Dall.: D 1791 halottas szerint.

420. ÉLETEMNEK VÉGSŐ NAPJÁT — megvan már a legrégibb halottasokban, U 323. szám. Szerzője ismeretlen, 21 verséből itt 6 hiányzik, de szövegét a régi alak szerint adjuk.

Dall.: főként kezdetében több XVI. zázadi dallamunkra emlékeztet; D 1791 halottas szerint.

421. TUDOM. AZ ÉN MEGVÁLTÓM ÉL — Jób 19:25 alapján írta *Sankey* Ira D. „I know that my Redoemer liveth"), magyarul HOZS 258, Kv 1923, 286. szám. — A szövegben némi igazítás.

Dall.: Stebbins C. G. angol dallam után, csekély módosítással.

422. HADD MENJEK, ISTENEM — *Adams* F. Sára 1841-ben írt, főként a „Titanic" oceánjáró hajó 1912. évi katasztrófája nyomán népszerűvé vált „Nearer, my God, to Thee" kezd. angol ének több magyar változata közül ez JUG 278. sz. a. jelent meg. — Kevés igazítással.

Dall.: neve: „Bethany", szerzette *Mason* Lowell 1856-ban. (Más dallamokra is éneklik, de ez a legelterjedtebb.)

423. AKIK BÍZNAK AZ ÚR ISTENBEN — megj. VÁR, elmaradt 1806 után; a CXXV. zsoltár parafrázisa. Eredeti alakjának saját, a mostani megcsonkításából előállott dallama volt. Hogy a teljes alakra hozzuk, a versek első sorait egy, a harmadikat két szótaggal kellett megtoldani, azonkívül az eredeti, egyforma „idvezülnek hitből" refrénsor he-

lyett a többi sorokkal egybehangolt és velük rímelő harmadik sorokat alkottunk. Egyénként az ének változatlan.

Dall.: 485. dícséret.

424. Ó, MELY BOLDOG AZ OLY EMBER ÉLTÉBEN — megj. ÉTM, Kv. 1776; JUG 173. szám. — R 107 és U 130. szövegét *Bajnóczi* János ebből dolgozta át (ott: „Teljes az oly embernek boldogsága"). Írta: Losontzi István.

Dall.: 32. zsoltár.

425. Ó, ÁBRAHÁM URA — 1770-ben *Olivers*, az ének írója hallotta a londoni nagy zsinagógában ahogy *Leoni* (Meyer Lyon) templomi énekes a Jigdal (hitvallás) énekét előadta egy esti istentiszteleten. Ez ihlette az angol protestáns költőt arra, hogy a héber szöveget átköltse keresztyéni értelemmel. Éneke (The God of Abraham praise) először röplapok, majd 1785 óta énekeskönyvek útján is igen elterjedtté vált. — Magyarul megj. HOZS 225, HALL 154, JUG (átdolg.) 284. sz. — Ezt igazítottuk kissé az angol szöveg alapján.

Dall.: elnevezése *„Leoni"*, a fentemlített Jigdal-dallam alapján készítette M. *Leoni* 1770-ben. Nagyon kedvelt dallam. (Őse 1404-ből.)

426. MÁR KERESZTEM VÁLLRA VETTEM — *Lyte* H. Fr. „Jesus, I my cross have taken" kezd. éneke 1824-ben jelent meg először. Magyar fordítását eddig nem ismertük.

Dall.: neve „Arfon", egy welsh népdalból *Davies* Hugh alkalmazta egyházi szöveghez. Mivel a fenti szöveg használatos angol dallamai nem látszottak megfelelőnek, ezt átalakítottuk ABA-ból AABA képletté.

427. LELKEM HOZZÁD KÍVÁN MENNI — íra *Losontzi* István, megj. ÉTM; újra JUG 174. sz. — *Bajnóczi*-féle átdolgozása (Lelkünk hozzád kívánkozik) R 103, U 131. szám.

Dall.: 38. zsoltár.

428. LÁTOD, ÚR ISTEN, SZÍVÜNKET — BC-ből, ÖG átdolgozásában, elmaradt 1806 után. További csekély igazítással. — HCBC 146. l. szerint a szöveg „Nox atra rerum" kezdetű latin reggeli himnusz parafrázisa.

Dall.: 335. dícséret.

429. AZ ÚR ÉNNÉKEM HŰSÉGES VEZÉREM — írta *Losontzi* István, megj. ÉTM, majd Kv 1776; JUG 175. szám. *Bajnóczi* átdolgozása (Az övéinek az Úr megtartója) R 109, U 132 (további átdolg.) szám. — Itt az eredetit adjuk, mégis egyes, jórészt U-ból átvett igazításokkal.

Dall.: 23. zsoltár.

430. ÚR JÉZUS, IDVESSÉG FEJEDELME — írta *Losontzi* István, megj. ÉTM, Kv 1776; JUG 176. szám. *Bajnóczi* átdolgozása (kezdősora ugyanaz) R 110, U 133. szám. — Eredeti, teljes szöveg, igen csekély igazítással.

Dall.: 50. zsoltár.

431. ÚR ISTEN, KÉRÜNK TÉGEDET — OPP 123. lapjáról. Másutt nem fordul elő. Lehetséges, hogy Szenczi *Molnár* Albert írta. — A legszebb magyar ref. keresztelési ének.

Dall.: 68. zsoltár.

432. MI KEGYES ATYÁNK, BÖLCSESÉGNEK URA — HG, elmaradt 1806 után. — JUG 241. sz. a. 5 verse, itt csak a 8. hiányzik. Néhány igazítással.

Dall.: 209. dícséret.

433. ÁLDJAD ÉN LELKEM FELSÉGES URADAT — írta *Losontzi* István, megj. ÉTM, Kv 1776; JUG 179. szám. — Egyetlen szócserével. — *Bajnóczi* átdolgozása (Áldjuk szüntelen kegyes Istenünket) R 111, U. 134. sz., mindkettőben a 6. vers nélkül.
Dall.: 103. zsoltár.

434. VEZESS, JÉZUSUNK — *Zinzendorf* Miklós „Jesu, geh voran" kezd. éneke; HALL 282, JUG 302, kissé igazítva. Sok helyen kedvelt ének. Két Zinzendorf-ének („Seelenbräutigam" és „Glanz der Ewigkeit") egyes verseinek egybedolgozásából *Gregor* Keresztély formálta ezt a négystófás alakot 1778-ban.
Dall.: „Seelenbräutigam", megjelent Darmstadtban, *Drese* „Geistreiches Gesangbuch" c. gyüjteményében. *Zahn* szerint Drese szerzeménye. Két ritmikus fővváltozata közül a komolyabb menetüt adjuk.

435. LELKEM SIET HOZZÁD MENNI — *Losontzi* István éneke az ÉTM függelékéből. Kv 1776; U 204. szám. — Változatlan.
Dall.: 146. zsoltár.

436. ÖRÜLJ SZÍVEM — UZMK-ból, Kv. 1837, U 203 (4 vers), JUG 186. (8 vers) szám. — UZMK eredetijéül egy „Mein Seel, dich freu" kezdetű német éneket jelöl meg.
Dall.: Tv. 1837. szerint; érzik rajta a német eredet.

437. Ó JÉZUS, MI IDVESSÉGÜNK — (eredeti: „én idvességem") *Losontzi* Istváné, ÉTM-ből, *Bajnóczi* szerint. R 112, U 135, JUG 180. szám.
Dall.: 84. zsoltár.

438. HALLOTTUK, JÉZUS, MIKÉPEN HÍVOGATSZ — írta *Lengyel* József, igazította *Benedek* Mihály; R 168, U 206, JUG (6 vers) 182. szám. — Itt U változtatását (7. vers, 6. sor) helyreállítottuk, módosítás csak a 9. vers 6. sorában van.
Dall.: 32. zsoltár.

439. ÉN LELKEM, ÉBREDJ FEL — ÉTM-ből (*Losontzi* István éneke), megj. Kv 1776; JUG 184. szám. — *Bajnóczi*-féle átdolgozása (Hívek, ébredjetek) R 113, U 136. sz., utóbbi a 6. verset kihagyta és további változtatásokat tett.
Dall.: 34. zsoltár.

440. JER, LÁSSUK AZ ÚR KERESZTJÉT — *Losontzi* István éneke. Itt a teljes (Kv 1776) szöveg 1, 12, 13, 16—18, 25, 31—35, 26, 28. versei ebben az 1806 óta megszokott sorrendben. — A szöveg itt csaknem teljesen R szerint, csak annak 7. (ered. 19.) verse hiányzik, azonkívül a 4. vers 8., a 9. vers 1. és a 11. vers 5. sorában U szövegét tartottuk meg, valamint a 10. vers 7. sorának nehézkes kifejezésmódját igazítottuk. — U 205. sz. (12 vers), JUG (12 vers) 185. szám.
Dall.: 42. zsoltár.

441. KEGYES JÉZUS, ÉN IMÁDSÁGOMRA — Régiusz *Király* Jakab éneke, megj. JUG (187. sz.) szerint 1682-ben. *Schulek* Tibor szerint 1654-ben. — 1806-ban átdolgozta *Diószegi* Sámuel. JUG is ezt az R 173. szöveget adja; U 207. sz. további igazításokat tesz. — Itt a régi szöveg alapján, de részben módosításokkal közöljük.
Dall.: 286. dícséret.

442. IDVESSÉGÜNK, VÁLTSÁGUNK — *Tompa* Mihály írta arra a célra, hogy úrvacsoraosztáskor a szent asztalhoz elsőül járuló mindkét nembeli konfirmált ifjúság úrvacsoravétel előtt énekelje. Ez a kedves szo-

kás nem csak Hanván, de más gömöri gyülekezetben is elterjedt volt. (Lásd ThSz 1943, 105—6. lap.) — Próbaékv 1903; U 209. szám.

Dall.: 205. dícséret.

443. LELKEM, ADJ DOLGOT MAGADNAK — *Losontzi* István éneke ÉTM-ből; Kv 1776., JUG 188. szám. — *Bajnóczi*-változata: R 114, U 137. (Főgondja legyen mindennek) szám. — Két helyen szótagnyi igazítás.

Dall.: 68. zsoltár.

444. Ó, ISTENNEK VÁLASZTOTT KEDVES NÉPE — megj. ÉTM; JUG 191. szám. — Írta *Losontzy* István. — *Bajnóczi* „Istennek választott népe" kezd. átdolgozása R 115, további igazítással U 138. szám.

Dall.: 101. zsoltár. (A *Bajnóczi*-változaté: 24. zsoltár.)

445. SZÓLSZ HOZZÁM, ISTENEM — Lamouroux párisi orvos „Éternel, ô mon Dieu" kezdetű énekének új magyar tolmácsolása. Az ének (megj. 1834) a francia reformátusok úrvacsorai bűnvallása.

Dall.: Urhan Chrétien szerzette e szöveghez (Chants Chrétiens, Paris, 1834.).

446. URAM, BOCSÁSD EL NÉPEDET BÉKÉVEL — írta Szentgyörgyi *Kemény* János 1806-ban. — R 174, U 210, JUG 189. sz. — 2. vers 6. sora igazítva.

Dall.: 23. zsoltár.

447. URAM, BOCSÁSSAD EL — Simeon énekének (Luk. 2: 29—30) *Marot* után készített szövege, Szenczi *Molnár* Alberttől. Megj. a zsoltárfüggelékben, azóta sohasem maradt el. U 212 a második versét nagyon kiforgatta, JUG 110. sz. és jelen kiadásunk eredeti szövegét adja.

Dall.: ugyane szövegnek második (Genf, 1562) dallama. Az elsőt Strasbourg, 1539) lásd a 478. dícséretnél! *Bourgeois* szerzeményének tartják.

448. HIRDETVÉN AZ ÚR HALÁLÁT — írta *Keresztesi* József, megj. R 178. sz. a. — U 213, JUG 190. szám. — Régi teljes szövegéből a 4. vers elmaradt.

Dall.: 316. dícséret.

449. URAM, TÉGED TISZTELLEK — megj. ÉTM, majd Kv 1776. — JUG 192. szám. — *Bajnóczi*-változata (Uram, téged tisztelünk) R 116, U 139. szám.

Dall.: 135. (vagy 75.) zsoltár.

450. DRÁGA DOLOG AZ ÚR ISTENT DÍCSÉRNI — írta *Skaricza* Máté, a CXLVII. zsoltár alapján; 21 versből itt csak ötöt adunk. Megj. HG, a XVII. századi kiadásokban rendre ott van; 1806 után elhagyták.

Dall.: XVI. századi eredetű, egy változata CC 1651-ben is megvan. Ez a D 1778 szerinti alak U-ban az ottani 166. dícséret (Mi szent Atyánk) fölött áll.

451. SZÁMA NINCSEN, URAM, JÓTÉTEMÉNYIDNEK — írta *Szegedi*-Gergely, bár DESzKAE ESz ENEK versfől nem erre mutatnak, de felette ott áll a G. Sz. monogramm. (RMKT. VI. 374. lap jegyz.) — Tulajdonképen a „Dávid prófétának imádkozásáról" kezdetű XXX. zsoltárparafrázis 3—5. és 12. verseiből áll. Megj. VÁR, azóta 1806-ig minden ékvben, több kath. gyüjteményben is. D 1569 nótajelzése (ad notam Iasonis) hozza kapcsolatba az *Illyés*-féle kath. „Sóltári énekek"-ből (1693) ismert *Tinódi*-dallammal. — Egyetlenegy változtatás a 3. vers 4. sorában.

Dall.: 256. dícséret. (Jason-változat.)

452. JÉZUS, ÉDES EMLÉKEZET — eredetije: „Jesu, dulcis memoria", Clairvauxi *Bernát*nak tulajdonított latin himnusz, amelyet *Ráday* Pál átköltésében a „Lelki Hódolás"-ból merítettünk, az 52 versszakból válogatva, így: első versszakul az 1. és 46. első fele áll, kis módosítással, azután a 3, 4, 5, 47, 51, 52. versek, néhány igazítással — Gyülekezeti ékvben most először.

Dall.: 330. dícséret.

453. HOZZÁD KIÁLTOK, ÉN ISTENEM — írta *Losontzi* István, megj. ÉTM, majd Kv 1776. — JUG 193. szám (hat verssel). Most a tizenegyből csak a 3, 8. és 9. maradt el. — *Bajnóczi* átdolgozása (Hozzád kiáltunk mi Istenünk) R 117, U 140, szám.

454. EZ A VILÁG CSAK BAJ HALMA — *Borkó* Juliánna éneke, megj. Kopács, 1928.

Dall.: D 1791. halottasból (Ez élet csak füst és pára, U 306. sz.).

455. TESTVÉREK, MENJÜNK BÁTRAN — *Tersteegen* G. „Kommt Kinder, lasst uns gehen" kezd. éneke, HALL 318. sz. szerint, csekély igazításokkal.

Dall.: ugyane szöveghez szerzette *Bastiaans* J. G. holland orgonista 1866-ban.

456. HATALMAS ISTEN, KÖNYÖRGÜNK — írója ismeretlen, megj. *Schulek* Tibor szerint L 1642. Elmaradt 1806 után, JUG (168. sz.) hat versét hozza.

Dall.: Kv 1751 szerint, kis ritmusmódosítással. JUG D 1778-beli dallamát adja.

457. Ó JÉZUS, ÁRVA CSENDBEN — eredetije: „O Jesus, Thou art standing", írója, W. W. How, termékeny énekköltő volt a mult században.

Dall.: elnevezése: „Llangloffan", forrása egy walesi énekgyüjtemény (Hymnau a Thônau, 1865.).

458. AKI ÉRTEM MEGNYILTÁL — eredetiben: „Rock of Ages, cleft for me", megj. 1776-ban egy egyházi lapban, amelynek *Toplady* volt a szerkesztője. Egyike azoknak az énekeknek, amelyek legjobban elterjedtek az angolnyelvű egyházakban. — Magyarul HOZS 26, U 282, JUG (átdolg.) 251. szám. — Most első alakjában, csak hiányzó 4. versét pótoltuk.

Dall.: neve „Toplady", szerzője *Hastings* Tamás, akinek más lelki énekeivel együtt 1830-ban jelent meg. — Több használt dallama közül ezt használják leginkább, főleg Amerikában, ahol a szerző is élt.

459. AZ ISTEN BÁRÁNYÁRA — HALL 21, JUG 257. Itt JUG módosításain túl, még az 1. vers két kezdősorának módosításával. Mind a szöveg, mind a dallam eredetijének szerzői szlovák ev. diakonisszák voltak; szövegé *Roy* Mária, a

dallamé pedig testvére, Krisztina.

460. AMINT VAGYOK, SOK BŰN ALATT — „Just as I am, without one plea", *Elliot* Sarolta 1841-ben készült éneke; magyarul HALL 11, JUG (csak négy verse) 254. szám. — Most összes versei, a refrénsor megváltoztatásával, ami az eredeti szöveghez mérve nem szószerinti, de nyelvi és prozódiai okokból volt szükséges, valamint még néhány csekély mértékű prozódiai igazítással.

Dall.: „Just as I am", Barnby J. szerzeménye. (Ezenkívül még más dallamokra is éneklik, de nálunk ez vált kedveltté.)

461. BÁR BŰN ÉS KÍN GYÖTÖR — ismeretlen angol eredetiből fordítva, HOZS 233, HALL 23, U 292, JUG 260. sz. — A szövegen némi igazítás.

Dall.: neve „St. Bride", megj. egy 1762-ben kiadott gyüjteményben, szerzője *Howard* Sámuel.

462. CSAK VEZESS, URAM, ENGEM — *Hausmann* Julia „So nimm du (denn) meine Hände" kezd. éneke magyarul HOZS 96, JUG 300. szám. — Ezek figyelembevételével is, de lényegében az eredetire támaszkodva alkottuk meg a mostani szöveget.

Dall.: szerzője *Silcher* Ferenc; németül és franciául is szívesen éneklik.

463. ISTEN ÉLŐ LELKE, JŐJJ — mind a szöveg („Spirit of the living God"), mind a dallam *Iverson* Dánieltől származik; 1930. táján keletkezett angol evangélizációs ének. Magyarul először: „Új énekek", Bethánia-kiadás, 1940, II. füzet, 12. sz.

464. JŐJJ, KIRÁLYOM, JÉZUSOM — finn népi énekből, HALL 357. szám.

Dall.: finn népi dallam, u. onnét.

465. SZELÍD SZEMED, ÚR JÉZUS — XIX. századi, finnországi svéd nyelvű ének (För Jesu milda ögon) magyar fordítása. — HALL 356, JUG 295. sz.

Dall.: *Nyberg* Hugótól, ehhez a szöveghez keletkezett.

466. RÁD TEKINT MÁR HITEM — eredetije: „My faith looks up to Thee" írta *Palmer* Ray, mint első énekét (1830). HOZS 120. sz. után ez új szöveg.

Dall.: neve: „Olivet", *Mason* ehhez az énekhez szerzette.

467. MILY JÓ, HA BŰNTŐL MÁR SZABAD — ismeretlen angol eredetiből; lehetséges, hogy Newton J. († 1807) „How sweet the name of Jesus sounds" kezd. énekének szabad átköltése. — HOZS 175, ill. JUG 280 után, igazításokkal.

Dall.: neve „St. Peter", arról az oxfordi templomról amelynek *Reinagle* A. R., a szerző, orgonistája volt. Megjelent 1830-ban.

468. ZENGD JÉZUS NEVÉT, ZENGD, VILÁG — írta *Perronet* Eduárd, megj. 1780-ban, a *Gospel Magazine* c. egyházi lapban. A szöveget később mások módosították. — Magyar változatok: HOZS 228, HALL 35. sz. — Most új szöveggel.

Dall. „Miles Lane", megj. u. ott 1779-ben az ének első versével, az író és a zeneszerző neve nélkül. Későbbi közlésekben szerzőül *Shrubsole* neve szerepel.

469. JÉZUS, NYÁJAS ÉS SZELÍD — írta *Prynne* G. R., megjelent 1858-ban egy egyházi énekeskönyvben. Maga a szerző mondotta róla, hogy nem csak kisgyermekek részére készült. — Magyar nyelven most először.

Dall.: neve „Glenfilas", szerzője, Finlay K. G. 1882-ben született, e dallama 1925-ben jelent meg más szöveggel.

470. ÚR JÉZUS, NÉZZ LE RÁM — a cyrenei *Synesius* egyik görög himnusza alapján szabadon fordította *Chatfield* A. W. 1876-ban. — Magyarul most első ízben.

Dall.: neve „Southwell" (Short Metre), *Damon* „Psalmes of David" c. gyüjteményében (1579) a XIV. zsoltár dallama volt, eredetileg dór hangnemben. (Mind a szöveg, mind a dallam más kapcsolatban is használatos.)

471. FEL, BARÁTIM — Bliss angol szövegéből, HOZS 113. U 288. Átdolgozva: JUG 266. — Most ismét más, kevéssé eltérő alakban.

Dall.: újabb angol ékvekben nem fordul már elő, szerzője Bliss.

472. MENNYIT ZENGI A LELKI BÉKÉT — „C'est trop chanter la paix

de l'âme" — *Monod* Tivadar éneke a keresztyén ember szociális küldetéséről. — Magyarul először.

Dall.: 66. zsoltár.

473. EMELD FEL SZÍVED, FÜLED NYISD MEG — a Tízparancsolat énekbefoglalása, *Marot* után Szenczi *Molnár* Albert szövegében. — Megj. a zsoltárfüggelékben (Herborn 1607), keletkezési ideje tehát nem 1608, mint JUG (194. sz.) jelzi. 1806 után maradt el.

Dall.: 140. zsoltár.

474. ISTENNEL JÁRNI, LAKOZNI — megj. Kv 1837. — JUG 18. szám.

Dall.: eredeti alakjában ¾-es, német jellegű; kiegyenlített páros ütemű csonka változata U 214-nél. — Jelen ritmusmódosítás egyes helyek gyakorlatának megfigyeléséből jött létre.

475. IMÁDKOZZATOK ÉS BUZGÓN KÉRJETEK — Mát. 7:7 alapján írta legid. Victor János. — HOZS 76, U 285, más szöveggel JUG 195. szám.

Dall.: „Szvliman chyaszar Kazvl basával viadalyárol" szóló históriás éneke. (TIN dallamok, VII. szám.)

476. SIESS NAGY ÚR ISTEN ÉN SEGÍTSÉGEMRE — *Barát* István (1557 és 1561. években kolozsvári városbíró, *Dávid* Ferenc apósa) éneke a LXIX. zsoltár alapján, meglehetősen szabad átköltésben. Több éneke nem ismeretes. — Megj. HG/II, elmaradt 1806 után. A teljes alak versfőiben: STEPHANVS BARAT. Itt az 1, 5—14. versei. (RMKT. VI. 377. lap.)

Dall.: 1—3. sorai D 1774, 4. sora az igen kevéssé eltérő Kv 1751 szerint. Szerkezetileg az eredetileg aszimmetrikus tizenkettősökkel (256. 380, 403. dics.) rokon; lehet hogy egykorú, bár a régi ékvekben gyakran találunk a Józon- (256.) vagy Tóbiás- (380.) dallamra való utalást a szöveg felett.

477. HALLD MEG, URAM, ESEDEZÉSÜNKET — írta *Lukács* István, megj. R 136, U 159, JUG 198. szám. — Itt utóbbi szerint.

Dall.: 286. dícséret.

478. Ó IRGALMAS ISTEN — *Ráday* Pál „Lelki Hódolás"-ából, két-két versszak eggyéfűzésével, eredeti 5. versének elhagyásával és az első vers 2. sorának („buzgó nyögésemben") megváltoztatásával. — Másutt nem jelent meg.

Dall.: jelzést nem ad, de mert a „Simeon éneké"-nek versméretével (minden két strófa együtt) azonos, ennek a Strasbourgban, 1539-ben megjelent első dallamával kapcsoltuk össze.

479. HINNI TANÍTS, URAM — ismeretlen szövegű angol eredetiből, HALL 66. sz. Szerzőül *Mascher* Ray nevét adja. — A szövegen igazítottunk.

Dall.: szerzője *Ramsey* M., akiről szintén nem tudunk közelebbit.

480. Ó, KÖNYÖRGÉST MEGHALLGATÓ — írta *Nagy* István, megj. R 130, U 153, JUG 196. szám. — Változtatás nélkül.

Dall.: 84. zsoltár.

481. Ó FELSÉGES ÚR, EGEK KIRÁLYA — írta *Nagy* István, megj. R 131, U 154, JUG 197. szám. — U csekély igazításait jobbára meghagytuk.

Dall.: 104 zsoltár.

482. MI KEGYES ATYÁNK, KIT VALLUNK HITÜNKBEN — megj. VÁR, elmaradt 1806 után. Egyike a legrégibb magyar Miatyánk-parafrázisoknak. — Egyetlen változtatás a 6. vers második sorában, ahol az eredeti szöveg („Adj jó fejedelmet s marhánk megáldjad") komolytalan képzettársításra adhatna okot.

Dall.: 161., vagy 337. dícséret.

483. MENNYBÉLI FELSÉGES ISTEN — egyházunkban egyeduralomra jutott, a *Lutherétől* teljesen független bő, sőt kissé terjengős Miatyánk-parafrázis. Szerzőjét nem ismerjük, megj. JUG szerint Komáromi *Csipkés* György bibliájának függelékében, 1685. Ez ebben a formában alig állhat meg, mert az 1678-ban meghalt K. *Csipkés* Gy. bibliafordításának csak a kéziratát hagyta hátra s az — a hányatott sorsú *leideni* Biblia — 1718-ban jelent meg és megmaradt példányai is csaknem mind csupán 1789-ben jutottak el Debrecenbe. Ezzel szemben viszont énekünk az 1778-as kiadásban, sőt a Maróthi 1774-esében is benne van „azon nótán, mellyen Belgául énekeltetik". — R 137, U 160 (átdolgozva és rövidítve), JUG 199. szám. — Most ismét a D 1778-beli zsoltárfüggelékben lévő teljes szövegét adjuk.

Dall.: *Luther* Miatyánk-ja (Vater unser im Himmelreich) Lipcsében 1539-ben megjelent, világszerte elterjedt dallama, eredeti alakjában.

484. MI ATYÁNK, Ó KEGYES ISTEN — egyetlen ismert előfordulási helye OPP 123. lap. — Nem lehetetlen, hogy Szenczi *Molnár* Albert írta.

Dall.: 483. dícséret.

485. JÉZUS KRISZTUS, SZÉP FÉNYES HAJNAL — „O aurora lucidissima" latin himnuszból, amelyet prózában már Benczédi *Székely* István lefordított (1538). Legelső verses szövege: „Jesus Christvs az igaz Haynal' BORN, u. o. egy másik ének (423. dícséretünk) felett az idézett latin ének nótajelzésével. — Elmaradt 1921-ben. R 145, JUG 217. szám. — Igazítás: 2. versben „Prókátorunk" h. „közbenjárónk".

Dall.: „O aurora lucidissima" himnusz; más változata CC 1651 nyomán ma is használatos kath. ének. Ritmusformáját itt a Kv 1744 figyelembevételével határoztuk meg.

486. SZÍVEM MEGALÁZVÁN, TEHOZZÁD MEGYEK — megj. 1635-ben, amint azt *Schulek* Tibor megállapította. Többen németből származtatják, de eredetijét nem jelölik meg. R 140, U 163 (változtatásokkal), JUG 213. (csak hat vers) sz. — Most R igazításainak egyrészével, lényegében az eredeti szöveget állítottuk vissza.

Dall.: kb. XVII. századi kézírásos feljegyzését *Szabolcsi* B. fedezte fel (TIN 19. lap); itt D 1774 szerint. Kv 1751 alig eltérő.

487. MAGASZTALLAK ÉN TÉGED — *Kohlrose* János († 1558) „Ich dank dir, lieber Herre" kezd. énekéből fordította Miskolczi *Csulyak* István kb. 1610-ben. Megj. ZMK 1696. (Lásd *Harsányi* István tanulmányát, IK 1926, 232—4. lap, valamint u. ő: Debr. Tisza I. Tud. Társ. 1926.) — R 146. sz. 8. és 9. versét elhagyta és igazította, U 167. sz. (csak öt versszak), JUG 218. sz. (9. vers nélkül). — Most összes versei, R igazításainak részbeni alkalmazásával.

Dall.: a német eredeti változata, Kv 1751 és a vele egyező debreceniek szerint, ismert alakjában, kevés ritmus-igazítással.

488. SZENT VAGY, SZENT VAGY, SZENT VAGY — Jel. 4: 8/b—11. alapján írta (Holy, holy, holy) *Heber* Reginald anglikán lelkész, megj. a szerző halálának évében, 1826-ban. Igen elterjedt ének, magyarul HOZS 4, JUG (javítva) 294. szám. — Itt JUG szerint.

Dall.: neve: „Nicaea", szerzője *Dykes* J. B., megj. 1861-ben s azóta állandóan kapcsolatban áll a fenti szöveggel.

489. ÖRÖK ÉLET REGGELE — *Knorr* Keresztély „Morgenglanz der Ewigkeit" kezdetű énekéből, HALL 306, JUG 290. szám.

Dall.: ugyanaz, szerzette *Ahle* J. R., 1662.

490. IGAZ BÍRÓ, NAGY ÚR ISTEN — 1. és 7. versei egy doxologikus záróverssel már BC-ben, de ez az alak Geleji *Katona* István ÖG-beli átdolgozása, ahogy az változatlanul fennmaradt 1806-ig. Latin őse: „Rector potens, verax Deus" (HCBC 273. l.).

Dall.: 330. dícséret.

491. A NAP IMMÁR FELVIRRADVÁN — első változata (Immáron az nap fel iöuen) BC, átdolgozása ÖG. Ez az alak L 1682, fennmaradt 1806-ig. — Eredetije: „Iam lucis orto sydere", az ambroziánus iskola egyik himnusza (HCBC 272. l.). — Csekély igazítással.

Dall.: 301. dícséret.

492. FELSÉGES ATYA ÚR ISTEN — először BC, ÖG-on keresztül 1806-ig. Most 4. és 6. verseit elhagytuk és keveset igazítottunk a szövegen. Latin eredetijét eddig nem sikerült megállapítani.

Dall.: 233. dícséret.

493. DÍCSÉRLEK, URAM, TÉGED — *Balassa* „Istenes énekei"-nek függelékéből (*Dézsi*-kiad. 14. sz.). Korábban Pécselyi *Király* Imréének tartották, ami nincs bizonyítva, de lehetetlenné sem teszi az a körülmény, hogy az ének 1612-ben OPP-ben benne van, hiszen P. K. már 1609-ben külföldre ment. — 1806. után kimaradt.

Dall.: 130. zsoltár.

494. TENÉKED, URAM, HÁLÁT ADOK — JUG megj. adat pontatlan, mert „Gönczi" énekeskönyvben nincs, hanem az 1592. évi kiadóról. Gönczi *Kovács* (vagy Fabricius) Györgyről szokták emlegetni a D-típusú ékveket, akkor is ha azok történetesen másutt jelentek meg. Pl. 1654-ben ennek az ékvnek Váradon és Lőcsén is megjelent egy-egy kiadása. Az ének mindenesetre XVII. századközépi, lehet hogy fordítás, vagy átdolgozás, de idegen eredetije eddig nem ismeretes. Negyedik verse 1806 után elmaradt (az ördögről, mint „rút, büdös dög"-ről van szó benne); U 162, JUG 212. szám.

Dall.: 33. zsoltár.

495. HÁLÁT ADOK NÉKED, MENNYBÉLI ISTEN — először OPP; a hanaui függelékben *nincs* benne. Eredetileg 1—2. verseinek külön reggeli és esti változata volt, közös 3—4. versekkel. — A német forrás szerint is névtelen származású „Ich danke dir, Herr Gott in deinem Throne" eredetije ötstrófás; a magyar változatban a 3. maradt el. Fordítója azért is Szenczi *Molnár* lehet leginkább, mert a német források az eredetit is 1612-ből származtatják. — U 164, JUG 214. sz.

Dall.: 23. zsoltár.

496. HÁLÁT ADUNK NÉKED, MENNYEI ATYÁNK — keletkezési ideje nem ismeretes, a XVIII. századnál korábbinak tartható. Azóta használatos. — U 165, JUG (4. verse nélkül) 215. szám.

Dall.: 501. dícséret.

497. MI SZENT ATYÁNK, KI LAKOZOL MENNYÉGBEN — származása JUG 216. szerint 1699. — U 166. szám. — Néhány igazítás, főleg a ritmus kedvéért.

Dall.: 450. dícséret.

498. KI HÍVTA AZ ÉJSZAKÁT ELŐ — írta *Lengyel* József, megj. R 147, U 168, JUG 219. szám. — U szerint, mely alig tér el R-től.

Dall.: 65. zsoltár.

499. MEGÚJULT TESTTEL ÉS ERŐVEL — írta Dr. *Szentgyörgyi* József, megj. R 152, U 173, JUG (két vers) 221. sz. — Itt U szerint, 4. v. nélkül.

Dall.: 66. zsoltár.

500. KRISZTUS, KI VAGY NAP ÉS VILÁG — őse „Christe, qui lux es et dies", korábban *Ambrosiusnak* tulajdonított, de valójában a VII. századból származó latin himnusz; legelső magyar változata már a *Döbrentey*-kódexben; ez az alakja D 1592 óta. (RMKT. I. 242, 361—2. lap). — Régi ékveinkben két változata egymás mellett is előfordul; a másik *Erasmus Alberus* német átírásából készült. (Még egy változata ÖG után D 1778 20. sz.) Ezek a régi magyar változatok az eredetileg négysoros strófákat sokszor ötsorossá bővítik. — Minden ékvünkben benne volt, szövegváltozásai szerencsések és továbbra is megtarthatók. — U 181 (8. verse nélkül), JUG 223. sz., azonkívül első verse, mint esti kezdőének, 29. sz.

Dall.: legősibb alakjában középkori; a JUG-hivatkozta *Spangenberg* alak is csak egy átmeneti állomás a kiterjedt rokonságban, amelynek ma is élő német alakjai vannak. Figyelemreméltók Kv-variánsai is. — Ezt a magyar változatot, amely ötsoros formából a negyedik sor elejtésével alakult ki, leginkább a D 1774-ből származtatjuk, ahol más (Maradj velünk mi Krisztusunk) szöveggel áll, de D 1778 ezzel a szöveggel hozza.

501. ADJUNK HÁLÁT AZ ÚRNAK, MERT ÉRDEMLI — eredetije egy „Danket den Herren" kezdetű német asztali áldás (Tischlied) a CXXXVI. zsoltár alapján, írta vagy *Horn* János, vagy *Weisse* Mihály. — Megj. D 1569, azóta minden ékvünkben benne van. U 183, JUG 222. szám. — U változtatásait kiküszöbölték.

Dall.: Martialis epigrammájára, ill. annak egyházi paródiájára készült metrikus ének. D 1569 nótajelzése: „Az vitam que faciunt (helyesen: „Vitam quae faciunt beatiorem") notaiara"; először *Tritonius* „Melopoiae" c. metrikus gyüjteményében (1507) jelent meg, tehát JUG adata (Spangenberg, 1546) nem helytálló. — Több egykorú zsoltárparafrázist és más éneket írtak reá. (Lásd: METR 106. lap.)

502. FÖLKELT IMMÁR A SZÉP HOLD — „Der Mond ist aufgegangen", *Claudius* Mátyás éneke, megj. 1779, HALL 239. sz. után, utolsó verse nélkül, csekély igazítással. Gyülekezeti ékvünkben most először.

Dall.: Schulz J. A. Péter szerzeménye, megj. Berlin, 1790.

503. MÁR NYUGOSZNAK A VÖLGYEK — *Gerhardt* Pál „Nun ruhen alle Wälder" kezdetű esti éneke 1653-ból. *Sántha* Károly magyar szövege, az első versben nagyobb, a többiekben csekély igazítással. (DEV 87. szám.) — Más magyar változatai: Próbaékv 1903 után U 191. sz. (Már az erdők elpihennek), más versalakban és más dallamra; u. ebben az alakban JUG 228. és 229. szám.

Dall.: Isaak Henrik „Innsbruck, ich muss dich lassen" kezdetű, 1490 körül keletkezett dalának egyházi változata, páros ütemformában. Az egyházi változat összövege: „O Welt ich muss dich lassen." Egyike a *Bach* J. S. korálfeldolgozásai között leggyakrabban szereplő dallamoknak. Sokféle változata ismeretes. Egy változata (szöv.: „Immár eljött az óra") U 331. szám.

504. A NAP IMMÁR ELENYÉSZETT — írta Dr. *Szentgyörgyi* József, megj. R 160, U 186, JUG 225. szám. U igazításaiból csak a 3. versbenieket hagytuk el.

Dall.: 42. zsoltár.

505. ADJUNK HÁLÁT MEGTARTÓ ISTENÜNKNEK — írta Háló *Kovács* József, megj. R 161, U 187 (4—5. versei nélkül), JUG 226. szám. —

Harmadik versének végét és a visszavett 4—5. verseket nagyobb mértékben igazítottuk.

Dall.: 23. zsoltár.

506. JÉZUS KRISZTUS, SZENTEK REMÉNYE — latin eredetijét, melyre JUG utal, nem sikerült eddig megállapítani. L 1720-ban már megvan, lehet, hogy korábbi eredetű, R 156. sz., elmaradt 1921-ben. JUG (7. verse nélkül) 227. szám. — Kevés igazítással.

Dall.: 485. dícséret.

507. NÉKED, MENNYEI ATYÁNK, HÁLÁT ADUNK — feltételezhető, hogy L 1720 előtt is megvolt már. R 155, U 182. szám.

Dall.: 501. dícséret.

508. NAGY HÁLÁT ADUNK, KEGYES ATYÁNK, NÉKED — a BC-ből származó „Felséges Isten, mennynek földnek Ura" kezdetű hétvégi himnus 4, 5, 3, 6—11. versei, az ÖG-beli átdolgozásban, néhány kisebb igazítással. Elmaradt 1806 után. — A „Deus creator omnium" kezdetű, *Ambrosius*tól származó vesperalis (esti himnusz) parafrázisa. (HCBC 265, 285. l.)

Dall.: 225. dícséret.

509. NE JŐJJÖN ADDIG SZEMEMRE ÁLOM — írta *Lengyel* József, megj. R 158 (*Benedek* M. igazításával), U 184 (további igazításokkal), JUG (hat verse) 222. szám. — Egyszerű, igen bensőséges és biblikus ének. — Néhány helyen további igazítást végeztünk rajta.

Dall.: 74. zsoltár.

510. Ó LELKEM SZENT NAPSUGARA — *Keble* János „Sun of my soul, Thou Saviour dear" kezdetű éneke egy 14-versszakos esti dal részeként 1820-ban készült és 1827-ben jelent meg. — Magyarul most először.

Dall.: „St. Cross" *Dykes* J. B. szerzeménye (1861), más szöveghez készült. (Angolul énekünket ma is inkább a „Grosser Gott, wir loben dich" (Wien, 1779) egyik változatára éneklik.)

511. MARADJ VELEM, MERT MINDJÁRT ESTE VAN — *Lyte* H. Fr. „Abide with me"-kezdetű esti éneke az egész világon ismert. Egyes nézetek szerint már 1820-ban készen volt s írója csak feleleventette a halála előtti időben, mások szerint 1847-ben, utolsó istentiszteleti szolgálatát követően írta. — Magyar változatai: HOZS 173, JUG 276, Bethánia „Új énekek"-füzetben (Bp. 1940). — Itt új alakban.

Dall.: Monk W. H. szerzeménye, neve „Eventide", megj. 1861.

512. SZÓLJ, SZÓLJ HOZZÁM, URAM — eredetije „Parle, parle, Seigneur! ton serviteur écoute", *Corneille* Péter éneke I. Sám. 3:10 alapján. — Magyarul most először jelent meg.

Dall.: „Ach Jesu, dessen Treu" kezd., a braunschweig-lüneburgi énekeskönyvben (Hannover, 1648) megjelent ének dallamának változata, úgy, ahogy azt a francia reformátusok ma használják.

IV. SZÖVEGÍRÓK ÉS FORRÁSOK.*

AÁCHS Mihály, győri iskolarektor, majd elűzetése után *Thököly* Imre tábori papja volt. Ő szerkesztette három társával a Lőcsén, 1696-ban megjelent „Zöngedöző Mennyei Kar" c. evangélikus pietista gyüjteményt. (L. ott.) — 215., átdolg.

ABAELARDUS, Petrus (Pierre Abélard), a középkor egyik legragyogóbb képességű, regényes sorsú theologusa, *Clairvaux*-i Bernát ellenfele (1079—1142). Igen jelentékeny himnuszköltő; „Mittit ad virginem" kezdetű szekvenciája az angyali üdvözletet (Luk. 1: 26—38) tartalmazza. Énekei közül ez őrzi leginkább A. emlékét. — 310. sz.

ADAMS, Sarah Flower (1805—48), angol énekköltőnő. „Nearer, my God, to Thee" kezdetű éneke már megjelenésekor (1841) népszerűvé vált; világszerte ismeretessé a „Titanic" katasztrófája tette. — 422.

AGRICOLA (családi nevén *Grickel*) Johann (1494—1566), *Luther* földije és barátja. Legismertebb éneke első megjelenésekor a szerző születéshelyéről Johann *Eisleben*-nek nevezte magát. — 239.

ALBINUS (eredeti nevén *Rosenmüller*) Johann Georg (1624—1679), énekét Lipcsében, 1652-ben írta egy tekintélyes polgár elhalálozása alkalmából. — 405.

ALBRECHT, porosz herceg (149—1568) szerzősége a „Was mein Gott will" esetében nem véglegesen bizonyított, de a német hymnologusok többsége valószínűbbnek tartja, hogy ettől a kegyes főúrtól és nem a mások által szerzőnek tartott brandenburg-kulmbachi őrgróftól származik. Nyomtatásban először 1558-ban jelent meg. — 271.

ALEXANDER, Cecil Frances (1823—95) termékeny és népszerű költőnő, férje írországi anglikán lelkész, később püspök és érsek volt. — 299.

ALTENBURG, Michael (1584—1640), evangélikus lelkész és képzett muzsikus volt. A harmincéves háború viharaiból kivette a részét, szolgált a harcoló csapatok között is. Ámbár a „Verzage nicht" különlenyomatként megjelent első kiadása (Herzfreudiges Trostliedlein... 1632), amely arról is számot ad, hogy az ének a Lipcse közelében 1631. szept. 17-én vívott ütközet evangélikus csatajelmondatát örökíti meg, A. nevének kezdőbetűit mutatja, a szerzőség kérdése máig sincs véglegesen eldöntve, legfeljebb az valószínű, hogy első három (nálunk másfél) verse az övé. Már a fentemlített címfelirat is arra mutat, hogy a lützeni csata (1632 nov. 6.) reggelén nem készülhetett, kivált nem olymódon, hogy *Gusztáv Adolf* svéd király rímtelenül rögtönözte és német udvari papja, *Fabricius* azon nyomban versbefoglalta volna,

* Az egyes tételek végén álló számjegyek a próbaénekeskönyv e szerzőtől, vagy forrásból származó énekeinek a sorszámát mutatják.

ahogy D. Joh. *Born* egykorú krónikájában olvassuk. Annyi azonban kétségtelen, hogy az ének törzse a harmincéves háború sorsdöntő idejében keletkezett. — 393.

AMBROSIUS, Aurelius, a keresztyén egyházi éneklés első kimagasló rendszerezője (kb. 340—97), fiatalon konzuláris főtisztviselő, majd Milánó kormányzója lett; mint ilyen, keresztelkedett meg és az ariánus vitában olyan bátorságot, hitet és bölcseséget tanusított, hogy katechuméneus létére püspökké választották (374). Az ariánus eretnekséggel szemben megvédelmezte az egyház tiszta tanítását és még *Theodosius* császárt sem engedte be a templomba, amíg az nem vezekelt a Thessalonikában véghezvitt vérengzésért. Amikor az ariánusokat pártoló *Justina* császárné arra akarta kényszeríteni, hogy a templomot ezeknek engedje át, a hívekkel napokon át együtt volt a katonákkal körülzárt templomban, igét hirdetve, imádkozva és énekelve. Ő keresztelte meg *Ágostont*, a pogányságból megtért nagy nyugati egyházatyát, ő rendszerezte először az egyházi hangsorokat, vezette be a himnuszéneklést. A nyolcstrófás, egyenként négy-négy jambussorból álló, ún. ambroziánus himnuszformát is ő alkotta meg. Igen sok hmnuszt tulajdonítottak neki, de szerzősége csak néhány esetben tekinthető bizonyosnak. Munkássága mind a szövegek, mind a dallamok tekintetében úttörő jelentőségű és hosszú időre irányt mutatott a fejlődésnek (ambroziánus iskola). — 302, 309 (?), 508.

ARNULF, Löweni (kb. 1200—50), újabban valószínűbbnek tartott szerzője annak a szenvedő Krisztus testrészeiről írott hét latin himnusznak, amelyek közül az első (Salve mundi salutare) és az utolsó (Salve caput cruentatum) az evangéliumi egyház éneklésébe is utat találtak. Egészen a legutóbbi időkig ezeket az énekeket Clairvaux-i *Bernát*tól származtatták — 341 (lásd még: *Gerhardt*, valamint 80. l. jegyz.) — 342.

ÁCS Ferenc nevét egy énekének versfői (ATsFERENTZ) mutatják; DEV szerzőjegyzékben ennyi áll róla: nádasdi lelkész. — 227.

BAJNÓCZY János (1776—1808) szalontai predikátor, szép tehetségű és képzett ember volt. Ő dolgozta át *Losontzi* Istvánnak az 1806-os reform során énekeskönyvünkbe felvett darabjait. Ezeknek most rendre visszaállítottuk az eredeti alakját; B. átdolgozásai közül csak egyet tartottunk meg. — 437.

BALASSA Bálint (1551—94), a XVI. század második felének legnagyobb magyar költője, sőt máig is a legnagyobbak egyike, *Bornemisza* Péter neveltje, féktelen és jellemében állhatatlan ember, de magábaszállásaiban őszinte és mély vallomások szerzője. Alighanem éktelen életmódja és érdekből történt katholizálása miatt nem kerültek bele énekei az egykorú és későbbi énekeskönyvekbe sem. Egyetlen kivétel etekintetben az oppenheimi énekfüggelék (1612), amelybe Szenczi *Molnár* Albert felvette B.-nak a herborni első zsoltárkiadás (1607) előszavában már mintául idézett „Bocsásd meg, Úr Isten" kezdetű énekét. — 220, 252, 261.

BALOGH Mózes, almási (1758—1820), több helyen volt lelkész, külföldet is járt; fontosabb szolgálati helyei Rimaszombat és Balog voltak; utóbbi helyen halt meg. — 284.

BARÁT István előkelő kolozsvári polgár, az 1557 és 1561. években városbíró volt, Kata nevű leánya *Dávid* Ferenc felesége lett, de tőle ké-

sőbb elválasztatott. Nevét egyetlen énekének versfői őrzik. — 476.

BASTIE, Barhélemy (1777—1841), egyebet nem tudunk róla. Néhány éneke francianyelvű ékvekben található. — 343.

BATIZI András (kb. 1510—1545 után), *Gálszécsi* István tanítványa volt és már az 1530-as években írt énekeket. Állítólag a dallamokat is ő szerzette. Számos éneke között több bibliai „história" is van; egyik legszebb énekét (Jővel Szentlélek Úr Isten, lelkünknek vigassága) négyszáz éve megszakítás nélkül énekeljük templomainkban. A verselés gyenge oldala; annál kiválóbbak énekei tartalmi mélység és igeszerűség tekintetében. — 286, 317, 352, 369.

BATTHYÁNY-KÓDEX, „*Hymni et Psalmi* cum notis cantus hungarice" (későbbi) latin felirású, 225 nagy ívrét levélre terjedő, újgót betűkkel írt, neuma-kótás szertartási énekeskönyv (graduál) a XVI. század közepéről. Eredetije a gyulafehérvári róm. kath. püspökség Batthyány-könyvtárában van, a XIX. század ötvenes éveiben ismeretlen kéz elég híven, az írást is utánozva lemásolta a magyar tudományos Akadémia könyvtára számára. A legrégibb és legteljesebb kézírásos graduálunk. Részben kisebb-nagyobb igazításokkal tizenöt énekét vesszük ismét használatba. — 157, 158, 182, 186, 188, 190, 214, 288, 291, 301, 330, 371, 428, 492, 508.

BÁRTFAI énekeskönyv, lutheránus gyüjtemény, megj. 1593-ban. Szilvás-Újfalvi Anderkó Imre felsorolásában (a debreceni énekeskönyv 1602. évi kiadásának előszavában) is említés van róla. Egy csonka példánya megvolt a sárospataki könyvtárban. — 246.

BÁTORI István (1749—1833), gömöri esperes volt, az 1806. évi reform idején öt éneke került be az énekeskönyvbe. — 281, 348.

BENEDEK Mihály (1748—1821), az 1806. évi reform vezéralakja, tiszántúli szuperintendens, énekeskönyvszerkesztő és az 1806. évi előszó („Tudósítás") írója. Összesen 41 énekszöveget dolgozott át, részben megtartott régi énekeket, részben újakat, ezek között is főleg Lengyel Józseféit, de nem mindegyiket. — Átvett igazításai: 154, 156, 202, 209, 212, 231, 250, 279, 283, 347, 361, 438, 509.

BERNÁT, Clairvaux-i (1090—1153), igen sokáig neki tulajdonították a Krisztus szenvedéséről szóló hét himnusz szerzőségét és sok más költeményt, de igen kevés az, ami kétségtelenül tőle származik. (Lásd: ARNULF!) — 342 (mai nézet szerint *Arnulfé*), 452 (*Bernát* szerzősége nem bizonyos).

BÉZA (de Bèze) Théodore (1519—1605), *Kálvin* lelkésztársa, a *Marot* által megkezdett zsoltárversszövegek befejezője, több magyar kortársának és a magyar református egyháznak őszinte barátja — ifjabb korában *Méliusszal* is levelezésben állott — nagytudományú és rendkívüli munkabírású férfiú volt. Szenczi *Molnár* Albert még hallotta őt prédikálni (1596), de francia beszédét akkor még egyáltalán nem értette meg. Két látogatást is tett nála s a nagy prédikátor a kitűnő magyar ifjút igen kedvesen fogadta és vele hosszasan elbeszélgetett. Tíz év telt el e genfi találkozás után, amikor a magyar bujdosó deák két munkamenetben, alig száz napi munkával elkészítette a genfi zsoltárok teljes szövegfordítását a függelék énekeivel együtt. — *Bézától* valók a következő zsoltárok eredeti francia versei: 16, 17, 20, 21, 26—31, 34, 35, 39—42, 44, 47—49, 52—71, 73—78, 80—85, 87—90, 92—100, 102, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 116, 117, 119—127, 129, 131—136, 139—142, 144—150.

BLISS, Philipp (1838—76), amerikai ének-evangélizátor, szöveg- és dallamszerző. Népszerű énekeit 1874 óta *Moody*-val és *Sankey*-vel társulva terjesztette, vasúti szerencsétlenség következtében történt haláláig. — 471.

BOGATZKY, Karl Heinrich (1690—1774), felsőmagyarországi nemesi családból származott, de teljesen német nevelésben részesült. Katonai pályára készült, de korán kapcsolatba került *Francke* Ágostonnal és életét egészen az Úrnak szentelte. Kegyességi könyvei mellett mintegy négyszáz éneket is írt. Ezek közül egy ma is világszerte népszerű. — 396.

BORKÓ Juliánna (1869—1947), egyszerű kopácsi (Délbaranya) hívő parasztasszony volt, „Buzgóság" c., legnagyobbrészt eredeti szerzeményeit tartalmazó kis énekeskönyvecskéjét 1928-ban adta ki falujának a bibliaköre. A magyar éneklő ébredés úttörője, versein az új angolszász ébredési énekek mérsékelt hatásai mellett a régi magyar kegyesség olykor *Szőnyi* Benjáminra, vagy *Ráday* Pálra emlékeztető ízét érezni. — 411, 454.

BORNEMISZA Péter „Enekec haromrendbe" című énekeskönyve Detrekőn 1582-ben jelent meg. Első részének 198 darabja úgyszólván kivétel nélkül benne van már *Huszár* Gál énekeskönyvének (Komjáti, 1574) újabban felfedezett második részében. Középső és harmadik részében főleg hosszabb énekek (bibliai történetek, vagy más oktató tartalmúak) vannak, „az szent Iras intesi es magyarazati szerint. Kic Praedikatioc gyanant oktatnac". — 198, 203, 204, 386.

BOWRING. John (1792—1872), rendkívüli nyelvtehetség (állítólag száz nyelven beszélt), változatos életű, termékeny író volt, akinek harminchat kötetnyi munkáiból ma már csak egy-két éneke él. Érdekes, hogy ezek közül is legmaradandóbb az unitárius vallású B. Kriszus keresztjéről írt éneke (In the Cross of Christ I glory). — 230.

BÖSZÖRMÉNYI Pál (1757—1825), Debrecen város főjegyzője, két ízben országgyűlési követe, élete utolsó két évében pedig főbírája volt. — 194.

BRONTE Anna (1822—49) a három író-nővér egyike, ma már feledésbe ment énekének magyar változatát nálunk a Hozsánna honosította meg. — 461.

BUDAI Ézsaiás (1766—1841), nagyhírű debreceni professzor, később (1822) szuperintendens, az 1806. évi reform idején írta két énekét. — 187, 191.

CELANO-i Tamás (kb. 1190—1250), Assisi *Ferenc* első tizenkét társának egyike és életrajzírója, az utolsó ítéletről szóló, újabban korábbinak tartott megrázó ének (Dies Irae) hagyomány szerinti költője. — 363.

CLAUDIUS, Matthias (1740—1815), lelkészcsaládból származott, de jogi tanulmányai rövid theologuskodás után világi pályára vitték. Életét és énekeit egyszerű, tiszta világosságra való törekvés jellemzi. — 502.

CLAUSNITZER, Tobias (1618—84), ev. lelkész; nem volt eredeti énekköltő, de egyetlen kezdőéneke (v. ö. Csel. 10: 33) mindmáig igen kedvelt. — 164.

CORNEILLE, Pierre (1606—84), a XVII. század nagy francia költője és drámaírója; I. Sám. 3: 10 alapján írt éneke máig kedvelt darabja — más-más dallamokkal — a francianyelvű református énekeskönyveknek. — 512.

CRASSELIUS, Bartholomaeus (1667—1724), hányt-vetett életű ev. lelkész volt Németországban. Emlékét egy éneke több nyelven és országban őrzi. — 228.

DÁVID Ferenc, családi nevén *Hertel* (kb. 1520—79), a XVI. század minden reformátori irányát megpróbált szenvedélyes és szélsőséges egyénisége, református korában írta azt az énekét, amelyik 1566 óta minden énekeskönyvünkben benne volt. — 378.

DEBRECENI ÉNEKESKÖNYVEK elnevezésen a zokat a gyüjteményeket értjük, amelyeknek feltételezett őse a *Méliusz* Péter 1562. évi kiadása volt. Ennek ma egy példánya sem ismeretes; létezéséről csak *Szilvás-Újfalvi* 1602. évi előszava nyomán tudunk. Debreceni kiadások a XVI. században a *Szegedi* Gergely bővítéseivel és javításaival ellátott 1569, valamint a tovább bővülő, egyes énekeket pedig elhagyó 1579. és 1590. évi énekeskönyvek, végül *Gönczi Kovács* Györgyé (1592), amely utóbbi egyre tovább bővülve, később az úgynevezett debreceni, vagy Gönczi-típusú kiadások alapját vetette meg és a XVII. század második fele után elől az Öreg Graduálból átvett válogatott himnuszokkal, hátul pedig a külön címlappal hozzákötött genfi zsoltárokkal egészült ki. — Ezek a XVI. századi debreceni kiadások a következő énekeink legkorábbi ismert lelőhelyei:

1569: — 258, 319, 501.
1579: — 351.
1590: — 162, 225, 374.
1592: — 241, 314, 381, 389.

DEBRECENI HALOTTI ÉNEKESKÖNYVEK — *Szilvás-Újfalvi* legelső kiadása (1598) óta 1819-ig: 403, 404, 406, 407, 413, 417, 420.

DIÓSZEGI Sámuel (1758—1813), sógorával, *Fazekas* Mihállyal együtt az első magyar „Fűvészkönyv" szerzője, nánási, majd böszörményi, végül debreceni lelkész, 1806-ban két invokációt írt és átdolgozott három új éneket. — 278 (átdolgozása).

DUNÁNTÚLI EVANGÉLIKUS — címe szerint: *„Keresztyén énekeskönyv"* — a magyar evangélikusok nagyobbrészének ma is használatos hivatalos énekeskönyve. — Az 1805-ig használatban volt *Új Zengedező Mennyei Kar* helyébe lépett „az Augustana Confessiót tartó Evangyelikusoknak a Dunán Tul lévő superintendentziája" által „alkalmatos igazításokkal és némely régi énekek helyett újakkal jobbítva" készült első kiadás; ezt azonban a debreceni reformerekhez hasonlóan „tökéletesebbedésre törekvő" korszellem nem találta elég modernnek, ezért *Kis* János szerkesztésében 1811-ben kiadták a „Keresztyén Új Énekeskönyv"-et, amely teljesen érvényre juttatta a racionálista felvilágosodás szellemét. Ezzel próbált szakítani a fenti címben szereplő, elsőízben 1911-ben megjelent dunántúli énekeskönyv. Ennek az a fő fogyatkozása, hogy szerkesztői — a *Fejes* István 1903-as református próbaénekeskönyvéhez, meg a *Pálóczi Czinke* István 1925. évi felvidéki énekeskönyvéhez hasonlóan — a régi magyar költői nyelv szépségeit nem tartották tiszteletben és a közölt XVI—XVII. századi szövegeket sokszor szükségtelenül, néha a felismerhetetlenség mértékéig átmodernizálták. — Próbaénekeskönyvünknek innét átvett szövegei egy kivétellel (215., *Payr* Sándor átdolgozása) mind a legsikerültebb fordítások közül valók, helyenként igazításokkal. — 179, 184, 215, 262, 265, 272, 339, 390, 405, 409, 503 (2. verstől).

A két magyar prot. testvéregyház éneklésében ezzel állott be az a csaknem teljes elszakadás, amelynek feloldása közös érdek. Ez lenne az az evangéliumi Magyar Harmonia, amelyet *Payr* S. sürgetett

(„Kálvin és a kálvinizmus, Debrecenben", 1936., 434. l.) — A ref. próbaékv megjelenéséig nem volt egy olyan ének sem, amelyet mindegyik egyház szövegben-dallamban egyezően használ. Új ékvünk ref. részről őszinte kísérlet ennek a megbomlott egységnek helyreállítására is.

ELLIOTT, Charlotte (1789—1871), kezdetben humoros versikéket írogatott, de 1821-ben súlyosan megbetegedvén (haláláig béna maradt), *Malan* Cézárral, a genfi zeneszerző-evangélistával való találkozása Krisztushoz vezette. Legszebb versei az 1834—41 közötti időből származnak és „A nyomorék énekei" címet viselik. A „Just as I am" kezdetű éneket világszerte éneklik a hívek. — 460.

FEJES István (1838—1913) tiszáninneni püspök, az 1877 után megindult előkészítő munkák irányítója, 1889 óta az énekügyi bizottság elnöke (1907-ig), sok éneket írt és az 1903. évi próbakiadás számára még többet átdolgozott. Korának és nemzedékének munkásságában is tükröződő ízlése és szemlélete nem engedték meg, hogy szorgalmas és tiszta törekvései maradandó hatást gyakoroljanak; eredeti énekei is jórészt hamar fakuló értékűeknek bizonyultak. — 276.

FINN népének: 464.

FÖLDVÁRI József (1766—1830), debreceni lelkész volt. Monoron született, ahol atyja is lelkész volt. — 152, 155, 170.

FRANCK, Johann (1618—77), ügyvéd, majd szülővárosának, a szászországi Guben-nek polgármestere, máig fennmaradt énekét szöveg tekintetében is egy világi szerelmi dal hatása alatt írta. — 294 (szabad átköltése jobb az eredetinél).

GELLERT, Christian Fürchtegott (1715—69), a felvilágosodás szelídebb irányának termékeny és nagyhatású költője, akinek énekei a XVIII. század második fele után a német énekeskönyvekben még *Luther*éit és *Gerhardt*éit is erősen háttérbe szorították. Ma már csak az tartja életben néhány még mindig kedvelt énekét, hogy mint költő és hívő ember, a korszellem tagadhatatlan hatásai ellenére sem szakadt el teljesen a reformátori hagyománytól. — 269.

GERHARDT, Paulus (1607—76), a XVII. század legnagyobb énekköltője, külső életkörülményeben mostoha sorsú ember volt. Atyját hat éves korában elvesztette és küzdelmes ifjúság után 44 éves koráig kellett várakoznia, amíg lelkészi állást kapott. Második — berlini — lelkészi hivatalából hosszú elvi harc után orthodox lutheránus volta miatt elmozdították, élete végén pedig egy kis szászországi helyen, meg nem értő lelkületű emberek között lelkészkedett. Ez utolsó években már lantja is elnémult. Hátramaradt énekeinek összes száma 133, ezeknek fele zsoltárparafrázis, vagy más, közvetlen igéből merített ének. Énekei 1666-ig készültek és kizárólag berlini kiadású gyüjteményekben jelentek meg másokéi között. Nevét az utókor, kivált a világ evangélikussága, a legnagyobb egyházi költőké között tartja számon. — 265, 270 (hivatalából való elmozdításakor írta), 328, 329, 341, 503.

HARTYÁNI Imréről egy énekének versfőin kívül egyebet nem tudunk. *Balassa* Bálint végrendeletében megemlékezik egy ilyen nevű „inas"-áról, ami ez esetben literátus embert, deákot (titkárfélét) is jelenthet. — 219.

HAUSMANN Julianna (1826—1901) Litvániában született, életének nagyobbrészét *Péterváron* (a mai Leningrádban) töltötte, az oroszországi né-

met evangélikusok közösségi életében forgolódott. Egy éneke világszerte ismeretessé vált. — 462.

HÁLÓ KOVÁCS József (1761—1830), több helyt lelkészkedett, főként Halason és Kőrösön. — 505.

HEBER, Reginald (1783—1826) előkelő angol családból származott lelkész, utolsó éveiben Calcutta anglikán püspöke. Sok éneket írt, ezeknek egyrésze még ma is kedvelt az angolul éneklő keresztyének körében. — 488.

HEERMANN, Johann (1585—1647), német ev. lelkész volt, több maradandó értékű éneket írt, amelyek „Devoti musica cordis" (Áhítatos szív muzsikája) címmel 1630-ban külön gyüjteményben jelentek meg. — 340.

HERMAN, Nikolaus (1480—1561) életéről nem sokat tudunk. Joachimsthalban volt iskolamester és kántor, több éneket szerzett (dallamot is), amelyek ma is frissek és kedveltek. — 313, 356.

HOW, William Walsham (1823—97), anglikán püspök, akit életében a „szegények püspökének", meg „omnibusz püspöknek" (mert nem járt hintón) neveztek, pásztori egyéniség és világi dolgokban igénytelen, fáradhatatlan munkás volt minden téren. Az angolnyelvű énekeskönyvekben sok énekét találjuk. — 457.

HRABANUS (vagy Rabanus) Maurus Magnentius (776—856), „Magister Germaniae", a középkori német egyház nagy tanítója fuldai apát, majd mainzi érsek volt, „Veni Creator Spiritus" és más himnuszainak szerzőségét többen vitatták. — 373.

HUSZÁR Gál († 1575), a hányatott életű nyomdász-reformátor, élete végén pápai lelkész volt. Az éneklés tekintetében legfontosabb „A keresztyéni gywlekezetben valo isteni diczeretek és imádságoc" című (Komjáti, 1574), két részből álló énekeskönyve, mely első felében szertartási (graduál-) énekeket, a másodikban gyülekezeti népénekeket tartalmaz. (L. *Dézsi* L. jegyz., RMKT. VIII. 435—40. l.) Neki tulajdonítható az „Uram Isten, siess" kezdetű kezdőének és bizonyosan ő a „Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének" szerzője. — 151, 373.

ISMERETLEN eredetű angol: 467.
„ „ latin, V—VII. század: 491, 500.
„ „ latin, XIII. század: 185. (Német közvetítéssel.)
„ „ latin, XV. század: 415. (Német közvetítéssel.)
„ „ latin, XVII—XVIII. század: 327.
„ „ lengyel, XVI. század: 339.
„ „ magyar, 1574—1699 között megj. énekeskönyvekből: 196, 199, 262, 287, 335, 336, 362, 382, 383, 388, 432, 456, 483, 485, 486, 493, 494, 496, 497, 506, 507.
„ „ magyar XVIII. századi énekeskkönyvekből: 159, 160, 174, 325, 346.
„ „ magyar XIX. századi énekeskönyvekből: 172, 173, 402, 408, 412, 416, 418, 474.
„ „ német, XVI. század: 184, 267.
„ „ német, XVII. század: 166, 357.

ISTVÁN DEÁK — csak a neve szerepel egyetlen ránk maradt énekének versfőiben. — 256.

JACOPONE da TODI (1220 után —1306), a „hosszú Jakab", nemesi származású olasz költő, aki feleségének tragikus halála után ferencrendi barát lett és tíz évig bolondnak tettette magát, úgyhogy később mű-

veinek felmutatásával tudta csak épeszűségét igazolni. Kétségtelenül hiteles olasz versei mellett latin műveinek hitelessége vitatott. „Cur mundus militat sub vana gloria" kezdetű énekét több magyar énekeskönyv, mint BORN, sőt még K. 1744 és 1751 is latin szöveggel is közli; BORNés néhány más régi forrás *Janus Pannonius*tól származtatja. A „Szomorú a halál" kezdetű magyar halottas ének íróját kétségtelenül ez a latin költemény ihlette meg. Régi énekeskönyvekben — halottasokban, sőt kéziratos graduálokban is — többféle magyar változatával találkozunk. — 403.

JESZENSZKY Károly, ifj. († 1927), mezőberényi ev. lelkész. Ő ültette át valószínűleg a Tranoscius-beli tót fordításból magyarra és hozta forgalomba (1885) *Pauli* Joachim „Zion, gib dich nur zufrieden" kezdetű énekét, amelyet később tévesen „magyar gályarabok éneké"nek neveztek el. — 394.

JONAS, Justus (1493—1555), *Luther* egyik leghívebb barátja és követője volt, a nagy reformátor több énekéről, vagy ezek tárgyáról készített párhuzamos változatot, így pl. a 124. zsoltárról, és az „Erhalt uns, Herr"-ről is. Valószínűen ez utóbbi volt a magyar átdolgozó előtt. Azonban az sem lehetetlen, hogy a magyar változat az eredeti *Luther*-szöveg szabad és bő átköltése. — 233.

JORDAN, Samson francia énekíró; csak nevét ismerjük. — 367.

JUHÁSZ András († 1829), a tiszáninneni kerület több gyülekezetében lelkészkedett. Taktaharkányban halt meg. — 175.

KEBLE, John (1792—1866) *Pusey*-vel és *Newman*nal együtt az anglokatholikus oxfordi mozgalom (1833 óta) egyik vezetője volt, de mindvégig benne maradt az anglikán egyházban. Költeményei, énekei és egyéb művei több kötetben jelentek meg. Több éneke máig kedvelt. — 510.

KELEMEN, alexandriai (kb. 170—220), pogány nevén Titus Flavius Clemens, a keleti egyházatyák egyik legkiválóbbja, az alexadriai katechétikai iskola feje volt. Angolra átdolgozott himnusza a „Paidagogos" (Nevelő) című munkája végén áll, a belőle képzett modern ének a keleties képekben gazdag eredetinek csak egy részét dolgozza fel. — 229.

KERESZTESI József (1748—1812), az ország különböző részein szolgált, végül szalacsi lelkész lett. Az 1806-os énekeskönyv számára 37 éneket írt. — 208, 285, 307, 359, 448.

KISS Áron, Hegymegi, legid. (1788—1834), több helyt, utoljára Botpaládon volt lelkész. „Kegyes lelkek, az Urat dícsérjétek" kezdetű énekéről sok vita folyt; némelyek szerint *Láczai Szabó* József a szerzője. — 306.

KIS János, ev. püspök (1770—1846), termékeny énekíró és az evangélikus énekeskönyvügy tevékeny munkása volt. Ő szerkesztette a Győrött megjelent 1211. évi „új" énekes könyvet, amely szellemében az 1806—1813-as debreceni református kiadás lutheránus testvérpárja volt. — 409.

KLEIST, Alexander Franz (1769—97), fiatalon elhunyt, kevéssé ismert német költő — Nagy Frigyes szerint „schlechter Soldat, aber ein guter Dichter" — később diplomáciai tisztviselő volt. — 248, 249.

KNOLL, Christian (1563—1650), más források szerint Kristóf, német evangélikus lekész volt. Csak egy éneke ismeretes. — 401.

KNORR, Christian, von Rosenroth (1636—89), Felsőpfalzban udvari tanácsos volt, vegyészettel és keleti nyelvekkel is foglalkozott; énekei misztikus hajlamaira mutatnak. Egy reggeli éneke ma is kedvelt. — 489.

KOHLROSE (Kolrose, Kohlrosz), Johann († 1558), baseli lutheránus tanító, majd lelkész volt. „Ich dank dir, lieber Herre" kezdetű énekét ma már a németek nem éneklik. Magyarra fordította Miskolczi *Csulyak* István 1610-ben, szerencsi lelkész korában. — 487.

KÖLCSEY Ferenc (1790—1838), 1823-ban írta „*Hymnus*, a magyar nép zivataros századaiból" c. költeményét. — (Sorszám nélkül.)

LAMOUROUX (1794—1866) nevű párisi orvos, mély hitű keresztyén volt. Egy énekét úrvacsorai bűnvalló éneknek használják a franci reformátusok. — 445.

LAMPE, Friedrich Adof (1683—1729), duisburgi és brémai lelkész, 1720—27. között utrechti theologiai tanár, a református kegyességnek korában egyik legnagyobb hatású képviselője volt. — 410.

LÁCZAI SZABÓ József (1764—1828), pápai tanár, majd lepsényi lelkész, végül professzor, az 1806-os énekreform egyik vezető személyisége. — Lehetséges hogy ő az általában Hegymegi *Kiss* Áronnak tulajdonított 306. dícséret írója.

LENGYEL József (1770—1822), debreceni tanár, majd szalontai, váradi, végül szalacsi lelkész volt. Az 1806-os reform idején 38 eredeti és 2 fordított énekét vették fel az énekeskönyvbe, de előbbiek jelentős részét *Benedek* Mihály (l. ott) átigazította. Ezeknek több mint fele a mostani próbénekeskönyvben is benne maradt. — 153, 154, 156, 169, 180 (újra igazítva), 189, 202, 209, 212, 231, 247; 250; 268; 279, 283; 322; 333, 347, 355 (?), 361, 438, 498, 509; fordítások (l. KLEIST): 248, 249. — Egy 1921-ben elhagyott énekét (322.) most újra visszavettük.

LÉVAY József (1825—1918), költő, tanár, majd Borsod vármegye főjegyzője volt. — 277.

LOSONTZI (Hányoki) István (1709—80), utrechti theologiai doktor, majd élete végéig kőrösi tanár és igazgató volt. 1754-ben adta ki „Éneklésben Tanító Mester"-ét, amelyben teljes katekizmusi éneksorozat van. Ezt az 1776-i kolozsvári énekeskönyvbe mindenestől felvették, de az 1806-os debrecenibe csak 18-at („Jer, lássuk az Úr keresztjét" kezd. úrvacsorai énekével együtt), azokat is *Bajnóczi* János nem mindenben szerencsés átdolgozásában (l. ott). Rengeteg egyéb munkája közül megemlítendők még a dunamelléki halottas énekeskönyv (Pozsony és Pest, 1791) és a „Hármas Kis Tükör", amely 1854-ben történt betiltásáig a legnépszerűbb magyar iskolai tankönyv volt. — 201, 292, 297, 424, 427, 429, 430, 433, 435, 437 (Bajnóczy szerint), 439, 440, 443, 444, 449, 453.

LUKÁCS István (1775—1842), hajdúszoboszlói lelkész volt. — 181, 477.

LUTHER, Martin (1483—1546), a német reformáció megindítója és legnagyobb vezéralakja, a gyülekezeti éneknek is reformátora. Énekeinek nagyobb része reformáció előtti latin szövegek fordítása, vagy átköltése. Több éneke szabad zsoltárparafrázis, így a XLVI. zsoltár alapján készült „Ein feste Burg" is. — 192, 217, 218, 233 (lásd: JONAS), 234, 293 (átdolgozásban), 298, 303, 316 (átdolgozásban), 370, 390. — (Énekeinek és munkásságának részletes tárgyalását lásd az első rész II. fejezet 8—10. szakaszaiban.)

LYTE, Henry Francis (1793—1847), orvosnak készült, de anglikán pap lett és mint ilyen, tért meg egy haldokló lelkésztársa betegágyánál. Mint lelkész, mindig szegény halász- és munkásgyülekezetekben szolgált

és a fáradhatatlan szolgálat megőrölte erejét. Utolsó szavai ezek voltak: „békesség, öröm!“ — 426, 511.

MAROT, Clément (kb. 1496—1544), a hányt-vetett sorsú, nyugtalan lelkületű francia udvaroncból lett zsoltárfordító születési éve bizonytalan. Kora legkiválóbb francia költőinek egyike volt. (Zsoltárfordításairól más helyen részletesen megemlékeztünk.) — 1—15, 18, 19, 22—25, 32, 33, 36—38, 43, 45, 46, 50, 51, 72, 79, 86; 91; 101; 103; 104; 107; 110; 113; 114, 115, 118, 128, 130, 137, 138, 143, 447, 473.

MASCHER, Ray — nevén kívül nem tudunk róla semmit. — 479.

MELANCHTON, Philip (1497—1560), Luther barátja és a reformátori irányok egyeztetője, a hagyomány szerint egy éneket is szerzett, amely most bekerült énekeskönyvünkbe. Eredetijét német gyüjteményben nem találni. — 179.

MIKLÓS DEÁK nevén kívül a XVI. század dereka táján keletkezett halotti ének versfőinek híradásán kívül egyebet nem tudunk. — 419.

MONOD, Théodore (1830—1921) — francia református lelkipásztor és énekíró volt. — 472.

MONTGOMERY, James (1771—1854), misszionárius árvája, diák, majd pék- és gyertyaöntőinas volt, majd költő és újságíró lett. Több mint 400 éneket írt, egyéb költemények mellett. Ezek közül jónéhány ma is kedvelt. — 338.

NAGYBÁNKAI (vagy *Nagybáncsai)* Mátyás születéséről és haláláról nem tudunk. Az 1540—70 közötti évekből maradtak hátra énekversei. 1560 táján Nagyszombatban volt tanító vagy lelkész. — 257.

NAGY István (1770—1831), debrecen-ispotályi koldusházaspár fia volt és a Kollégium egyik legkiválóbb neveltje vált belőle. Küföldi tanulmányútja után hajdúböszörményi lelkész lett és ott halt meg kolerában. Nagyhatású prédikátor és erőskezű lelkipásztor volt. Nem sok éneket írt, de azok jórészt az 1806. évi „új“ darabok legjavához tartoztak. — 308, 323, 334, 376, 480, 481.

NEANDER, Joachim (1650—80), a rövid életű református énekköltő egyszer elment Brémában a templomba, hogy egy *Undereyk* nevű lelkészt meghallgathasson és magában kigúnyolhasson. A hallott prédikáció azonban Neandert megtérésre indította el. Igy vált belőle a református énekírás atyja, hogy hazájában nevezték. Hátrahagyott 58 éneke csak részben istentiszteletre való, nagyrészüket írójuk templomon kívüli keresztyéni lelki üdülésre szánta. Ma is legkedveltebb két éneke közül egyiken a CIII., másikon a CL. zsoltár hatását érezni. — 264, 266.

NEUMARK, Georg (1621—81), ifjúkorában írta ezt az éneket, amikor kiraboltatása és sikertelen álláskeresési kísérletei után Kielben sikerült kenyérkeresethez jutnia. Később weimari könyvtáros lett, de későbbi versei közül egy sem versenyezhet ennek népszerűségével. — 274.

NÉMETI Ferenc († 1565) Tokaj kapitánya, *Szegedi* Gergely pártfogója volt és a vár védelmében esett el. Szerzőségére a versfők utalnak, bár az sem lehetetlen, hogy, amint ez a korban egy másik, N. nevét mutató ének esetében is előfordul, az ismeretlen versíró tiszteletből, vagy ajánlásul foglalta versfőkbe urának nevét. — 273.

NICETAS a Remesiana, 335—414 között élt a mai Szerbia területének egyik római telepén. A korábban *Ambrosius*nak tulajdonított „Te Deum laudamus“ prózában írt himnusznak ő a szerzője. (Megvolt énekeskönyvünkben teljes alakjában 1806-ig.) Ez az őse annak a sok strófás

feldolgozásnak, amelyekből próbaénekeskönyvünk egy XVI. századit (242) és egy XVIII. századit (243) tartalmaz.

NICOLAI, — családi nevén Rafflenböl — Philipp (1556—1608), hányatott, üldöztetéssel, pestisjárvány borzalmaival, hitvallási küzdelmekkel teljes ifjúság után hamburgi lelkész lett. Énekei közül néhány ma is a legkedveltebbek közül való, dallamukat is neki tulajdonítják. Világszerte ismert adventi énekében először szólal meg a „Jesusminne"; a Jézushoz, mint a Lélek Vőlegényéhez a menyasszony módján szóló, szinte szerelmes hang. Az 1599-ben megjelent ének alapgondolatát a szerző a címfelirat szerint a XLV. zsoltárból meríette. — 296.

ÓEGYHÁZI liturgikus eredetű (reformáció előtti latin szertartási szövegekből ávett, vagy kialakított, külföldi hittestvéreinknél is használatos) énekek: 176, 177, 178, 183, 364 (magyar katolikus népéneki változat).

OLIVERS, Thomas (1725—99), zilált ifjúság után *Whitefield* bizonyságtételének hatása alatt megtérve, *Wesley* utazó evangélistája lett. Énekei közül az az egy maradt fenn, amelyet héber eredeti nyomán készített. — 425.

ÖREG GRADUÁL — *Geleji Katona* István és *Keserűi Dajka* János szertartási énekeskönyve *I. Rákóczi* György díszes kiadásában (Gyulafehérvár, 1636). A *Batthyány*-kódex és más kéziratos graduálok anyagánk alapján, egyes énekek átdolgozásával és újak költésével készült. Új énekeit *Geleji Katona* írta. — 222, 365, 490.

PALMER, Ray (1808—87), amerikai kongregácionalista lelkész, vonzó és örvendező keresztyén személyiség volt. Igen sok éneket írt. — 466.

PAP Benedekről csak annyit tudunk, hogy kassai polgár, alkalmasint tanácstag volt 1564-ben és énekét (teljes alakjának kezdete: „Bánja az Úr Isten") 1570 körül szerezhette, mert 1569-ben még nem került nyilvánosságra. — 240.

PAULI, Joachim (1636—1708), berlini házitanító, *Gerhardt* ismerőse volt. Énekét G. kisfia elhalálozásakor vígasztalásul írta. — 394.

PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám (1760—1820), birtokos, ügyvéd és mérnök, külsősomogyi és felsőbaranyai egyházmegyei gondnok volt. Az 1806. évi énekeskönyvbe nyolc éneket írt. — 324, 331, 332, 360, 375.

PERRONET, Edward (kb. 1726—92), Angliába menekült francia hugenotta család sarjadéka, korábban *Wesley* munkatársa, 1771 után egy kis független gyülekezet lelkipásztora volt. Egy éneke ma is igen kedvelt. — 468.

PÉCSELYI KIRÁLY Imre († kb. 1641), legtovább érsekújvári lelkész volt, több prózai egyházi dolgozat mellett igen szép énekeket is írt, amelyek többnyire *Balassa* Bálint istenes énekeivel együtt maradtak fenn. Szárm. helyének a vasmegyei *Peczöl* községet tartották, de a *Csurgói* kódexben egykorú kézírással ez a bejegyzés található: „Emericus Regius Nemes Pecselianus", ami nyilván a zalamegyei Nemespécselyre utal. Ez azért is lehetséges, mert a „cs" hangot akkor még gyakran jelölték „cz" betűkkel. — 205, 226, 278 *(Diószegi* Sámuel átdolgozásában), 315, 337, 350.

PRUDENTIUS, Aurelius Clemens (348—405 utánig), az ókeresztyén latin költészet egyik legnagyobb mestere, Hispániában született, Rómában császári udvari hivatalt viselt, majd visszavonult és kizárólag a himnuszköltésnek élt. Művei: *Cathemerinon* (lírai himnuszok a nap

óráira és alkalmaira) és *Peristephanon* (epikai költemények és himnuszok a vértanúkról). — 400.

PRYNNE, George Rundle (1818—1903), anglikán lelkész, egyfelől az anglokatholikus (High Church) irány híve, másrészt a nyomornegyedek népének lelkigondozója és hűséges barátja volt. — 469.

RÁDAY Pál (1677—1733), II. *Rákóczi* Ferenc titkára, a „Recrudescunt vulnera" kezdetű kiáltvány fogalmazója, több ízben Rákóczi külföldi követe, a szatmári békekötés után pedig főképpen egyházának védelmezője, végül egyetemes főgondnok volt. Kegyességének tükre a „Lelki hódolás... istenes énekekkel" című könyve, mely 1715-ben s utána még több kiadásban jelent meg. — 210, 245, 251, 289, 290, 452, 478.

RÉGIUSZ Király Jakab (1623—90), hányt-vetett sorsú ev. lelkész volt, akit minden szolgálati helyéről elűzött az ellenreformáció erőszaka és végül is állástalanságban halt meg. — 441.

RINCKART, Martin (1586—1649), születéshelyén, a thüringiai Eilenburgban élt mint lelkész, és ott is halt meg. A harmincéves háború megpróbáltatásai között (az 1637. évi pestisjárvány idején 4480 hivét temette el) nagy pásztori és irodalmi munkásságot végzett. — 167.

RIST, Johann (1607—67), ev. lelkész, sokoldalú érdeklődésű ember és termékeny énekköltő volt. Összesen több mint hatszáz éneket írt. — 295 (átd.).

RODIGAST, Samuel (1649—1708) Berlinben munkálkodott; legnépszerűbb éneke *Altenburg* Mihály hasonló kezdetű és tartalmú, ma már nem használatos énekének hatását mutatja. — 272.

ROY Mária (—), nővérével, Krisztinával együtt szlovák ev. lelkész leányai és diakonisszák voltak. — 459.

RUTILIUS, Martin (1550—1618), weimari ev. lelkész volt. Csak egy éneke maradt fenn, ennek szerzősége sem kétségtelen. Megjelent Jénában, 1613-ban. — 206.

SANKEY, Ira David (1840—1908), Dwight L. *Moody* nagyhatású evangélizátornak éneklő társa, a hétköznapi ember világába leszálló, sokszor egészen elvilágiasodott dallamokat használó ébredési énekstílus atyja volt. Szövegeket is írt. — 421.

SÁRVÁRI Pál (1765—1839), debreceni professzor volt. Átdolgozása: 333. sz.

SIMON Jukundián, magyar róm. kath. pap volt. — 326.

SINKA György szombatos énekköltő volt. — 207.

SKARICZA Máté (1544—91), ráckevei születésű és külföldi tanulmányai után ugyanott szolgáló lelkész és író-reformátor. „Erős várunk"-fordításán kívül még hat zsoltárparafrázist hagyott hátra. — 171, 237, 450.

STEGMANN, Josua (1588—1632) theologiai tanár és küzdelmes sorsú hitvalló volt. Halálát is egy rákényszerített, erőszakkal, csalással lefolytatott „hitvita" lelki-testi szenvedései siettették. — 200.

STENBACK, Lars (1811—70), énekét svéd nyelven írta a hatvanas években. — 465.

STONE, Samuel John (1839—1900), anglikán lelkész és termékeny énekíró volt. Több saját gyüjteményén kívül énekeskönyveket is szerkesztett. — 392.

SYNESIUS, cyrenei (350—430?) előkelő származású, alexandriai nevelésű filozófusból lett 401-ben bekövetkezett megtérése után keresztyénné, majd püspökké. (Életének regényes feldolgozását l. Ch. *Kingsley: Hypatia* c. könyvében.) Utolsó ódája A. W. *Chatfield* kissé szabad átültetésében az angolnyelvű keresztyének kedvenc énekévé vált. — 470.

SZÁSZ Béla (1840—98), theologiát végzett, hosszabb külföldi tanulmányutakat tett, majd Kolozsvárt a filozófia egyetemi tanára lett. — 345.

SZEGEDI (Mizsér) Gergely, lehet, hogy eredetileg róm. kath. papnak készült, de ez nincs bizonyítva. Beregszászi tanítóskodása után 1556-ban a wittenbergi egyetemre ment, majd Kassán prédikált, de hamarosan debreceni rektor, majd prédikátor lett. Méliusznak hűséges munkatársa volt; ő lehet az a „Z Gergel", aki az 1569-es énekeskönyvet sajtó alá rendezte. Meghalt kb. 1566-ban, tehát az ez évben megjelent váradi énekeskönyvet már ismernie kellett, hogy az 1569-ben megjelent kiadás beosztás- és tartalomváltozásait sajtókész állapotban hagyja hátra. Maga is írt énekeket, amelyek közül 14-re nézve lehet megállapítani Sz. bizonyos, vagy erősen valószínű szerzőségét. — 163, 311, 387, 451.

SZEGEDI KIS István (1505—72), hosszú külföldi tanulmányok után sok hányattatás között munkálkodott. Theologiai tudományos munkássága is kiemelkedő volt. Öt énekéről tudunk; ezek közül egy 1566-tól 1921-ig benne volt a református énekeskönyvben. — 368.

SZEGEDI Lajos (kb. 1500—83), róm. kath. papnak készült. Krakkói diákságáról, későbbi szolgálati helyeiről is tudunk; Bécsben tanárkodott, dési pap korában *Heltai*nak munkatársa volt az Újszövetség fordításában. Később az antitrinitáriusokhoz csatlakozott (1567), de *Dávid* Ferencet szélsőségeibe nem követte. Egy énekét ismerjük. — 221.

SZENCZI MOLNÁR Albert (1574—1534), gönczi és debreceni tanulóévei után már 1590 végén külföldre indult, megjárva Drezda, Wittenberg, Strasbourg, Heidelberg egyetemeit, amelyeken hét évet töltött. Ettől kezdve egész élete folytonos vándorlás volt különböző külföldi helyek és az áhított szülőhaza között, amelyben azonban mégsem tudta helyét megtalálni. Tudományos munkássága és érdeklődése bámulatosan széleskörű volt. Élete végére mégis hazajött, előbb (1624) Kassára, majd Kolozsvárra, ahol az 1634. évi kolerajárvány idején halt meg. — Zsoltárfordítása, amelyet naplója szerint 1606. március 9. és május 24., valamint szeptember 1—23. napjai közötti időben végzett el, a magyar református kegyesség és a nemzeti irodalom egyik legnagyobb kincse. Saját szerzésű énekeiről nem szól, de mivel azok zsoltárának függelékében jelentek meg, csak az övéi lehetnek. Fordításai: 1—150-ig, 447, 473, 495; minden valószínűség szerint írta: a 211, 232, 431, 484. sz. énekeket.

SZENT VAGY, URAM — róm. kath. énekeskönyv, Budapest, 1931. 326 (kevés igazítással). — Más, közel- s távolabbi rokon-anyagra nézve a dallamszerzők és források jegyzéke ad útbaigazítást.

SZENTGYÖRGYI József, orvosdoktor (1765—1832), Debrecen város főorvosa, aki szegény betegeit nemcsak ingyen gyógyította, hanem a gyógyszerekre való pénzzel és „gyenge ételek küldésével is segíté", azonkívül esténként Bibliát olvasott fiával és öccsével együtt úgy, hogy egyikük latinul, másikuk németül olvasta a szent szöveget s azt Sz. magyarázta. Hat éneket írt az énekeskönyv számára 1806-ban. — 253, 280, 499, 504.

SZENTGYÖRGYI KEMÉNY János († 1828), 1746 táján születhetett, mert szilvási (Borsod m.) eklézsiájának anyakönyvében az áll, hogy halálakor 82 éves volt. Csak egy énekéről tudunk. — 446.

SZENTÍRÁS — 176 (Ézs. 6:3), 193 (II. Kor. 13:13).

SZEPETNEKI Jánosról csak annyit tudunk, amit énekének utolsó verse hírül ad. (Lásd: I. rész, 311. lap.) — 399.

SZILÁGYI Bálintról († 1807) nem sokat tudunk. Érdekes az a vallomása, amelyet 1790-ben, *jablonczai* szolgálata kezdetén írt bele az ottani eklézsia általa megkezdett anyakönyvének az elejére: „... hivatalát ... elkezdette az Úr Jézus Krisztusnak igen méltatlan és ebben dicsekedő együgyű szolgája. — Isten kegyelme által vagyok, a mi vagyok I. Kor. 15:10 ...“ — 305.

SZILVÁS-UJFALVI Anderkó Imre († 1615 után) több országra kiterjedő tanulmányi útjai után 1596-ban debreceni rektor, később lelkész és esperes lett, de mert 1608-ban mozgalmat indított a püspöki hivatal eltörlésére, előbb állásától fosztották meg, majd börtönbe vetették. Később kiszabadult, de további sorsa homályba vész. Egyéb munkái mellett legfontosabbak: „In exequiis defunctorum“. (Halott temetéskorra való énekek, Debrecen 1598), valamint az 1592-es *Gönczi Kovács* György-féle énekeskönyv kútfői jelentőségű előszóval ellátott 1602. évi kiadása. — 216.

SZKHÁROSI HORVÁT András († 1549 táján), róm. kath. papból lett reformátor, 1542—49 tállyai lelkész; tíz fennmaradt énekének legnagyobb része polémikus-dogmatikus, vagy moralizáló tartalmú. Legmaradandóbb értékű, és egyben a magyar reformátori énekköltés egyik legbiblikusabb és legerőteljesebb éneke a „Semmit ne bánkódjál“, 1806 óta sajnos, csaknem teljesen feledésbe merült. — 380.

SZŐNYI Benjámin (1717—94), korán árvaságra jutott és mostohaapja malacait őrizte, míg édesanyja egy ünnepi legátussal Debrecenbe küldte. 1743-ban a hódmezővásárhelyi eklézsia költségén külföldi tanulmányútra ment, ahonnan visszatérve, a vásárhelyiek lelkésze lett. Művei közül legfontosabb az 1762-ben Kolozsvárt megjelent „Szentek Hegedűje“, amely még szerzője életében tíz, egyre bővülő kiadást ért meg. (Utoljára megj. Békés, 1904.) Életének utolsó éveit nagyon megkeserítette az a viszály, amelybe könnyelmű és részeges fia miatt került az eklézsiával. Emiatt állásából letették és igen nagy anyagi nyomorúságba jutott. — Szőnyi énekeit mély biblikusság, de többnyire terjengősségre való hajlam jellemzi. Sok gyönge éneke mellett azonban jónéhány igen szép is van. — 243, 304, 321 (igazítva), 349, 366.

SZTÁRAI Mihály († 1575) ferencrendi szerzetes volt, Padovában tanult és 1540 után csatlakozott a reformációhoz. 1544 tavaszától Laskón működött és hét év alatt sok küzdelem és életveszély közt Baranyában és Szlavóniában mintegy százhúsz gyülekezetet szervezett meg. Később Gyulán, Sárospatakon és Pápán is szolgált. Baranyai munkálkodása idején egyik fő térítési eszközéül az éneket választotta. Szép zengő hangja volt és hangszeren is játszott. Egyházi tárgyú drámai kísérletei mellett bibliai históriás énekei, zsoltárparafrázisai és más énekei a legjelentősebbek. Mintegy 25 éneke maradt hátra, lehetséges, hogy a XVI. századi magyar énekdallamok közül is többnek ő a szerzője. A baranyai nép hagyománya sokáig számontartotta Mihály papot, aki kiváltkép csendes estéken a laskói templomdombon énekelt és a nép nagy áhítattal hallgatta a „magyar Dávid“ énekeit. Énekei az idők folyamán mégis csaknem teljes feledésbe merültek, aminek okát talán egyikük-másikuk terjengős voltában, vagy verselésének darabosságában kereshetjük. — 197, 254, 255, 260, 384.

SZŰCS György († 1809) születéséről, ifjúságáról nem tudunk, Tállyán, majd Szerencsen, végül Görgőn volt lelkész. Ő dolgozta át — nem szerencsésen — az 1806-os reform idején *Szőnyi* egyik szép karácsonyi énekét (Hogy eljött az idők teljessége). — 277.

TERSTEEGEN, Gerhard (1697—1769), atyja halála után szegénysége miatt kimaradt a latin iskolából, inas lett, majd 16 éves korában megtért és ettől fogva egész életét az Úrnak szentelte. Szolgálatát nem az egyház keretében végezte, de nem is alapított külön szektát, hanem a közvetlen élőszó és levelezés útján fentartott személyes lelkigondozás módszerét választotta. Nemcsak szerény jövedelmét, hanem egész életét másokkal osztotta meg. Mint énekköltő, annak a református miszticizmusnak a képviselője, amely az Istennel való, minden közvetítést kizáró élményközösséget hangsúlyozza, de a beteges élményhajszolástól tartózkodik. Személyisége örvendező és szeretettel teljes volt. Hátrahagyott 111 énekéből a németnyelvű keresztyének még ma is húsznál többet énekelnek; népszerűsége e tekintetben náluk mindjárt *Luther*é és *Gerhardt*é után következik. Ez az igénytelen és iskolázatlan, gyenge szervezetű szalagszövőmester a keresztyén lelki énekköltés egyik legnagyobbja volt. — 165, 455.

TIETZE, Cristoph (1641—1703), hersbrucki német ev. lelkész volt. — 223.

THILO, Valentin (1607—62), Königsbergben született és ott volt egyetemi tanár. Adventi éneke ma is — igaz, hogy németül is átdolgozott alakban — egyike a legelterjedtebb keresztyén énekeknek. — 312.

THOMSON, Mary Anne (1834—1923), londoni születésű, majd férjével Amerikába került énekköltőnő, legmaradandóbb értékű énekét egyik gyermeke betegágyánál kezdte írni, de mert a refrénnel nem volt megelégedve, azt végleges formában csak három évvel később tette hozzá. — 397.

THORDAI Benedekről, aki egyetlen ránkmaradt énekét alkalmasint 1540 előtt írta, a versfőkben megőrzött nevén kívül egyebet nem tudunk. — 259.

THYMUS, (családi nevén *Klee*) Georgius, német humanista volt, akinek 1552-ben megjelent „Hymni aliquot Sacri" c. gyüjteményében áll először a latin nyelvű himnusz ilyen német felírással: „Vermanung an gantze Deutsche Nation, widder den Türkischen Tyrannen. Auch ein schöner Lateinischer Hymnus zu beten... 1541. Wittemberg." Azt is megjegyzi *Wackernagel* széljegyzetében, hogy szerzője bizonytalan, de Th.-nak tulajdonítják, *Melanchton* javításával. — (*Wackernagel*, Ph. — Das deutsche Kirchenlied, Leipzig, 1863—77, I. 271. lap.) — 397.

TINÓDI Sebestyén (kb. 1510—1556), a XVI. század termékeny históriás énekmondója; műveinek tárgya csak kis részben bibliai. Kimondottan egyházi célra készült éneke nincs is. (L. u.-őt a dallamszerzők között!) — 161.

TOMPA Mihály (1817—68), lelkész, költő, irodalomtörténeti jelentősége mellett egyházi énekírói rangja jóval szerényebb. Egy-két, énekeskönyvbe került versét nem is ilyen célra írta. — 442.

TOPLADY, Augustus Montague (1740—78), katonatiszt árvája volt, diákkori megtérése egy wesleyánus laikus prédikátor hatására történt. Anglikán lelkész lett, kálvinista theologiai meggyőződéssel. Emiatt arminiánus felfogású theologusokkal sok vitája volt. — 458.

TRANOSCIUS (Tranovszky) György (1591—1637), Sziléziában született, Cseh- és Németországban tanult szlovák ev. lelkész, aki 1628 óta Árva várában, majd Liptószentmiklóson élt. „Cithara sanctorum" c. szlováknyelvű énekeskönyve, amelybe ő maga is írt mintegy 150 éneket, itt jelent meg 1632-ben. Később ennek a szlovák evangélikusok körében ma is népszerű énekeskönyvnek több mint ötven egyre bővülő kiadása jelent meg; az egész könyv (magyar fordítása *Vietorisz* Józseftől, 1935) 1157 éneket tartalmaz. — 275.

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR — a magyarországi evangélikus pietizmus 1743 óta 1803-ig számos kiadásban megjelent gazdag tartalmú (634 ének) hymnáriuma, amelyhez — a debreceniekhez hasonlóan — még a százötven genfi zsoltárt is hozzáfűzték. Szerkesztőinek neve nem maradt fenn. Azokon az énekeken kívül, amelyeknek többféle szövegalakja közül — esetleg javítva — az itteni formát választottuk (lásd az illető énekeknél), egynéhányat teljesen e forrásból közlünk. — 195, 238, 436.

VÁRADI énekeskönyv (1566), L. F. — valószínűen *Literátus* Ferenc — szerkesztésében jelent meg *Hofhalter* Ráfael nyomdájában, Nagyváradon. Mivel a címben „emendáltatott" (jobbíttatott) szó is van, nyilván a *Szilvás-Újfalvi* 1602. évi előszavában említett *Méliusz*-féle debreceni kiadás (1562) nyomán halad. Anyagát tekintve, a *Szegedi* Gergelynek tulajdonított 1569-es debrecenivel 90%-ig azonos, csak elrendezésük (az egyes énekcsoportok sorrendje) tér el nagyobb mértékben. Egyetlen ismert példánya *Wolfenbüttel*ben (a debrecenié *Boroszló*ban) maradt fenn. A legrégibb fennmaradt reformátori magyar gyülekezeti énekeskönyv. — 213, 224, 235, 236, 244, 282, 317; 318, 320, 353, 354; 358, 379, 385, 414, 423, 482.

VÉG (Kecskeméti) Mihály, énekének versfőibe rejtett nevén kívül keveset tudunk róla (lásd 263. dics. jegyz.). — 1564. húsvét utáni szerdán *Vég* Mihály főbíró házánál kelt az egyezséglevél a kath. és protestáns megbízottak között az öreg kőtemplom használata tárgyában.

VENANTIUS FORTUNATUS, Honorius Clementianus (530—609), Felső-Itáliában született, előbb jogot tanult, majd pap, végül Poitiers püspöke lett. Nem sok himnuszt írt, de a „Vexilla regis" egyike az egyetemes keresztyénség leghatalmasabb énekeinek. — 344.

VICTOR János, legid. (1860—1937), a magyar református gyermekmisszió atyja, több fordított és eredeti énekszöveg szerzője a „Hozsanná"-ban és más gyüjteményekben. — 475.

WATTS, Isaac (1674—1748), neves angol nonconformista (független protestáns) lelkész, költő és egyházi író volt. Ifjúkori nélkülözései és a túlhajtott szellemi munka korán aláásták az egészségét, úgyhogy élete második felét többnyire betegen töltötte el. Termékeny és egyik legjelentékenyebb angol énekköltő. — 398.

WESLEY, Charles (1708—88), W. Jánosnak, az angol methodizmus atyjának testvére és munkatársa. Talán a világ legtermékenyebb énekköltője volt, mert mintegy 6500 éneket hagyott hátra, amelyeknek ma már természetesen csak kis részét éneklik. — 300.

WHITMORE, Lucy Elizabeth Georgina (1792—1840), angol főnemesi családból származott, egy énekét ma is éneklik. — 168.

ZINZENDORF, Nikolaus Ludwig, Graf von (1700—60), a herrnhuti testvérközösség és különböző országokbeli sok más hasonló testvérgyüleke-

zet alapítója. Több mint 2000 éneket írt, ezek közül egynéhány ma is népszerű. — 395, 434.

ZÖNGEDÖZŐ MENNYEI KAR — id. *Ács* (Aáchs) Mihály ev. lelkész és esperes (1646—1708) szerkesztésében megjelent evangélikus énekgyüjtemény (1696), főleg idegen, elsősorban német nyelvből fordított anyaggal, ami annyiban érthető, hogy a magyarországi luth. egyházban mindig jelentékeny volt a német és szlovák elem, ezekhez közelálló énekek pedig a debreceni típusú gyüjteményekben csak igen szerény számban voltak. Az Új Zengedező Mennyei Kar (1743) német és szlovák eredetű anyaga ezt fejlesztette tovább, a debreceni anyagból megtartott sok magyar ének kiegészítésére. — 215 (*Payr* S. átdolgozásában).

ZSOLTÁROKBÓL merített énekek. — (E cím alatt nem csupán a többékevésbbé hű, ill. átköltött zsoltárparafrázisokat soroljuk fel, hanem mindazokat az énekeket, amelyeknek alapgondolata zsoltári eredetű. Az énekek sorszáma után zárójelben az alapul vett zsoltárt római számmal adjuk, az esetleges — *bibliai* — versszámok megjelölésével.) — 163 (CXXII) — 171 (XLVI :6) — 180 (LI :8/b) — 198 (CXXXIV) — 205 (LI) — 216 (CXXX) — 217 (CXXX) — 219 (LI) — 221 (LI) — 236 (CXXVII) — 237 (LXIII) — 240 (XXVII) — 252 (CXLVIII) — 254 (XXXIV) — 255 (XCII) — 256 (LVII) — 257 (LXXI) — 258 (XLII) — 259 (XXXI) — 260 (XXIII) — 263 (LV) — 264 (CIII) — 265 (XXXVII) — 266 (CL) — 270 (XXXVII) — 273 (LXXVII) — 278 (CXLVIII) — 296 (XLV) — 384 (LXXIV) — 387 (LXXI) — 390 (XLVI) — 398 (LXXII:8—19) — 423 (CXXV) — 450 (CXLVII) — 451 (XXX) — 476 (LXIX) — 501 (CXXXVI).

V. DALLAMSZERZŐK ÉS FORRÁSOK.

ÁROKHÁTY Béla (1890—1942), ref. lelkész, zenetudós, nevelő, énekeskönyvszerkesztő, orgonista és zeneszerző, a XX. század első felének legjelentékenyebb református egyházzenésze. Sokoldalú tevékenységéből kimagaslik a genfi zsoltárok dallamalakjának és éneklésének megtisztításáért folytatott küzdelme és a jugoszláviai énekeskönyv (1939) zenei szerkesztése. Valószínű, hogy a 243. dícséret ott megjelent dallama az ő szerzeménye.

AHLE, Johann Rudolf (1625—73), Erfurtban, majd Mühlhausenben volt kántor. Számos szerzeményének nagyrésze elveszett, néhány énekdallama ma is kedvelt. — 164, 489.

BACH. Johann Sebastian (1685—1750), minden idők egyik legnagyobb zeneköltője, eredeti gyülekezeti énekdallamot alig nehányat írt. Magán- vagy társaséneklésre szánt énekei közül gyülekezeti énekeskönyvekben leggyakrabban az itt szereplő, Schemelli-énekeskönyvében (1736) megjelent dallammal találkozunk. — (Bach művészi és változatos korálfeldolgozásai az eredeti alakjukban egyszólamú gyülekezeti éneklésre készült dallamokat sokszor eltérő, vagy kiegyenlített ritmusba foglalják, gyakran melizmákkal ékítik és a dallamvonalat — néha ugyanazon melódia különböző feldolgozásaiban is — többé-kevésbbé megváltoztatják. Ezek a feldolgozások tehát, bár hangversenyi, vagy templomi énakkari előadásra alkalmas, sőt jórészt felülmulhatatlanul szép remekművek, a templomi éneklés legtisztább, avagy leghitelesebb forrásának nem tekinthetők.) — 329.

BARNBY, Joseph (1838—96), már 12 éves korában templomi orgonista és karmester volt. Egyházi zeneműveket és énekdallamokat szerzett, gyakran vezényelte Bach passióit és más műveit; életében öt énekeskönyvet szerkesztett különböző felekezetek számára. — 460.

BASTIAANS, Johannes Gerardsz (1812—75), Haarlemben volt orgonista, több evangéliumi éneket szerzett. A holland Hervormd egyház jelenlegi énekeskönyvében (1938) is 24 dallamát találjuk. — Nálunk szereplő dallamát *Tersteegen* énekére 1866-ban szerzette. — 455.

BERNOUILLI, F., csak nevét ismerjük. A genfi zsoltárok zenei stílusára emlékeztető szép dallamát az 1896. évi francia énekeskönyvből vettük. — 367.

BLISS, Philipp (1838—76), lásd nevét a szövegírók jegyzékében! — 471.

BOROSZLÓI KÉZIRAT — a boroszlói városi könyvtárnak a debreceni 1569. évi énekeskönyv egyetlen ismert példányához kötött kézirata. Átírva közölte *Osváth* János: Nemzeti Zeneművészet, I. Bp. 1908. 37. lap. (L. még: IK. 1928, 108—109. l.) — 225.

BOURGEOIS, Louis (Loys), 1510—1569?), *Kálvin* zenei munkatársa, a legtöbb és jórészt legszebb genfi zsoltárdallam szerzője és átdolgozója, 1541—53-ig a genfi éneküggy vezetője, képzett zeneszerző és elméleti tudós is volt. Munkálkodását a genfi tanács nem kísérte mindig a kellő megértéssel; egyszer minden ok nélkül leszállították szerény fizetését, másszor (1551) börtönbe zárták, mert egyes zsoltárdallamok megszokott alakján kisebb módosításokat eszközölt. Lyonban kiadott négyszólamú zsoltárait szerette volna az istentiszteleteken is énekeltetni, de ezt az egyszólamúság elvéhez ragaszkodó tanács nem engedélyezte. Távozásakor 85 kész zsoltárdallamot hagyott hátra, amelyek közül kb. 80-at lehet meglehetős bizonyossággal az ő szerzeményének tekinteni, ideszámítva azt a néhány dallamot is, amelyet első (strasbourgi) megjelenési formájából ő öntött végleges alakba. — 1—35, 37—47, 50, 51, 65, 66, 73, 77, 79, 90, 91, 100, 101, 107, 110, 113—115, 117, 119—123, 125, 126, 128—130, 132—134, 138, 140, 143, 144, 447. (Megjelentek sorozatosan 1539 óta; a sorszámok a nálunk megszokott szövegek szerint vannak jelölve, de meg kell jegyeznünk, hogy eredetileg a dallam mindig a korábban keletkezett — *Marot*-féle — szöveghez járult, így pl. a mi 65-ünk eredetileg a 72., a mi 66-unk pedig a 118. zsoltár szövegével látott először napvilágot.)

BREMEN (1680) — „Joachimi Neandri Glaub- und Liebesübung...", 56 éneket tartalmaz; a talán *Neander*től származó dallam ott a „Wunderbarer König" (lásd 266. dics.) szövege felett áll. — 165.

BRNO (1798) — az átvétel közvetlen forrása az eredeti megjelenési helyet közelebbről nem jelöli. — 238.

CANTUS CATHOLICI, (1651) *Kisdi* Benedek-féle. — 353.
(1674) *Szegedi* F. Lénárd-féle. — 342. (A „Sei gegrüsset Jesu gütig" itt szereplő változata. — Lásd: „Szent vagy Uram"!)

GRÜGER, Johann (1598—1662), ifjúkori külföldi utazások után — Magyarországon is járt —, majd theologiát végzett és Berlinben lett egyházi karnagy. Sok szerzeménye és elméleti művei mellett a legmaradandóbb hírnevet 122 — közülük 76 teljesen eredeti — gyülekezeti énekdallama szerezte meg számára. Ezek másoktól származó melódiák között 1640 óta (Neues vollkömmliches Gesangbuch) általa összeállított gyüjteményekben jelentek meg; közülük legnevezetesebb az 1647 óta számtalan kiadásban sokáig meegjelent „Praxis Pietatis Melica". Utolsó, 1733-ban megjelent (45-ik) kiadása a későbbi szerkesztők kezén már 1316 énekre bővült. — 160, 167, 195, 277, 294, 340, 357 (?), 391. Cr. dallamait a túlnyomóan gregorián gyökerű református melódiákkal összehasonlítva, a fokozatosan érvényre jutó világi zene hatása mellett már a monometrikus hajlam és a dúr-moll tonálitás jellemzi.

DAMON (vagy *Daman*), William (kb. 1540— kb. 1591), Erzsébet angol királynő alatt a királyi kápolna (Chapel Royal) orgonistája volt. „Damon's Psalmes" néven ismert, 1579-ben megjelent egyszerű négyszólamú formába foglalt zsoltárgyüjteményét *John Bull* nevű londoni polgár és aranymíves használatára készítette és adta ki. — 470.

DEBRECENI ÉNEKESKÖNYVEK — az itt következő három évszám alatt felsorolt dallamok csaknem mind a XVI—XVII. században, ősalakjukat tekintve még korábban keletkeztek, de korábbi nyomtatott, vagy kéziratos magyar református forrás hijján — egyes esetekben a ritmus legszükségesebb módosításával — innét vettük át őket. Ennek

oka egyfelől az, hogy közülök a legtöbb 1806-ig, de jónéhány 1921-ig ebben az alakban szerepelt énekeskönyvünkben, másfelől az, hogy a XVII. századi magyar róm. kath. hangjegyes énekeskönyvekben ezeknek a dallamoknak jórésze — a felhasznált protestáns eredetű szövegeikhez hasonlóan — jelentékeny módosulásokat szenvedett. Ezek a módosulások a róm. kath. énekeskönyvekben található dallamváltozatokat nem egy esetben zenei stílusukra nézve is lényegesen elütőnek mutatják nemcsak a XVIII. századi református dallamalakoktól, hanem a kevésszámú, egykorú feljegyzésben ránkmaradt XVI. századi hasonló dallamemlékektől is. Több esetben annyira feltűnő a XVII. századi róm. kath. változatoknak ez az eltérő volta nemcsak a XVIII. századi kiadásokból ismert református alaktól, hanem az ismert XVI. századbelitől is, hogy az ilyen átrajzolódott dallamokat csak bajosan lehetett volna beolvasztani a megőrzött, vagy történetileg kialakult református énekstílusba. Ez az oka annak, hogy a debreceni (és értelemszerűen a kolozsvári) XVIII. századi dallamalakokkal szemben nem tértünk vissza általában a korábbi róm. kath. énekeskönyvekbeli változatokhoz pusztán azoknak megjelenési dátumára támaszkodva.

1774 (*Maróthi* György harmóniás zsoltárának utolsó, legteljesebb és 95 szöveges dícséretdallammal, valamint négyszólamú himnuszokkal és dícséretekkel bővült kiadása):
151, 152, 157, 158, 162, 163, 196, 209, 237, 260, 273, 278, 282, 286, 293, 310, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 335, 350, 352, 354, 362, 368, 369, 370, 378, 379, 476, 486, 487, 500, 501.

1778 (az ú. n. debreceni „Öreg" énekeskönyvnek olyan dallamai, amelyek nem az 1774-es kiadásból származnak):
174, 254, 256, 358, 371, 387, 450.

1791 (az ezévből származó hangjegyes halotti énekeskönyv):
210, 400, 403, 404, 406, 412, 420.

ORESE, Adam (1620—1701), a weimari herceg udvari karnagya, több opera szerzője, később jenai polgármester volt. Fejedelmi pártfogóinak halála után állását elvesztette, nagy szegénységbe jutott, *Spener* és *Luther*, valamint pietista barátai személyes munkájának hatására megtért, operáit elégette és attól fogva csak lelkiének-dallamokat szerzett, amelyeket nyilvánosságra hozataluk előtt mindig a hívők közösségében próbált ki. — 434.

OYKES, John Bacchus (1823—76), vagyonos családból származott, zenei hajlamai már gyermekkorában mutatkoztak. Mint anglikán pap, a liturgiai (High Church) irányhoz tartozott, emiatt sok kellemetlensége volt ellenkező felfogású püspökével. Liturgiai dolgozatokon és elmélkedéseken kívül mintegy 300 énekdallamot szerzett, amelyek többékevésbbé korának zenei irányát tükrözik; jó tizedrészük ma is kedvelt az angol protestáns egyházakban. Egyházi műzenei és liturgikus szerzeményei („anthem"-ek és zenés liturgiák) is vannak. — 300, 488, 510.

ERFURT-ban megjelent gyüjteményekből való énekek:
1524 — 303, 388.
1542 — 184.
1572 — 312.

ERKEL Ferenc (1810—1893), szerzette 1844-ben a „Himnusz" (sorszám nélkül, 627. lap) dallamát.

FINLAY, Kenneth George (1882—) hajómérnöknek készült, műkedvelő zenész volt, de tudását annyira tökéletesítette, hogy 1928 — tehát érett férfikora — óta zenei intézetben karéneklést tanít és kórusműveket komponált. Néhány egyházi énekdallama kedvelt. — 469.

FINN NÉPÉNEK — 464. — E dallamnak a finn ev. ékvben *(Koraalivirsikirja* — Suomen evankelis-luterilaisen kirkon — Porvoo, 1946, 505. sz.) formásabb változata van ennél a HALL 357. sz.-ból merítettnél. Sajnos, a finn ékvet és annak sok kitűnő énekét idejében nem tudtuk megszerezni.

FRANKFURT, 1662-ben jelent itt meg az a világi eredetű (1642) dallam, amelynek egyszerűsített magyarországi változata a 295. dícséret.

FREYLINGHAUSEN, Johann Anastasius (1670—1739), *Francke* Ágostonnak, a hallei árvaházak és nevelőintézetek alapítójának munkatársa, veje és utóda volt. Szerény, alázatos ember és megragadó igehirdető, amellett dallamokat is szerzett és kibocsátotta a német pietizmus jellegzetes énekeskönyvét, a közkeletűen nevével emlegetett „Geistreiches Gesangbuch"-ot (Halle, 1704.). Ezt követte ugyanabban az évben a „Neues Geistreiches Gesangbuch" (előbbiben 683, utóbbiban 815 ének volt), amelynek utolsó kiadása (1741) már 1.581 éneket tartalmazott. Ennek az énekeskönyvnek új dallamaival kezdődött meg a német lutheránus korál még *Crügern*él is erőteljes és férfias vonalainak az a fokozatos ellágyulása, amely, ha nem is ment annyira, mint az angolszász és egyéb, angol szellemi befolyás alá került népek újabb lelkiénekeinek sok esetben megdöbbentő elsekélyesedése, egészében véve mégsem tekinthető nyereségnek. Mindamellett F. énekeskönyve, kivált annak első kiadásai még lényegében egészen nemes zenei anyagot tartalmaznak. — 228, 343.

GESIUS, Bartholomaeus († 1613), több kórusműve, köztük egy János-passiója is fennmaradt, feldolgozások mellett saját dallamokat is szerzett. — 265.

GOUDIMEL, Claude (kb. 1505—72), — egyetlen zsoltárdallamnak sem volt a szerzője, de meg kell emlékeznünk arról, hogy a teljes genfi zsoltáranyagot feldolgozta háromféle négyszólamú vegyeskari formában: 1. polifon-imitációs stílusban, 2. egyszerűbb polifon alakban és 3. akkordikus homofon stílusban. Ez utóbbit látjuk változtatás nélkül *Maróthi* György debreceni harmoniás zsoltárának genfi dallamaiban. **(1743, utoljára 1774.)**

GÖRLITZ, 1648 — a „Herr Jesu Christ, dich zu uns wend" szép dallamának szerzője ismeretlen; közelebbről meg nem nevezett megjelenési forrása némelyek szerint *Redwitz,* 1643. — 166.

GREITER. Matthias, némely francia kútfők szerint azonban „Matthieu", azaz Máté, kath. szerzetes és székesegyházi énekes volt Strasbourgban. Később a reformációhoz csatlakozott. Egy dallama (36, ill. 68. zsoltár) már más szöveggel (Es sind doch selig alle, die) már benne volt az első strasbourgi német lutheránus ágendáskönyvben (Teutsch Kirchenampt mit lobgesengen, 1525), azonkívül nem lehetetlen, hogy *Kálvin* első kis énekeskönyvét (AVLCVNS pseaulmes et cantiques mys en chant), amely ugyanott 1539-ben jelent meg, zeneileg G. szerkesztette, sőt talán annak még néhány dallama is tőle származik, ez azonban csak némely kutatók feltevése. — 68.

HANNOVER, 1648-ban megjelent braunschweig-lüneburgi német énekes-

könyv „Ach Jesu, dessen Treu“ kezdetű dallamának több változata ismeretes. Egyik, a francia reformátusoknál használatos alak: — 512.

HASSLER, Hans Leo (1564—1612), korának egyik legkitűnőbb orgonistája, zeneszerzést Velencében tanult Andrea *Gabrieli*től; változatos életpályáján elismerés vette körül. Nagyobbrészt világi műveket szerzett, de egyházi jellegű énekkari feldolgozásai ma is életteljesek. — 341.

HASTINGS, Thomas (1784—1872), amerikai egyházi karnagy és énektanító volt, aki egész életén át küzdött az amerikai éneklés zenei anyagának elsekélyesedése ellen. Mintegy 600 énekszöveget is írt, mind szövegei, mind — csekélyebb számú — dallamai közül már csak kevés használatos. — 458.

HATTON, John († 1793), csupán ez az egy dallama maradt fenn, amit *Watts* szövegével való társulása is segített fenntartani. — 398.

HERMAN, Nikolaus (1480—1561), a joachimsthali kántor és iskolatanító több szép és maradandó értékű dallamot is hagyott hátra. — 313, 356.

HERRNHAG, *Zinzendorf* morva testvérközösségnek egyik központja. Itt jelent meg szerző neve nélkül egyes források szerint 1735-ben az „O du Liebe meiner Liebe“-szövegről is elnevezett melódia. — 395.

HÉBER — helyesebben: jiddis — dallam, mégpedig egy zsinagógai szertartási ének alapján készült *Olivers* Tamás szövegére, 1770-ben *Leoni* (Meyer Lyon) londoni templomi énekes alakításában: 425.

HINTZE, Jakob (1622—1702), a brandenburgi választófejedelem udvari zenésze és *Crüger* halála után a „Praxis Pietatis Melica“ újabb bővített kiadásainak szerkesztője volt. Egy, bizonyosan tőle származó dallama máig is a legszebbek közé tartozik. — 270.

HOLÉCZY Sámuel ev. kántor „Psalmodia“ c. gyüjteményéből (1818): — 366.

HOWARD, Samuel (1710—82), angol orgonista és zeneszerző, világi és egyházi zenét egyaránt írt. — 461.

ÍR NÉPÉNEK „Dún Áluinn“, világi alakjában 6/8 ütemű volt. — 338.

ISAAK, Heinrich (kb. 1450—1527), valószínűleg holland származású zeneszerző. Élete javarészét Itáliában töltötte, ifjúkorában dicsőség és jólét között, vénségében szegényen és elhagyatva. — 503.

ISMERETLEN EREDETŰ — *magyar* dallam, XVI. század, kézirásból — 399.
— „ „ XIX. század — 171, 346, 419.
— „ „ XX. század — 243, 408.
— *német* dallamok, XVII. század — 405, 436.

IVERSON, Daniel — jelenkori angol énekszerző; „Spirit of the living God“ kezd. énekét cseh közvetítéssel 1930 után hozták Magyarországra és a Bethánia „Új énekek“ c. sorozatában került kiadásra. Abban az 1937. évi brno-i gyüjteményben, amelyből hozzánk jutott, angol kezdősorán kívül egyverses szövegének szerzőjét is D. I. betűk jelölik. A 2—4. verseket az első vers fordítója, R. Váró Margit írta. — 463.

KAJONI (*Kájoni*) János (kb. 1629—87), ferencrendi szerzetes, orgonista, zenebúvár és orgonaépítő; több hátrahagyott gazdag kéziratgyüjteménye közül a róla elnevezett kódexből közölte *Seprődi* János (IK. 1909, 288—90. l.) *Balassa* „Bocsásd meg, Úr Istenem“-jének dallamát, amelynek legrégibb — talán Sztáraitól származó — alakját *Szabolcsi* B. (Bp. 1931) a kolozsvári *Hofgreff*-énekeskönyv (l. ott, 10. szám) dallamai között hozta nyilvánosságra. — 220.

KÁLMÁN Farkas (1836—1906), gyomai lelkész, a magyar protestáns — kivált református — éneklés történetének fáradhatatlan és termékeny

munkása volt. Adatainak itt-ott mutatkozó hézagosságát, következtetéseinek merészségét nagyban menti kutatásainak sokszor előzmény nélküli úttörő jellege és tárgyszeretete. Néhány inkább ösztönös ítéletét (pl. a *Batthiány*-kódex jellege körül *Bogisich* Mihállyal folytatott évtizedes vitában) a későbbi kutatások eredményei lényegileg igazolták. Több énekdallamot is szerzett; ezek közül egyre (276.) kétségtelen hatással volt a német reformáció egy, XV. századi világi alakból kiformált dallama (388.). — 276, 345.

KENDILÓNA — erdélyi község református templomának felavatására (1727) készült alkalmi ének dallama, Szentmártoni *Bodó* János „Az tékozló fiúnak históriája" (1628, *Kodály* Z. gyüjtéséből) változata: — 159.

KODÁLY Zoltán (1882—) zeneszerző és zenetudós, a XX. század magyar zenei életének *Bartók* Béla (1881—1945) mellett legjelentékenyebb és legnagyob hatású egyénisége és tanítója. Kecskeméti *Vég* Mihály eredeti szövegére szerzett „Psalmus Hungaricus" című hatalmas költeményének (1923) az egyszólamú énekkarban felhangzó alapdallama: — 263.

KOLOZSVÁR (*Hofgreff*- gyüjtemény) kb. 1552—3, teljes fennmaradt példány híján kiadójáról, H. György kolozsvári nyomdászról elnevezett históriás énekeskönyv menzurális hangjegyzésű dallamokkal. Dallamanyagát közölte *Szabolcsi* Bence, Magyar Zenei Dolgozatok, 9. szám, Bp. 1931. — Nem egyházi énekeskönyv, de a XVI. századi históriás dallamok egyrészének felbecsülhetetlen értékű forrása. — 380, 386, 402.

KOLOZSVÁRI református énekeskönyvek: (a XVIII. században megjelentekre és a bennök található régi magyar dallamokra mindenben érvényesek a debreceni énekeskönyveknél tett megállapítások) —
1744 — (az 1751. és 1761. évi kiadások teljesen azonos tartalmúak zenei részükben is) — 192, 205, 206, 213, 235, 236, 240, 241, 242, 244, 257, 258, 301, 311, 330, 337, 351; 389; 456; 485.
1837: 172, 474 (ritmus módosítva).
1908: 416.

KÖZÉPKORI HIMNUSZDALLAMOK változatai: — 282, 301, 302, 310, 330, 344, 373, 485, 500.

KÖZÉPKORI LITURGIÁBÓL merített kora-reformátori változatok: — 176, 177, 178, 363.

KÖZÉPKORI NÉPÉNEKDALLAMOK (latin-német eredet): — 185, 328.

KURUCKORI BALLADA (*Rákóczi* Sámuel, 1662, Pálóczi *Horváth* Ádám gyüjtéséből — 1813) — 226.

LANGRAN, James (1835—1909), angol orgonista és dallamszerző. — 168.

LEIPZIG, 1539, „Geistliche Lieder...", *Schumann* Valentin szerkesztésében, a *Klug*-féle gyüjtemény (Wittenberg 1535) bővítése és folytatása és a *Babst*-féle (Leipzig, 1545) előfutára. Több értékes dallam között a *Luther* Miatyánk-jának hatalmas melódiája is itt jelent meg először. — 483.

LUTTENBERGER (Tihanyi) Ágost budapesti zenetanár 1890-ben készítette a „Térj magadhoz drága Sion" dallamát. — 394.

MAGYAR DALLAM, — népi dallamgyüjtésből (Perőcsény) — 207.
— népdal-elemekből formálva (1940) — 252.
— régi egyházi dallamból (a XXIII. zsoltár „Az Úr Isten nékem édes táplálóm" kezdetű magyar változata dallamának egyszerűsítéséből állott elő ismeretlen igazító kezén) — 255.

MASON, Lowell (1792—1872), banktisztviselőből lett presbiteriánus egyházi karnagy, később a zene doktora. Első dallamaival sokáig nem talált kiadóra. 1832-ben megalapította a bostoni (egyházi) zeneakadémiát és egész életében sokat fáradozott az amerikai egyházi éneklés és zene szinvonalának emelése érdekében. Korát megelőzni, vagy abból teljesen kilépni nem tudott, de célkitűzéseit a legjobb szándék irányította. — 422, 466.

MONK, William Henry (1823—89), angol orgonista, egyházi karnagy és zenei nevelő. Több, zenei színvonalra törekvő énekgyüjteményt szerkesztett és néhány nagyobb műve is fennmaradt. — 511.

MONOETICUS, Crailsham (1565) forrásmegjelölést ad a „Mire bánkódoi" dallamánál (JUG 72. sz.) *Árokháty* B., ez azonban magyar változat (D 1774-ben 85. sz.), eredetije pedig már — dúr-alakjában — 1560-ban megvolt a „*Dresdner Codex*" elnevezésű kéziratos német gyüjteményben. A magyar változathoz nagyon hasonló moll-alakja pedig 1570 körül Baselben jelentkezik. — 267.

NEUMARK, Georg (1621—81), egyetlen ma is használatos énekének dallamát is ő szerezte; egyébként nem foglalkozott zeneszerzéssel. Dallama a szöveggel együtt 1657-ben, költeményeinek „Fortgepflanzter Musikalisch-poetischer Lustwald" c. gyüjteményében jelent meg. — 274.

NICOLAI, Philipp (1556—1608), saját énekeinek dallamait is maga szerzette, azonkívül készített korálösszehangosításokat is énekkarra. — 296.

NYBERG, Hugo (1873— ?), Helsinkiben ev. lelkész volt. — 465.

PÉTER MESTER (Maître Pierre), kilétét illetően felderítetlen genfi kántor a *Bourgeois* távozása (1553) és a teljes genfi zsoltároskönyv megjelenése (1562) közötti időben. Ebben az időben Genfben több „Péter" keresztnevű kántor szolgált, de mivel az egykorú kiadások mind egyesszámban emlékeznek meg a későbbi melódiák szerzőjéről, aki ugyanakkor a későbbi keletkezésű szövegeknek egyes meglévő melódiákra való alkalmazását is végezte, valószínűnek kell tartanunk, hogy ezt a munkát egy ember, mégpedig vagy *Dagues*, vagy *Vallete* végezte el. Ez a negyven későbbi dallam a teljes gyüjteményben 1562-ben jelent meg. — 48, 49, 52, 54—61, 74, 75, 80, 81, 83—85, 87—89, 92—94, 96, 97, 99, 102, 105, 106, 112, 135, 136, 141 (gregorián himnuszi ősalakból), 145—150. — A kérdésben lásd még a 212., 216. és 340—345. lapokon elmondottakat.

PORTUGÁL dallam — az „Adeste fideles" későlatin himnusz melódiájának közkeletű elnevezése. Eredete nincs felderítve; vannak akik John *Reading* († 1692) angol szerzőtől származtatják, de az énekléséről szóló első híradás szerint (1785 táján) a londoni portugál kath. kápolnában énekelték, viszont nyomtatásban már 1782-ben megjelent egy angol kiadványban, legkorábbi ismert kéziratos feljegyzése pedig 1751-ből származik. — 327.

POZSONYI KÉZIRAT — *Payr* S. (Prot. Szemle, 1928, 163. l.) ír róla — egy Pozsonyból, a XVIII—XIX. századforduló tájáról származó kéziratos evangélikus korálkönyv magyar dallamokat tartalmazó külön latin felirattal ellátott része. — 215.

PRÁGAI GRADUÁL (1567), — 275. — A forrást közelebbről nem ismerjük.

RAMSEY M. — nevét minden más adat nélkül lásd HALL 66. szám.

REINAGLE, Alexander Robert (1799—1877), osztrák származású angol zene-

szerző és orgonista; hangszeres zenén kívül egyházi énekdallamokat is szerzett. — 467.

RÉGI ANGOL DALLAMOK: „Kings Lynn", nagyon régi, ötfokú jellegű angol egyházi dallam a 229. éneké. — „Shipston" angol népdal egyházi alkalmazása a 230. sz. dallamunk.

ROY Krisztina, szlovák diakonissza, Mária nővére énekéhez szerzett dallamot. — 459.

SCHULZ, Johann Abraham Péter (1747—1800), javakorában Kopenhágában és Berlinben ünnepelt zeneszerző volt. Legmaradandóbbnak egészséges, népi jellegű világi dalai és énekei bizonyultak. *Claudius* esti énekének dallama 1790-ben készült. — 502.

SEKLUCYAN S. énekeskönyve: lengyel gyüjtemény az 1559. évből. — 339.

SERMISY, Claude de (kb. 1490—1562), francia zeneszerző; egyházi műveken kívül jellegzetes, jól megformált chanson-okat (világi dalokat) is szerzett. Ezek egyike a „Souterliedekens" (Antwerpen, 1540) c. németalföldi zsoltárénekeskönyvben egyházi szöveggel társulva, kedvelt egyházi dallammá lett. Első szövege a CXXVIII. zsoltár változata volt; a dallamnak lehet hogy S. nem szerzője, hanem feldolgozója. — 271.

SEVERUS, Gastorius — jénai kántor volt, énekét kb. 1675-ben szerzette; megj. Weimar, 1681. — 272.

SHRUBSOLE, William (1760—1806), *Perronet* barátja, orgonista és zenetanító. Barátságuk emlékét őrzi a P. szövegére szerzett, máig kedvelt dallam. — 468.

SILCHER, Friedrich (1789—1860), főként Tübingenben élt, sok ma is népszerű egyházi ének és világi dal szerzője. — 462.

STAINER, John (1840—1901), angol orgonista, zeneszerző és zenei író. Sok népszerű énekdallam szerzője. — 299.

STEBBINS, George Coles (1846—1904), amerikai farmerfiúból lett baptista egyházi karnaggyá. 1876-ban kapcsolatba került *Moody*val és *Sankey*vel. Nálunk szereplő dallama 1878-ban készült. — 421.

STRALSUND német városban jelent meg 1665-ben az az énekeskönyv, amelyben először találkozunk „Hast du denn, Liebster" kezdetű szöveg fölött *Neander* „Lobe den Herren"-jének későbbi dallamával. A kettő azóta elválaszthatatlanul egybeforrott és világszerte ismertté vált. — 264.

STRASBOURG volt a megjelenési helye *Kálvin* első, „Aulcuns pseaulmes et cantiques mys en chant" c. énekeskönyvének. (Megj. 1539.) Ez a könyvecske *Marot* 14 és *Kálvin* 5 zsoltárát tartalmazta — egyet dallam nélkül — azonkívül *Marot* más három énekét, tehát összesen 22 éneket 21 dallammal. Innét való öt névtelen származású és egy *Greiter*től származó zsoltárdallam, azonkívül a Simeon énekének első dallama. Zsoltárdallamai később *Bourgeois* kezén kisebb-nagyobb igazításokon mentek keresztül. — 1, 2, 36 (= 68), 103, 137; 143; 478.

SZENT VAGY, URAM — magyar róm. kath. egyházi énekeskönyv, szerkesztették *Harmat* Artur és *Sik* Sándor (Budapest 1931). Közvetlenül innét merítetük a korábbi forrásból származó 326. dícséret szövegét és dallamát, valamint a 342. dícséret dallamalakját.

Ezenkívül érdekes összehasonlítani a két énekeskönyv alábbi énekeit (elől a kath., gondolatjel után a ref. énekeskönyv sorszáma):

11 — 485; dallamváltozat;
21 — 326; szöveg nálunk módosítva, dallam azonos;
22 — 320; szöv.-dall. változat;
44 — 282; refrén dallamváltozat;
54 — 403; szöv.-dall. változat;
61 — 341; szöv. változat, dall. csaknem azonos;
69 — 286; dallamváltozat;
70 — 342; szöv. változat, dallam azonos;
82 — 344; szöv. változat;
83 — 42; zsoltár változat;
85 — 185; dallamváltozat;
88 — 351; dallamváltozat;
95 — 358; dallamváltozat;
96 — 352; dallam távoli rokon;
99 — 373; szöv. változat;
101 — 369; dallamváltozat;
102 — 373; szövegváltozat;
117 — 294; dallamváltozat;
119 — 220; dallamváltozat;
137 — 161, 337; dallamváltozat;
145 — 346; szöv. és dallam csaknem teljesen azonos;
170 — 362; dallamváltozat;
192 — 242; dallamváltozat;
193 — 260; dallamváltozat;
233/e — 220; dallamváltozat (mint 119);
/f — 450; dallamváltozat;
/g — 317; dallamváltozat;
/h — 256; dallamváltozat;
234/a — (Búcsút vennem el kell mennem) most elmaradt halotti énekünk dallamváltozata;
251/b — 363; szövegváltozat;
256 — 286; dallamváltozat (v. ö. SzVU 69. és 247-el);
262 — 257; szövegváltozat;
276/b — 450; dallamváltozat (v. ö. 233/f-fel);
278 — 500; dallamváltozat;
299 — 225; dallamváltozat;
300 — 161; dallam azonos (v. ö. SzVU 137, ref. 337. sz. változatokkal);
302 — 220; dallamváltozat (v. ö. SzVU 119, 233/e-vel).

SZÉKEL Balázs, históriás énekszerző, 1546-ban szerzette „Az Szent Thobiasnak egész historiaja"-t, amely dallamnak a debreceni és kolozsvári énekeskönyvekben az őstől és egymástól is kissé eltérő változatai keletkeztek. A dallam, vagy annak valamely ismeretlen átmeneti alakja kezdettől fogva társult Szkhárosi *Horvát* vígasztalóénekével. Az aszimmetrikus ritmusforma a XVIII. századi ref. énekeskönyvekben szimmetrikus tizenkettőssé módosult. — 380.

TÁRKÁNYI-ZSASSKOVSZKY: Katholikus egyházi énektár (1855) — 326, 364.

TINÓDI Sebestyén vándor énekmondó, költő és dallamszerző (kb. 1510—56), tanult muzsikus volt. 1548-ig főúri birtokokon élt, azóta Kassán lakott; a halál egy énekmondó útján érte el. Összesen 24 megjelent históriás énekét (dallamát is) ismerjük; ezeket hasonmásban mai meg-

fejtéssel .és bő jegyzetekkel *Szabolcsi* Bence adta ki (Bp., 1929.) *Mátray* Gábor dallammegfejtési kísérletei (Pest, 1859), nem mind sikerültek. — T. a XVI. század magyar zenéjének jelentékeny alakja volt. — 461, 475.

URHAN, Chrétien (1790—1845), zenei csodagyermek, a viola d'amour nevű, ma már nem használatos vonóshangszer mestere, később a párisi opera szólóhegedűse. Harminc évig játszott az operai zenekarban, de állítólag egyszer sem nézett fel a színpadra szigorú vallásos és erkölcsi felfogása miatt. Hosszabb ideig templomi orgonás is volt. Rendkívül megtartóztató életet élt, csak néhány vallásos kompozíciója maradt fenn. *Liszt* Ferenccel is voltak nemcsak zenei, hanem személyi kapcsolatai is. — 445.

VULPIUS, Melchior (kb. 1560—1615), weimari kántor, termékeny és népszerű egyházi zeneszerző, énekíró és énekeskönyv szerkesztő volt, 1613-ban egy nagyobbszabású Máté-passiót is komponált. — 200.

WALCH, James (1837—1901), a népszerű dallamok szerzésében *Dykes* és *Barnby* (l. ott) tanítványa, egyházi karnagy és orgonista volt; egy angol kongregácionálista és egy amerikai methodista énekeskönyvben jelent meg kevésszámú, de kedvelt dallama. — 397.

WALESI népénekdallamok: 426, 457.

WESLEY, Samuel Sebastian (1810—76), az énekköltő W. Károly unokája, képzett egyházzenész és anglikán egyházi zeneszerző, a XIX. század anglikán liturgikus zenéjének reformharcosa, nagyobb művek mellett sok énekdallamot is írt. Kiváló orgonajátékos volt. — „Aurelia" nevű dallama a legnépszerűbbek egyike az angolnyelvű keresztyének körében. — 392.

WITTENBERG volt a megjelenési helye a lutheri reformáció első nemzedéke legtöbb és legnagyobb hatású énekeskönyvének. Ezek közül — csupán az évszám jelzésével — következő dallamaink származnak:

1523: 183.

1524: 217, 218, 234, 298, 373.

1529: 390.

1535: 239.

1543: 233.

1544: 415.

VI. IDEGEN EREDETŰ ÉNEKEK EREDETI KEZDŐSORAI.*

ANGOL:

168. — Father, again in Jesus' name we meet" — szöv., dall.: *St. Agnes.*
229. — Lead, holy Shepherd, lead us — szöv. görög ered. után; dall. *King's Lynn.*
230. — In the Cross of Christ I glory — szöv., dall.: *Shipston.*
299. — Jesus calls us o'er the tumult — szöv., dall.: *Evening Prayer.*
300. — Jesus, Lover of my soul — szöv., dall.: *Hollingside.*
327. — O come all ye faithful — szöv. rokonság, dallam.
338. — In the hour of trial — szöv., dall.: *Dunn Aluinn.*
392. — The Church's one foundation — szöv., dall.: *Aurelia.*
397. — O Zion, haste — szöv., dall.: *Tidings.*
398. — Jesus shall reign — szöv., dall.: *Duke Street.*
421. — I know that my Redeemer liveth — szöv. dall.
422. — Nearer, my God, to Thee — szöv., dall.: *Bethany.*
425. — The God of Abraham praise — szöv. dall.: *Leoni.*
426. — Jesus, I my Cross have taken — szöv., dall.: *Arfon.*
457. — O Jesus, Thou art standing — szöv., dall.: *Llangloffan.*
458. — Rock of Ages, cleft for me — szöv., dall.: *Toplady.*
460. — Just as I am, without one plea — szöv., dall.: *Just as I am.*
461. — dall.: *St. Bride.*
463. — Spirit of the living God — szöv., dall.
466. — My faith looks up to Thee — szöv., dall.: *Olivet.*
467. — dall.: *St. Peter.*
468. — All hail the power of Jesus' name — szöv., dall.: *Miles Lane.*
469. — Jesus, meek and gentle — szöv., dall.: *Glenfilas.*
470. — Lord Jesus, think on me (görög eredeti után) — szöv., dall.: *Southwell.*
479. — Szöv.-dall. eredetije ismeretlen.

*Itt az eredeti idegen nyelvek szerint csoportosítva felsoroljuk a próbaénekeskönyvnek azokat az énekeit, amelyek régi vagy új külföldi ősalakra mutatnak, idegen eredetiből fordíttattak, vagy — akár dallamuk, akár szövegük tekintetében — bárminő idegen kapcsolatukról tudomásunk van.

Különösen tanulságos lehet a középkori és a német reformátori énekirodalom iránt érdeklődőknek annak vizsgálása, hogy ebből a két döntő jelentőségű forrásból mi került bele a próbaénekeskönyvbe és mi az, ami — többnyire megfelelő értékű magyar tolmácsolás hiánya miatt — nem nyerhetett abban helyet.

488. — Holy, holy, holy — szöv., dall.: *Nicaea.*
510. — Sun of my soul, Thou Saviour dear — szöv., dall.: *St. Cross.*
511. — Abide with me — szöv., dall.: *Eventide.*

FRANCIA:

1—150. — A genfi zsoltárok francia ősszövegeinek kezdősorait nem soroljuk fel, egyrészt mert *Szenczi Molnár* Albert munkájában nem csupán azokra, sőt nem is elsősorban azokra támaszkodott, másrészt mert akkor a *Conrart*-féle, sőt a ma használatos újabb francia átdolgozások eltérő kezdősorait is adnunk kellene.
272. — Il me souffit de tout mes maulx — dall.
343. — O Christ, j'ai vu ton agonie — szöv., dall.
367. — Vers Jésus élevons — szöv., dall.
445. — Éternel, ô mon Dieu — szöv., dall.
447. — Or laisses, Createur — szöv., dall.
472. — C'est trop chanter la paix de l'âme — szöv.
473. — Leve le coeur, ouvre l'aureille — szöv.
478. — dall. Strasbourg, 1539.
512. — Parle, parle, Seigneur! ton serviteur écoute — szöv., dall.

LATIN:

158. — Nisi tu, Domine, servabis nos — szöv.
178. — Gloria Patri — szöv., dall.
192. — Da (nobis) pacem, Domine — szöv.
196. — Virgo Dei genitrix — dall. vált.
209. — Ut queant laxis resonare fibris — dall. vált.
218. — Media vita in morte sumus — szöv., dall.
242. — O gloriosa, o speciosa — dall. vált.
— Te Deum laudamus — szöv. vált.
243. — „ „ „ — szöv. vált.
244. — Salve Rez misericordiae — szöv. vált.
282. — Natus est nobis rex gloriae — szöv.
286. — Felix namque decoris — dall. vált.
— O venerabilis virginitas — dall. vált.
288. — Lux mundi beatissimus — szöv. vált.
— Jesu nostra redemptio — szöv. rokonság.
301. — Novum sydus emicuit — szöv.
302. — Veni redemptor gentium — szöv., dall.
303. — „ „ „ — szöv. vált.
309. — Verbum supernum prodiens — szöv. vált.
310. — Mittit ad virginem — szöv.-dall. vált.
318. — Iam cantemus — dall. vált.
321. — Dies est laetitiae — szöv. rokonság.
327. — Adeste fideles — szöv., dall.
328. — Quem pastores laudavere — dall.
330. — Magno salutis gaudio — szöv. vált.
341. — Salve caput cruentatum — szöv. vált.
342. — Salve mundi salutare — szöv. vált.
344. — Vexilla regis prodeunt — szöv.-dall. vált.
352. — Christus iam surrexit — szöv. vált.

358. — Surrexit Christus pridie — dall. vált.
363. — Dies irae, dies illa — szöv.-dall.
364. — Libera me Domine — szöv. vált.
365. — Jesu, nostra redemptio — szöv. vált.
368. — Ades, pater supreme — dall. vált.
370. — Veni Sancte Spiritus — szöv. vált.
373. — Veni creator Spiritus — szöv., dall. vált.
391. — Aufer immensam, Deus, aufer iram — szöv.
403. — Cur mundus militat sub vana gloria — szöv. vált.
400. — Iam moesta quiesce quaerela — szöv. vált.
415. — Mandemus istud nunc humo — szöv. vált.
428. — Nox atra rerum — szöv. vált.
452. — Jesu dulcis memoria — szöv. vált.
485. — O aurora lucidissima — szöv. vált.
490. — Rector potens, verax Deus — szöv. vált.
491. — Iam lucis orto sydere — szöv. vált.
500. — Christe, qui lux es et dies — szöv. vált.
501. — Vitam quae faciunt beatiorem — dall. vált.
508. — Deus creator omnium — szöv. vált.

NÉMET:

36. — (68) Es sind doch selig alle, die — első szöv., dall.
160. — Nun danket all und bringet Ehr — szöv., dall.
164. — Liebster Jesu, wir sind hier — szöv., dall.
165. — Gott ist gegenwärtig — szöv.
— Wunderbarer König — dall. (szöv. l. 266.)
166. — Herr Jesu Christ, dich zu uns wend — szöv., dall.
167. — Nun danket alle Gott — szöv., dall.
183. — Christe, du Lamm Gottes — szöv., dall.
184. — O Lamm Gottes, unschuldig — szöv., dall.
185. — Christ ist erstanden — szöv. dall.
192. — Verleih uns Frieden gnädiglich — szöv.
195. — Herr, wie lange willst du doch — dall.
200. — Ach, bleib mit deiner Gnade — szöv.
— Christus, der ist mein Leben — dall.
206. — Ach, Gott und Herr — szöv.
217. — Aus tiefer Not schrei ich zu dir — szöv., dall.
218. — Mitten wir im Leben sind — szöv., dall.
223. — Ich armer Mensch, ich armer Sünder — szöv.
225. — Lobet den Herrn und dankt ihm seine Gaben — dall. rokon.
228. — Dir, dir, Jehova, will ich singen — szöv. dall.
233. — Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort — szöv., dall.
234. — Nun bitten wir den heiligen Geist — szöv., dall.
235. — Nun bitten wir den heiligen Geist — első felében dall. vált.
239. — Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ — szöv., dall.
264. — Lobe den Herren, den mächtigen König der Ehren — szöv., dall.
— Hast du denn, Liebster — dall. összövege.
265. — Befiehl du deine Wege — szöv., dall.
266. — Wunderbarer König — szöv., dall.
267. — Warum betrübst du dich, mein Herz — szöv., dall. vált.

269. — Auf Gott und nicht auf meinen Rat — szöv.
270. — Gib dich zufrieden und sei stille — szöv., dall.
271. — Was mein Gott will, das gscheh allzeit — szöv., dall.
272. — Was Gott tut, das is wohlgetan — szöv., dall.
274. — Wer nur den lieben Gott lässt walten — szöv., dall.
276. — Herr Christ, der einig Gottssohn — dall. vált.
277. — Herr, ich habe missgehandelt — dall.
293. — Jesus Christus, unser Heiland, — szöv.
294. — Jesu, meine Freude — szöv., dall.
295. — Jesu, der du meine Seele — szöv., dall.
296. — Wie schön leuchtet der Morgenstern — szöv., dall.
298. — Nun freut euch, lieben Christen gmein — szöv., dall.
303. — Nun komm, der Heiden Heiland — szöv., dall.
312. — Mit Ernst, o (ihr) Menschenkinder — szöv.
— Von Gott will ich nicht lassen — dall.
313. — Lobt Gott ihr Christen, allzugleich — szöv., dall.
316. — Von Himmel hoch da komm ich her — szöv.
328. — Kommt und lasst uns Christum ehren — szöv., dall. (Quem pastores).
329. — Ich steh an deiner Krippen hier — szöv., dall.
340. — Herzliebster Jesu — szöv., dall.
341. — O Haupt voll Blut und Wunden — szöv.
— Mein Gmüt ist mir verwirret — dall.
342. — Sei gegrüsset, Jesu gütig — dall. vált.
356. — Erschienen ist der herrlich Tag — szöv., dall.
357. — Jesus, meine Zuversicht — szöv., dall.
370. — Komm heiliger Geist, Herre Gott — szöv.
373. — Komm, Gott Schöpfer, heiliger Geist — szöv., dall.
388. — Herr Christ, der einig Gottssohn — dall.
390. — Ein feste Burg ist unser Gott — szöv., dall.
391. — Lobet den Herren alle, die ihn ehren — dall.
393. — Verzage nicht, du Häuflein klein — szöv.
394. — Zion, gib dich nur zufrieden — szöv.
395. — Herz und Herz vereint zusammen — szöv., dall.
396. — Wach auf, du Geist der alten Zeugen — szöv.
401. — Herzlich tut mich verlangen — szöv.
405. — Alle Menschen müssen sterben — szöv.
— Jesu, meines Lebens Leben — dall.
410. — Mein Leben ist ein Pilgrimstand — szöv.
415. — Nun lasset uns den Leib begrabn — szöv., dall.
434. — Jesu, geh voran — szöv.
— Seelenbräutigam — dall.
436. — Mein Seel, dich freu — szöv.
455. — Kommt Kinder, lasst uns gehen — szöv.
462. — So nimm du meine Hände — szöv., dall.
483. — Vater unser im Himmelreich — dall.
487. — Ich dank dir, lieber Herre — szöv.
489. — Morgenglanz der Ewigkeit — szöv., dall.
495. — Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne — szöv.
501. — Danket den Herren — szöv.
502. — Der Mond ist aufgegangen — szöv., dall.

503. — Nun ruhen alle Wälder — szöv., dall.
512. — Ach Jesu, dessen Treu — dall. vált.

SVÉD—FINN:

465. — För Jesu milda ögon — szöv., dall.

SZLOVÁK:

238. — Bože, Stvořiteli — szöv., dall.
275. — Pán Bůh jest má sila — szöv., dall.
394. — Vspokog se, o Syone — szöv. (németből).

VII. A DALLAMVERSEK METRIKUS TÁBLÁZATA.*

KÉTSOROS DALLAM:

11. 11

501. — Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli (Vitam quae faciunt beatiorem). — 496, 507.

HÁROMSOROS DALLAMOK:

7. 7. 7

177. — Urunk, irgalmazz nékünk (Kyrie eleison).

7. 7. 9

318. — Jer, mindnyájan örüljünk (Iam cantemus). — 319.

8. 8. 8

363. — Jön a harag napja lánggal (Dies irae, dies illa) I—III. dallam.
412. — Porok vagyunk, porrá lészünk.
419. — Már elmégyek az örömbe.

8. 8. 10

371. — Jézus Krisztus, egy Mesterünk.

9. 8. 8

485. — Jézus Krisztus, szép fényes hajnal (O aurora lucidissima). 423, 506.

11. 11. 11

486. — Szívem megalázván, tehozzád megyek.

12. 12. 10

402. — Ó örök hatalmú mennyei szent Isten (A három istenfélő férfiak).

12. 12. 12

252. — Mennyei seregek, boldog, tiszta lelkek.

12. 12. 13

236. — Mindenek meghallják és jól megtanulják (Cantio optima).

NÉGYSOROS DALLAMOK:

5. 3. 4. 7

157. — Könyörülj rajtunk Úr Isten.

6. 4. 6. 5

158. — Ha te meg nem tartasz (Nisi tu servabis).

* A csoportok élén középen álló számjegyek az egyes versszakok soronkénti szótagszámát mutatják.

A sorok élén álló számjegy a dallammal ellátott ének sorszámát, a kezdősor utáni szám az illető dallamra énekelhető más ének(ek) sorszámát jelzi.

6. 5. 8. 6

353. — Krisztus feltámada Igazságunkra.

6. 6. 8. 6

461. — Bár bűn és kín gyötör (St. Bride).
470. — Úr Jézus, nézz le rám (Southwell, Short Metre).

7. 5. 8. 4

469. — Jézus, nyájas és szelíd (Glenfilas).

7. 6. 7. 6

174. — Atya, Fiú, Szentlélek, — készíts.
200. — Ó, maradj kegyelmeddel (Ach, bleib mit deiner Gnade).
213. — Mindenható Úr Isten (Közgyónás).

7. 7. 7. 7

136. — Dícsérjétek az Urat! — mert ő.
303. — Jőjj, népek megváltója (Nun komm, der Heiden Heiland).
368. — Jővel, Szentlélek Isten, — tarts meg.
464. — Jőjj, Királyom, Jézusom (Finn ének).

7. 7. 12. 7

205. — Ne szállj perbe én velem. — 442.

7. 8. 8. 7

465. — Szelíd szemed, Úr Jézus (För Jesu milda ögon).

7. 9. 7. 7

196. — Mondjatok dícséretet.

8. 6. 8. 6

160. — Minden teremtett állatok (Nun danket all und briget Ehr).
313. — Dícsérd Istent, keresztyénség (Lob Gott, ihr Christen).
467. — Mily jó, ha bűntől már szabad. (St. Peter.)

8. 7. 8. 7

230. — Áll a Krisztus szent keresztje (Shipston).
299. — Jézus hív, bár zúg, morajlik (Evening Prayer).

8. 7. 8. 12

468. — Zengd Jézus nevét, zengd világ (Miles Lane).

8. 8. 8. 6

358. — A Krisztus mennybe felméne (Surrexit Ch. pridie) — 374.
460. — Amint vagyok, sok bűn alatt (Just as I am).

8. 8. 8. 7

328. — Jőjjetek Krisztust dícsérni (Quem pastores laudavere).

8. 8. 8. 8

100. — E földön ti minden népek — 131, 142.
134. — Úrnak szolgái mindnyájan.
166. — Urunk Jézus, fordulj hozzánk (Herr J. Chr., dich zu uns wend). — 179.
233. — Úr Isten, te tarts meg minket (Erhalt uns, Herr). — 222, 492.
273. — Az Úr Istent magasztalom.
301. — Új világosság jelenék (Novum sydus emicuit) — 291, 309, 491.
302. — Ó, népeknek Megváltója — (Veni Redemptor gentium).
316. — Az Istennek szent angyala — 288, 448.
330. — Örvendezzen már e világ (Magno salutis gaudio) — 452, 490.
335. — Ó, ártatlanság Bárányа — 428.
344. — Királyi zászlók lobognak (Vexilla regis prodeunt).
346. — Győzhetetlen én kőszálom.
373. — Jővel teremtő Szentlélek (Veni creator Spiritus).

398. — Úr lesz a Jézus mindenütt (Duke Street).
408. — Seregeknek szent Istene.
415. — Jer, temessük el a testet (Nun lasset uns den Leib begrabn) — 336, 365.
454. — Ez a világ csak baj halma (Ez élet csak füst és pára).
500. — Krisztus, ki vagy nap és világ (Christe, qui lux es et dies).
510. — Ó, lelkem szent napsugara (St. Cross).
8. 8. 8. 11
456. — Hatalmas Isten, könyörgünk.
8. 8. 9. 9
9. — Dícsérlek téged, Úr Isten.
8. 9. 10. 9
420. — Életemnek végső napját — 407.
8. 10. 9. 7
387. — Úr Isten, légy most mivelünk.
9. 8. 8. 9
141. — Tehozzád kiáltok, Úr Isten — 453.
9. 8. 9. 8
140. — Szabadíts meg engem, Úr Isten — 473.
343. — Ó Krisztus, láttam szenvedésed (O Christ, j'ai vu ton agonie).
9. 9. 9. 9
171. — Megáll az Istennek Igéje.
400. — Hagyjátok el, hív keresztyének (Iam moesta quiesce quaerela).
10. 10. 9. 9
282. — Nékünk születék mennyei Király (Natus est nobis rex gloriae)
10. 10. 10. 10
93. — Nagy hatalommal regnál az Isten.
168. — Ó, Atya Isten, irgalmas nagy Úr (St. Agnes).
286. — Jer, dícsérjük az Istennek Fiát — 193, 221, 224, 441, 477
511. — Maradj velem, mert mindjárt este van (Eventide).
10. 10. 10. 11
263. — Mikoron Dávid nagy búsultában (Psalmus Hungaricus).
10. 10. 10. 14
362. — Ébredjél fel világ, bűneidből — 383.
10. 11. 10. 11
129. — Én ifjúságomtól fogva engem.
10. 11. 11. 10
74. — Miért vetsz minket így el, Úr Isten — 116, 232, 290, 509.
11. 10. 10. 11
87. — Az Úr Isten az ő lakó hajlékát.
11. 10. 11. 10
12. — Szabadíts meg és tarts meg, Uram Isten.
110. — Az Úr Isten monda az én Uramnak.
11. 11. 8. 10
207. — Seregeknek hatalmas nagy királya (Perőcsény).
11. 11. 10. 4
101. — Mindennek előtte irgalmasságról — 444.
11. 11. 10. 10
8. — Ó felséges Úr, mi kegyes Istenünk.
251. — Meghódol lelkem előtted, nagy Felség (Dícsérd az Istent mostan).
379. — Emlékezzél Úr Isten, híveidről.

11. 11. 10. 11

237. — Reménységemben hívlak, Uram Isten (Saulnak a Dávidhoz).

11. 11. 11. 5

161. — Siess keresztyén, lelki jót hallani — 214, 482.
209. — Tökéletes volt minden tekintetben — 432.
225. — Nagy hálát adjunk az Atya Istennek (Boroszlói) — 508.
315. — Krisztus Urunknak áldott születésén — 199.
337. — Paradicsomnak te szép élő fája.
340. — Te drága Jézus, mi történt tevéled (Herzliebster Jesu).

11. 11. 11. 6

391. — Vedd el, Úr Isten, rólunk haragodat (Aufer immensam) — 198.

11. 11. 11. 11

254. — Mindenkoron áldom az én Uramat (Árpád vala).
255. — Mely igen jó az Úr Istent dícsérni — 381.
258. — Fohászkodom hozzád, Uram, Istenem.
450. — Drága dolog az Úr Istent dícsérni — 497.
462. — Csak vezess, Uram, végig (So nimm du meine Hände).
475. — Imádkozzatok és buzgón kérjetek (Kazul basa).

11. 11. 11. 13

399. — Imhol vagyok, édes Uram, Istenem (Szepetneki).

12. 12. 12. 12

226. — Krisztusom, kívüled (Rákóczi Sámuel).
256. — Irgalmazz, Úr Isten (Józon, Debr. vált.) — 411, 451.
364. — Ments meg, Uram, engem (Libera).
380. — Semmit ne bánkódjál (Szent Tóbiás) — 197.
403. — Szomorú a halál (Cur mundus militat).
476. — Siess, nagy Úr Isten (Barát István).

13. 9. 5. 13

317. — Jer, dícsérjük e szent napon.

13. 13. 13. 13

345. — Im nagy Isten, most előtted (Kálmán Farkas).
386. — Emlékezzél, mi történék, Uram, mirajtunk.
471. — Fel barátim, drága Jézus (Bliss).

ÖTSOROS DALLAMOK:

5. 5. 6. -5. 6

(10. 6. 11 tagolású háromsorosnak is vehető.)

163. — Örvendj, mi szívünk (Szegedi Gergely).
242. — Téged, Úr Isten, mi keresztyének (O gloriosa) — 204.

6. 6. 6. 6. 6

310. — Küldé az Úr Isten (Mittit ad virginem).
404. — Jaj, mely hamar múlik.

7. 7. 7. 7. -5

351. — Emlékezzünk ez napon.

7. 7. 7. 7. -10

354. — A Krisztust megfeszíték.

7. 7. 7. 7. -17

352. — Krisztus im feltámada (Christus iam surrexit).

8. 5. 11. 6. 7

162. — Im béjöttünk nagy örömmel (El-bémégyünk).

8. 6. 7. 7. 6

293. — Jézus, ó mi Idvezítőnk.

8. 8. 8. 4. 8

406. — Én Istenem, benned bízom.

8. 8. 8. -6. 6

474. — Istennel járni, lakozni.

8. 8. 8. 8. -4

356. — Felvirradt áldott szép napunk (Erschienen ist der herrlich Tag).

8. 8. 8. 8. 7

192. Adj békességet, Úr Isten (Da pacem).

8. 8. 8. 8. 8

132. — Emlékezzél meg, Úr Isten.

389. — Jővel, légy velünk, Úr Isten.

8. 8. 9. 9. 8

13. — Miglen felejtesz el, Uram.

8. 9. 8. 8. 9

15. — Uram, ki lészen lakója.

8. 9. 9. 9. 6

244. — Áldott légy, örök Úr Isten.

9. 8. 8. 9. 5

5. — Úr Isten, az én imádságom — 64.

9. 9. 7. 7. 9

326. — Dicsőség mennyben az Istennek.

9. 9. 8. 8. 9

96. — Énekeljetek minden népek — 284.

9. 9. 8. -9. 8

143. — Hallgasd meg Uram, kérésemet.

9. 9. 11. 11. -5

235. — Hallgass meg minket, nagy Úr Isten — 246.

10. 9. 6. -8. 8

267. — Mire bánkódól ó, te én szívem (Warum betrübst du dich)

10. 9. 11. 10. 4

234. — Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét (Nun bitten wir den heiligen Geist).

10. 10. 9. 9. 4

314. — Jézus, születél idvességünkre.

10. 10. 10. 10. 10

124. — Az Izráel ezt nyiván mondhatja.

10. 10. 11. -10. 11

57. — Irgalmazz, Uram, irgalmazz nekem.

10. 11. 11. -10. 4

14. — A bolond így szól az ő szívében. — 53.

12. 13. 12. 8. 7

372. — Könyörögjünk az Istennek Szentlelkének — 287.

14. 14. 4. 7. 8

264. — Áldjad én lelkem a dicsőség erős Királyát (Lobe den Herren)

14. 14. 9. 9. 9

278. — Dicsőült helyeken, mennyei paradicsomban — 283, 376.

HATSOROS DALLAMOK:

4. 4. 7. -4 4. 7

206. — Én Istenem, Sok nagy bűnöm — 212.
436. — Örülj szívem, vigadj lelkem (Mein Seel, dich freu)

5. 5. 6. -5. 5. 6

(10. 6. 10. 6 — tagolású négysorosnak is vehető.)
241. — Szent vagy örökké — 261, 384, 385.
311. — Szent Ézsaiás.

5. 5. -8. 8. -5. 5

434. — Vezess Jézusunk (Seelenbräutigam).

5. 6. -5. 5. 5. 6

81. — Örvendezzetek az erős Istennek — 169, 297.

6. 6. 7. -6. 6. 7

447. — Uram, bocsássad el (Simeon éneke, 1562).
478. — Ó irgalmas Isten (Nunc dimittis, 1539).

6. 6. 8 -7. 7. 8

26. — Légy ítélőm, Uram.

7. 6. 7. 6. -8. 11

416. — Krisztus, én életemnek.

7. 7. 6. -7. 7. 8

502. — Fölkelt immár a szép hold (Der Mond ist aufgegangen).
503. — Már nyugosznak a völgyek (Nun ruhen alle Wälder).

7. 7. 7. 7. 7. 7

75. — Dícsérünk téged, Isten.
135. — Áldjátok az Úr nevét — 348, 375, 449.
458. — Aki értem megnyíltál (Toplady).

7. 8. 7. 8. -7. 3

489. — Örök élet reggele (Morgenglanz der Ewigkeit).

7. 8. 7. 8. -7. 7

357. — Jézus, én bizodalmam (Jesus, meine Zuversicht).

7. 8. 7. 8. -8. 8

164. — Kegyes Jézus, itt vagyunk (Liebster Jesu, wir sind hier).
195. — Áldjuk Istent, végével (Herr, wie lange — E mulando).

8. 4. 7. -8. 4. 7

38. — Haragodnak nagy voltában — 208, 427.
61. — Kiáltásom halld meg, Isten.
366. — Az én időm, mint a szép nyár — 409.

8. 6. 6. -8. 7. 7

121. — Szemem a hegyekre vetem.

8. 7. 6. -7. 7. 6

6. — Uram, te nagy haragodban — 211.

8. 7. 7. -8. 6. 6

21. — Örvendez, Uram, a Király.

8. 7. 8. 7. -7. 7

146. — Áldjad én lelkem az Urat — 435.
210. — Ó áldandó Szentháromság — 170, 259, 305.

8. 7. 8. 7. -8. 8

277. — Gondviselő jó Atyám vagy (Crüger).

8. 8. -4. 6. 4. 6

339. — Jézus, Istennek Báránya.

8. 8. -8. 8. -7. 7 (+ Ámen)

363. — Az a könnynek lesz a napja (18. vers).
8. 8. 8. 8. 8. 8

117. — Az Urat minden nemzetek — 127.

342. — Jézus, világ Megváltója (Sei gegrüsset Jesu gütig).

483. — Mennybéli felséges Isten (Vater unser im Himmelreich) — 484.
8. 8. 8. 8. -9. 9

30. — Dícsérlek Uram tégedet — 76, 139, 231.
8. 8. 9. -8. 8. 9

24. — Az Úr bír ez egész földdel — 62, 95, 111.

113. — Az Urat ti, ő szolgái.
8. 8. 9. -8. 9. 8

106. — Az Urat áldjátok, mert jó.
8. 8. 9. -9. 9. 9

83. — Uram, ne hallgass ily igen.
8. 9. 9. 8. -9. 9

88. — Úr Isten, én idvességem.
9. 6. 6. -9. 7. 7

31. — Uram, én csak tebenned bíztam — 71.
9. 6. 6. 9. -9. 5

125. — Akik bíznak az Úr Istenben — 245.
9. 6. 9. 6. -8. 6

52. — Mit dicsekedel gonoszságban.
9. 8. 8. 9. -8. 8

58. — Ti tanácsban ülő személyek.
9. 8. 9. 8. -8. 8

274. — Ki Istenének átad mindent (Neumark) — 223.
9. 8. 9. -9. 8. 6

43. — Itélj meg engemet, Úr Isten.
9. 9. -8. 8. -8. 8

80. — Hallgasd meg, Izrael pásztora.

94. — Ó, erős bosszúálló Isten.

105. — Adjatok hálát az Istennek.
9. 9. 9. -8. 8. 9

55. — Hallgasd meg az én könyörgésem.
9. 9. 9. 9. -8. 8

28. — Hozzád kiáltok, kegyes Uram — 109, 418.
9. 9. 9. 9. 9. 9

112 — Boldog az ember, ki az Istent.
9. 10. 9. 10. -10. 10

228. — Jehova, csak néked éneklek (Dir, dir, Jehova) — 396.
10. 4. 7. 5. 6. 5

275. — Az Úr Isten az én reménységem.
10. 8. 10. 8. 10. 8

39. — Magamban elvégezém és mondám — 181, 332.
10. 10. 7. 10. 10 7

114. — Hogy Izráel kijött Egyiptomból.

115. — Nem nekünk, Uram, nem nekünk engedd.
10. 10. 10. 10. -11. 11

50. — Az erős Isten, Uraknak Ura — 307, 430.
10. 10. 11. 11. 10. 10

1. — Aki nem jár hitetlenek tanácsán.

10. 11. 10. 11. 10. 11

119. — Az oly emberek nyilván boldogok — 202.

10. 11. 10. 11. -11. 11

16. — Tarts meg engemet, ó én Istenem.

11. 10. 11. 10. -9. 12

397. — Ó Sion, ébredj, töltsd be küldetésed (Tidings).

11. 10. 11. 10. 11. 10

37. — Ne bosszankodjál a gonosztevőkre.

11. 11. 8. -10. 10. 8

133. — Imé, mily jó és mily nagy gyönyörűség.

11. 11. 10. 10. -11. 11

137. — Hogy a babiloni vizeknél ültünk.

11. 11. 10. -11. 11. 10

103. — Áldjad lelkem Uradat, Istenedet — 433.

11. 11. 11. 11. 10. 10

90. — Tebenned bíztunk eleitől fogva — 78.

11. 11. 11. 11. 11. 11

23. — Az Úr énnékem őriző pásztorom — 250, 429, 446, 495, 505.

12. 12. 13. 13. 13. 13

89. — Az Úrnak irgalmát örökké éneklem — 247, 248, 249.

HÉTSOROS DALLAMOK:

6. 2. 5. 6. -5. 4. 5

151. — Uram Isten, siess.

6. 6. -4. 4. 4. 4. -6

238. — Teremtő Istenünk (Brno).

6. 6. 4. -6. 6. 6. 4

466. — Rád tekint már hitem (Olivet).

6. 7. 6. 7. -6. 6. 7

220. — Bocsásd meg, Úr Isten — 414.

240. — Ó én két szemeim — 216.

7. 6. 7. 6. -7. 7. 6

276. — Egyedüli reményem.

388. — Hallgasd meg, Jézus Krisztus (Herr Christ, der einig Gottssohn).

7. 7. 7. 7. -7. 7. 8

184. — Krisztus, ártatlan Bárány (O Lamm Gottes, unschuldig).

7. 7. 7. 8. -8. 7. 8

378. — Adjunk hálát mindnyájan.

8. 6. 8. 6. -8. 8. 6

172. — Szűkölködünk nagy mértékben.

8. 7. 7. -8. 7. -6. 5

369. — Jővel Szentlélek Úr Isten (Batizi).

8. 7. 8. 7. -8. 8. 7

272. — Mind jó, amit Isten tészen (Was Gott tut, das ist wohlgetan).

8. 7. 8. 7. -8. 8. 7

298. — Jer Krisztus népe, nagy vígan (Nun freut euch).

329. — Itt állok jászolod felett (Ich steh an deiner Krippen hier).

8. 8. 8. 8. -8. 8. 8

217. — Bűnösök hozzád kiáltunk (Aus tiefer Not schrei ich zu Dir).

8. 8. 8. -9. 9. -8. 8

367. — Emeljük Jézushoz szemünk (Vers Jésus élevons).

9. 8. 9. 8. -8. 9. 5

270. — Légy csendes szívvel és békével (Gib dich zufrieden).

10. 10. 10. 10. -10. 11. 11

10. — Mire távozol tőlünk, Úr Isten.

11. 10. 11. -10. 11. 10. 11

11. — Az Istenben bízom jó reménységgel.

NYOLCSOROS DALLAMOK:

5. 5. 5. 5. -5. 5. 6. 6

99. — Az Úr országol.

6. 4. 6. 4. -6. 6. 6. 4

422. — Hadd menjek, Istenem (Bethany).

479. — Hinni taníts, Uram (Ramsey).

6. 5. 6. 5. -6. 5. 6. 5

338. — Lelki próbáimban (Dunn Aluinn).

6. 6. 6. 6. -6. 6. 5. 5

488. — Szent vagy, szent vagy, szent vagy (Nicaea).

6. 6. 6. 6. -6. 6. 6. 6

425. — Ó, Ábrahám Ura (Leoni).

6. 7. 6. 6. -6. 7. 6. 6

512. — Szólj, szólj hozzám, Uram (Hanovre).

445. — Szólsz hozzám, Istenem (Urhan, *ang.* Rutherford).

6. 7. 6. 7. -6. 6. 6. 6

167. — Jőjj, mondjunk hálaszót (Nun danket alle Gott).

6. 8. 8. 6. -6. 8. 8. 6

34. — Mindenkoron áldom — 289, 439.

7. 5. 7. 5. -4. 4. 7. 5

463. — Isten élő Lelke, jőjj (Iverson).

7. 6. 6. 7. -7. 6. 6. 7

92. — Ékes dolog dícsérni.

7. 6. 7. 6. -6. 7. 6. 7

107. — Dícsérjétek az Urat.

7. 6. 7. 6. -6. 7. 7. 6

312. — Várj ember szíve készen (Von Gott will ich nicht lassen).

455. — Testvérek, menjünk bátran (Bastiaans).

7. 6. 7. 6. -7. 6. 7. 6

128. — Boldog az ember nyilván.

130. — Tehozzád teljes szívből — 304, 493.

159. — Atya, Fiú, Szentlélek (Kendilóna).

229. — Hű pásztorunk, vezesd a (King's Lynn).

265. — Hagyjad az Úr Istenre (Lobet Gott, unsern Herren).

341. — Ó Krisztusfő, te zúzott (O Haupt voll Blut und Wunden) — 180, 401.

392. — Az egyháznak a Jézus (Aurelia)

457. — Ó Jézus, árva csendben (Llangloffan).

7. 7. 7. 7. -7. 7. 7. 7

300. — Lelkem drága Jézusa (Hollingside).

7. 7. -7. 7. 8. -7. 7. 8

150. — Dícsérjétek az Urat — 253.

7. 7. 7. 7. -8. 8. 8. 8

29. — Mostan ti hatalmasak.

7. 8. 7 8. -8. 6. 7. 8

487. — Magasztallak én téged (Ich dank dir, lieber Herre).

8. 7. 8. 7. -7. 7. 8. 8

42. — Mint a szép híves patakra — 173, 268, 269, 334, 349, 413; 417; 440, 504.

243. — Téged, ó Isten, dícsérünk (Árokháty).

394. — Térj magadhoz, drága Sion.

8. 7. 8. 7. -7. 8. 7 8

25. — Szívemet hozzád emelem — 156.

8. 7. 8. 7. -8. 7. 8. 7

91. — Aki a felséges Úrnak — 322.

271. — Mint Isten akarja, legyen (Was mein Gott will).

395. — Isten szívén megpihenve (Herz und Herz vereint zusammen).

426. — Már keresztem vállra vettem (Arfon).

8. 7. 8. 7. -8. 8. 7. 7

295. — Jézusom, ki árva lelkem (Jesu, der du meine Seele) — 227.

405. — Minden ember csak halandó (Jesu, meines Lebens Leben).

8. 8. 7. 7. -8. 8. 7. 7

77. — Az Istenhez az én szómat — 86.

8. 8. 7. 7. -8. 8. 8. 8

102. — Hallgasd meg Uram, kérésem — 281, 333.

8. 8. 8. 8. -8. 8. 9. 9

60. — Minket Úr Isten elhagyál — 108.

8. 8. 8. 8. -9. 9. 8. 8

126. — Mikor a Siont az Isten.

148. — No dicsérjétek mindnyájan.

8. 8. 9. -8. 8. 9. -8. 8

84. — Ó seregeknek Istene — 155, 280, 410, 437, 480.

8. 8. 9. 9. -8. 8. 8. 8

35. — Perelj Uram perlőimmel — 347.

73. — Bizonyára jó az Isten.

8. 9. 9. 8. -8. 9. 9. 8

54. — Tarts meg Uram, én Istenem.

8. 9. 9. 8. -9. 8. 8. 9

17. — Hallgasd meg igazságomat — 63, 70.

9. 6. 9. 6. -9. 6. 9. 6

65. — A Sionnak hegyén, Úr Isten — 72, 201, 285, 377, 498.

9. 6. 9. 6. -9. 7. 9. 7

20. — Az Úr tégedet meghallgasson.

9. 8. 9. 8. -9. 8. 9. 8

66. Örvendj egész föld az Istennek — 98, 118, 323, 355, 472, 499.

9. 9. 8. 8. -8. 9. 8. 9

44. — Hallottuk Istent füleinkkel.

9. 9. 8. 8. -9. 9. 8. 8

7. — Ó én Uram és én Istenem.

46. — Az Isten a mi reménységünk — 82.

59. — Szabadíts meg engem, Úr Isten.

9. 9. 9. 7. -8. 8. 8. 6

149. — Az Úrnak no énekeljetek.

9. 9. 9. 9. -9. 9. 8. 8

120. — Én az Úr Istenhez kiálték.

9. 9. 9. 9. -9. 9. 9. 9

147. — Az Urat dícsérjétek, mert jó.
10. 6. 10. 6. -10. 6. 10. 6

41. — Boldog, aki a nyavalyást híven.
10. 6. 10. 7. -10. 7. 10. 6

123. — Tehozzád szemeimet, Úr Isten.
10. 10. 10. 5. -11. 11. 11. 4

22. — Én Istenem, én erős Istenem.
10. 10. 10. 7. -11. 11. 11. 6

56. — Kegyelmezz meg nekem, én Istenem.
10. 10. 10. 10. -10. 10. 10. 10

85. — Nagy kegyesen től Uram földeddel.
10. 10. 10. 10. -10. 10. 11. 11

49. — Hallgassátok meg minden nemzetek.
10. 10. 10. 10. -11. 11. 11. 11

145. — Magasztallak téged, én Istenem.
10. 10. 11. 11. -10. 10. 11. 11

104. — Áldjad lelkem az Urat és tisztöld — 481.
10. 11. 10. 11. -11. 10. 11. 10

2. — Miért zúgolódnak a pogányok.
10. 11. 11. 10. -10. 11. 10. 11

51. — Úr Isten, kérlek, kegyelmezz nékem — 69.
11. 10. 11. 10. -10. 10. 10. 10

27. — Az Úr Isten az én világosságom.
11. 11. 10. 10. -11. 11. 10. 10

32. — Ó mely boldog az oly ember éltében — 331, 360, 424, 438.

45. — Egy szép dolgot hoz elő az én szívem.

144. — Áldott az Úr, ki kezemet tanítja — 175, 292, 321.

KILENCSOROS DALLAMOK:

5. 5. 6. -5. 5. 6. -5. 5. 6
(háromszor 16-osnak is vehető)

257. — Ne hagyj elesnem — 219.
6. 6. 7. -6. 6. 7. -6. 6. 7
(háromszor 19-esnek is vehető)

215. — Eltévedtem, mint juh — 262.
6. 6. 7. 7. -6. 6. 6. 6. -6

97. — Az Úr Isten regnál.
7. 6. 7. 6. -7. 6. 7. 6. -6

459. — Az Isten Bárányára.
8. 7. 8. 7. -5. 5. 5. 6. -7

390. — Erős vár a mi Istenünk (Ein feste Burg ist unser Gott).
8. 7. 8. 7. -8. 7. 4. 6. -7

239. — Úr Jézus, hozzád kiáltok (Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ).
8. 8. 6. -8. 8. 6. -6. 7. 6

350. — Feltámadt a mi életünk.
8. 8. 8. 8. -8. 8. 8. 9. -8

370. — Jővel Szentlélek Úr Isten — 154.
9. 8. 9. 13. 10 + refr. 11. 9. 11. 9

320. — Ez nap nékünk dicséretes nap.

TÍZSOROS DALLAMOK:

6. 6. 5. -6. 6. 5. -3. 4. 8. 6

294. — Jézus, vigasságom (Jesu, meine Freude).

6. 6. 8. -6. 6. 8. -3. 3. 6. 6

165. — Itt van Isten köztünk (Wunderbarer König) — 266.

8. 8. 8. 8. -8. 8. -8. 8. 8. 8

421. — Tudom, az én Megváltóm él (Redeemer).

8. 8. 8. -8. 8. 8. -9. 8. 8. 9

122. — Örülök az én szívemben.

8. 8. 9. 9. -7. 7. -8. 8. 8. 8

48. — Nagy az Úr méltóságában.

9. 8. 9. 8. -6. 6. 5. -6. 6. 5

33. — Nosza istenfélő szent hívek — 67, 308, 494.

9. 8. 9. 9. 8. -9. 8. 9. 9. 8

4. — Én igazságomnak Istene.

10. 8. 8. 10. -7. 7. 6. -6. 6. 6

40. — Várván vártam a felséges Urat.

11. 11. 11. 11. -6. 6. 7. -6. 6. 7

79. — Öröködbe Uram pogányok jöttek — 306.

TIZENEGYSOROS DALLAM:

8. 8. 7. -8. 8. 7. -4. 4. 4. 4. -8

296. — Szép tündöklő hajnalcsillag (Morgenstern) — 325.

TIZENKÉTSOROS DALLAMOK:

5. 5. 5. 5. 5. 5. -5. 5. 5. 5, 5. 5

(hatszor 10-esnek is vehető)

47. — No minden népek, Örvendezzetek.

6. 6. 6. -6. 6. 6. -6. 6. 7. -6. 6. 7

19. — Az egek beszélik.

6. 6. 7. -6. 6. 7. -6. 6. 7. -6. 6. 7

(négyszer 19-esnek is vehető)

3. — Ó mely sokan vannak — 361.

260. — Szent Dávid próféta — 203, 382.

8. 4. 5. -8. 4. 5. -8. 4. 5. -8. 4. 5

138. — Dicsér téged teljes szívem — 324, 359.

8. 8. 7. -8. 8. 7. -8. 8. 7. -8. 8. 7

68. — Hogyha felindul az Isten — 36, 194, 279, 393, 431, 443.

11. 11. 10. 10. -11. 11. 10. 10. -11. 11. 10. 10

(144. zs. bővített alakja)

18. — Ó én Uram, ki erőt adsz énnékem.

TIZENNÉGYSOROS DALLAM:

7. 7. 7. -7. 7. 7. -5 9. -7. 3. 7. 3. -9. 6

152. — Szent Isten, noha néked — 153, 182, 186, 187, 188; 189; 190; 191.

MÁS, VEGYES DALLAMOK:

10. 14 (próza)

176. — Szent, szent, szent a seregek Ura (Sanctus).

18. 7. 10 + Ámen, próza

178. — Dicsőség az Atyának (Gloria Patri).
3 × 6. 7. 5 + Ámen

183. — Istennek Báránya (Agnus Dei).
2 × 6. 7 7. 7. 4 + refr.

185. — Krisztus feltámadott (Christ ist erstanden).
7-es és 6-os sorok, refrénnel

218. — Életünknek rendiben (Media vita).
6. 7. 8. 4. -11. -7. 7. 7. 4

327. — Ó jöjjetek hívek (Adeste fideles).

ÖSSZESÍTÉS.

2	sorosak:	1	szótagméretben	1	dallam
3	„	9	„	11	„
4	„	42	„	95	„
5	„	29	„	32	„
6	„	52	„	68	„
7	„	16	„	19	„
8	„	49	„	71	„
9	„	9	„	9	„
10	„	9	„	9	„
11	„	1	„	1	„
12	„	6	„	7	„
14	„	1	„	1	„
vegyesek:		6	„	6	„

Mindössze: 230 szótagméretben 330 dallam.*

* Az egyforma szótagméret nem minden esetben jelent azonos ritmusalakot is. Az egyenlő szótagszámú versek (dallamok) ritmuseltéréseit vagy ritmus-azonosságát azonban a megfelelő verstani és zenei tájékozottságú tanulmányozó maga is könnyen megállapíthatja.

IRODALOM.

Bod Péter: Magyar Athenás. — Hely nélk. 1766.

Kálmán Farkas: Éneklő Kar. — Bp. 1880.

Régi Magyar Költők Tára, I—VIII. — Bp. 1877—1930. (Az I. kötet új kiadása Bp. 1921.)

Révész Imre id. — A magyarországi ref. egyház énekes könyvéről. — Debrecen, 1866.

Révész Imre: Jelenlegi énekeskönyvünk dicséret- és egyéb anyagának theologiai átvizsgálása. — ThSz. 1942—43. évf.

Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár — az 1531—1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, I. köt. — Bp. 1879.

Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak a XVI—XIX. században. — Zilah, 1934.

Szabolcsi Bence: A zene története. — Bp. 1940.

„ „ A magyar zenetörténet kézikönyve. — Bp. 1947.

Szabolcsi Bence és *Tóth* Aladár: Zenei Lexikon. I.—II. köt. — Bp. 1930.

Szügyi József: A magyar ref. énekeskönyv multja. — Debrecen, 1910.

Tóth Ferenc: Éneklő Kar. — Pest, 1823.

Új Magyar Athenás — újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyüjteménye. Irták: Sz. Kiss Károly, Kálmán Farkas és Bierbrunner Gusztáv. — Bp. évsz. nélkül. (1882)

Ványi Ferenc: Magyar Irodalmi Lexikon. Átnézték Dézsi Lajos és Pintér Jenő. — Bp. évsz. nélkül. (1926.)

Zoványi Jenő: — Cikkei a „Theologiai Lexikon" részére. Kézirat gyanánt. — Bp. 1940.

Énekeskönyvek — magyar és idegen nyelveken, amint azok az első rész II. és III. fejezeteiben, valamint a második rész adataiban felsorolvák.

Bäumker, Wilhelm — Das katholische deutsche Kirchenlied — in seinen Singweisen — I—IV. — 1883—91.

Böhme, Franz M. — Altdeutsches Liederbuch (1876), dritte Auflage. — Leipzig, 1925.

Covert, W. Ch. — Handbook to the Hymnal. — Chicago, 1946.

Die Religion in Geschichte und in Gegenwart („RGG"). II. kiadás. — Tübingen, 1927.

Dorricott, I. — *Collins,* Th. — A Hymnal Guide. Lyric Studies. — London, 1887.

Dreves, G. M. — *Blume,* Cl. — Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung, I—II. — Leipzig, 1909.

Fischer, A. F. W. — Kirchenlieder-Lexikon. 1879.

Gott ist mein Lied — Kirchenlieder und ihre Geschichte. — Zürich, 1942.
Julian, John — A Dictionary of Hymnology, Revised Edition. — 1915.
Moffatt, James — *Patrick,* Millar — Handbook to the Church Hymnary. Revised Edition with Supplement, — London. (1935.)
Nelle, Wilhelm — Schlüssel zum evangelischen Gesangbuch für Rheinland und Westfalen — Dortmund, 1924.
Nelle, Wilhelm — Geschichte des deutschen evangelischen Kirchenliedes — 1928.
Sankey, Ira David — Sankey's Story of the Gospel Hymns. — Philadelphia, 1906.
Phillimore, J. S. — The Hundred Best Latin Hymns. — London, 1926.
Schmidt, Ernst — Führer durch das neue Gesangbuch der evang. luth. Kirche in Bayern rechts des Rheins — Erlangen, 1936.
Terry, Sir Richard R. — Calvin's First Psalter (1539). — London, 1932.
Wackernagel, Philipp — Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts, I—V. — Leipzig, 1863—77.
Walpole, A. S. — Early Latin Hymns. — Cambridge, 1922.
Zahn, Johannes — Die Melodien der deutschen Evangelischen Kirchenlieder, I—VI. — 1888—93.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ*

Aáchs (Ács) Mihály — 150, 165, 394
Abaelardus, Petrus — 80, 394
Acquoy, J. G. R. — 113
Adams, Sarah Flower — 394
Ady Endre — 307
Agricola, (Grickel) Johann — 33, 97, 394
Ahle, Johann Rudolf — 411
Akrostichonok — 308—312
Albinus (Rosenmüller), Johann — 394
Albrecht, porosz herceg — 394
Alcuin — 79
Alexander, Cecil Frances — 394
Altenburg, Michael — 394
Ambrosius — 39, 74—76, 77, 89, 263, 267, 395
Ami-Bost, P. — 329
Anglo-Genevan Psalter — 106, 205
Antifonikus éneklés — 70, 299
Apáti Ferenc — 127
Apollinaris — 73
Arany János — 43, 173, 185—6, 315
Arezzoi Guido — 80, 287—289
Ariánizmus — 44, 291
Arius — 73, 330
Arnulf, Löweni — 395
Ars nova — 278
Aszáf — 16, 22
Asztalos András — 153
Athanasius — 207
Athenogenes — 69
Auftakt — 238
Augustinus — (Ágoston) 46, 73, 74, 207.

Ács Ferenc — 395
Ádám Jenő — 290
Ágoston Sándor — 197
Ámós — 19
Árokháty Béla — 197, 224, 238, 243, 246, 251, 340—345, 411

Babst, Valentin — 84, 86
Bach, Johann Sebastian — 86, 94, 100, 101, 102, 166, 229, 233, 411
Bajnóczi János — 177, 395
Baksay Sándor — 187, 191
Balassa (Balassi) Bálint — 152, 155, 218, 301—303, 395
Balogh Mózes, almási — 395
Baltazár Dezső — 187, 192, 193, 194, 251
Barát István — 395
Bardesanes — 71, 330
Barnby, Joseph — 411
Basilius, Caesareai — 71
Bastiaans, Johannes Gerardsz — 411
Bastie, Barthélemy — 396
Batizi András — 89, 145, 169, 193, 308, 309, 396
Batthyány-kódex — 139, 152, 396
Battyáni Orbán — 309
Bágyi Fábián László — 167

* Ebben a felsorolásban nincsenek benne a lábjegyzetekben, a fejezetek végén felsorolt irodalomban, valamint a dícséretek származási adataiban (349—393. l.) előforduló nevek és címek.

Minden más előfordulás benne van a 9—345. lapig, valamint a 394. laptól végig terjedő rész *címszóinak* a lapszámai. Ez utóbbiak (címszók alatti) utalásaiból a dícséretek származási adatait is könnyen meg lehet keresni.

Bártfai énekeskönyv (1593) — 148, 396
Báthori Gábor — 170
Bátori István — 396
Begedi Lajos — 186, 251
Benedek Mihály — 169—171, 174, 177, 396
Berneucheni mozgalom — 52
Bernouilli F. — 411
Berthold, Regensburgi — 88
Beythe István — 140, 144
Béza (de Bèze) Theodore — 47, 99, 101, 104, 120, 186, 208, 214, 216, 218, 220, 221, 248, 340—345, 396
Bic Márton — 310, 311
Blaurer, Ambrosius — 96
Bliss, Philipp — 397, 411
Bod Péter — 143
Bodoli graduál — 143
Bogatzky, Karl Heinrich — 93, 397
Borkó Juliánna — 168, 397
Bornemisza Péter — 88, 90, 129, 144, 146, 147, 167, 224, 294, 397
Boroszlói kézirat — 153, 411
Bourgeoys, Loys — 99, 101, 212—216, 231, 340—345, 412
Bowring, John — 397
Böszörményi Pál — 169, 397
Brontë, Anna — 397
Budai Ézsaiás — 397
Busch, Johannes — 300

Cantate Domino — 121
Cantus Ambrosianus — 75—76
Cantus Catholici (1651) — 131, 151, 311, 412
— (1672) — 151, 412
Cantus Firmus — 79, 230, 273, 285
Cantus planus — 78
Celano-i Tamás — 81, 397
Chalcedoni közzsinat — 73
Chrysostomos — 70, 71
Clairvauxi Bernát — 80, 396
Claudius, Matthias — 93, 397
Clausnitzer, Tobias — 397
Clemens, Jacobus, *non Papa* — 112
Common Order, Book of — 106
Conrart, Valentin — 105, 248
Corneille, Pierre — 397
Coverdale — 107
Crasselius, Bartholomaeus — 397
Crüger, Johannes — 94, 95, 293, 412
Csáktornyai János — 147
Csáti graduál — 139
Csengeri hitvallás — 136
Csurgói graduál — 139

Dachstein — 97
Dagues, Pierre — 99, 216, 340—345
Dallamromlások — 229—230, 273
Damasus pápa — 76
Damon, William — 412
Datheenus, Petrus — 112
Dávid — 15, 16, 22, 23, 46
Dávid Ferenc — 398
Debora és Bárák — 15
Debrecen-egervölgyi hitvallás — 135
Debreceni énekeskönyvek — 144—148, 161—178, 398, 412—413
Debreceni „öreg" énekeskönyv — 159—160
Debreceni zsinat (1567) — 136
Debuisson, Pierre — lásd: *Du Buisson*
Diószegi Sámuel — 169, 177, 398
Discantus — 79
Douen, O. — 216, 341
Doumergue, Émile — 341
Drese, Adam — 413
Duboys, Clément — 218
Du Buisson, Pierre — 99, 216, 340—345
Dunántúli evangélikus (Keresztyén) énekeskönyv — 398
Dusza Béla — 187
Dykes, John Bacchus — 413

Eber, Paul — 33
Efraim, sziriai — 71
Egyházi hangsorok — 265—277
Elliott, Charlotte — 399
English Psalter — 106
Erdélyi Pál — 166
Erdődi zsinat — 135
Erkel Ferenc — 413
Este, Thomas — 106
Eusebius — 71
Expert, Henry — 341

Ébredések — 295, 328—334
Éneklésben Tanító Mester — 163, 164, 171
Éthán — 16

Fauxbourdon — 80
Fazekas András — 169
Fazekas István — 169
Fazekas Mihály — 170
Fejes István — 185, 186—191, 197, 251, 399
Ferdinánd, I. — 137
I. *Ferenc* francia király — 205, 217
Finlay, Kenneth George — 414
Finn ének — 122, 399, 414
Földvári József — 177, 399
Franc, Guilleaume — 99, 340
Franck, Johann — 294, 399
Freylinghausen, Johann Anastasius 93, 95, 414
Frigyes (Bölcs) — 33
III. *Frigyes*, pfalzi választó — 217

Gaillard, Paul-André — 341, 345
Gálszécsi István — 90, 129
Gályarabok énekei — 154—155
Geleji Katona István — 128, 138, 140—143, 149, 161
Gellert, Christian Fürchtegott — 93, 399
Gergely, Nagy — lásd: *Nagy* Gergely pápa
Gergely, Nazianzi — 71
Gerhardt, Paulus — 92, 156, 292, 399
Gerlach István — 132
Gesius, Bartholomaeus — 414
Ghysen, Hendrik — 112
Glareanus, Henricus Loritus (Heinrich *Loris*) 268
Goethe, Johann Wolfgang 315
Goudimel, Claude — 99, 100—101, 107, 159, 215, 230—231, 273, 414
Gönczi Kovács (Fabricius) György — 147, 148
Görög hangsorok — 265—266
Graduale Romanum — 137
Graduálok — 137—143, 299
Gregorián ének — 75, 77, 79, 81, 91, 134, 135, 207, 223, 268, 277
Greiter, Matthieu — 97, 99, 208, 213, 215, 414

Hallelujah énekeskönyv — 110, 193
Halmy Ferenc — 244
Halotti énekeskönyvek — 148, 167
Hartyáni Imre — 399
Hasper, H. — 99, 115—121, 216, 236, 237, 282, 341
Hassler, Hans Leo — 281, 293, 415
Hastings, Thomas — 415
Hatton, John — 415
Hausmann, Julianna — 399
Háló Kovács József — 400
Heber, Reginald — 400
Heermann, Johann — 400
Hegenwald (Hegenwalt) Erhard — 97
Heidelbergi Káté — 39, 45, 54, 65, 198
Heltai Gáspár kancionáléja — 153
Herman, Nikolaus — 400, 415
Herrnhag — 415
Hexachord — 287—289
Hémán — 16
Hieronymus — 71—72. 76
Hilarius — 74
Hintze, Jakob — 415
Históriás énekek — 166—167, 306—308
Hodossy Béla — 251
Hoffhalter Rafáel — 145
Hofgreff György (históriás énekeskönyve) — 153, 304, 416
Holéczy Sámuel — 415
Horn, Johann — 92
Hornyánszky Viktor — 184
Horváth János — 243
Horváth Sámuel — 110
How, William Walsham — 400
Howard, Samuel — 415
Hozsánna énekeskönyv — 110, 188, 193, 197
Hrabanus Maurus — 79, 88, 400
Hucbaldus — 79, 277
Husz János — 92, 328
Huszár Gál — 132, 140, 144, 146, 400
Huszita éneklés — 93, 123

Ignatius — 69
Illyés István — 151
Isaak, Heinrich — 292, 415
István deák — 400
Iverson, Daniel — 415

Jacopone da Todi — 81, 400—401
Jaqui, Francois — 100
Jeremiádok — 199, 313
Jeszenszky Károly — 157, 189, 401

Jonas Justus — 33, 97, 401
Jordan, Samson — 401
Jorissen, Matthias — 94, 96
Jubál — 14
Juhász András — 401
Justinus Martyr — 69

Kajoni (Kájoni) János — 152, 415
Karácsony Sándor — 49, 197, 242
Kálmán Farkas — 187, 415
Kálmáncsai graduál — 139
Kálmáncsehi (Kálmáncsai) Sánta Márton — 140, 144
Kálvin — 23, 27, 33—35, 39, 46, 47, 78, 97—103, 111, 116, 117, 197, 205—207, 213—215, 231, 245, 322, 339—340
Károli Gáspár — 142, 218
V. Károly császár — 217, 339
Keble, John — 401
Kecskeméti graduál — 139
Kecskeméthy József — 110
Kelemen, Alexandriai — 70, 401
Kelemen, Római — 70
Kendilóna — 416
Keresztelő János — 331
Keresztesi József — 169, 401
Keserűi Dajka János — 137, 140
Kérészy Barna — 192
Kis énekeskönyv — 323
Kis János — 401
Kisdi Benedek — 151, 311
Kiss Áron, Hegymegi — 401
Kleist, Alexander Franz — 401
Knoll, Christian — 401
Knorr, Christian von *Rosenroth* — 401
Knox, John — 106
Kocsi Csergő Bálint — 154
Kodály Zoltán — 64, 102, 153, 243, 416
Kolozsvári énekeskönyvek — XVII. század: 162, 416; XIX. század: 178—182
Kolrose (Kohlrose), Johann — 97, 402
Koráh — 22
Koráh fiai — 22
Kosel, Nikolaus — 90
Köpetzi Bodos Sámuel — 167
Kölcsey Ferenc — 402
Középkori himnuszdallamok: 75—76, 80—81, 416
— liturgikus dallamok: 91, 416
— egyh. népénekdallamok: 81—82, 91, 416
Kuruckori ballada — 416

Lamouroux, Dr. — 402
Lampe, Friedrich Adolf — 402
Langran, James — 416
Laodiceai zsinat — 73
Lasso, Orlando di — 100
Laus Deo Salus Populo — 112
Lavater, Joh. Caspar — 96
Láczai (Szabó) József — 170, 177, 402
Lámek — 14
Leeuw, G. van der — 114
Leis-énekek — 81—82, 263, 300
le Jeune, Claudin — 99, 100
Lelki Hódolás — 163
Lengyel József — 169, 174, 178, 402
Lévai Bálint — 169
Lévay József — 402
Literátus Ferenc — 145
Liturgikus mozgalmak — 51—52
Lobwasser, Ambrosius — 93, 96, 217, 221
Lollard-ok — 107
Losontzi (Hányoki) István — 162—164, 166, 167, 171, 174, 177, 178, 179, 191, 402
Louange et Prière — 105
Lövei Balázs — 165
Lukács István — 402
Lusatus — 112
Luther Márton — 10, 32, 33, 47, 78, 79, 82—91, 92, 93, 97, 99, 107, 129, 131, 137, 145, 148, 152, 155, 205, 207, 263, 299, 314, 318, 331, 402
Luttenberger (Tihanyi) Ágost — 416
Lyte, Henry Francis — 402

Maître Pierre (Péter Mester) — 99, 212, 216, 340—345, 417
Malan, César — 104, 329
Mamertus, Claudianus — 76
Margitai János — 158
Marnix van Sint-Aldegone (Aldegonde), Philip — 112
Marot Kelemen — 47, 97—101, 104, 117, 120, 186, 205—206, 208—209, 214, 216, 217, 220, 221, 248, 339—345, 403

Maróthi György — 100, 159, 166, 175, 235, 285
Mascher, Ray — 403
Mason, Lowell — 417
Melanchton, Philipp — 132, 403
Mensching, Gustav — 52
Menzurális hangjegyírás — 80, 234, 278—285
Méliusz Péter — 42, 144, 145
Miklós deák — 403
Mirjám — 14
Misztótfalusi Kis Miklós — 234—235, 326
Monastier-Schröder — 341
Monk, William Henry — 417
Monod, Théodore — 403
Montgomery, James — 403
Moody, Dwight L — 109, 329
de Moor, J. C. — 113
Mózes — 14, 15, 24, 38
Mule (Mole) Guilleaume de la — 216, 340—345
Musica ficta (falsa) — 233, 273

Nagy Gergely pápa — 76—78, 267—268, 277, 278
Nagy István — 42, 169, 174, 403
Nagy Károly császár — 79
Nagy Károly erdélyi püspök — 196
Nagy Konstantin — 71
Nagy Péter erdélyi püspök — 185
Nagy Péter orosz cár — 294
Nagybánkai (Nagybáncsai) Mátyás — 302, 403
Nagydobszai graduál — 139
Náray György — 151
Neander Joachim — 93, 403
Nehémiás — 17
Neumark, Georg — 403, 417
Neumák — 77, 277
Néger spirituálisok — 109
Németi Ferenc — 403
Nicetas a Remesiana 74, 91, 298, 403
Nicolai (Rafflenböl) Philipp — 404 417
Notker, Balbulus — 79, 88, 263, 299
Nyberg, Huugo — 417

Óegyházi liturgikus énekek — 69—70, 322, 404
Oláh Miklós — 130
Olivers, Thomas — 404
Organum — 79
Orgona — 55, 120, 134, 181
Otrokocsi Fóris Ferenc — 154
Otto, Rudolf — 52
Óvári graduál — 139

Öreg Graduál — 88, 128, 137, 140—143, 149, 313, 404

Palmer, Ray — 404
Pap Benedek — 404
Passius, de — 113
Patay-graduál — 132
Pauli, Joachim — 156, 404
Pál apostol — 19, 25, 27, 30, 48, 60, 97
Pálóczi Czinke István — 187, 192, 197, 251
Pálóczi Horváth Ádám — 170, 174, 178, 404
Perronet, Edward — 404
Pécselyi Király Imre — 139, 148, 404
Péter Mester — lásd: *Maître Pierre*
Pierre Alexandre — 98, 339
Plinius, ifj. — 69
Poliander (Gramann) János — 33
Portugál dallam — 417
Pozsonyi Kézirat — 417
Prágai graduál *417*
Próbaénekeskönyv (1903) — 188—191 — (1916) 193
Prudentius, Aurelius Clemens — 76, 404
Prynne, George Rundle — 405
Psalmodia — 72, 207
Psalterium Ungaricum (1607) — 149, 220, 302
Psautier Romand — 104
Puritánusok — 143, 149

Radácsi György — 192
Ramsey, M. — 417
Ráday-graduál — 139
Ráday Pál — 163, 164, 166, 179, 405
I. *Rákóczi* György — 140
Reinagle, Alexander Robert — 417
Reussner, Esajás — 97
Régiusz Király Jakab — 405
Révész Imre, idb. — 171

Révész Imre , ifj. — 157
Riggenbach, Christoph Johannes — 94
Rinckart, Martin — 405
Rist, Johann — 405
Rodigast, Samuel — 405
Rodeheaver, Homer — 329
Rous, Francis — 107
Roy Krisztina és Mária — 405, 418
Rutilius, Martin — 405

Sachs, Hans — 97
Salamon — 22, 23
Sankey, Ira David — 109, 405
Savonarola, Girolamo — 328
Sámbár Mátyás — 152
Sárvári Pál — 177, 405
Schede (Melissus), Paul — 217
Schiller, Friedrich Wilhelm — 315
Schola Cantorum — 75
Schulz, Johann Abraham Peter — 418
Sedulius, Caelius — 76, 86
Seklucyan, S. — 418
Seprődi János — 152, 192
Sermisy, Claude de — 293, 418
Severus, Gastorius — 418
Shrubsole, William — 418
Silcher, Friedrich — 418
Simon Jukundián — 405
Sinka György — 405
Skaricza Máté — 85, 86, 405
Smend, Julius — 52
Souterliedekens — 112, 205, 213
Spátzai-graduál — 139
Speratus, Paulus — 33
Spetha (Spaeth), Andreas — 218
Spitta, Fr. — 52
Staatsberijming — 113, 114, 117—119
Stainer, John — 418
Stebbins, George Coles — 418
Stegmann, Josua — 405
Stenbäck, Lars — 405
Stone, Samuel John — 405
Stralsundi énekeskönyv (1665) — 418
Strasbourgi zsoltár (1539) — 98, 418
Sunday, Billie, — 329
Svetzki András — 155
Sweelinck, J. P. — 100
Sylvester János — 305—306
Synesius, cyrenei — 71, 405

Szabolcsi Bence — 9, 123, 153, 303
Szabolcska Mihály — 187, 194
Szathmáry József — 132
Szatmárnémeti zsinat — 143, 149
Szász Béla — 406
Szász Károly — 185
Szegedi Ferenc Lénárt — 151
Szegedi (Mizsér) Gergely és énekeskönyve (l. még: debreceni énekeskönyvek) — 87, 145, 146, 152, 167, 308, 313, 406
Szegedi Kis István — 173, 406
Szegedi Lajos — 124, 406
Szelepcsényi György — 151
Szenczi Molnár Albert — 39, 47, 88, 118, 120, 147—149, 152, 178, 198, 208, 217—222, 242—260, 296, 302, 406
Szentek Hegedűje — 163, 164
Szent vagy, Uram — 406, 418—419
Szentgyörgyi József — 170, 406
Szentgyörgyi Kemény János — 406
Szepetneki János — 309, 311, 407
Szerémi Illés — 310
Székel Balázs — 419
Szikszay György — 319
Szilády Áron — 188, 305
Szilágyi Bálint — 407
Szilvás-Újfalvi Anderkó Imre — 144, 145, 148, 167, 296, 407
Szkhárosi Horvát András — 145, 313, 407
Szláv versalakok — 303—305
Szolmizáció — 232, 287—290
Szőnyi Benjámin — 162, 163, 164, 166, 177, 179, 407
Sztáray Mihály — 57, 152, 308, 407
Szűcs György — 177, 408
Szügyi József — 192

Tatai István — 165
Telegdi Miklós — 129
Telegdi Pap Sámuel — 161
Terry, Sir Richard — 282, 341
Tersteegen, Gerhard — 93, 408
Thaly Kálmán — 157
Theodulphus Aurelianensis — 79
Tietze, Christoph — 408
Thilo, Valentin — 408
Thomson, Mary Anne — 408
Thordai Benedek — 145, 308, 408

Thymus (Klee) Georgius — 408
Tihanyi-Luttenberger Ágost — 157
Tinódi Sebestyén — 153, 304, 408, 419—420
Toledói zsinat (IV) — 74
Tolnai Dali János — 149
Tompa Mihály — 408
Toplady, Augustus Montague — 408
Tőke Ferenc — 310, 311
Trajánus császár — 68—69
Tranoscius (Tranovszky) György — 156, 409
Triller, Valentin — 90
Tritonius (Traybenreiff) Péter — 301

Új Zengedező Mennyei Kar — 165, 174, 409
Ungnad, David — 132
Urhan, Chrétien — 420
Utenhove, Jan — 112

Vallete, Pierre — 99, 216, 231—232, 340
Varga István — 177
Váradi énekeskönyv (1566) — 145, 409
Vásárhelyi András — 127
Venantius Fortunatus — 76, 409
Veresegyházi Tamás — 161
Versfők — lásd: *Akrostichonok*
Vég Mihály (kecskeméti) — 138, 308, 409
Victor János, legid. — 409
Vietórisz József — 156
Volt János Eusebius — 112
Vulpius, Melchior — 420

Walch, James — 420
Wald, Pierre — 328
Walther János — 33, 83, 84, 86, 87, 90, 91
Watts, Isaac — 107, 409
Wéber Simon — 170, 171
Weisse, Michael — 92
Wesley, Charles — 108, 409
Wesley-fivérek — 329
Wesley, Samuel Sebastian — 420
Whitmore, Lucy Elizabeth G. — 409
Wipo, burgundi — 85
Wittenbergi énekeskönyvek — 82—91, 420
Wycliffe, John — 107, 328

Zinzendorf, Nikolaus Ludwig — 93, 409
Zoványi György — 161
Zöngedöző Mennyei Kar (1696) — 150, 165, 410
Zwick, Johann — 33, 95
Zwingli, Huldrych — 33, 95, 116, 132, 145, 322

Zsinagóga — 19, 20, 68, 106
Zsoltárdallamok hangnemei — 228
Zsoltárdallamok megromlása — 229—236, 273—274, 324
Zsoltárok Könyve — 16, 20—25, 26
Zsoltárparafrázisok — 85, 112, 145, 151, 205, 312, 410
Zsoltárversek csillagozása — 183—184, 194
Zsoltárversek felosztása — 209—210
Zsoltárversek száma — 120, 211, 221, 242—243

ERRATA

3.	lap,	felülről	9. sor:	*cél* helyett: *célt*
11.	„	felülről	4. „	*mértéket* helyett: *mértékét*
41.	„	felülről	3. „	*formaiban* helyett: *formában*
50.	„	felülről	21. „	*a zenei* helyett: *zenei*
65.	„	alulról	18. „	*egyönetetü* helyett: *egyöntetü*
84.	„	alulról	14. „	*személyiségük* helyett: *személyességük*
113.	„	felülről	6. „	*Staatsberijning* helyett: *Staatsberijming*
136.	„	alulról	15. „	*reátámadt* helyett: *reámaradt*
139.	„	felülről	4. „	*-fehérvár* helyett: *-fehérvári*
177.	„	felülről	11. „	*Gergelynek* helyett: *Györgynek*
177.	„	alulról	16. „	*akori* helyett: *akkori*
199.	„	felülről	1. „	*coport* helyett: *csoport*
228.	„	alulról	1. „	*utóbinak* helyet: *utóbbinak*
230.	„	alulról	3. „	*modulatopikus* helyett: *modulatorikus*
257.	„	felülről	9. „	*próbaénkeskönyvben* helyett: *próbaénekeskönyvben*
273.	„	alulról	15. „	*1. Dór felemelt 5.* helyett: *1. Dór felemelt 4.*
276.	„	felülről	4. „	*frig: eggyel több kereszt* helyett: *frig: eggyel kevesebb kereszt*
283.	„	alulról	3. „	*integram* helyett: *integrum*
289.	„	felülről	15. „	*tesszi* helyett: *teszi*
291.	„	felülről	4. „	*sm* helyett: *sem*
294.	„	felülről	6. „	*dalamaink* helyett: *dallamaink*
296.	„	irodalom	1. „	*A relatív szolmizáció módszere* stb. helyett: *Módszeres énektanítás*, Bp. 1944.
306.	„	felülről	3. „	*fejletteb* helyett: *fejlettebb*
306.	„	alulról	9. „	*stó-* helyett: *stró-*
308.	„	felülről	14. „	*amelynek* helyett: *amelyek*
322.	„	alulról	7. „	*versünkben* helyett: *versükben*
324.	„	alulról	3. „	kezdetén pótolandó: *III.*